

Вісник

Національного університету
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 2 (16) 2013

Харків
«Право»
2013

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (протокол № 8 від 19.04.2013 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 19315–9115ПП від 08.05.2012 р.

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – № 2 (16). – 357 с.

Засновник — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Видавець — Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Ю. Ю. Калиновський** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, доцент; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор; **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **О. В. Сердюк** – доктор юридичних наук, доцент; **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», тел. 704-11-35

© Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», 2013

© «Право», оформлення, 2013

ФІЛОСОФІЯ

УДК 371.13.37

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Здійснено філософський аналіз правових аспектів соціальної відповідальності особистості. Досліджено соціальну відповідальність в історії філософської думки. Обґрунтовано, що соціальна відповідальність на особистісному рівні стикається з правом. Показано взаємозв'язок юридичної відповідальності і соціальної відповідальності особистості.

Ключові слова: соціальна відповідальність, юридична відповідальність, право, діяльність, особистість, соціальний суб'єкт, суспільство.

Актуальність проблеми. Формування громадянського суспільства і правової держави нерозривно пов'язане з проблемою відповідальності взагалі та соціальної відповідальності зокрема. Нині актуальною є проблема правових аспектів соціальної відповідальності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що, незважаючи на достатньо широке коло досліджень проблеми відповідальності (В. Андрущенко, І. Бойченко, О. Бондаренко, Л. Губерський, Л. Грядунова, Є. Головуха, Г. Заболотний, П. Симонова, В. Степаненко, А. Плахотний, О. Титаренко та ін.), соціальну відповідальність та її правові аспекти висвітлено ще недостатньо.

Метою статті є спроба проаналізувати соціальну відповідальність особистості, її співвідношення з юридичною відповідальністю і довести, що соціальна відповідальність тісно пов'язана з правом.

Виклад основного матеріалу. Основи відповідальності як соціального явища ми спостерігаємо вже в Античності. Так, у працях Платона було чітко сформоване питання про те, якою мірою людина свідомо і добровільно є творцем своїх учинків і якою мірою вона за них відповідає. Платон визнавав за людиною можливість вільного вибору і тим самим відповідальності за свої вчинки. Крім того, він побачив коріння відповідальності, які полягають у такому взаємозв'язку між людьми, який покладено на конкретну людину, визначальні обов'язки, виконання яких і характеризує її відповідальність.

Арістотель, у свою чергу, в праці «Никомахова етика» характеризував етику і політику як науки про діяльність, пов'язану з вільним вибором, котрий здійснює відповідальна за свої вчинки людина [1].

В епоху Середньовіччя розуміння відповідальності було пов'язано з ідеєю гріховності людини від народження, джерелом якої є Новий Заповіт. Слідуючи принципам всепрощення та милосердя, людина в змозі пронести тягар відповідальності за гріх першої людини та його спокутувати, результатом чого буде блаженне життя в іншому світі (А. Августин).

В епоху Відродження культивувалася ідея персональної відповідальності.

У філософії Нового часу найбільш яскраві приклади обґрунтування відповідальності знаходимо у працях Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма. Так, Т. Гоббс використовував відповідальність у розумінні абстрактної відповідальності громадян, поєднаних «загальносуспільним договором», за дії своєї держави.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант розглядав відповідальність з позицій «чистого розуму» і справжньою інстанцією відповідальності визнавав не державу, а підставу абсолютного морального закону. Цей абсолютний моральний закон втілюється в людській совісті. Отже, совість у Канта – це суб'єктивний принцип відповідальності, а його об'єктивною стороною виступає категоричний імператив – система суспільних цінностей як об'єктивний абсолютний моральний закон. Таким чином, загальний моральний закон вимагає, аби людина в усіх своїх вчинках брала на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку [5].

Західна філософія кінця XIX–XX ст. характеризується плюралістичним підходом до аналізу відповідальності. Сучасні дослідники проблеми відповідальності (А. Агапов, К. Басін, К. Бельський, С. Гончарук, Ф. Жорін, В. Захарченко, А. Ноздрачов, М. Козюбра, Н. Петрицин, С. Лисенков, О. Лейст, В. Маліновська, О. Тітаренко) розрізняють її типи, види тощо [10, с. 36–37], наприклад юридичну відповідальність, моральну відповідальність, професійну відповідальність, соціальну відповідальність, теологічну відповідальність та ін. І тут треба сказати, що більш ретельно досліджуються юридична відповідальність у цілому та цивільно-правова відповідальність зокрема (А. Агарков, С. Алексєєв, Б. Антимонов, Г. Беякова, Д. Боброва, Т. Боднар, В. Борисова, А. Васильєв, В. Вітрянський, В. Грибанов, І. Жилінкова, О. Кохановська, Н. Кузніцова, В. Луць, В. Маліновська, Н. Петрицин, В. Тархов). Так, П. Рабінювич розглядає юридичну відповідальність як закріплену у законодавстві і забезпечену державою обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належали [9], тобто в такому розумінні юридична відповідальність пов'язується з примусом. Н. Петрицин зазначає, що не треба розглядати юридичну відповідальність як різновид

обов'язку. Правильно вважати, що обов'язок за деякими ознаками має подібність із відповідальністю, але визначати юридичну відповідальність тільки через обов'язок не треба. І автор пояснює це такими аргументами: по-перше, обов'язок, як і санкція, передусе відповідальності; по-друге, саме за невиконання обов'язку може настати юридична відповідальність [7, с. 6].

На нашу думку, юридична відповідальність виникає тільки за наявності правопорушення, і залежно від видів правопорушень розрізняють і види юридичної відповідальності: кримінальну відповідальність, адміністративну відповідальність, цивільно-правову відповідальність, дисциплінарну відповідальність, матеріальну відповідальність, конституційну відповідальність.

Що стосується соціальної відповідальності, то, на наш погляд, вона є більш широким поняттям. Юридична відповідальність може розглядатися як вид соціальної відповідальності.

Дослідники соціальної відповідальності (Л. Грядунова, В. Маліновська, А. Плахотний, В. Хомич та ін.) вважають, що соціальна відповідальність виникає одночасно із суспільством. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особистості набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм. Соціальна відповідальність, за визначенням В. Хомича, – це складне суспільне відношення, що полягає у свідомо вольовому самообмеженні особою суб'єктивної свободи згідно з вимогами схвалюваного суспільством необхідності, а рівно в суспільному осуді пов'язаного з ним впливу на особистість, яка припустилася безвідповідальності у здійсненні суб'єктивної свободи [11, с. 26]. А. Плахотний пропонує багатопланову характеристику соціальної відповідальності. У праці «Свобода і відповідальність» він залежно від суб'єкта виділяє особисту і суспільну відповідальність. І якщо брати до уваги взаємозв'язок «суспільство – особа», то соціальна відповідальність, на його думку, – це соціальний механізм контролю, користуючись яким суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрямок цього зв'язку (від особи до суспільства) характеризує відповідальність як найважливішу моральну і соціально-психологічну якість особи. У цьому, на думку дослідника, виявляються об'єктивна і суб'єктивна сторони соціальної відповідальності.

А. Плахотний пропонує розподіляти соціальну відповідальність за способами регулювання і забезпечення (правова і моральна), а також у часовому вимірі, тобто відповідальність за минуле, за вже вчинене діяння – ретроспективна сторона, та відповідальність за майбутні дії – перспективна сторона. Він пропонує також класифікувати соціальну відповідальність за видами

соціальних ролей, кожній з яких притаманна своя форма відповідальності, а саме: політична, цивільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна [8, с. 74].

А. Шобуров розглядає соціальну відповідальність як вольове соціально зумовлене ставлення суб'єкта до пануючих у суспільстві норм і цінностей, що виражаються у суспільному виборі суспільно значущого варіанта поведінки і його активній реалізації [14, с. 68].

Виходячи з означених підходів, можна стверджувати, що соціальна відповідальність на особистому рівні стикається з правом. Вона є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. У соціальній відповідальності, на думку Д. Бернштейна, слід розрізняти два аспекти, два значення стосовно всіх соціальних норм: по-перше, відповідальність за виконання обов'язку, що передбачена соціальною нормою; по-друге, відповідальність за порушення такого обов'язку.

Відповідальність за порушення вимог соціальних норм означає обов'язок суб'єкта відповідальності взяти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів виправного впливу (зазнати їх з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи і т. д., і своїми діями відшкодувати, компенсувати заподіяну шкоду [2, с. 35–36].

Аналізуючи правові аспекти соціальної відповідальності, можна також зазначити, що у визначенні відповідальності у «Філософському енциклопедичному словнику» ми також знаходимо вихід на право. Відповідальність – це поняття, що характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, про шарку, держави наявним вимогам, чинним суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам, співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом) [10]. Крім того, якщо розглядати правові аспекти соціальної відповідальності, то можна стверджувати, що соціальна відповідальність є універсальним поняттям для всіх типів поведінки. Водночас залежно від обставин мотиви відповідальної діяльності можуть бути різними. Наприклад, для когось важливим є те, за що він відповідає; для когось – це те, перед ким він відповідає; для одних важливо, що їм загрожує за порушення; для інших – це усвідомлення суспільної необхідності певних дій; хтось бажає уникнути лише негативного оцінювання своїх дій, а хтось на перший план ставить результати своєї роботи.

Правовий аспект соціальної відповідальності виявляється і в тому, що вона стикається з юридичною відповідальністю, яку дослідники (Б. Назаров, А. Чирков) розглядають у ретроспективному та у позитивному аспектах. Наприклад, Б. Назаров характеризує позитивний аспект юридичної відповідаль-

ності як стимулятор необхідної, з точки зору інтересів суспільства і громадян, поведінки, виконання обов'язку, позитивних соціальних ролей, а не як наслідок порушення порядку [13].

Отже, позитивну юридичну відповідальність певним чином можна порівняти із соціальною відповідальністю і розглядати як один із її видів. Юридична відповідальність виникає у людей уже тоді, коли вона береться до виконання своїх обов'язків, а не тоді, коли не виконує їх чи починає діяти всупереч їм. Крім того, правовий аспект соціальної відповідальності полягає і в тому, що позитивна юридична відповідальність реалізується з двох боків: помірною – коли відповідальність виявляється через правомірну поведінку, і активного – коли відповідальність виражається через соціально активну діяльність.

При такому підході до соціальної відповідальності особистості ця відповідальність постає не тільки як соціальний обов'язок додержуватися соціальних норм залежно від соціального становища та виконання соціальних ролей особистості, а й як юридична відповідальність у разі невиконання обов'язку. Відомо, що суспільство являє собою закріплену взаємними правами та обов'язками сукупність людських індивідуумів. Основна частина цих відносин має правову форму, і тим самим забезпечується можливість примусового утвердження відповідних відносин між суб'єктами суспільних утворень. Отже, особливість суспільних вимог, передбачених правом, полягає у тому, що держава забезпечує можливість їх примусового здійснення у разі, коли суб'єкт, до якого звернені ці вимоги, не виконуватиме їх. Правовий аспект соціальної відповідальності, таким чином, формується у вигляді юридичних обов'язків у формі конкретних або загальних правовідносин [4, с. 26].

Висновки. З'ясування правового аспекту проблеми соціальної відповідальності особистості показує, що така відповідальність стикається з правом. Вона є правовою та державно-управлінською категорією, що відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч. / общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – С. 53–293.
2. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – 145 с.
3. Вітківська І. М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу / І. М. Вітківська // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 948. – С. 45–48.
4. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – Киев : Вища шк., 1979. – 132 с.
5. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. О. Лосского. – М. : Мысль, 1994. – 591 с.

6. Краснов М. А. Ответственность в системе народного представительства (методологический подход) / М. А. Краснов. – М., 2005.
7. Петрицин Н. Т. До питання про сутність юридичної відповідальності / Н. Т. Петрицин // Часоп. Акад. адвокатури України. – 2012. – № 14 (1). – С. 1–7.
8. Плахотный А. Ф. Проблемы социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – Киев : Вища шк., 1981. – 191 с.
9. Рабінович П. М. Теорія держави і права / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2010.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К., 2006. – 1279 с.
11. Хомич В. М. Социальная ответственность и право / В. М. Хомич // Право и демократия. – 1989. – № 2.
12. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність / Т. О. Чепульченко // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний інститут». Сер.: Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. пр. – 2010. – № 1 (5). – 142 с.
13. Чириков А. П. Ответственность в системе права / А. П. Чириков. – Калининград, 2006.
14. Шабуров А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986.

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен философский анализ правовых аспектов социальной ответственности личности. Исследована социальная ответственность в истории философии. Обосновано, что социальная ответственность на личностном уровне соприкасается с правом. Показана взаимосвязь юридической ответственности и социальной ответственности личности.

Ключевые слова: социальная ответственность, юридическая ответственность, право, деятельность, личность, социальный субъект, общество.

LEGAL ASPECTS OF THE PERSON RESPONSIBLE SOCIALNOY

Manuilov E. M.

Implemented philosophical analysis of the legal aspects of social responsibility of the individual. Studied social responsibility in the history of philosophy. It is proved, that the social responsibility on a personal level with the right touches. Shown vzaemovnyaz legal responsibility and social responsibility of the individual.

Key words: social responsibility, legal responsibility, right, work, personality, social subject, society.

УДК 378.14

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, професор;
С. М. Соболева, кандидат педагогічних наук, доцент

КОМУНІКАТИВНИЙ ДИСКУРС У СТРАТЕГІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ

Проаналізовано проблему комунікативного дискурсу в стратегії цивілізаційного діалогу. Зроблено спробу розкрити роль мовної комунікації в міжкультурному діалозі. Розглянуто ознаки міжкультурних комунікацій на суб'єкт-суб'єктному рівні.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційний простір, комунікативний дискурс, мовні стратегії.

Актуальність проблеми. Важливою рисою глобалізованого світу є зближення держав, народів, націй, завдяки чому створюються передумови для формування єдиного економічного та інформаційного поля, інтенсивного обміну результатами матеріального і духовного виробництва, загальної мобільності людей. Глобалізація веде до однотипних суспільних відносин в економіці (ринкова економіка), політиці (демократичні форми організації влади), духовній сфері (багатоманітність і змагальність ідей, культур) та ін. [1]. Замкнутість національних держав поволі поступається місцем глобальному співтовариству відкритих одна одній націй, посилюються світові міграційні потоки [2, с. 292].

Глобалізація зменшує важливість кордонів, які стають більш відкритими для міжнародних обмінів і контактів. Крім того, глобалізація значно розширює культурно-інформаційні контакти між народами і державами, впливає на управління, виробництво, ринок праці, політичні утворення, інші суспільні інституції та процеси [2, с. 319]. Стрімкість зближення країн і континентів можлива насамперед завдяки новим технологіям, досягненням в електроніці та інших передових галузях.

Дослідження процесів інтеграції, транснаціоналізації, мондіалізму, які є основою глобалізації, дають змогу пізнати динаміку відносин між регіонами і континентами, а також виявити те, як вони впливають на поступ і напрями розвитку людської цивілізації. Характерною ознакою часу є налагодження постійного діалогу між суспільствами, наслідком якого є формування транснаціональних структур. Держави-учасниці передають певні компетенції утвореним ними міжнародним організаціям, які здійснюють управління.

Простір співіснування різноманітних культур глобалізованого світу також зазнає певних гомогенних трансформацій, орієнтованих на утвердження пріоритету «наднаціонального» культурного середовища, формування єдиної

культури для всіх народів світу [2, с. 296]. Але водночас глобалізація спричиняє альтернативну тенденцію – зростання локальної гетерогенізації, сприяючи збереженню та розвитку місцевих відмінностей і різноманітностей. При цьому локальна відповідь на глобальний виклик може набирати різних форм: спротив і відмова – це, звичайно, не єдині можливі варіанти, особливо якщо йдеться про суспільства, де існує уявлення про толерантність. Якщо оцінювати цю відповідь за шкалою «прийняття» та «відмова», то для всіх сторін необхідне введення таких проміжних градацій, як «співучасть» та «синтез» [3, с. 126]. Отже, глобалізація актуалізує проблему того, що кожен народ має свою історію, свій менталітет, право на самостійний розвиток своєї культури, інакше він втрачає свою ідентичність, а з другого боку – самотність виявляється не в амбітному звеличванні себе, а в налагодженні діалогу між народами.

Це надзвичайно важливо, оскільки людство виявилось «втягнутим» у середину глобального комунікаційного простору, що різко змінює характер діалогу між культурами. Культура «занурюється» в інше зовнішнє середовище, що «пронизує» міжкультурні діалоги, утворюючи передумови для їх замикання у середовищі глобального комунікативного існування. «Розвиток культури в цих умовах стає динамічнішим. Вона втрачає свою головну особливість – стабільність» [4, с. 21–22].

Отже, відбувається різка зміна інформаційно-комунікаційного простору, який все більше «розриває» кордони між культурами, утворюючи передумови (нові культуруотворюючі компоненти) іншого типу культурної єдності. Це виявляється, наприклад, у тому, що в загальноосвітньому спілкуванні починають панувати інтегративні мовні тенденції. Одним із результатів даного процесу є підкорення цих мов тій, яка найбільшою мірою здатна ствердитись і поширитись завдяки політичним, культурним, світоглядним та іншим умовам. Світ починає говорити мовою тих країн, які домінують у ньому, якими говорять інформаційні мережі.

Аналіз наукових джерел і публікацій з цієї проблематики свідчить про те, що дослідження проблем міжцивілізаційного діалогу посідає одне із провідних місць серед актуальних напрямів сучасних наукових розвідок. Зокрема, ця проблема відображена у працях П. Бурдье, В. Боброва, А. Ішмуратова, В. Кременя, О. Скубашевської, Е. Тоффлера та ін.

У статті ставиться за *мету* розкрити деякі тенденції комунікативного дискурсу в стратегії цивілізаційного діалогу.

Виклад основного матеріалу. Сучасна інтегративна суперкультура поглинає розмаїття локальних культур. Можна зрозуміти будь-яку людину в будь-якій точці Землі, однак лише на рівні тотожності сенсів. Це породжує спілкування заради спілкування, спілкування без наповнення сенсами. Гіпо-

тетично в майбутньому – це спілкування за своїм дзеркальним зображенням, причому за заданими стереотипами комунікації. Спільне комунікативне поле, хоч і розширює можливості діалогу, але водночас значно його спрощує [5, с. 36–37].

Проте дослідники підкреслюють, що зміна культури, як і суспільства, є неминучою. Людство відходить від одних традицій, парадигм мислення і виробляє нові традиції, звички, форми спілкування, як і форми комунікації. Однак прирощення, збільшення соціокультурних цінностей має спиратися на традиції для збереження культурного сенсу цінностей. Водночас прирощення культурних цінностей завжди здійснюється через критику традицій і відкидання «старих» цінностей [6].

Отже, кардинальна перебудова соціальної структури суспільства та самого характеру суспільних зв'язків зумовлює не тільки переворот у соціокультурному бутті, його змісті та організації – вона відкриває абсолютно новий етап у розвитку людини, а тим самим – у розвитку суспільства та людської цивілізації. Це принципово новий етап в історичному розвитку людини, який надає колосальні можливості виявити глибинний потенціал особистості. Але на цьому шляху стоять серйозні перепони, породжені глобалізацією, такі як «масова культура», вплив якої ставить під сумнів можливості духовного буття та його розвитку.

Усе це ускладнює і так проблемне буття людства, оскільки новітні тенденції суспільно-історичного розвитку призводять до стирання традиційних відмінностей між дозволеним і недозволеним, нормальним і ненормальним, сакральним і світським, допустимим і неможливим. У людини «маси» втрачається внутрішній зв'язок з глибинними ірраціональними основами буття, безмежно розширюється вакуум бездуховності, її характерною особливістю стає тенденція до своєрідного соціального нарцисизму, упевненості у своїй негріховності. Вона буквально перестає бачити в реальному втіленні навколишній світ, набуває схильності до самообману, небажання знати всю правду про себе і своє оточення, про сутнісні характеристики і можливості власного буття [7, с. 4].

Зі зміною культурної ситуації світове суспільство стає мобільнішим та комунікативнішим. Тому великого значення з погляду подолання культурних викликів набуває саме інтенсифікація комунікативних стратегій, які роблять подолання окреслених проблем нормою життя.

В основі будь-якої комунікативної стратегії лежить мова.

Як зазначають фахівці, мова – складна розвивальна семіотична система, специфічний та універсальний засіб об'єктивування змісту індивідуальної свідомості, культурної традиції. Мова володіє такими інтерпретаційними можливостями, які дозволяють планувати мовну дію, тобто використання

мови, за якою в модель світу реципієнта (слухача, читача) вводяться нові знання і модифікуються ті, що вже є. Мова – «інструмент соціальної влади, оскільки висловитися нейтрально неможливо: будь-яке використання мови припускає ефект впливу. Здійснення «соціальної влади» припускає, що за мовним виразом завжди стоять чийсь інтереси, погляди, мета. Ці інтереси визначають комунікативну мету. Останні можуть бути описані не просто в термінах конкретних мовних актів і пропозицій, а через поняття вищого рівня, наприклад глобального наміру (глибинної стратегії) і комунікативної тактики [8, с. 52; 9, с. 68].

Мовна діяльність переважно мотивується немовними завданнями. Ефективність їхнього вирішення є одним із найважливіших критеріїв, за яким люди обирають мовні засоби. Прагнення досягти максимального результату передбачає планування, яке, у свою чергу, визначає стратегію того, хто говорить.

Отже, для підготовки людини до подолання культурних викликів необхідно приділяти особливу увагу комунікативній компетенції, і тут неможливо не зважати на вплив мовних стратегій та потребу в їхній інтенсифікації.

Аналізуючи науковий доробок [10; 11], можна стверджувати, що для реалізації мовної комунікації в міжкультурному діалозі необхідно: забезпечити засвоєння типів комунікативних мовних стратегій, відповідної їм тактики безконфліктного спілкування (кооперативний стиль комунікації співпраці) та способів мовного оформлення, притаманного певній культурі (це когнітивний і соціальний рівні); сформувати механізм професійної компетенції на основі засвоєння норм і правил розпізнавання та реалізації професійного іншомовного спілкування.

Таким чином, мовна комунікація – це стратегічний процес, основою якого є вибір оптимальних мовних ресурсів. Передавання повідомлень у процесі комунікації може бути розглянуте як серія рішень того, хто говорить. Більшість із них приймається несвідомо, автоматично. Крім володіння граматикою, лексикою та іншими мовними засобами, до останнього виду знань належать знання про світ речей, понять про внутрішню логіку процесів, а також набір презумпцій та очікувань, загальних для конкретної соціальної групи.

Техніка здійснення і розуміння становлення мовних стратегій у контексті комунікації культур, у свою чергу, складається з таких елементів: по-перше, той, хто говорить, має володіти навичками (сюди входять стратегії зв'язної мови, так звані дискурсні стратегії), знанням (техніка вираження щирої віри в те, що говорять; техніка вираження «відчуженості», наприклад іронії; техніка передавання чужої мови, зокрема цитування, тощо); по-друге, володіти навичками слухати (уміння підтверджувати, заперечувати) тощо [8, с. 53].

Є й інше «вимірювання» техніки розуміння комунікативних стратегій: ступінь формальності (наприклад, володіння правилами ввічливості або вмін-

ня зачепити чуже самолюбство); володіння тим каналом, яким відбувається спілкування (володіння правилами написати лист, майстерність усного виступу) [12, с. 59].

У структурі комунікацій останнім часом набуває поширення комунікативний дискурс як технологія, покликана посилити міжкультурний діалог.

Слід підкреслити, що саме поняття дискурсу задає нову теоретико-методологічну перспективу подолання людством культурних викликів, оскільки орієнтує на перехід від монологічного і позаконтекстуального розгортання теоретичної рефлексії до організації конструктивної та відповідальної комунікації, оскільки «в неозорій множині різних визначень концепту “дискурс” немає і не передбачається такого його визначення, яке можна було б вважати єдино правильним» [13, с. 20]. Дискурс – це єдність мовленнєвої практики (діалогу, полілогу, інтеракції між його учасниками) і контексту (середовища, місця, топосу) її розгортання, зустрічі і взаємодії його учасників – представників певних культур. Виходячи і цього, В. Лук'янець, О. Кравченко та інші зазначають, що в рамках дискурс-аналізу будь-який дискурс – це одночасно і лінгвістичний, і соціокультурний феномен. Такий дискурс виникає та еволюціонує в соціумі, культурі, життєвому світі людини; він здатний не тільки відчувати на собі вплив соціокультурного середовища, а й справляти на нього зворотний активний вплив. Цей вплив дискурсу на соціум може бути і позитивним, і негативним, і навіть згубним для самого соціуму [14, с. 26].

Аналізуючи наукові джерела, можемо стверджувати, що впровадження методології дискурсу в проблеми навчання людини міжкультурним комунікаціям орієнтує на «деконструкцію» наявних форм філософсько-педагогічної рефлексії, їх нове «прочитання», тлумачення, виявлення їхніх «перетинів», «зустрічей», розбіжностей, а також створення нових дискурсів навчання. Дискурс також робить необхідним зіставлення філософських конструктів духовності з її соціокультурними репрезентаціями, урахування соціокультурних передумов та вимог щодо духовності особи людини. Урешті-решт, дискурс накладає й особливу відповідальність на його учасників за те, які саме виховні, освітні, соціокультурні впливи можуть мати ініційовані ними конструкти і програми.

Інтерес до впровадження міжкультурного дискурсу викликаний саме тим, що характер міркувань залежить від мови як семантичної системи, що активізована у вимовляннях. Побудова логічних теорій дискурсу яскраво демонструє місце і роль логіки у міжкультурній взаємодії. Логічні теорії взаємодії і з'явилися насамперед як теорії дискурсу. Необхідність пов'язувати пояснення взаємодії з виявленням умов і правил раціонального дискурсу зумовлена комунікативним характером походження правил поведінки. До умов дискурсу належать, серед інших, інтенціональні ментальні стани

та доінтенціональне тло здібностей комунікантів. У ході дискурсу зміст цих станів може значною мірою змінюватися. До умов тла дискурсу, зазначає В. Навроцький, належить, наприклад, здатність утворювати і живити мову. Опис тих умов, за яких відбувається реалізація цієї здатності, є фундаментальною передумовою аналізу міркувань, що складають комунікацію [15, с. 134–135].

Таким чином, можна стверджувати: міжкультурний дискурс у першому наближенні може бути віднесений до спілкування, що полягає в комунікативній взаємодії людини з іншими представниками культур, спрямованій на встановлення сприятливого психологічного клімату, психологічну оптимізацію діяльності, обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також на задоволення потреб особистості в підтриманні, солідарності, співчутті, дружбі тощо [16, с. 114–115]. Це складний, багатоплановий процес установалення і розвитку контактів між людьми, породжений необхідністю спільної діяльності, який включає обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання і розуміння іншої людини. Він забезпечує передавання іншому людської культури, засвоєння знань, сприяє формуванню ціннісних орієнтацій.

Комунікація є поліфункціональним явищем, яке забезпечує обмін інформацією, співпереживання, пізнання особистості, самоутвердження, продуктивну взаємодію. Обмін інформацією і ставленням співрозмовників один до одного характеризує комунікативний аспект спілкування; пізнання особистості і самоутвердження – перцептивний, організація взаємодії – інтерактивний.

Не обмежуючись лише інформаційною функцією, міжкультурна комунікація створює умови для обміну ставленнями, переживаннями, допомагає самоутвердженню людини в соціокультурному полі, забезпечує співробітництво і співтворчість у взаємовідносинах із представниками інших культур.

Головними ознаками міжкультурних комунікацій на суб'єкт-суб'єктному рівні, підкреслює Г. Чанишева, є особистісна орієнтація співрозмовників (здатність бачити і розуміти співрозмовника), рівність психологічних позицій співрозмовників (недопустиме домінування педагога в спілкуванні, він повинен визнавати право учня на власну думку, позицію), проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти погляди співрозмовника (спілкування за законами взаємної довіри, коли партнери вслухаються, поділяють почуття одне одного, співпереживають), нестандартні прийоми спілкування (відхід від суто рольової позиції вчителя) [11, с. 149]. Отже, міжкультурна комунікація є когнітивним феноменом, що знаходить аналогічний прояв у дискурсі.

Дійсно, А. Ішмуратов зазначає, що серед механізмів міркування і структур даних, використовуваних в аналізі дискурсу, особливе місце стало посідати «значення того, хто говорить», тобто те, що він має на увазі, здійснюючи вимовляння. Значення того, хто говорить, лежить в основі значення вимовляння. У разі взаємодії таким значенням є різновид інтенцій – комунікативна інтенція, орієнтована на координацію дій партнерів: той, хто говорить, має інтенцію, щоб той, хто слухає, набув певного ментального стану, наприклад віри в те, що він розпізнав інтенцію того, хто говорить [17]. Крім того, у теорії дискурсу фундаментальними одиницями комунікації вважаються акти, що сигналізують. Вони здійснюють когнітивні дії, виступаючи основами для формування в адресатів відповідних вір. Реалізація наміру того індивіда, який сигналізує, сформувати певну віру в того, кому призначене повідомлення, відбувається за допомогою повідомлення умов істинності висловлювань, що передають інформацію.

Слід зазначити, що когнітивний аспект внутрішнього світу людини, або її когнітивний світ, репрезентовано трьома компонентами – когнітивною структурою, когнітивними цінностями та когнітивним оточенням, яке формується, коли учасники взаємодії координують свої переконання. Комунікація виглядає як наслідок когнітивних діянь, здійснюваних індивідами за допомогою повідомлень один одному певних елементів своїх когнітивних світів. Зовнішньому мовному діалогу передують або відбуваються паралельно з ним «діалог» когнітивних світів. Таким чином, комунікація визначається як якась когнітивна подія – зміна когнітивних світів його учасників. Результатом зміни є загальний «когнітивний контекст», відносно якого і можливе розуміння індивідами один одного в процесі дискурсу.

У контексті культурної взаємодії, зазначає Л. Горбунова, особливого значення набуває концепт інтеграції, що передбачає здатність зіставляти й обмінюватися цінностями, стандартами, моделями поведінки та мислення з позицій рівності і співучасті. Інтеграцію як соціокультурний процес слід відрізнити від політичної інтеграції, яка полягає у створенні системи громадянської рівності між спільнотами в межах однієї держави і яка є необхідною умовою інтеграції соціокультурної. Поняття культурної інтеграції передбачає комунікативну взаємодію, що припускає (в контексті взаємозалежності і рівноправності) змішування культур, зіставлення, конфлікт, конкуренцію, обмін і, як наслідок, культуротворчий синтез, який ускладнює і водночас збагачує ідентичність [18, с. 63].

Висновки. Комунікативна раціоналізація міжкультурного світу означає, що міжкультурна комунікація спрямована на досягнення взаєморозуміння щодо цінності традицій, звичаїв, конвенцій, які підлягають сумніву, і в разі

невідповідності вимогам комунікативної етики їхнє існування може бути припинене. Таке рефлексивно-критичне опосередкування традиції має за свою передумову помірковане продовження власної культурної історії на фундаменті свідомо культивованих традиційних цінностей, які відповідають вимогам часу – часу комунікації і взаєморозуміння різних культур на засадах комунікативної етики.

Останнє означає, що комунікативна етика не заперечує плюралізм культурно самобутніх ціннісних уявлень і життєвих форм. Вона не замінює їх, а вбудовується в них, сприяючи їх когерентному руху і взаємодії як культурний параметр нового порядку. Вона визначає вимоги щодо критичного вивіряння і раціонально-дискурсивного обґрунтування загальної значущості норм і цінностей. Згідно з цими вимогами набувають загальної значущості ті цінності життєвого світу, які відповідають принципів універсалізації взаємності, тобто можуть бути прийняті будь-яким іншим членом будь-якої іншої культурної спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кремень В. Г. Розвиток освіти України в контексті загальноцивілізаційних змін [Електронний ресурс] : лекція для асп. і докторантів системи АПН України. – Режим доступу: <http://www.apnu.org.ua/doc/lecture-postgrad.doc>.
2. Науково-освітній потенціал нації: погляд у ХХІ сторіччя / авт. кол.: В. Литвин (кер.), В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. – К. : Навч. кн., 2004. – 672 с.
3. Грива О. А. Виховання особистості в полікультурному суспільстві / О. А. Грива // Проблеми і перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. – Х. : НТУ «ХП», 2002. – Вип. 1. – С. 211–219.
4. Кремень В. Інформаційне середовище – криза культури чи нове буття / В. Кремень // Вища освіта України. – 2010. – № 1. – С. 20–33.
5. Миронов В. В. Коммуникационное пространство как фактор трансформации современной культуры и философии / В. В. Миронов // Вопр. философии. – 2006. – № 6. – С. 24–30.
6. Дороз В. Філософія гуманізму, крос-культуралізму та синергетики як теоретико-методологічна основа полікультурної освіти / В. Дороз // Рідна школа. – 2009. – № 2–3. – С. 21–25.
7. Гаджиев К. Масса. Миф. Государство / К. Гаджиев // Вопр. философии. – 2006. – № 6. – С. 2–10.
8. Скубашевська О. Мовні стратегії інноваційної освіти / О. Скубашевська // Вища освіта України. – 2007. – № 4. – С. 51–55.
9. Ванівська О. Особливості реалізації мовних стратегій у сучасній вищій школі / О. Ванівська // Вища освіта України. – 2007. – № 4. – С. 67–73.
10. Фроловская М. Преподаватель – студент: возможности понимания / М. Фроловская // Alma Mater. – 2005. – № 10. – С. 29–33.
11. Чанышева Г. О коммуникативной компетентности / Г. Чанышева // Высш. образование в России. – 2005. – № 5. – С. 148–150.

12. Мусатов С. О. Психологічний вимір педагогічної комунікації / С. О. Мусатов // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С. 57–67.
13. Степаненко І. В. Тематичне поле виховання духовності особистості в нових дискурсивних контекстах / І. В. Степаненко // Вища освіта України. – 2004. – № 4. – С. 19–24.
14. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська. – К. : Грамота, 2000. – 304 с.
15. Навроцький В. В. Логіка соціальної взаємодії / В. В. Навроцький. – Х. : Консум, 2005. – 204 с.
16. Иманаев В. Учитель и ученик: сотворчество образовательной реальности / В. Иманаев // Высш. образование в России. – 2006. – № 10. – С. 113–120.
17. Ишмуратов А. Т. Логическо-когнитивный анализ онтологии дискурса / А. Т. Ишмуратов // Рациональность и семиотика дискурса. – Киев : Наук. думка, 1994. – С. 171–182.
18. Горбунова Л. Интеркультурна освіта у проблемному полі ідентичностей / Л. Горбунова // Вища освіта України. – 2003. – № 1. – С. 59–65.

КОММУНИКАТИВНЫЙ ДИСКУРС В СТРАТЕГИИ ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО ДИАЛОГА

Панфилов А. Ю., Соболева С. М.

Проанализирована проблема коммуникативного дискурса в стратегии цивилизационного диалога. Предпринята попытка раскрыть роль языковой коммуникации в межкультурном диалоге. Рассмотрены черты межкультурных коммуникаций на субъект-субъектном уровне.

Ключевые слова: *информационно-коммуникационное пространство, коммуникативный дискурс, языковые стратегии.*

COMMUNICATIVE DISCOURSE IN STRATEGY OF CIVILIZATION DIALOGUE

Panfilov O.Yu., Soboleva S. M.

In article the problem of a communicative discourse in strategists of civilization dialogue is analyzed. The lift becomes to open a role of language communication in cross-cultural dialogue. Lines of cross-cultural communications on subject – subject level reveal.

Key words: *information and communication space, communicative discourse, language strategy.*

УДК 37.013

Г. І. Фінін, кандидат філософських наук, доцент

РЕЛІГІЙНИЙ КОМПОНЕНТ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто основні підходи до релігійного компонента військової освіти. Досліджено феномен «релігії публічної освіти». Висвітлено особливості впливу релігії на процеси громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання в системі військової освіти. Запропоновано рекомендації щодо впровадження позитивного досвіду провідних країн з питань взаємодії світської і релігійної освіти та виховання.

Ключові слова: релігія, «громадянська релігія», військово-патріотичне виховання, навчальний план, система освіти, система військової освіти.

Актуальність проблеми. В. Астахова виділяє дві головні складові глобального виклику ХХІ ст., зверненого до цивілізації в цілому і освіти та виховання зокрема. Перша полягає в проблемі гармонійного єднання знання і віри, їх світоглядного синтезу, повернення людині сенсу її життя, віри у своє унікальне призначення та знання шляхів найбільш повної життєвої самореалізації. Це особливо важливо за умов активізації релігійного фундаменталізму, що набирає сили в усьому світі і виявляється у формі агресивного фанатизму, сповідує не стільки культ життя, скільки культ смерті, зводить самовбивство терористів-камікадзе та вбивство ні в чому не винних людей у результаті терористичних актів до рангу вищої відваги, яка нібито гарантує особисте безсмертя в раю після земного життя. Друга складова глобального виклику майбутнього полягає в необхідності єдності, конвергенції, духовної інтеграції людських спільнот, подолання їх роз'єднаності, ментальної світоглядної несумісності, постійної загрози конфронтації [1, с. 72].

Виходячи із зазначеного, необхідно звернутися до досвіду провідних країн щодо релігійного компонента освіти і військової освіти зокрема та його впливу на процеси громадянського, патріотичного і військово-патріотичного виховання, а також до дослідження можливостей наближення до головних пріоритетів європейської освіти, використання стандартів освіти, навчальних планів майбутніх військових та інших фахівців.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Українські релігієзнавці, філософи, соціологи, історики зробили важливий внесок у досліджувану тему – функціонування релігійної свідомості в житті суспільства. Наукові здобутки у вивченні певних «зрізів» цієї проблеми мають такі науковці, як В. Бондаренко, М. Бабій, О. Бучма, Л. Виговський, Є. Дулуман, М. Закович, С. Здіорук, В. Єленський, А. Колодний, Б. Лобовик, В. Лубський, М. Маринович, В. Пашенко, П. Саух, Л. Филипович, А. Черній, П. Яроцький та ін. [2; 5; 10].

Спостерігається збільшення досліджень, присвячених вивченню надзвичайно складного та неоднозначно сприйманого феномену «громадянська релігія». Одні науковці тлумачать громадянську релігію як відмову від цінностей «традиційної релігії», як спробу «американізувати» наше суспільне життя; інші відзначають її як одну з умов згуртування нації. Водночас елементи громадянської релігії ми знаходимо в різних сферах життєдіяльності суспільства. Наявною є суперечність між таким суспільним феноменом, як громадянська релігія, котрий впливає на суспільну свідомість, і його недостатнім філософським осмисленням.

Сучасне осмислення феномену громадянської релігії бере початок з праць американського соціолога і соціального філософа Р. Белла. Одним із визначень останньої у нього є таке: «Під громадянською релігією я розумію такі релігійні виміри, які характерні для життя кожного народу, за допомогою яких він інтерпретує свій історичний досвід у світлі трансцендентальної дійсності» [16, р. 2]. Власне, такої дефініції громадянської релігії з тією чи іншою мірою послідовності дотримуються й інші дослідники. Найбільш повно і докладно проблеми громадянської релігії та її взаємозв'язку з вихованням репрезентовано в роботах І. Задорожнюка, Д. Грищука, А. Колодного та ін. [3; 4; 10].

Теоретичні та методологічні засади громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання, основи формування системи військової освіти і, зокрема, військового виховання досліджують Я. Зорій, І. Колодій, Ю. Красильник, Р. Макаров, В. Маслов, М. Нещадим, О. Попович, Г. Темко, М. Томчук, В. Шевченко, В. Ягупов та ін. [10]. Разом із тим, незважаючи на наявність публікацій, вивчення релігійного компонента військової освіти не можна вважати вичерпаним.

Метою статті є спроба філософського аналізу релігійного компонента військової освіти та його впливу на процеси громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання.

Виклад основного матеріалу. Релігійна освіта та культура протягом тисячолітньої історії не тільки виконувала віроповчальні функції, а й тривалий час була рушієм науки, просвіти, високої духовної культури, сформувала фундаментальну базу освітньої доктрини, накопичила значний потенціал у справі виховання молодого покоління. Суспільні трансформації останніх десятиліть, пов'язані зі становленням України як незалежної держави, відкрили простір для відродження та розвитку традиційних для українського суспільства конфесій, які попри втрати, пов'язані з протидією їм з боку тоталітарної влади, зберегли значні можливості виконувати свої першочергові функції – проповідувати і навчати людей віри. Нинішній характер державно-церковних відносин і вільна діяльність релігійних організацій отримали нові можливості розвитку та вдосконалення цієї роботи, перш за все осмислення

та реалізації їх планів щодо участі церкви в навчально-виховному процесі в загальноосвітній системі та підготовці військових фахівців.

Незважаючи на розходження у взаємодії між світською і релігійною освітою в європейському просторі, можна виділити три групи країн стосовно бачення місця релігійного навчання в загальноосвітній системі. Перша група – відсутність такого навчання у школі (Франція). До другої групи належать країни, де наявне гарантоване державою віросповідне навчання у школі (Німеччина, Фінляндія, Польща, Австрія, Греція, Кіпр, Італія, Іспанія). До третьої – країни, в яких наявне невіросповідне навчання у школі, що організовується і гарантується державою (Данія, Велика Британія, Швеція, Норвегія). У цих країнах релігійним вихованням опікується держава і катехизація є обов'язковою, хоча в деяких країнах воно здійснюється державою спільно з церквою (Велика Британія, Швеція).

Досвід зарубіжних країн свідчить про те, що в контексті морально-психологічного, духовного, патріотичного підготування особового складу різних армійських формувань чільне місце посідають питання релігійного опікування, яке реалізується через інститут військових капеланів. Наприклад, в «Єдиному військово-дисциплінарному кодексі збройних сил США» зазначено, що командири всіх ступенів повинні суворо стежити за тим, як проводиться виховання їх підлеглих, звертаючи особливу увагу на релігійне виховання. Особи, які виявляють неповагу до релігії або гальмують проведення цієї діяльності, повинні притягуватися до суворої відповідальності. *Релігійна просвіта серед особового складу розглядається сучасними військовими фахівцями як одна із форм пом'якшення психологічного напруження, пов'язаного з функціонуванням складної армійської системи. Загалом капелани виконують подвійну функцію – забезпечують реалізацію військовослужбовцями їхніх релігійних потреб, а також консультують командирів з питань морально-психологічного стану військ.* Інститут військового священства успішно функціонує у США, Канаді, Німеччині, Нідерландах та ін. [5].

Особливе місце у дослідженні релігійного компонента освіти та військової освіти зокрема належить феномену громадянської релігії. Можна погодитися з Д. Грищуком, який стверджує, що місце релігійного компонента в освітньому процесі всіх рівнів у США досить важливе. Незважаючи на певні спроби секуляризації освіти в Америці, частка так званої «громадянської релігії» в школі все одно залишається значною. Слід сказати декілька слів про феномен «громадянської релігії». Уперше цей термін використав Жан-Жак Руссо наприкінці XVIII ст. [3, с. 175]. Відомий культуролог Р. Беллах оцінив цей феномен як «віру в Бога, котрий є заступником обраного народу, якими історично вважають себе громадяни США» [20]. Причому слід підкреслити, що почуття обраності та месіанства прищеплюються тут ще змалку в про-

цесі патріотичного виховання в родині та закладах дошкільної освіти. Сутністю «громадянської релігії» є віра в Бога, якого визнають і католики, і протестанти, і прихильники англіканської церкви, і православні, і навіть мусульмани, і буддисти. Це Бог, який поперед усього стоїть над нацією, рятує демократію. «Громадянська релігія» не бере за основу лише Біблію, а генерує спадщину багатьох вірувань про громадянськість, почуття обов'язку перед Богом і людьми та інші чесноти. У багатьох школах та вишах Америки є спеціальні молитовні кімнати, де представники різноманітних релігійних конфесій мають змогу молитися. Перед початком навчання в багатьох школах читають так звані мовчазні молитви до Бога, який є заступником Америки. Тому переконаність у протектораті Бога над США лежить в основі «віри в Америку», яка, у свою чергу, вивисується над практично будь-якою релігією та є ідеологічним ядром громадянської освіти в США [3; 8].

В. Легойда виділяє варіанти основних підходів до визначення змісту поняття «американська громадянська релігія». У першому підході під громадянською релігією розуміється певний набір сакральних ідей, символів та ритуалів, що приймаються переважно більшістю американців і є основою національної самоідентичності, а також слугує способом національної консолідації, не зачіпає особистих релігійних поглядів американців. Друге тлумачення пропонує розглядати американську громадянську релігію передусім як культ держави, у центрі якої знаходиться ідея обраності американської нації. Прихильники третьої точки зору вважають американську громадянську релігію компромісним альтернативним варіантом щодо традиційних вірувань, до того ж досить поверховим порівняно з традиційними релігіями. Дотримуються всіх трьох точок зору дослідники, спираючись на факт об'єктивного існування громадянської релігії в американському житті з початку американської історії. Представники четвертого напряму виступають проти того, аби розглядати громадянську релігію як реально існуючий феномен, відкидають її власну онтологію і вважають концепцію громадянської релігії в кращому разі чимось на кшталт веберівського ідеального типу. Можливості використання даної концепції досить обмежені: вона застосовується більш для ретроспективного аналізу, ніж для перспективного прогнозування.

Отже, громадянська релігія США, згідно з Беллахом, – неконфесійний релігійний вимір (religious dimension) публічного американського життя, що є сутнісним відображенням американської нації та об'єднує всіх членів американського суспільства незалежно від їх віросповідання і конфесійної належності. В основі громадянської релігії знаходяться специфічні символи і ритуали, які оформлюють ідею богообраності американської нації і слугують зміцненню національної солідарності. Однією з найважливіших функцій громадянської релігії є функція легітимізації політичної влади. Беллах вважає

американську громадянську релігію способом розв'язання «релігійно-політичної проблеми в США». Сутність цієї проблеми полягає у тому, що політика більш за інші царини людської діяльності має відношення до межових питань, які прийнято називати питаннями життя і смерті. Релігія ж, у свою чергу, претендує на те, що її влада походить із джерела, яке перевершує всі земні авторитети [20, р. VII].

Усе це робить перетин двох сил у суспільстві практично неминучим. Громадянська релігія США, як уже зазначалося, і є способом розв'язання проблеми легітимності політичної влади. Відзначаючи, що в більшості товариств існує інституціалізований спосіб розв'язання даної проблеми, Беллах підкреслює: для визначення обсягу поняття «громадянська релігія» необхідно відповісти на питання, чи називати будь-яку форму такого інституціоналізованого розв'язання проблеми легітимності політичної влади громадянською релігією або ця назва може бути застосована лише до деяких із цих форм [20, р. VII].

До речі, сам Беллах ні в роботі «Різноманіття цивільних релігій», ні в інших своїх працях на дану тему не дає однозначної відповіді на це питання, очевидно, вважаючи допустимими обидва тлумачення. При цьому навіть у разі більш широкого тлумачення він постійно підкреслює унікальність американського варіанта, яка виявляється у розмежуванні громадянської релігії з державою та конкретними конфесіями. Беллах вважає, що основний зміст і форма громадянської релігії США склалися вже за часів батьків-засновників і за їх безпосередньої участі. Хоча багато чого було запозичено ними з християнства, нова традиція, безумовно, не була християнською. Та й християнство самих батьків-засновників було вельми специфічним [20, р. VII]. Беллах вказує на те, що початкова відсутність експліцитно вираженої християнської домінанти не може бути зумовлена прагненням не образити почуття нехристиянської меншини, оскільки суспільство в той час було переважно християнським. Релігійний плюралізм колоній був вельми своєрідною поліфонією – у рамках загальнохристиянського світобачення, тому анонімний Бог громадянської релігії має цілком певний прототип – це біблійний Бог, хоча його дане трактування набагато ближче до розуміння Бога в Старому Заповіті, ніж новозавітного бачення Бога, який є Любов. Бог громадянської релігії, за словами Беллаха, більшою мірою має відношення до порядку, закону та права, ніж до спасіння і любові. До того ж важливо відзначити, що Бог не просто спостерігає, а, навпаки, активно цікавиться і введений в історію. Ще однією особливістю Бога громадянської релігії є те, що йому притаманна особлива турбота про Америку [16, р. 2].

Можна виділити такі постулати американської громадянської релігії:

- Бог існує;
- його воля може бути виявлена і реалізована через демократичні процедури;

- Америка – це головний інструмент Бога в сучасній історії;
- американці – Богом обраний народ, Новий Ізраїль: він перетнув океан і створив місто на пагорбі, яке слугує дороговказом для націй, що обрали шлях демократії;
- нація – це головне джерело самоідентифікації для американців як у релігійному, так і політичному сенсі [9].

Можна погодитися з думкою В. Легойди, за якою на символічному рівні аксіоматика громадянської релігії реалізується в таких ідеальних та матеріальних символах. До ідеальних символів належать вербальні: а) сакральні тексти: американська конституція, Декларація незалежності, Геттисберзька промова Лінкольна, Білл про права; б) особлива публічна політична риторика (God-talk, God words), яку використовують в інавгураційних промовах президентів, їх зверненнях до конгресу, публічних виступах політичних лідерів тощо, «понятійна» символіка («американська мрія», «свобода», «обраний народ», «місто на пагорбі») та невербальні: американський прапор, герб (велика державна печатка), посада президента та ін. Матеріальними символами є статуя Свободи, дзвін Свободи тощо. В особливу групу можна виділити людей, які є символами американської національної культури: батьки-засновники (Founding Fathers), перші президенти, президент-визволитель Лінкольн та ін. Ритуали громадянської релігії в США включають інавгурації президента та прийняття громадянства, День подяки, День незалежності, Президентський день, День пам'яті, День ветеранів та ін.

Патріарх американської соціологічної релігії В. Герберг (1898–1977) ще до Беллаха підкреслював, що особлива роль у прищепленні сакралізованих цінностей американського способу життя відводиться системі початкової і середньої освіти. Тут, на його думку, юному американцеві прищеплюють основні положення громадянської релігії (civic religion). Він стверджував на цій підставі: «Публічні школи стали майже священним об'єктом американського народу, вони допомагали відтворювати американців, і не було нічого важливішого від цього завдання. Американізм – якщо цим словом можна позначити глибоке бажання бути американцями – пізніше затьмарив релігію як найважливішу їх характеристику, хоча це знецінення релігії маскувалося за допомогою нової концепції, відповідно до якої релігія і наука – процеси паралельні, що зустрічаються лише в кінцевому рахунку» [19, р. 23]. Згідно з Гербергом, в Америці оформилася ціла «релігія публічної освіти», яка стала більш значущим чинником для більшості американської молоді, ніж релігія церков. Тут навчають не християнству, а «релігії демократії», релігії американського способу життя.

До 1917 р. в школах Російської імперії навчальний день щоразу розпочинався молитвою. Американські школярі замість «Отче наш...» щоранку

читають молитву такого змісту: «Я вірю в Сполучені Штати Америки як уряд народу, з народу і для народу; чия міцна сила похідна від згоди керованих; у демократію в Республіці; у суверенну “Націю під Богом” багатьох суверенних штатів; у досконалий союз, єдиний і неподільний; встановлення принципів свободи, рівності і справедливості, за які американські патріоти жертвували своїм життям і щастям. Я тому вірю, що моїм обов’язком є любити країну, підтримувати її Конституцію, коритися її законам, шанувати її прапор і захищати її проти всіх ворогів» [17, р. 175].

В англійському скороченому варіанті молитва виглядає так: «I pledge allegiance to the flag of the United States of America and to the Republic for which it stands, one nation under God, indivisible, with liberty and justice for all». Клятву написав 1887 р. баптистський священник Ф. Беллами, колишній голова комітету з освіти штату Нью-Йорк. Уперше її виголосили 12 жовтня 1892 р. 12 000 000 американських школярів на честь 400-річчя відкриття Америки Колумбом. За наполяганням «Лицарів Колумба» – ультрапатріотичної організації 1954 р. до клятви було внесено й слова «Нація під Богом», аби відокремити Сполучені Штати від «безбожного атеїстичного Радянського Союзу». Проголошення клятви спочатку супроводжувалося підняттям правої руки, однак через подібність цього жесту до гітлерівського вітання його замінили прикладанням руки до серця. Такий ритуал притаманний не тільки школярам: руку прикладають банкіри і президенти, солдати і студенти, практично всі добropорядні американці.

Слід підкреслити, що почуття обраності та месіанства прищеплюється тут ще змалку в процесі патріотичного виховання в родині та закладах дошкільної освіти. Велика увага в системі освіти США та інших провідних країн світу приділяється громадянській релігії, яка сприяє патріотичному та військово-патріотичному вихованню, що надає можливість формувати гідного і відданого своїй країні громадянина.

Феномен громадянської релігії вітчизняні вчені лише починають досліджувати. У зарубіжній та українській науковій літературі є різні підходи до розуміння сутності громадянської релігії. І хоча про громадянську релігію ведуть мову як про атрибут сучасного суспільства, та все ж поширеною стає думка, що ідея громадянської релігії постає разом з ідеєю державності і тією чи іншою мірою притаманна історії усіх державних утворень. У той же час можна погодитися з твердженням Т. Зінкевич, за яким ідеї громадянської релігії (у дещо видозміненій формі) притаманні і тим спільнотам, які, втрапивши державність, століттями виборювали її [7]. Якщо для прикладу взяти нашу історію, то досить згадати такі імена, як М. Костомаров, Т. Шевченко, М. Драгоманов та ін. У першій третині ХХ ст. однією з таких фігур був В’ячеслав Липинський (1882–1931) – видатний мислитель і громадсько-полі-

тичний діяч. Цікаво відзначити, що й саме розуміння В. Липинським сутності релігії якнайкраще відповідає моделі громадянської релігії. Остання постає як форма містицизму (єднання людини з Вищими Силами), яка ґрунтується на вірі в Бога. Для українського вченого соціальне життя неможливе, якщо немає тих, хто повеліває, і тих, хто перебуває в покорі. Релігія і є тим духовним чинником, на якому постає така суспільна будова. Таке розуміння релігії в концепції В. Липинського, яке можна витлумачити як широке, саме і пов'язане з проблемами творення суспільних, соціальних форм. А соціальність у спадщині вченого постає щонайперше у формі державності. У цьому контексті показовими є такі його слова: «Всі держави та великі культури розвивалися з розвитком релігії і падали з її упадком» [13, с. 234]. У другому випадку релігію можна тлумачити як форму морально-духовних настанов, джерелом яких є Бог. Однак у творчості В. Липинського цей аспект релігії не розгорнутий і не міг бути розгорнутий до рівня концепції, в якій би релігія розглядалася як спосіб духовного самовизначення особи чи спільноти у світі. Це немов передумова до організації належного соціального порядку.

Можна погодитися з твердженням, що сакральність етносу впливає майже з того факту, що його сприйняття не вписується в наявний, звичний, буденний стан речей [7]. Адже смерть одного з представників етносу не тлумачиться як смерть спільноти, тобто долається суперечність між часовим та вічним, і в такий спосіб формується уявлення про безсмертя спільноти взагалі та кожного з її представників зокрема (це одне з найважливіших положень громадянської релігії). Якщо згадати, що релігія як така на світоглядному рівні існує як розв'язання суперечностей між кінечністю та безкінечністю, між смертю і безсмертям, між неможливістю у певний час сягнути бажаного й отримати його опісля, то доходимо на перший погляд несподіваного висновку про те, що усвідомлення спільнотою свого буття вже в початках містить трансцендентальний сенс, адже будь-яка релігія (як ідеальний тип) саме й постає як відповідь на зазначені питання. У цьому й полягає передусім сутність громадянської релігії. Однак вона доповнюється власне релігійними положеннями і поза ними існувати не може. Хоча громадянська релігія і формується зазвичай на ґрунті певної конфесії, проте не тотожна їй.

Отже, громадянську релігію можна тлумачити як сакральний вимір одвічного прагнення нації до самоствердження, як освячення її волі до здобуття державності. Тут слід згадати твердження М. Вебера, згідно з яким нація як спільнота ґрунтується на почуванні, рівнозначним відповідником якої буває держава. Можна сказати й по-іншому: громадянська релігія – це сприйняття етносом свого буття як богоданного, а отже, й виправданого, належного, неминучого, в якому релігійні міфи, легенди, обряди переплітаються з певними соціально-політичними настановами. Бог у такій релігії виступає не тільки

як Творець світу, а й як охоронець нації. Прекрасним прикладом цього є слова молитви за Україну: «Боже, великий, єдиний, нам Україну храни!».

Громадянська релігія – це таке соціально-духовне утворення, що виражає сакральний вимір утвердження етносом (нацією) осібної державності, сприйняття спільнотою своєї дієвості як набутої, корені якої сягають трансцендентного одвічно-лінійного чину спільноти і в якому певні соціально-політичні настанови переплітаються з релігійними міфами, легендами, обрядами, ритуалами. Оскільки громадянська релігія є сакральним виміром життя нації, а як синонім до неї часто вживається термін «національна віра», то виникає запитання: чи не тотожне поняття *громадянська релігія* з поняттями *народна релігія та етнічна релігія*?

Інше бачення народного християнства відкривається у спадщині видатного українського історика М. Грушевського. Дослідники його творчості так означають цей феномен: «Українське християнство – це особливе релігійне утворення, що сформувалося протягом XIII–XVII ст. і виражає детерміновану соціальними і культурними обставинами життя українського етносу єдність ідей дохристиянського світогляду, християнства і побутуючих в Україні інших релігій» [11, с. 116]. Цей феномен учений визначав також як нове, народне християнство або ж народна релігія. Посилаючися на згаданих дослідників, підкреслимо, що така багатойменність виражає його сутнісні вияви. Терміни *нове християнство, нова релігія* означають один із різновидів християнства; поняття *народне християнство, народна релігія* вказують на соціальне підґрунтя нового християнського формоутворення, а термін *українське християнство* засвідчує ту принципову обставину, що цей різновид християнства за своїм культурним змістом є українським. Можна сказати й так: українське християнство – особливий вияв взаємовпливу загальнолюдських та національних культурно-духовних цінностей [11].

Якщо прийняти концепцію М. Грушевського і народне християнство тлумачити як різновид християнської релігії, то, звичайно, вона не може бути ототожненою з громадянською релігією. Проте в такій релігії, знову ж таки, якщо вона реально існувала, були наявні елементи громадянської релігії. Особливо це проглядається в уявленнях М. Грушевського про *народну церкву*, соціальними характеристиками якої були громадянськість, орієнтації на поступові суспільні течії, використання народної мови, незалежнення від чужинецьких урядових кіл та ін. [11]. Отож, етнічні (національно-державні) релігії не тотожні з громадянською релігією, національною вірою, але вони можуть виступити в ролі одного із чинників утвердження її в прямому або опосередкованому вигляді [10].

При аналізі релігійного компонента військової освіти для нас дуже важливим є звернення до навчального плану в широкому (прихований курикулум

«hidden curriculum») та вузькому сенсах цього поняття. Прихований навчальний план – незримий, але, як і явний навчальний план, реальний зміст освіти. Зміст знання, яке транслюється в рамках прихованого навчального плану, не сприймається об'єктами навчання, часто передається невербально або через прихованість структури дискурсу. Саме освітні практики є провідниками поширення змісту прихованого навчального плану. Прихований курикулум відрізняється від явного імпліцитним або неусвідомленим змістом знання, що транслюється учням. Інформація в прихованому курикулумі передається невербально або криється в глибинних структурах дискурсу. Прихований курикулум, за О. Ярською-Смирноюю, може бути структурованим таким чином: по-перше, організація самого навчального закладу; по-друге, власне зміст навчальних програм і підручників; по-третє, стиль та особливості комунікації у викладанні. Отже, прихований курикулум може бути інтерпретований як мета-комунікація – сукупність дискурсивних практик, за допомогою яких здійснюється соціальний контроль. Важливе місце у структурі прихованого курикулуму відведено педагогічним працівникам у військових навчальних закладах та військовій освіті взагалі, традиційним відносинам з представниками різних конфесій.

Говорячи про спроби інкорпорації релігійного компонента в систему освіти, слід брати до уваги й світський характер нашої держави та освіти. Маємо достатньо прикладів, коли цей важливий принцип порушується через освячення, ритуалізацію релігійними організаціями державних заходів, зокрема, й під час офіційного відкриття нових шкіл, навчальних закладів; початку навчального року; участі представників окремих конфесій у ритуалі випуску молодих офіцерів.

У цьому разі забувається фундаментальне правило: базова цінність демократичного суспільства – світськість. Світськість постає одним із суттєвих чинників забезпечення і гарантії свободи совісті, зокрема і в системі освіти – соціального інституту, який сьогодні є найважливішим в аспекті соціалізації особистості. Отже, принцип світськості постає у правовому полі держави гарантією самостійності і свободи кожного вільно ухвалювати відповідні рішення, самовизначатися у світоглядно-духовній сфері без втручання владного чинника. Світська держава має забезпечувати такий стан речей, за якого жодна конфесія, а тим більш жодна владна структура, не могли б нав'язувати будь-кому певні конфесійно обґрунтовані моральні, культурно-духовні засади, певну віросповідну ідентичність. Тому учні, як і студенти і курсанти військових та інших навчальних закладів, повинні мати ґрунтовні наукові знання про релігію, її конфесійні вияви, напрями, течії, знати їх історію, базові положення їх учень, моральні настанови. Збагачення знаннями про релігії в системі військової освіти мусить дати майбутнім офіцерам

«якісний інтелектуальний багаж», на базі якого вони могли б вільно виносити свої судження щодо релігійних питань, зокрема і морально-етичного виміру, ефективно проводити роботу з навчання та виховання підлеглих багатьох конфесій.

Цьому можуть сприяти обов'язкове та факультативне викладання релігійно-пізнавальних, релігієзнавчих дисциплін у військових навчальних закладах. Компоненти морально-етичного вчення різних конфесій мають бути повноцінно відображені у вивченні предметів соціально-гуманітарного спрямування. Однак викладання релігієзнавчих курсів має бути позаконфесійним. На сучасному етапі розвитку військової освіти є певні досягнення щодо взаємодії релігійних конфесій у процесі підготовки сучасного військового фахівця. Так, у листопаді 2012 р. в Одесі на території Військової академії сухопутних військ України відбулися щорічні збори військових священнослужителів Української Православної Церкви. Владика Августин, представник Синодального відділу у взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України, наголосив на тому, що в цьому році співробітництво зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України не припиняється і в деяких питаннях вийшло на новий рівень співробітництва. У той же час конфесійне різноманіття віруючих військовослужбовців створює значні труднощі у забезпеченні рівних умов для задоволення їх релігійних потреб.

Висновки. Проблема інкорпорації релігійної складової у національну освітню систему та військову освіту врегульовано лише частково, та й то здебільшого шляхом самоорганізації спільноти. Залишається ще досить моментів, які потребують свого вирішення, зокрема питання правового характеру. Проблема взаємодії церков, релігійних та світських організацій, а також військових навчальних закладів набула широкого розголосу на початку 90-х рр. ХХ ст. і з того часу активно дискутується в українському суспільстві. Проблема складна, неоднозначна та суперечлива. Ні в середовищі експертів, ні серед політиків та законодавців, представників військової освіти, ні на рівні громадської думки не спостерігається однозначності її розуміння. У той же час у системі освіти США та інших провідних країн світу велика увага приділяється релігійному компоненту, що сприяє патріотичному та військово-патріотичному вихованню, надає можливості формувати гідного і відданого своїй країні громадянина та військовослужбовця. Дослідження зарубіжного досвіду впливу релігії на процеси громадянського, патріотичного та військово-патріотичного виховання в системі освіти може бути корисним для розв'язання проблем реформування вітчизняної системи освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астахова В. И. Глобальные проблемы человечества как фактор трансформации образовательных систем / В. И. Астахова // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. / за ред. Л. Л. Тованьянського та О. Г. Романовського. – Х. : НТУ «ХП», 2002. – Вип. 3. – С. 72–98.
2. Виговський Л. А. Релігія як суспільно-функціонуючий феномен : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Л. А. Виговський ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2004. – 32 с.
3. Гришук Д. Г. Досвід громадянської соціалізації молоді в школах США як важливий чинник міжкультурного діалогу в сучасному українському освітньому просторі / Д. Г. Гришук // Вісн. ЛНУ ім. Тараса Шевченка. – № 13 (224), ч. I. – С. 175–179.
4. Задорожнюк И. Е. Гражданская религия и патриотическое воспитание в системе образования США / И. Е. Задорожнюк // Высш. образование в России. – 2007. – № 9. – С. 150–155.
5. Здіорук С. І. Роль релігійних чинників у поступі українського соціуму. Аналітична доповідь [Електронний ресурс] / С. І. Здіорук, В. В. Токмак, О. М. Литвиненко. – К. : НІСД, 2011. – 20 с. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Relyg_chyn-56e51.pdf.
6. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття : монографія / С. І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.
7. Зінкевич Т. С. Ідеї В'ячеслава Липинського в контексті дискурсу про громадянську релігію / Т. С. Зінкевич // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. філософія. – Вип. 130. – С. 130–139.
8. Зорн Дж. Путь молодежи к лидерству : учеб. пособие / Дж. Зорн. – Нэшвил, 1998. – 384 с.
9. Ильин В. Теории социального неравенства [Глава «Религия как механизм социального структурирования общества»] [Електронний ресурс] / В Ильин ; reid d.g. (ed.). Dictionary of christianity in America. Downers grove, Illinois, 1990. – Режим доступу: <http://socnet.narod.ru/library/authors/ilyin/neravenstvo/content.htm>.
10. Колодний А. Україна в її релігійних виявах / А. Колодний. – Львів : СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
11. Кондратик Л. «Українське християнство» Михайла Грушевського (філософсько-соціологічний аналіз) / Л. Кондратик, О. Кондратик. – Луцьк, 2006. – 168 с.
12. Легойда В. Р. «Гражданская религия» в США: генезис и основные характеристики / В. Р. Легойда // Государство. Церковь. Религия. В России и за рубежом. – 1999. – № 4. – С. 88–101.
13. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський // Політол. читання. – 1994. – № 1. – С. 216–264.
14. Релігія – Світ – Україна : кол. моногр. : в 3 кн. Кн. 3: Релігійні процеси в перспективі їх виявів / за наук. ред. А. Колодного і Л. Пилипович // Укр. релігієзнавство. – 2012. – № 61. – 550 с.
15. András Máté-Tóth Civil Religion in Central and Eastern Europe: an application of an American Model [Електронний ресурс] / András Máté-Tóth, Gábor Attila Feleky // Americana – E-Journal of American Studies in Hungary Volume V, Number 1, Spring 2009. – Режим доступу до журн.: <http://www.americanaejournal.hu/vol5no1/mate-toth-feleky>.

16. Bellah R. The broken convenan: American civil religion in time of trial [Електронний ресурс] / R. Bellah. – N. Y., 1975. – 362 p. – Режим доступу: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=35953>.
17. Brogan D. The American character / D. Brogan. – N. Y. : Random House, 1975. – 217 p.
18. Campbell D. E. Why we vote: how schools and communities shape our civil life / D. E. Campbell. – Princeton : Princeton university press, 2006. – 267 p.
19. Herberg W. Religion and education in America / W. Herberg // Religious perspectives on American culture. – Princeton, 1961. – 188 p.
20. Robert N. Bellah. Civil religion in America / N. Bellah Robert // Journal of the american academy of arts and sciences, from the issue entitled, «Religion in America» / Varieties of civil religion. Ed. Robert Bellah and Philipp Hammond. Sf: Harper and Row, 1980. – 294 p.

РЕЛИГИОЗНЫЙ КОМПОНЕНТ ВОЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Финин Г. И.

Рассмотрены основные подходы к религиозному компоненту военного образования. Исследован феномен «религии публичного образования». Проанализированы особенности влияния религии на процессы гражданского, патриотического и военно-патриотического воспитания в системе военного образования. Предложены рекомендации относительно внедрения позитивного опыта ведущих стран мира в сфере взаимодействия светского и религиозного образования и воспитания.

Ключевые слова: *религия, «гражданская религия», военно-патриотическое воспитание, учебный план, система образования, система военного образования.*

THE RELIGIOUS COMPONENT OF THE MILITARY EDUCATION: PHILOSOPHICAL ANALYSIS.

Finin G. I.

The subject of the article shows the main approaches of the religious component of military education. The phenomenon of «religion of public education» is analyzed. The article reviews specifics of civil, patriotic and military – patriotic education of the military education system. It also offers recommendations about the introduction of the positive experience of leading countries on the issues of the interaction of civil and religious education.

Key words: *religion, «civil religion», military-patriotic education, curriculum, educational system, the military education system.*

УДК 17.0:008

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

АБСОЛЮТНА ЕТИКА В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ НОВОГО ЧАСУ: ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ

Присвячено виявленню закономірності становлення абсолютної етики І. Канта як провідної тенденції у філософсько-мисленнєвій традиції періоду формування суспільства Нового часу.

Ключові слова: етика доброчесностей, етика сентименталізму, етика розумного егоїзму, моральний закон, моральний вчинок.

Актуальність проблеми. У сучасному світі, який відзначається глибокою кризою духовності, питання становлення моральної особистості набуває все більш проблематичного характеру. Усі культурні зміни в суспільстві відбуваються в контексті нового соціального вибору: одна частина суспільства віддає перевагу цінностям минулого, друга – обирає для себе цінності західноєвропейської цивілізації, третя – не може визначитись у своєму виборі і стає об'єктом різного роду маніпуляцій. Таке урізноманітнення можливостей морального розвитку та активізації діяльності людини загострює питання формування мислячої особистості, яка б була спроможна самостійно обирати шлях Добра. Звернення до філософсько-етичного надбання, осягнення доробку філософської думки в цьому контексті, безумовно, є актуальним. Історію етичної думки треба вивчати, оскільки вона навчає думати, думати самостійно і знаходити відповіді на складні питання вибору.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Основні аспекти кантівської етики були предметом наукового дослідження від часів її виникнення, ніколи не втрачаючи підвищеного інтересу як для прихильників, так і для опонентів Канта. Українська та російська етична думка кінця ХХ – початку ХХІ ст. продовжила традицію дослідження спадщини великого філософа, зокрема питань визначення сутності та специфіки моралі, моральної регуляції життя суспільства. У сучасній літературі, присвяченій Канту, виразно простежується тенденція до переосмислення його етичних ідей у світлі проблем сьогодення, що демонструють роботи фахівців з цієї тематики: Р. Апресяна, О. Богомолова, В. Горського, А. Гусейнова, О. Дробницького, В. Малахова, І. Нарського, Е. Соловйова, В. Шинкарука, Є. Бистрицького, М. Булатова, В. Лазарева, А. Єрмоленка, Г. Заїченка, П. Гнатенка, В. Огорокова, Ю. Кушакова, В. Табачковського, Н. Мотрошилової, Т. Ойзермана, Е. Соловйова, А. Судакова та ін. У цих роботах аналізується етика Канта у вимірі онтології культури; кантівська філософія розглядається у контексті історичного шляху східнослов'янської

філософської думки; порівнюються різні мисленнєві традиції щодо визначення сутності моральної регуляції в суспільстві.

З огляду на означене *метою* статті є виявлення «новацій» кантівського вчення про мораль у контексті нової культурної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Етика – одна із найдавніших філософських дисциплін. У європейській філософії зацікавленість моральною проблематикою простежується з трьохсотих років до нашої ери, коли Арістотель виділив учення про моральні добродетності.

Арістотель у своїй філософії вперше відокремив якості тіла, розуму та характеру (етосу) людини. Останні він назвав етичними, а науку про них – етикою. На думку Арістотеля, етичні добродетності притаманні лише людині, вони є надбаними, формуються в процесі діяльності та відображають прагнення людини вищого блага (щастя). Уся арістотелівська етика побудована навколо категорії вищого блага, прагнення якого спонукають людину досягти добродетності, що стає можливим за умов вчинення відповідних дій. Етичні добродетності визначають правильний вибір людини серед конкретних життєвих ситуацій у прагненні щастя і поступово перетворюються на установлені якості душі, що стають основою практичної діяльності людини.

Тривалий час суспільство трималося на добродетельних індивідах, які визначали свої вчинки не у відповідності з існуванням якогось всезагального правила, принципу, а на основі душевних якостей та виходячи із конкретних обставин, тобто на вмінні людини визначати, що таке добродетельність в окремому випадку. Добродетельності як стан душі (етос) абсолютно співвідносилися з ustalеними звичаями, що існували в суспільстві: людина вважалася добродетельною, якщо її дії повністю збігалися із прийнятими у суспільстві зразками поведінки. Отже, людина залежала від колективу, була занурена в колектив, повністю зливалася з ним.

Етика добродетельностей (арістотелівська лінія в історії філософії) базувалася на твердженні, що мораль – це конкретні ціннісні уявлення, а у людей існують специфічні моральні потреби, задоволенню яких слугує моральність. Розуміння етики як учення про добродетельності тривало весь час існування традиційного суспільства і було узагальненням його моральної практики. Такий тип суспільства був орієнтований на стійке відтворення незмінних правил моралі.

Моральність традиційного суспільства була по суті етикою цінностей, яка вимагала від людини набуття позитивних якостей душі і виконання відповідних норм поведінки. Головними були збереження моральних цінностей незмінними і сприйняття всіх новацій суто негативно, оскільки характерною рисою традиційного суспільства була зверненість у минуле. Загалом для традиційного суспільства не могло постати питання про будь-яке

поліпшення життя, а отже, і система моральних цінностей не потребувала вдосконалення.

Перехід від традиційного до посттрадиційного суспільства (яке умовно називають буржуазним, або індустріальним, або сучасним) позначився становленням нового типу культури, нових суспільних відносин, руйнацією особистісної залежності. Історично новий тип культури почав складатися у XV–XVI ст., його класичні риси оформлюються у XVII–XVIII ст., а з XIX ст. виявляються елементи його кризи. Це зумовило також зміну моральних механізмів суспільного життя, що характеризувалося тенденцією до поступового вивільнення від усталених моральних вимог, норм.

Криза традиційного суспільства ознаменувалася руйнацією його соціальної основи (такі традиційні соціальні інститути, як родина, рід, перестають бути визначальними) і відповідно переоцінкою системи цінностей. Центральне місце нової доби посідає людина нового типу: активна у своїй діяльності, раціонально мисляча, індивідуалізована та автономна. Економічною основою нового типу особистості була приватна власність. Оскільки суб'єктом соціальної дії стає автономний індивід, доброчесності людини як представника певної станової групи втрачають значущість. На перший план виходить людина, яка всім своїм досягненням завдячує лише собі (а не роду, становій групі), її становище в суспільстві залежить від власних зусиль і вдосконалень. За таких умов відбувається становлення нової етики, яка зосереджує увагу на моральному розвитку людини, закликає до морального вдосконалення: якщо в економіці, соціальному житті відбуваються зміни, то вони можливі також і в моралі.

Нова доба, яка в історичній періодизації називається Новим часом, потребувала нового етичного вчення, нового осмислення моралі і моральності людини як автономної особистості. Центральне місце в етичному пошуку посіли ідеї суверенності людини як морального суб'єкта. Ще в добу Ренесансу відбулося пробудження «Я» людини, особистості, що нестримно намагається зрозуміти сутність індивідуального буття, власне себе, свої можливості і прагнення. Формальним вираженням такої особистості стає поняття «суб'єкт» (чітке визначення це поняття отримало пізніше в кантівській філософії) – автономний і самостійний. Суб'єктивність виявляється перш за все як «особистість», що має власні інтереси та ініціативи.

Традиційні доброчесності, що спрямовували дії людини попередніх часів, не відповідали новим політичним і економічним реаліям. Таку думку одними з перших висловили Н. Макіавеллі та А. Сміт, які у своїх працях щодо аналізу політичної і економічної ситуації довели, що етика доброчесностей не відповідала системі цінностей посттрадиційного суспільства.

Етика Нового часу була спрямована на виявлення основ моралі та аргументацію щодо її унікальності. Унікальність моралі серед інших явищ реаль-

ного світу інтерпретувалася як ознака абсолютності моралі: моральні настанови потребують безумовного виконання, оскільки сама мораль внутрішньо притаманна людині. Таке розуміння моралі обґрунтовувалося в етичних ученнях того часу.

Показовою в цьому контексті стала етика сентименталізму (А. Е. К. Шефтсбері, Ф. Хатчесон, А. Сміт, Д. Юм та ін.). Ця мисленнєва традиція в новоєвропейській етиці звернена до одиничного індивідуума. У ній стверджувалося, що людина як суб'єкт моралі здатна самостійно обирати та ухвалювати рішення щодо власних дій. На думку представників цього вчення, така здатність базувалася на моральному почутті. У межах етики сентименталізму мораль визначається як сукупність ідей, що сприймаються моральним почуттям, яке є природним: людина від народження здатна відрізнити добро від зла, правильне від неправильного. Ключовим питанням сентименталістської етики постає протиставлення розуму і почуттів людини. Основною функцією розуму є пізнання, яке полягає у порівнянні ідей і умовиводів про реальні факти. Розум сам по собі не може бути мотивом будь-якої дії. Утім моральне почуття як схвалення доброчесності обов'язково трансформується у вчинок. Основні положення етики сентименталізму заперечували можливість раціонального пояснення моралі і водночас обґрунтовували: 1) природний характер моралі і морального почуття людини; 2) автономію моралі: моральне почуття виявляється незалежно від моральних суджень і мотивів; рішення морального почуття об'єктивні, вони не залежать від індивідуального прагнення задоволень, релігійних вірувань соціального статусу людини, конкретних обставин ухвалення рішення. Перший висновок активно критикувався представниками етичного раціоналізму, а другий – знайшов продовження і став основоположним для низки етичних теорій майбутнього.

Найбільш новаційним та повним теоретичним обґрунтуванням моралі і моральності Нового часу стала етика розумного еґоїзму XVIII ст. (К. Гельвецій, П. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо та ін.), метою якої було розроблення механізму моральної регуляції для майбутнього досконалого суспільства. Своєрідність посттрадиційного суспільства виявлялася у тому, що інтереси держави і вимоги закону почали сприйматися як зміст морального обов'язку людини. Проте розуміння такого підкорення індивідуума інтересам спільноти не означало розчинення одиниці – суб'єкта у цілому, що було притаманне традиційній культурі. Мислителі наголошували на тому, що особистісний інтерес обов'язково має набути розумного характеру й у такий спосіб діяльність окремої людини повинна дістати суспільної значущості.

У межах теорії розумного еґоїзму «еґоїзм» розглядався як природна риса людини. Акцент робився на правильному розумінні еґоїстичних прагнень індивідів і сприйнятті моралі як правильного виявлення людського еґоїзму. Сут-

ність цієї етичної теорії полягала в тлумаченні егоїзму як основи благополуччя і окремої людини, і суспільства в цілому. Однак зауважувалося: люди іноді недостатньо послідовні у своїх егоїстичних інтересах і прагненнях, що й призводить до суспільних конфліктів. Правильно усвідомлений особистісний інтерес має збігатися з інтересами більшості: через подолання власних природних вад людина перетворюється на «розумного егоїста», тобто узгоджує власне прагнення до вигоди із благом для всіх членів суспільства. Бути корисним для себе і для інших – це й є істинна добродетель. Представники теорії розумного егоїзму виходили із можливості гармонічного поєднання особистісного та суспільного інтересу як умови поліпшення життя. Утім останній по суті поставав як узагальнений інтерес нового (буржуазного) класу. На їх думку, мораль, яка орієнтована на благо всіх або більшості, вигідна окремій людині, оскільки допомагає задовольнити власні потреби та реалізувати відповідні інтереси.

Етика розумного егоїзму зводила мораль до особистісного інтересу та користі, і в цьому вона суперечила усталеним християнським настановам, які пов'язували мораль із безкорисною любов'ю до ближнього. Ця теорія не давала раціонального пояснення законів розвитку моральності і поведінки людини в суспільстві, оскільки апелювала до людської природи. Звернення до природного начала в людині зближує етику розумного егоїзму XVIII ст. з етикою добродетелей Арістотеля, який стверджував, що прагнення до добродетельності є вдосконаленням людиною власної природи.

Новий вигляд етичні питання посттрадиційного суспільства набувають у філософії Канта. Його моральна філософія – це теоретичний аналіз моралі як специфічного явища на відміну від попередніх спроб її емпіричного пояснення, що віддзеркалено в таких працях, як «Основи метафізики моральності», «Критика практичного розуму», «Метафізика нравів».

На відміну від попередників Кант не розглядав добродетельність як засіб досягнення щастя (вищого блага): людські вчинки мають два мотиви – прагнення щастя і прагнення діяти відповідно до законів моралі, які можуть не збігатися, – моральна людина може бути нещасливою. Отже, досягнення щастя як вищого блага безпосередньо не пов'язано із моральністю людини.

Філософською передумовою етики Канта є його вчення про принципове розділення природного і надприродного світів. Людина рівною мірою належить обом світам: як чуттєва істота вона пов'язана із світом природи, як розумна і вільна від чуттєвих потреб – із надприродним. Свобода від чуттєвого дозволяє людині діяти не тільки за законами природи, а й за законами належного, тобто співвідносити свої дії із метою, що має всезагальний характер. Кантівське обґрунтування моралі базується на утвердженні абсолютності моралі: моральний закон дається людині апіорі, разом із розумом і містить абсолютну необхідність.

Принциповими новаціями кантівської етики є, по-перше, вибудовування такого морального закону, який мав би такий самий ступінь всезагальності й об'єктивності, що й закон природний; по-друге, обґрунтування моралі за допомогою розуму. Раціоналістичне обґрунтування моралі Кант здійснює за допомогою такого структурного елементу моральної свідомості, як моральний принцип (закон). Нагадаємо, що докантівська етика традиційного суспільства апелювала до норм звичаю, традиції, через дотримання яких людина набувала позитивних моральних якостей душі. У Новий час система моральності переорієнтовується на моральний принцип: людина не просто виконує установлені в суспільстві вимоги, вона сама здатна визначати свою поведінку, раціонально мотивувати власні дії, самостійно формувати світогляд. Отже, основою діяльності є не звичний стереотип, основою для здійснення вчинку стає усвідомлена людиною моральна вимога, сформульована як принцип (закон).

Оскільки властивістю морального принципу є те, що він обирається індивідом самостійно, система моральних принципів постає найважливішою характеристикою моральності людини Нового часу. Наявність у людини системи принципів (яка є цілісною і несуперечливою) дозволяє їй самовизначатися в соціумі; водночас система моральних принципів постає як інструмент самоконтролю і саморегуляції. Людина традиційного суспільства орієнтувалася на думку інших людей і відповідно спрямовувала свої дії, а основними регулятивами, механізмами впливу на поведінку індивіда були страх, сором перед іншими. У Новий час етика норм замінюється на етику принципу, в межах якої людина набуває можливості самостійно формувати індивідуальну моральну позицію, здійснювати моральний вибір.

Етика Канта – це етика принципу, вихідними її положеннями є ідеї морального закону, безумовності морального обов'язку, безмежності доброї волі. Її формування було характерним явищем; у ній віддзеркалювалася нова моральна реальність і по-новому розглядалася мораль як сукупність принципів поведінки. Кантівська етика не давала конкретних вказівок щодо належної дії в тій чи іншій ситуації, не вимагала виявлення розумності егоїстичних інтересів, не визначала конкретних добродієностей. Канта цікавило не щастя людини, не вище благо (етичні добродієності), а моральний закон як обов'язок людини перед Людством. На його думку, людина може стати моральною через виконання морального закону, через його персоніфікацію. Моральність не дається від природи, отже, людина не може повністю контролювати власні вчинки і відповідати за них. Проте вона є відповідальною за самостійно зроблений вибір і дотримання власне обраних моральних принципів. Тільки коли людина виходить за межі своєї природи і постає як культурна істота, вона набуває моральності.

У контексті осмислення сутності моралі Кант обґрунтував ідею моральної свободи. Основою людської свободи є здатність визначати власні вчинки

і робити власний вибір, утім вона не ототожнюється із свавільством як задоволенням випадкових бажань та примх або як реалізацією особистісного інтересу. Моральний вчинок визначається не користю і розрахунком, або внутрішнім моральним почуттям, яке Кант не розглядає як природну властивість людини та її схильність до доброчесності (що було основною ідеєю етики сентименталізму). У цьому виявляється раціоналізм Канта – визнання первинності розуму щодо почуттів. Моральна поведінка визначається не користю, не розрахунком, не прагненням щастя (вищим благом). Єдиним спонуканням до морального вчинку, на думку Канта, є безумовний та всезагальний моральний обов'язок. Людина вчиняє морально тільки тоді, коли вона діє всупереч своїм нахилам, бажанням, користі, підкорюючись єдиному внутрішньому мотиву – моральному обов'язку.

Кант акцентував питання людського вчинку, яке не втратило актуальності, а, навпаки, загострилося в сучасному світі з його «дефіцитом морального вчинку». Актуальність питання детермінована відмовою сучасної людини від вчинку в культурному житті. Відповіді на запитання: чому реальністю стала «криза вчинку»? яким чином його подолати? – по-різному даються у сформованих мисленневих традиціях. Одна виходить із того, що вчинок є основою творення особистості та її гармонізації із світом, інша – утверджує руйнівний характер вчинку. Представником першої в тому числі є і Кант. Отже, дослідження кантівського варіанта розуміння сутності морального вчинку може вказати шлях розв'язання означеної проблеми. В умовах нівелювання особистості тільки моральний вчинок може стати підставою для виявлення і реалізації унікальності, неповторності кожного.

Для пояснення поняття «моральний обов'язок» Кант вводить таке поняття, як практичний розум. Обов'язок як внутрішній мотив вчинку не можна пізнати, пояснити за допомогою теоретичного розуму, водночас будь-яка дія, вчинена на основі морального обов'язку, не може бути нерозумною: заборона вчинювати злочини, вимога поважати інших людей тощо, безумовно, мають розумний характер. Отже, моральний обов'язок, за Кантом, – це вияв практичного розуму. Теоретичний розум розглядає цілі діяльності, формулює судження про реальність, але безпосередньо не спонукає до самої дії. Розум перетворюється на практичний тоді, коли він формулює не судження, а імперативи, умотивовує конкретні дії людини.

Отже, Кант стверджував, що вся моральність людини полягає у добрій волі виконати єдиний для всіх моральний закон. Кантівський моральний закон – вчиняти так, аби правило твоєї волі могло стати принципом всезагального законодавства, – докорінно відрізняється від попередніх етичних міркувань з емпіричним підґрунтям. За Кантом, закон (належне) не може залежати від певних умовностей, конкретних цілей та причин. Безумовність морально-

го самовизначення приводить до узагальненої форми морального закону і постає як найвища абсолютна цінність. У цьому твердженні і полягає головна новація кантівської етики – рішуче проголошення автономії морального закону, вільного від зовнішніх чинників.

Абсолютна цінність морального закону зумовлює аналогічну цінність його носія і виконавця – людину, людську особистість. За Кантом, людина є центром світобудови, творцем культури, навколишнього середовища і самої себе. Уся його філософія просякнута пошуком відповіді на питання: які роль і місце людини у світовому просторі? Твердження щодо абсолютності морального закону Кант доповнює вченням про волю: здатність підкорюватися тільки розуму він називає автономією волі. На основі цього вчення філософ будує концепцію людини як автономного діяча, який здатний відкинути всі чуттєві спонукання у разі їх суперечливості розуму. У моралі людина отримує можливість формувати власні судження, раціонально аргументувати власні переконання і на основі цього взаємодіяти з іншими.

Тільки автономний суб'єкт здатний поставити перед собою мету, яка не матиме нічого спільного із простим задоволенням бажань, – це і є втіленням розумного вибору. Оскільки автономія людини виявляється тільки у підкоренні розуму, а розум керує діями людини за допомогою імперативів, автономія описується як властивість волі. Отже, кантівська лінія міркування призводить до висновку про «достоїнство» людини порівняно з іншими природними істотами: автономія є основою людської гідності й утверджує цінність особистості, яка підкоряється тільки моральному закону та водночас сама його встановлює. Ідея цінності людини, яка намагається в усьому бути вільною і визначати себе і свої дії без допомоги (впливу) зовнішніх сил (чинників), указує на безмежність її морального потенціалу, підносить людську особистість на незнані до того «висоти».

Основні положення вчення Канта повністю відповідають антропоцентричному світогляду Нового часу, в якому остаточно оформлюється новий тип особистості. Людська діяльність обумовлена не тільки зовнішніми чинниками, має не тільки причини, а й розумні підвалини. Людина ухвалює рішення, відділяючи свої спонукання і примхи, переборює та підкорює власні бажання. За такі дії людина як моральний суб'єкт гідна поваги. Кант зауважує, що через здатність розділяти зовнішні причини і розумні обґрунтування, спонукання і бажання, вчинок і пристрась людина постає як особистість, і тільки така особистість має права, обов'язки та зобов'язання. Це означає, що повага до людини, її гідності невідривно пов'язана з абсолютністю морального закону. Отже, кантівське тлумачення людської особистості, вільної від чуттєвого світу, підпорядкованої тільки всезагальному (тобто і власному) закону, підводить філософа до ідеї моральної свободи, яка активно осмислювалася етичною думкою наступних часів. Свобода пояснюється Кантом як

умова здійсненності морального закону, утім сама свобода уможлиблюється завдяки існуванню моралі.

Таким чином, кантівська абсолютистська традиція в етиці стала закономірним явищем розвитку філософської думки і посіла панівне місце серед філософсько-етичних тенденцій Нового часу. Вона не спростовувала традиційне розуміння моральності і не суперечила християнському розумінню моралі як системи безумовних настанов. Кант намагався не порушувати основний зміст християнської моралі з її проголошенням любові до іншого. Етика Канта, в основу якої покладено вимогу всезагального порядку шляхом дотримання морального закону, повністю відповідала соціально-політичній ситуації буржуазного (ринкового) суспільства, сприяла обґрунтуванню правової сутності держави нової доби, оскільки тільки на основі етичного абсолютизму є можливим утвердження абсолютного, категоричного, обов'язкового для всіх юридичного закону. Абсолютна етика орієнтує не на досягнення доброчесності, щастя, а на безмежне моральне вдосконалення особистості.

Як **висновок** можна зазначити, що Кант створив індивідуалістичну, ригористичну теорію, яка ознаменувала перехід до теоретичного аналізу моралі як специфічного надприродного явища; заклав підвалини можливості існування універсальної моралі, створення таких етичних приписів, норм, які б претендували на всезагальність, були б здатними регулювати поведінку всіх людей. Кантівська теорія має вагомий відгук серед філософів сьогодення, які схильні до побудови систем абсолютної етики у своєму протистоянні моральному релятивізму та аномізму. Звернення до кантівської традиції обґрунтування моралі, її сучасне переосмислення актуалізуються необхідністю дати відповідь на питання: чи можлива за умов існування різних етосів, множини світоглядних настанов та ціннісних уподобань універсалістська етика?

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Р. Г. Нормативные модели моральной рациональности / Р. Г. Апресян // Мораль и рациональность. – М., 1995.
2. Апресян Р. Г. И. Кант и этика морального чувства / Р. Г. Апресян // И. Кант: наследие и проект. – М., 2007.
3. Гусейнов А. А. Обоснование морали как проблема / А. А. Гусейнов // Мораль и рациональность. – М., 1995.
4. Гусейнов А. А. Об идее абсолютной морали / А. А. Гусейнов // Вопр. философии. – 2003. – № 3.
5. Каменников Л. А. И. Кант о специфике морали и ее роли в системе ценностей / Л. А. Каменников. – Калининград, 2005.
6. Савельева М. Ю. К вопросу об определении глобальной этики / М. Ю. Савельева // Практична філософія. – 2006. – № 2. – С. 92–98.
7. Соловьев Э. Ю. Категорический императив нравственности и права / Э. Ю. Соловьев. – М., 2005.

8. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И. Критика практического разума. – СПб., 1995.

АБСОЛЮТНАЯ ЭТИКА В КУЛЬТУРНОМ ПРОСТРАНСТВЕ НОВОГО ВРЕМЕНИ: К ПРОБЛЕМЕ СТАНОВЛЕНИЯ

Стасевская О. А.

Посвящено определению закономерности становления абсолютной этики И. Канта как ведущей тенденции философско-мыслительной традиции периода формирования общества Нового времени.

Ключевые слова: *этика добродетелей, этика сентиментализма, этика разумного эгоизма, моральный закон, моральный поступок.*

ABSOLUTE ETHICS IN CULTURE SPACE OF NEW TIME: TO THE PROBLEM OF BECOMING

Stasevska O. A.

The article is sanctified to the exposure of conformity to law of claim of absolute ethics of I. Kant as a leading tendency in philosophical traditions of period of becoming of society of new time.

Key words: *ethics of respectabilities, ethics of moral sense, ethics of clever egoism, moral law, moral act.*

УДК 37.013.73

І. І. Чхеайло, кандидат філософських наук, доцент

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ПРОСТОРІ СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Досліджено самореалізацію особистості в постіндустріальному суспільстві як умову його сталого розвитку та втілення особистістю свого власного суб'єктивно-креативного проекту в межах гармонії із суспільством і собою. Доведено, що сталий розвиток суспільства у своїх глибинних джерелах збігається з моральним удосконалюванням людини, укорінений у духовних глибинах людського життя.

Ключові слова: *самореалізація особистості, постіндустріальне суспільство, суспільство сталого розвитку, самовдосконалення, самопроекування, самоактуалізація, «суспільство споживання», екологічна цивілізація.*

Актуальність проблеми. На початку XXI ст. людська цивілізація входить в нову фазу свого розвитку, яка дістала назву постіндустріального суспільства. Одночасно змінюються людина та її місце у світі. Розширюються можливості людини та її ресурси. Із локальної національної культури людина переміщується в глобальний інформаційний простір, стаючи космополітом, «людиною світу». У людини з'являється можливість маніпулювати границями як свого тіла, так і своєї особистості. Людина може змінити свою зовнішність, стать, створити віртуальний образ, прожити декілька віртуальних життів. Та і саме реальне життя перетворюється на бездонне море можливостей, постійний вибір перспектив, побудову і реалізацію безкінечних самопроектів.

У XXI ст., як відмічає З. Бауман, проектування себе стає не предметом індивідуального вибору, а особливістю сучасного життя. Сучасність замінює гетерономне визначення соціального стану на обов'язкове самовизначення [1, с. 39]. Якщо людина хоче самоутвердитися в сучасному нестійкому світі, що складається із постійних ризиків і невизначеностей, шлях один – прийняти виклики і вимоги цього світу та навчитися змінюватися самій.

Самореалізація особистості завжди належала до числа питань, які тією чи іншою мірою були для суспільства засадничими, визначали сутність, єство будь-якої історичної моделі соціуму. Особистість – найбільш динамічний творець соціальної дійсності, що безпосередньо, щоденно її розвиває та стверджує своїми потребами, здібностями, знаннями, навичками, уміннями, вольовим та емоційним потенціалом, коротше кажучи, власними сутнісними чинностями. Від того, наскільки оптимально, органічно та повно вони будуть задіяні в суспільну систему, залежать не тільки «обличчя» цієї системи, а й перспективи її буття.

Ситуація постіндустріального суспільства змінює зміст і сенс таких фундаментальних категорій, як самопізнання та самосвідомість, самопроекування та самореалізація, що відображають стан особистості в сучасному світі. Проійшло всього дванадцять років, як у рамках дисертаційної роботи на тему «Самореалізація особистості (соціально-філософський аналіз)» ми всебічно дослідили феномен самореалізації, але бачимо нагальну необхідність і актуальність знову звернутися до проблеми самореалізації, оскільки, на нашу думку, найбільш актуальним і продуктивним напрямом дослідження проблеми особистості в постіндустріальному суспільстві є аналіз процесу її становлення та самореалізації.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Актуальність і значущість проблем самореалізації особистості та сталого розвитку забезпечили їм помітне місце в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних учених. Певний внесок в аналіз проблеми самореалізації зробили О. Асмолов, Б. Ананьєв, О. Бодалєв, Б. Гершунський, С. Дерябо, Р. Зобов, Л. Коростильова та ін.

До концепції сталого розвитку долучилися С. Забелін, Д. Кортен, Д. Медоуз, А. Урсул, вітчизняні дослідники, зокрема О. Білорус, Е. Семенюк, В. Андрущенко, С. Кримський, М. Михальченко, І. Надольний, Ю. Туниця та ін.

Мета статті – критично проаналізувавши концепцію сталого розвитку й особливості самореалізації особистості в постіндустріальному суспільстві, довести, що саме успішність цього процесу, його відповідність потребам розвитку людини та суспільства робить можливим втілення в життя ідеї сталого розвитку.

Вклад основного матеріалу. На благо самореалізації особистості свідчать такі переваги сучасного постіндустріального суспільства, як «соціалізація інформації» – збільшення ступеня спрямованості інформації на соціальну сферу; «підвищення культурного рівня» – розвиток інформаційного середовища, створюють передумови для підвищення культурного рівня (доступ у мережах до скарбів бібліотек, музеїв тощо); подолання «елітарності знання» – передвизначеності, поляризації знань у суспільстві та нагромадження їх у вузькому, «верхньому» суспільному прошарку – еліті; «вирівнювання ієрархії влади» – залучення більшої чисельності людей у політику, створення умов для підвищення ними соціального статусу; «підвищення компетентності» і як альтернатива цьому – «декваліфікація»; «нові професії і кваліфікації», з одного боку, а з другого – можливе зникнення численних професій.

Під самореалізацією ми розумітимемо втілення особистістю свого власного суб'єктивно-креативного проекту в межах гармонії із суспільством і собою. Такого визначення самореалізації потребує тема цього дослідження. На нашу думку, обов'язковою умовою самореалізації є гармонія особистості із своїм внутрішнім світом і соціумом. При будь-якій трансформації і мобільності процес змін не може бути невизначеним, а передбачає існування границь, якими виступає ціннісний світ як регулятивне начало людського існування. В умовах «плинної сучасності» і споживацької індивідуалізації надзвичайно ускладнюються людські стосунки, що приводить до серйозної кризи моральних цінностей.

Цивілізація зберігає свою життєстійкість доти, доки прагнення нового ідеалу підтримує дух новизни, доки моральні завдання корелюють із високим ідеалом. І тут доводиться визнати, що сучасний ідеал споживання перестав відповідати вимогам прогресу, що він виявляється на сьогодні вичерпаним. Одночасно із цим ослабла пасіонарність, з'явилися ознаки втоми, нудьги та розчарування, які говорять про те, що необхідний ідеал досконалості іншого типу. Саме в цьому ми бачимо цивілізаційне призначення стратегії сталого розвитку, що задає більш високу мету людського суспільства, ніж ідеал споживання. Майбутнє цивілізаційне зрушення припускає рішучий розрив з культом споживання, поступову зміну пріоритету матеріального багатства на

духовні цінності сталого розвитку, включаючи турботу про майбутні покоління людей. Відомо, що матеріальна сила здатна прокласти шлях до загибелі, якщо духовна мудрість не складе їй опозиції. Отже, кожній сходинці зростання матеріально-технічної могутності має відповідати такий самий рівень духовного зростання. Ця закономірність, названа принципом матеріально-духовної рівноваги, характеризує філософський зміст сталого розвитку як вираження космічної гармонії.

Сталий розвиток як форму соціоприродної коеволюції розуміють як процес виживання цивілізації, котра переходить до стабільного соціально-економічного розвитку, що не порушує своєї природної основи і забезпечує безперервний прогрес суспільства. Із цього погляду будь-які трансформації у світовій спільноті, державі, будь-якому регіоні, будь-якій галузі господарства і виді соціальної діяльності повинні визначатися не тільки минулим і сьогоднішнім, а й майбутнім, причому не природно-стихійного, а розумно керованого розвитку. Ураховуючи це, необхідно створити модель цивілізації інформаційного типу, держави, регіону, соціуму, особи тощо, яка б відповідала «потрібному» майбутньому, що забезпечує виживання людства і збереження довкілля [2]. Зрозуміло, що майбутній сталий розвиток повинен з'єднати екологію із соціально-економічним розвитком для того, аби вони продовжувалися в біосферосумісній формі.

Поняття «сталий розвиток» поєднує такі значення: це розвиток, підтримуваний, регульований, збалансований, оптимізований, гармонізований, безперервний протягом невизначено довгого ряду людських поколінь. Усі ці риси сталого розвитку мають бути досягнуті і шляхом тісної міжнародної співпраці з метою оптимізації всіх видів людської діяльності (соціально-економічної, технологічної, політичної, культурної тощо) та всебічної раціоналізації природокористування в інтересах виживання людства.

У нашій статті під сталим розвитком розумітимемо створення: 1) сталої економіки, що задовольнить людські потреби, але видобуток ресурсів та виробництво відходів при цьому повинні бути в обсязі, що не перевищує регенеративну здатність навколишнього середовища; 2) соціальних інститутів, які зможуть гарантувати безпеку і можливість соціального, інтелектуального та духовного зростання [3].

Ідею сталого розвитку висунуто на міжнародному конгресі в Ріо-де-Жанейро 1992 р. Проїшло двадцять років після Ріо, і ми змушені констатувати сумний факт: на сьогодні жодна із цих цілей не досягнута, більш того, стрімко погіршується стан навколишнього середовища, зростає бідність, збільшується розрив між багатими і бідними країнами. Але із цього факту не повинен і не може випливати висновок про відмову від самої ідеї сталого розвитку. Ця ідея є такою ж значущою, як, наприклад, ідея демократії, дія-

пазон ставлення до феномену демократії також є надзвичайно широким: від апологетичних до абсолютно негативних. Однак ця ситуація не знижує ціннісного статусу ідеалу демократії. Більш того, неоднозначне і навіть насторожене ставлення до ідеалу демократії стимулює пошук нових змістів і нових граней даного феномену. Історична зміна змісту того або іншого поняття – річ, загалом кажучи, цілком нормальна. Життя вносить свої корективи в питання обрання пріоритетів тієї чи іншої концепції.

Рефлексивно-критичне осмислення концепції сталого розвитку уявляється нам найважливішою умовою підтримання її теоретичної та практичної цінності. За аналогією з еволюцією поняття демократії можна висловити таке припущення: ціннісний статус концепції сталого розвитку міцно затвердиться в суспільстві лише тоді, коли вона сприйматиметься не як догма, а як розвиваюча система уявлень про гармонію, цілі та цінності суспільного розвитку.

Ідея сталого розвитку є виразом найглибшої філософської істини, що стосується самої природи речей, а саме ейдоса космічної гармонії. Сталий розвиток – це космічний принцип, що виражає динамічну рівновагу протилежних сутностей і тенденцій, збалансованість, гармонію та мірну визначеність усього суцього. Сталий розвиток суспільства можливий лише у разі гармонізованих відносин усередині суспільства та у відносинах суспільства з навколишнім середовищем. Сталий розвиток є гармонійним розвитком і навпаки. У своєму прагненні сталого розвитку людство має так упорядкувати суспільні відносини та ставлення людей до свого природного оточення, аби наблизитися до ідеалу екологічної і соціальної гармонії. Хоча така гармонія недосяжна в реальному житті суспільства («вічна примара»), вона разом з тим є стратегічним орієнтиром («вічним компасом») для будь-яких людських діянь; це моральний ідеал, якого треба прагнути, аби реалізувати стратегію сталого розвитку.

Концепція сталого розвитку, породжена на рівні ідей, загальних для всього людства, сьогодні активно просувається в кожний регіон, місто, селище і навіть будинок для її якнайшвидшого втілення.

Міжнародна практика останнього десятиріччя свідчить про те, що багато країн стали на шлях підготування власних, національних концепцій сталого розвитку, де щоразу по-своєму конкретизується завдання світового та регіонального масштабу, наприклад США, Велика Британія, Нідерланди, Бельгія, Росія, Казахстан.

Потужним імпульсом до розроблення власної української концепції, безперечно, стала вже згадувана вище конференція в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), в якій брала участь українська делегація. З цього моменту в Україні поступово поширюється хвиля інтересу до проблеми сталого розвитку, починається публікація матеріалів з відповідних питань. Першу редакцію Проекту націо-

нальної концепції сталого розвитку України оприлюднено 1997 р., другу – 2000 р. У преамбулі цього документа насамперед наголошується: «базуючись на основних ідеях і принципах, декларованих на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку, Україна вважає доцільним перехід до сталого розвитку, при якому забезпечуються збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, збереження сприятливого стану навколишнього середовища і природно-ресурсного потенціалу з метою задоволення життєвих потреб нинішнього і майбутніх поколінь» [4, с. 3].

Сталий людський розвиток припускає гармонію матеріального і духовного начал життя. Сьогодні ми бачимо явну перевагу в нашому житті чинника матеріальності, що виражається, зокрема, у споживчому способі життя. Примітивний утилітаризм стає ціннісною орієнтацією людей. «Ми не просто є пасивними жертвами метапатології, – пише А. Маслоу, – викликаної зовнішньою ціннісною депривацією, ми боїмося вищих цінностей як у нас самих, так і поза нами. Вони нас не тільки притягують – вони нас також лякають». Вільне слідування вищим цінностям забезпечує людині почуття власної гідності та можливість оцінити своє високе призначення у світі. Тільки тоді людина зможе побачити своє місце у всесвіті як репрезентанта вищої форми існування. Гуманістична філософія переконує нас у тому, що справжня самоактуалізація людини залежить від її залучення до світу вищих буттєвих цінностей (до того, що його перевершує) [5].

Екологічна, економічна та інші кризи тільки оголили глибину кризи внутрішньої, духовної. Отже, людству необхідно спочатку духовно самозцілитися, перш ніж воно зможе вилікувати хвору і поранену природу. Фатально помиляється той, хто вважає, що екологічну проблему нібито можна розв'язати незалежно від морального оздоровлення суспільства.

Необхідною умовою сталого розвитку суспільства є наявність пасіонарного, творчого потенціалу людей. Цей потенціал буде тим могутнішим, чим більша кількість людей матиме можливість для розвитку своїх здатностей, самовдосконалення та самореалізації. Тому дуже важливо, аби всі люди одержали рівний доступ до благ і ресурсів, аби у суспільстві затвердився принцип справедливості, тобто правило чесного дотримання рівності можливостей.

Концепція сталого розвитку поширює принцип справедливості на майбутні покоління людей, і в цьому ми вбачаємо прогрес моральних завдань, які ставить перед собою людство. Моральна турбота про майбутні покоління людей нерозривно пов'язана з «екологічним імперативом» (М. Моїсєєв), тобто з вимогою такої зміни способу життя людей, що погоджував би їхні потреби з можливостями збереження біосфери.

Проблема полягає у тому, що сучасна постіндустріальна цивілізація не здатна здійснити ідеали та цінності сталого розвитку. Інакше кажучи, імпе-

ратив сталого розвитку – це вимога зміни цивілізацій. Ми маємо на увазі поступовий перехід людства від технократичної до екологічної цивілізації. Технократична цивілізація «пожирає» простір природи та культури, провадячи в них немислимі спустошення. Усезростаюча інструментально-технічна могутність людини сполучається з духовною злидненістю породженого нею «суспільства споживання». Екологічна цивілізація мислиться нами як ідеальна форма збереження цілісності всієї Системи Життя з метою забезпечення сталого майбутнього людства. Самореалізація особистості незалежно від того, усвідомлена чи ні її значущість суспільством та індивідом, виступає умовою такого цивілізаційного поступу.

Запропоноване тлумачення самореалізації як суб'єктно-креативного рівня розвитку особистості в умовах суспільства сталого розвитку дає змогу фокусувати дослідницьку увагу на самореалізації не тільки окремої людини, а й груп людей. Можна висловити ідею про існування готовності до самореалізації на рівні суспільної свідомості суспільства сталого розвитку, що розвивається.

Висновки. Сталий розвиток неможливий без підтримання динамічної рівноваги особистості і суспільного, матеріального та духовного начал життя. Існує функціональна залежність між життєстійкістю та моральним духом, між соціальною стабільністю та моральною культурою соціуму. Інакше кажучи, сталий розвиток суспільства у своїх глибинних джерелах збігається з моральним удосконалюванням людини, укорінений у духовних глибинах людського життя та є висхідним до трансцендентних підвалин буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Забелин С. Глобализация или устойчивое развитие / С. Забелин, Д. Кортен, Д. Медоуз // Соц.-экон. союз. – 2003. – № 1. – С. 20.
2. Урсул А. Д. Стратегия устойчивого развития и новый этап в учении о ноосфере / А. Д. Урсул // Безопасность Евразии. – 2001. – № 3. – С. 121–156.
3. Бауман З. Текущая современность / З. Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
4. Концепція сталого розвитку України / В. В. Волошин та ін. – К., 2000. – 17 с.
5. Маслоу А. Самоактуалізація / А. Маслоу // Психологія личности. Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 288 с.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ЛІЧНОСТІ В ПРОСТРАНСТВЕ ОБЩЕСТВА УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Чхеайло И. И.

Исследована самореализация личности в постиндустриальном обществе как условие его устойчивого развития и воплощение личностью своего собственного субъективно-креативного проекта в пределах гармонии с обществом и собой. Дока-

зано, что глубинные истоки устойчивого развития совпадают с моральным усовершенствованием человека и коренятся в его духовных глубинах жизни.

Ключевые слова: самореализация личности, постиндустриальное общество, общество устойчивого развития, самоусовершенствование, самопроектирование, самоактуализация, «общество потребления», экологическая цивилизация.

THE SELF-REALIZATION IN THE SPACE OF SOCIETY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Chkheailo I. I.

Self-realization of a person in a post-industrial society as a requirement of its constant development and as an implementation of its own subjective and creative project in a harmony with a society and himself has been studied. It has been proved that the sustainable development of a society in its origin, that took roots in spiritual depths of human life, corresponds to the moral perfection of man.

Key words: self-realization, society of sustainable development, self-perfection, self-development, self-actualization, consumer society, ecological civilization.

УДК 130.2

В. Ю. Осипова, кандидат філософських наук, доцент

ТРАНСГРЕСИВНА МАГІЯ ГЛАМУРУ

Проаналізовано феномен гламуру як складової соціокультурного механізму сучасної моди. Стандарти престижу, що активно транслюються сучасними мас-медіа як модний еталон успішності, працюють у масовій свідомості за магичним принципом «подібне породжує подібне», фігуруючи як безпосередній взірець для наслідування. Стихійні розкутість і вседозволеність як наслідок зняття культурних заборон відповідають найвибагливішим критеріям трансгресії, стверджуючи сексуальність у статусі центрального елементу популярного стилю гламур. Стверджується, що принцип дії гламурної магії працює за моделлю трансгресії: тільки після смерті вродженої даності відбудеться штучне створення сексуального образу успіху, конкурентоспроможного для участі в якнайпрестижнішій соціальній оргії.

Ключові слова: гламур, мода, магія, трансгресія, сексуальність, престиж, успішність, деконструкція, децентрація, центр, симуляція, симулякр, постмодернізм.

Актуальність проблеми. Стихійність сучасного виробництва в контексті теперішніх умов функціонування інформаційно-споживацького суспільства

актуалізує деконструкцію як базовий формотворчий чинник, що генерує виникнення новітніх соціокультурних реалій. Така тенденція має властивість відповідним чином впливати на структури соціокультурних механізмів та призводити до змін в їхньому функціонуванні, набуваючи максимальної концентрації у відповідних різновидах дискурсивних практик.

Отже, проблемою, яку ми спробуємо розв'язати у цій статті, є сучасна особливість внутрішньої організації моди як соціокультурного механізму.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Ступінь розробленості даної проблеми міститься у роботах Р. Барта, Ж. Бодрійяра, О. Васильєва, А. Голибіної, А. Гофмана, Л. Кибалової, М. Килошенко, Ж.-М. К'юбільє, Ю. Легенького, Ю. Лотмана, Я. Нерсесова, Л. Орлової, О. Проценко, В. Суємі, О. Фединої, А. Фернхема, Е. Фукса.

Актуальність написання цієї статті ми вбачаємо в тому, що теперішні умови гіпермобільності виробництва і стихійності споживацтва спричиняють появу нових і радикальних комунікативних еталонів та стандартів міжособистісних стосунків, які, пройшовши стадію становлення, зараз знаходяться у стадії закріплення, чим, власне, і зумовлюють потребу в ретельному аналізі та глибокому осмисленні.

Отже, **метою** статті є дослідження центральних елементів системи сучасної моди.

Вклад основного матеріалу. Надпотужний процес сучасного виробництва, поєднаний із прискореною циркуляцією інформації та вільним доступом до неї через посередництво мас-медіа, запустив незворотній процес деконструкції традиційної дії та структури соціокультурних механізмів, а також функціонування відповідних антропологічних, культурологічних, естетичних, соціологічних та інших моделей. Така тенденція призвела до виникнення нових перцептивних парадигм, які владно проголосили себе у новому стилі сучасності, який французький дослідник Ж.-М. К'юбільє небезпідставно назвав «порногламур»: «Сучасний стиль – цілком сформований і зрілий стиль, що засновується на цінностях культури 2-ї половини ХХ – початку ХХІ ст., виражає їх та, зі свого боку, впливає на їх утвердження. Це стиль маси, яка перемогла, сповнена самовпевненості і, незважаючи на всі виклики доби, з оптимізмом дивиться у майбутнє» [8, с. 163]. Досліджуючи витоки сучасної універсальної масовості, Ж.-М. К'юбільє цілком правомірно вказує на дві причини: першою з них є небувалий сплеск народжуваності в Європі протягом ХІХ ст., який призвів до колосального демографічного перемішування внаслідок війн та революцій ХХ ст., являючи собою другу причину тотальної масовості як феномену теперішнього. Таке вивільнення мас обумовило стрімку нівеляцію засадничих принципів багатовікової європейської культури та зародило на її уламках ембріон культури сьогодення: «Додавши сюди потуж-

ний вплив культури США, що первісно була культурою популярною, ми зрозуміємо, що обидва ці явища (демографічний вибух з наступними демографічно-культурними пертурбаціями), взяті як єдиний за наслідками й суттю чинник впливу, є дійсною, не в риторичному, а в історичному сенсі, варварською навалою – третьою в ряду варварських навал, що змінювали обличчя нашої цивілізації. Першою з них, як відомо, була навала дорійців, що зруйнували високорозвинену крито-мікенську цивілізацію, понизивши рівень культури до майже нульового, з якого потім розвинулася культура грецької архаїки; другою – навала германців, які за допомогою християнського фанатизму зруйнували греко-римську культуру до того ґрунтовно, що потім мусили довго, навпомацки й наосліп віднаходити втрачені надбання античного світу – ця навала мала наслідком загальне спрощення, котре відобразилося в примітивній культурі “темних віків”; третьою виступає навала XIX–XX ст., котра на місці християнської культури та просвітницької культури з відхристиянськими цінностями утвердила язичницьку культуру безмежного гедонізму, засновану на принципах успіху та насолоди» [8, с. 161–162]. У такий спосіб сучасна культура порногладуру склалася під непоборним впливом трансльованих на весь світ культурних стандартів США як наслідок спорожнення і регресії традиційної культури, її деконструкції та спрощення до рівня архаїки. Первісно-суспільний флер тваринних інстинктів, возведений у ранг абсолюту в американській ідеології престижу, неперевершено популяризований у кращих традиціях PR-у, комп’ютерно точно інтегрується у колективне несвідоме світових мас, продукуючи в їхньому уявному утопічному ілюзії, яка стверджує себе у колективній свідомості як реальне прагнення причетності через наслідування форми. Отже, порожнє місце центру зруйнованої третьою навалою європейської культури зараз посідає культура Америки: «По суті, Сполучені Штати зі своїм простором, зі своєю надзвичайною технологічною винахідливістю і простодушністю, включаючи й ті простори, які вони відкривають для симуляції, – *єдине реально існуюче первісне суспільство*» [2, с. 74]. До означеної культурної кризи не одне століття світовим культурним центром була Франція із надвибагливими складними кліше, достеменно рафінуючи коло причетних. Вільне володіння французькою мовою було обов’язковим елементом виховання аристократів царської Росії. Із притаманною його стилю іронією, як ми вважаємо, у цьому разі не як філософ або соціолог, а спершу як француз, Ж. Бодрійяр пише про Америку: «Первісність проникла у цей гіперболічний та нелюдський універсум, який вислизає від нашого розуміння і далеко перевершує свої власні моральні, соціальні та екологічні засади» [2, с. 75].

Отже, ідеологія престижу, упроваджена американцями, актуалізується у соціокультурному просторі сучасності за моделями первісних форм релі-

гійного життя, найпродуктивнішою з яких щодо цього аспекту проблеми ми однозначно вважаємо магію. Звичайно ж, звернення до магії для отримання влади, багатства, здоров'я, кохання та здійснення інших бажань не є новим для історії людства: «В усі епохи людської історії ми зустрічаємося з твердою упевненістю, що все це може бути досягнуто через посередництво магічного мистецтва. Часами віра ця просотується в усі прошарки суспільства, часами виганяється у середовище малоосвічених класів, а потім знов із новою силою охоплює все людство. Такої ж долі зазнають і теорії, якими намагаються пояснити магічні явища» [7, с. 246]. Для сучасного етапу суспільного розвитку за логікою висоти його історичного прогресу такими теоріями повинні виступати забобони: «Забобони – це теорія, а магія – діяльність, яка є наслідком такої теорії» [7, с. 13]. Але через деконструктивну регресію системи культурних цінностей забобони традиційної європейської культури на теперішньому етапі вже досягли статусу неоархаїчної форми релігії. Домінантна позиція предметно-речової сфери в ідеології престижу й успіху активно конститує концентрований знаково-символічний простір репрезентацій, орієнтованих на задоволення особистісних амбіцій, що відповідним чином надає моді як соціокультурному механізму пріоритетне місце у генерації символічних сенсів та градації форм для причетності. У такий спосіб можна сформулювати маніфест сучасної тілесності: «Аби бути успішним, слід виглядати успішним!». Отже, спостерігаємо суто магічний ефект, коли репрезентація успіху повинна зумовити наявність самого успіху: «Принцип же, з якого походить магічна дія – або, вірніше, принцип магії, – є до того очевидним, що визнається усіма авторами. Коротше за все його можна виразити, якщо не рахуватися із доданою оцінкою, словами Е. Б. Тайлора: помилкове висування ідеального перед реальним» [10, с. 131]. На відміну від щойно означеного зовнішньо узагальненого погляду на магію як систему Е. Дюркгайм наводить внутрішні принципи її функціонування: «Ці принципи зазвичай зводяться до двох. Перший з них можна сформулювати так: *все, що заторкує якийсь предмет, заторкує також усе те, що підтримує з цим предметом зв'язок завдяки близькості або будь-якій взаємозалежності*. Відтак, те, що впливає на частку, впливає на все <...>. Усі ці випадки – це просто вияви закону заразливості <...>. Другий принцип можна зазвичай викласти у такому формулюванні: *подібне породжує подібне*. Наочне зображення якоїсь істоти або стану породжує цю істоту або цей стан» [6, с. 332–333]. Е. Дюркгайм зазначає, що, на відміну від чаклунства, де наявний суто феномен перенесення як асоціація у свідомості ідеї образу з ідеєю моделі, досліджувані ним ритуали мають ще й потужний креативний потенціал: «Вони не тільки припускають перенесення певного стану чи властивості, що передається від одного предмета до іншого, а й створення чогось цілком нового. Один лише факт зображення тва-

рини породжує й створює цю тварину; імітуючи шум вітру або падаючої води, можна спричинитися до формування хмар і дощу тощо» [6, с. 333]. Отже, акцентуючи увагу на відтворенні, наслідуванні та копіюванні як центральних елементах внутрішньої організації магії, Е. Дюркгайм дає таке визначення відповідних обрядів: «Вони складаються з рухів і вигуків і скеровані на те, щоб у різноманітних діях та в різні способи імітувати тварину, в чиему відтворенні зацікавлене плем'я, саме через це ми й називаємо їх *ліметичними*» [6, с. 328].

Стандарти престижу активно продукуються сучасним Голлівудом і транслуються мас-медіа як еталон успішності, що, працюючи у масовій свідомості за магичним принципом *подібне породжує подібне*, фігурує як безпосередній взірць для наслідування і як запорака та гарант успішності. У такий спосіб образи кінозірок, топ-моделей та інших відомих особистостей перетворюються на модні еталони, магічна дія яких полягає у створенні бажаної форми причетності до чарівного гламурного світу бомонду. Яскравий акцент, що повсюдно робить шоу-бізнес, на тілесних і навколотілесних компонентах як жіночої, так і чоловічої статі, сприяє уречевленню сексуальності та її актуалізації у виробництві та споживацтві сучасних модних символів, чим стверджує її у статусі базового елементу популярного стилю гламур.

Смерть культури, що до навали XIX–XX ст. посідала на троні європейського суверена, породила стихійну розкутість та культурну всюдозволеність, які відповідають найвибагливішим критеріям трансгресії: «Інколи перед обличчям смерті, цього краху людського честолюбства, до нас підступає безмірний відчай. Тоді здається, ніби гору беруть ті похмури бурі й те копошіння природних сил, яким людина, як правило, соромиться поступатися. У цьому сенсі смерть царя здатна здійснити якнайбільш яскраво виражені ефекти жаху та буйства. Становище суверена вимагає, аби це відчуття поразки та приниження, завжди навіюване смертю, досягало такого ступеня, щоб здавалося, ніби ніщо більше не може протистояти тваринній нестямі. Як тільки проголошується похмура подія, звідусіль збігаються люди, вбиваючи все, що вони зустрічають на шляху, наввипередки грабуючи та гвалтуючи» [1, с. 69]. Однією з перших сфер, на яких зазвичай позначається зняття заборон, є гендерна. Отже, сучасним надбанням деконструкції гендеру є визволення сексуальних меншин та утвердження порно як феномену культури. Більш того, стандарти престижу, які продукує шоу-бізнес і транслують мас-медіа, пропагують сексуальність як центральну комунікативну модель ідеології успіху. Зняття заборон, яких ждали і домоглися революції, яскраво відобразилося в омріяному знятті класової диференціації суспільства, що не забарилося втілитися у нестримному святі рівних можливостей. Сексуальний пролетарій, звільнившись нарешті від заборон, престижно працює до нестями, намагаючись імі-

тувати життя капіталіста, беручи участь у нескінченній феєрії виробництва і споживацтва, урочистому карнавалі претензій: «Але слідуючий за смертю вибух ні в який спосіб не є відходом з цього *олюдненого* заборонами світу: це – *свято*, нехай на мить, переривання праці, нестримне споживання її продуктів та відкрите порушення найсвятіших законів, але цей надлишок освячує і доповнює заснований на правилах порядок речей, а якщо й протистоїть йому, то лише тимчасово» [1, с. 69–70]. Отже, магія гламуру матеріалізує прагнення суб'єкта у святковій травестії, яка амбітно демонструє нівеляцію суб'єктивної унікальності та символічний обмін духовних цінностей на матеріальні, смерть невимушеної широкій натуральності та її воскресіння у контрольованій штучності. У такий спосіб принцип дії гламурної магії працює за моделлю трансгресії: *оргія відбудеться тільки після смерті царя* тут означає те, що *тільки після смерті вродженої даності відбудеться штучне створення сексуального образу успіху*. Цей гламурний образ фактично і являє собою досягнення сучасної моди: «Наша мода – це видовище, соціальність, яка самоподвоюється та *естетично* милується собою, гра змін заради змін. При первісному ж ладі демонстрація знаків ніколи не мала такого “естетичного” ефекту. Також і наше свято – це своєрідна “*естетика*” *трансгресії*, чого не було при первісному обміні, хоча ми й полюбаємо шукати там відображення або взірць наших свят, переосмислюючи потlach “естетично” та етноцентрично» [4, с. 174]. Магічна аура трансгресії гламуру заваблює невтаємничених всепроникним креативним струменем, розповсюджуючи естетичний магнетизм із професійних галузей на споживацькі та аматорські. У такий спосіб реципієнт вже фігурує не у пасивному статусі сировини для деконструкції або некомпетентного клієнта, а набуває активного статусу співавтора чи навіть автора, який здійснив творчий пошук свого нового обличчя та пройшов усі стадії формування найсексуальнішого та якнайбільш гламурного образу себе, створивши нарешті той єдиний і неповторний – образ щонайбільш придатний для якнайпрестижнішої органі. Такий міцний прорив креативності спалахує в обтяжливій рутині повсякдення неперевершеним феєрверком актуальних символів моди: «Найбільш “святковою” вона постає у тому своєму аспекті, який стосується одягу та знаків тіла, оскільки в усьому цьому є елемент “wasteful consumption” [англ. марнотратне споживання], “потлacha”. Але сказане є вірним переважно для високої моди. <...> Максимум людей вищої кваліфікації з гордовитою повільністю виготовляють мінімум моделей важкого покою, які будуть повторені, з такою ж повільністю, у кращому випадку разів двадцять, а у гіршому – ні разу... Плаття вартістю в два мільйони... Так нащо ж така витрата сил? – запитаете ви. А чому б й ні – відповідають творці, майстри, робітничі та 4000 замовниць високої моди, які всі одержимі одним і тим самим прагненням до неперевершеного. Кутюр'є – це

останні авантюристи сучасного світу. Вони культивують марний вчинок... Нащо Висока Мода? – думають її хулители. А шампанське нащо? <...> Ані практично, ані логічно неможливо виправдати безумні авантюри одягу. Надлишкова, а значить необхідна, мода належить до галузі релігії» [4, с. 181]. Означена символічна надлишковість модних знаків виступає як компенсація нестачі реального. Претензійно переобтяжуючи та помножуючи сенсові поля, надлишковість модних символів сприяє утворенню та ствердженню нових модифікацій перцептивних і репрезентативних центрів. «Потлач, релігія, навіть ритуальна феєрія виразності, як у весільних нарядах і танцях тварин, – усе йде у хід, аби уславити моду всупереч економіці, як прорив до іншої, ігрової соціальності» [4, с. 181]. Отже, карнавальна соціальність, яку впроваджує система сучасної моди, владно маніпулює повсякденням, деконструюючи, дисемінуючи, симулюючи та тиражуючи статусні ознаки соціальних ролей. У такий спосіб саме на теперішньому етапі мода як соціокультурний механізм стихійно починає діяти за алеаторним принципом, сприяючи тотальній децентрації буття.

Амбівалентне трансгресивне поєднання свята і смерті в урочистості модних символів, на нашу думку, яскраво відображує трагічний випадок, який відбувся 1770 р.: «Від іскор феєрверку, влаштованого під час весілля майбутнього короля Людовіка XVI, спалахнули, як порох, величезні зачіски у багатьох дам. Загинуло більш ніж 500 осіб (переважно жінки), а разом з ними й знаменитий Легро – куафер, який славився особливою винахідливістю зачісок» [9, с. 150]. Як засвідчує наведений приклад, цього разу косметичні спецефекти симуляції призвели до цілком реальних результатів, але показовим моментом цього випадку ми вважаємо саме спорідненість косметичних чарів з потужним некрофільним струменем. Святково-косметичний модний надлишок призвів до смерті живих людей. Але історичний проміжок цього періоду висвітлює й інший бік трансгресії – святкове оживлення мертвих у модних тенденціях поховального гриму. Непоборний жах, який відчуває людина, споглядаючи розклад трупа, віднайшов своє пом'якшення у використанні моди на надлишковий макіяж, що у Франції XVIII ст. була примхливою ознакою вибагливих дам знатного походження: «Гримували навіть мертвих, аби вони виглядали якомога красивішими. Деякі дами у своєму заповіті точно описували, як слід загримувати їх після смерті. Ніжність шиї померлої підкреслювали прозорі хустки із синіми прожилками» [9, с. 152]. Такий підхід до використання косметики, звичайно ж, не залишився історичним баластом тогочасної моди, а міцно вкорінився у деконструктивному вдосконаленні європейського поховального обряду, чим засвідчує і дотепер надпродуктивну дію відкритого коду системи моди і важливу роль моди як соціокультурного механізму у формуванні та закріпленні традицій.

Некрофільний лейтмотив трансгресії, пройшовши стадії витонченого ствердження у вразливості та вишуканості європейської естетики романтизму і декадансу, на теперішньому етапі, зазнавши невиправного опрощення, актуалізується у культурі сучасної Америки: «Жахаюче розмаїття облич, їх дивність, на всіх застиг незбагнений вираз. Маски, які в архаїчних культурах зображують старість або смерть, тут – у молодих, у двадцять, у дванадцять років» [2, с. 81]. Зрозуміло, що прискорений темп сучасного існування у мегаполісах змушує молодь дорослішати швидше. Зворотним боком цієї медалі відповідно буде прискорене старіння дорослої людини, висуваючи на перший план проблеми тілесності, пов'язані з омолодженням, косметичними хитрощами моди та здоровим способом життя: «Тому необхідно забути про тілесні задоволення як про справжнє благо, забути про можливі метаморфози тіла та приректи його на збереження утопічної та все одно утраченої молодості. Бо тіло, яке запитує себе про власне існування, вже є напівмертвим, і його справжній культ, напівмедитативний, напівекстатичний, являє собою поховальні підготовки. Турбота, яка виявляється до нього при житті, переує поховальному гриму з посмішкою, яка поєднується зі смертю» [2, с. 102]. Іронічний оптимізм останньої посмішки американця, хоча й виступає його останньою інвестицією, проте є досить обнадійливим свідченням того, що життя його було дійсно успішним. Косметичний ореол воскресіння з формаліновим присмаком надії на омолодження і вірою у сяйво симуляції, обережно приховуючи первісний жах, пов'язаний із баченням розкладу трупа, є одним із найпалкіших маніфестів ствердження життя у найвідвертіших традиціях сучасного шоу-бізнесу: «Вузол настільки всеосяжної конвульсії в'яжеться у той момент, коли життя, приймаючи у смерті вигляд безсилля, за рахунок цього постає у безмежності своєї нестями. Саме здатність до знищення, що лежить в основі продовження роду, оновлення і проголошує розклад, незапобіжно сповнений життям: хіба існувала б молодість, якби не заповнювалися кладовища, аби поступитися їй місцем?» [1, с. 79].

Некрофільно-косметичні витівки гламуру проєктуються зі сфери тілесності на побутові сфери доквілля, найохайнішим чином зберігаючи при цьому штучні стерильно-вивірені спецефекти популярної сексуальності престижу: «На пахких пагорбах Санта-Барбари всі вілли нагадують *funeral homes* (англ. – місце, де відбувається громадська панахида). Тут, серед гарденій та евкالیптів, у безлічі видів рослинності та одноманітності людського виду, злостива доля реалізованої утопії. У цьому осередку багатства і свободи завжди постає одне й те саме питання: “What are you doing after the orgy?” (англ. – що ви робите після оргії). Що робити, коли все доступне: секс, квіти, стереотипи життя і смерті? Ось у чому проблема Америки, яку успадкував весь світ» [2, с. 97]. Відчуття вичерпаності буття, зумовлене переситом, стверджується

у нестямному вивільненні оргії. Являючись класичним образом кризи, оргія контрастно загострює символіку занепаду і смерть відживших традицій, урочисто святкуючи перехід на новий етап еволюції: «По закінченні оргії визволення поставило весь світ перед проблемою пошуку своєї родової і статеві ідентичності, залишаючи все менше і менше можливих відповідей, якщо врахувати циркуляцію знаків та множинність бажань» [3, с. 39]. Безупинна деконструкція соціокультурних символів, орієнтованих на пробудження первісних інстинктів, та їх нестримне культивування як новомодних пристрастей протягом історії експлуатувалися системою моди для створення актуальних образів, легка, чарівлива і усміхнена смерть яких після тріумфальної оргії конкретного стилю символізує лише зухвалу ілюзію їх повернення: «Посмішка охолоджує пристрасті й на додачу афішує смерть в її *funeral home*, підтримуючи віру в те, що контакт збережеться навіть в іншому світі» [2, с. 101].

Наявність трансгресивного елементу у складі деконструкції усталених систем першочергово апелює до косметичної штучності як інструменту завуальювання істини, що спричиняє стратегічний ефект децентрації: «Смерть, маска, рум'яна – усе це свято, яке підриває порядок міста, той порядок, яким повинен був би керувати діалектик і наука про буття» [5, с. 179]. Системи, що працюють за логікою трансгресії, ситуативно актуалізуючи принцип смерті або принцип свята чи їх неперевршений тандем, генерують і модифікують широке коло підсистем, орієнтованих на прихований центр. Такий центр постійно вислизає від уваги, продукуючи симулякри, кожен з яких тимчасово може посісти його місце, утворюючи на ньому симулякри симулякрів, щоразу деконструюючи їх і знов транслуючи. Із подальшим розвитком інформаційного суспільства систем означеного типу стає дедалі більше. У такий спосіб ідеться про трансгресивний характер усєї сучасної культури: «Але, як ми знаємо, реклама також видає себе за “свято споживання”, мас-медіа – за “свято інформації”, ярмарки – за “свято виробництва” та ін. Художній ринок або скачки також можуть зійти за потлач. Чом би й ні? – запитав би журнал “Вог”» [4, с. 181–182].

Висновки. Базова генеруюча функція смислотворчих основ ідеології престижу належить предметно-речовій сфері, знаки якої апелюють до сфер уявного і символічного. Це надає моді як соціокультурному механізму центруючий статус у поєднанні діаметрально протилежних дискурсивних практик, світоглядних традицій та психологічних настанов суб'єкта. Як панівний модний стиль сучасності гламур поєднує магічний і трансгресивний принципи. Магія як бажана причетність актуалізується у гламурі через бажану форму причетності, якою є всі матеріальні об'єкти сучасної моди, перенесені відповідно у сакральну сферу. Зняття культурних заборон і тотальна пропаганда сексуальності у сучасному шоу-бізнесі, який є провідним орієнтиром у формуванні масових модних тенденцій, закріплюють трансгресивний лейтмотив як головну ознаку сучасної популярної культури.

Дане дослідження дає змогу прогнозувати майбутні впливи сучасної моди на психологію суб'єкта, предметно-речову сферу його оточення, а також сформулювати подальші перспективи участі моди як соціокультурного механізму в генерації та актуалізації традицій світоглядного типу та їхньому відображенні у колективному несвідомому різних типів культур.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батай Ж. История эротизма / Ж. Батай ; пер. с фр. Б. Скуратова. – М. : Логос, 2007. – 200 с. – (Европейские издания).
2. Бодрийяр Ж. Америка / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. Д. Калугина. – СПб. : Владимир Даль, 2000. – 206 с.
3. Бодрийяр Ж. Прозрачность Зла / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. Л. Любарской, Е. Марковской. – М. : Добросвет, 2000. – 258 с.
4. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. С. Н. Зенкина. – М. : Добросвет, 2000. – 387 с.
5. Деррида Ж. Диссеминация / Ж. Деррида ; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 608 с. – (Philosophy).
6. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії / Е. Дюркгайм ; пер. з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюк. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
7. Иллюстрированная история суеверий и волшебства. От древности до наших дней / сост. д-р Леманн. – Киев : Украина, 1991. – 400 с.
8. К'юбилье Ж.-М. Порногламур / Ж.-М. К'юбилье. – К. : Основи, 2009. – 176 с.
9. Нерсесов Я. Н. Они определяли моду / Я. Н. Нерсесов. – М. : АСТ : «Астрель», 2005. – 462 с. – (Великие и знаменитые).
10. Фрейд З. Тотем и табу / З. Фрейд ; пер. с нем. М. В. Вульфа. – СПб. : Азбука-классика, 2008. – 256 с.

ТРАНСПРЕССИВНАЯ МАГИЯ ГЛАМУРА

Осипова В. Ю.

Проанализирован феномен гламура как составляющей социокультурного механизма современной моды. Стандарты престижа, которые активно транслируются современными масс-медиа как модный эталон успешности, работают в массовом сознании по магическому принципу «подобное порождает подобное», фигурируя как непосредственный образец для подражания. Стихийные развязность и вседозволенность как следствие снятия культурных запретов, соответствуют самым требовательным критериям трансгрессии, утверждая сексуальность в статусе центрального элемента популярного стиля гламур. Утверждается, что принцип действия гламурной магии работает по модели трансгрессии: только после смерти врожденной данности состоится искусственное сотворение сексуального образа успеха, конкурентоспособного для участия в самой престижной социальной оргии.

Ключевые слова: гламур, мода, магия, трансгрессия, сексуальность, престиж, успешность, деконструкция, децентрация, центр, симуляция, симулякр, постмодернизм.

TRANSGRESSIVE MAGIC OF GLAMOUR

Osyrova V. Yu.

The article analyzes the phenomenon of glamour as a component of contemporary fashion sociocultural phenomenon. The prestige standards, actively transmitted by today's mass media as a fashionable model of success, work in the mass conscience according to the magic principle like cause, like result, acting as an exemplary pattern. Spontaneous relaxedness and permissiveness as a result of removing cultural bans, meet the most intricate criteria of transgression confirming sexuality as the central element of popular glamour style. The author states that the principle of glamour magic works according to the transgression model: only after the death of what is given inherently, the sexual image of success, competitive in the most prestigious social orgy, will be artificially created.

Key words: *glamour, fashion, magic, transgression, sexuality, prestige, success, deconstruction, decentration, centre, simulation, simulacra, post-modernism.*

УДК 167.7

О. О. Шапіро, кандидат філософських наук

МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ В ON-LINE ВИМІРІ: ЗМІНА ПАРАДИГМИ

Присвячено логіко-філософському аналізу сучасного віртуального простору масової (публічної) комунікації: проаналізовано семантичні засади моделювання простору глобальної мережі Інтернет, а також специфіку віртуальної масової комунікації на прикладі соціальних мереж. Здійснено порівняльний аналіз загальних характеристик традиційних і віртуальних ЗМІ та на його основі сформульовано висновки про загальні тенденції трансформації простору публічних комунікацій.

Ключові слова: *комунікація, масова комунікація, глобальна мережа Інтернет, соціальна мережа, засоби масової комунікації, публічність.*

Актуальність проблеми. Сучасне суспільство бурхливо розвивається шляхом глобалізації та інформатизації, спричиняючи трансформацію інформаційно-комунікативного простору. Наслідком цього стає бурхливе зростання різноманітних засобів масової комунікації, особливо їхньої віртуальної складової, яка має тенденцію до часткового заміщення традиційних ЗМІ їхніми інтернет-аналогамі. Але віртуальні ресурси масової інформації мають свої специфічні особливості, що не тільки спричиняють подальшу зміну простору публічних комунікацій, а й впливають на суспільні тенденції, у першу чергу – динаміку зміни стереотипів та громадської думки. Усе це зумовлює значний

інтерес до розвитку комунікативних on-line технологій як важеля впливу на сьогоденне суспільство.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Оскільки on-line засоби масової комунікації є досить молодим явищем, сьогодні ми ще не можемо вести мову про наявність фундаментальних досліджень безпосередньо з цієї теми. Але можемо розглядати дві групи досліджень: з приводу суспільної думки, масової свідомості та масової комунікації, з одного боку, та стосовно простору глобальної мережі Інтернет – з другого. Щодо першого блоку, маємо ґрунтовні традиційні дослідження громадської думки та масової свідомості, в яких розглядаються загальні тенденції формування суспільних стереотипів та специфіки групової поведінки на підставі інформаційного впливу (У. Ліппман, Х. Ортега-і-Гассет та ін. [1; 2]), та більш сучасні розробки у галузі публічних комунікацій (В. Різун, Г. Кара-Мурза, Е. Дьякова, А. Трахтенберг та ін. [3–5]), які стосуються більш конкретних питань впливу ЗМІ на суспільну свідомість.

Друга група досліджень є дещо біднішою, але вже наявні перші спроби філософського осмислення та моделювання віртуального простору (так, ми можемо навести роботи В. Сазанова, В. Шалака та ін. [6; 7]).

Метою статті є формулювання засад для моделювання віртуального простору масових комунікацій.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж говорити про моделювання віртуальних засобів масової комунікації, маємо визначитися з інтерпретацією найбільш глобальної мережі та засобами її моделювання.

Нині в літературі наявні численні інтерпретації мережі Інтернет як новітнього феномену суспільного життя. Так, ми можемо зустрінути весь спектр від розуміння Інтернету як величезного бібліотечного фонду аж до його інтерпретації як матеріалізованої ноосфери [6]. Перехід до Інтернету – нова віха в історії розвитку масової комунікації, що виводить її із меж моно- або діалогу до полілогу. При цьому повністю стираються «межі доступу» до публічності [3].

Структурно мережу Інтернет можна репрезентувати у вигляді моделі:

$$M_1 = \langle \text{сайти, посилання} \rangle,$$

де кожен сайт представлений множиною сторінок, пов'язаних між собою внутрішніми посиланнями. Таким чином, маємо розширений запис загальної моделі глобальної мережі Інтернет:

$$M_1 = \langle S_{i=1, \dots, m}, L_{j=1, \dots, m} \rangle = \langle \{p_1, p_2, \dots, p_k, l_1, l_2, \dots, l_k\}_i, L_{j=1, \dots, m} \rangle,$$

де S_i – сайти мережі Інтернет; L_j – посилання від сайта до сайта; p_k – сторінки сайта Інтернет; l_k – внутрішні посилання від сторінки до сторінки всередині сайта.

Семантичним підґрунтям такої моделі має стати семантика можливих світів С. А. Кріпке [8]. Тоді ми зможемо розглядати кожну сторінку в Інтернеті як можливий світ, а посилання між сторінками відіграватимуть роль відносин досяжності між сторінками. Так, ми говоритимемо, що: $p_1Rp_2 \leftrightarrow \exists I_1 \{I_1 \in r_1, I_1 \rightarrow p_2\}$: сторінка p_2 є досяжною зі сторінки p_1 , якщо існує деяке посилання I_1 , таке, що належить сторінці p_1 та спричиняє перехід до сторінки p_2 .

Отже, перед користувачем відкривається впорядкована множина сайтів, які пов'язані між собою низкою посилань. Упорядкованість сайтів ми можемо констатувати відповідно до їх місця у пошукових мережах, де вони посідають своє місце відповідно до:

- 1) тематики сайта (визначається власником сайта шляхом створення каталогу ключових слів);
- 2) популярності сайта (статистики звернення до нього користувачів глобальної мережі Інтернет);
- 3) користування власником сайта платними послугами просунення сайта.

Використовуючи пошукову систему, користувач як результат отримає низку посилань на сайти, розташованих відповідно до пунктів 2) та 3). Але за поширеними стереотипами перші позиції мають займати сайти, які найбільш точно відповідають уведеному запиту. Таким чином, унаслідок використання пошукових систем мережі Інтернет у пересічного користувача формується інформаційна картина світу, згідно з якою провідною, найточнішою та найважливішою є інформація, розташована на перших позиціях пошукових мереж.

Як уже зазначалося, Інтернет складається із множини сайтів та посилань. Сайти можна класифікувати в різний спосіб (за тематикою, способом репрезентації інформації, призначенням і т. д.). Звернемося тут до класифікації за призначенням як найбільш цікавої з точки зору аналізу створення всередині глобального павутиння специфічного комунікативного простору. Але маємо зазначити, що цю класифікацію в жодному разі не можна вважати повною, адже мережа є динамічною структурою, що перебуває у стані постійного розвитку та трансформації, у результаті чого невпинно виникають нові сайти, формуються нові підструктури.

Отже, за призначенням усі ресурси мережі Інтернет можна умовно поділити на:

- 1) сайти, метою яких є репрезентація великого обсягу інформації (електронні бібліотеки, електронні словники, електронні аналоги традиційних ЗМІ і т. п.);
- 2) сайти, метою яких є спілкування користувачів Інтернет (соціальні мережі, форуми, чати, блоги, on-line ігри і т. д.);

3) сайти, метою яких є продаж певного роду товарів (різного роду інтернет-магазини та стоки);

4) сайти, метою яких є репрезентація одного суб'єкта або підприємства (так звані сайти-візитки);

5) сайти, метою яких є полегшення навігації користувачів усередині глобальної мережі Інтернет (різноманітні пошукові системи).

Зазначимо, що сьогодні великий відсоток інтернет-ресурсів поєднує в собі два або більше призначення (наприклад, до структури сайта-візитки можуть входити форум і т. д.).

З точки зору аналізу засобів масової комунікації особливий інтерес становлять соціальні мережі, блоги та форуми, тобто виділена нами друга група сайтів, метою яких є власне комунікація користувачів Інтернету. Оскільки всі вони містять інформаційні тексти, доступні широкому загалу, то можуть розглядатися як специфічний підвид ЗМІ. Але тут нівелюється такий феномен, як «другорядний суб'єкт комунікації», та реалізується потреба сучасної людини в локальному та глобальному самопозиціонуванні [9].

Соціальні мережі нині являють собою складну проекцію суспільства на інтернет-простір, що ґрунтується на засадах публічності, загальнодоступності та всезагальної рівності. Можна сказати, що це – величезний засіб масової інформації, де стерлися рольові характеристики комунікатора із комунікантом і кожен учасник дискурсу має рівне право голосу. При цьому:

1) нормативний бік комунікативного процесу мінімізований із характерним нівелюванням обмежень на лексику певного типу та відсутністю серйозних санкцій, за винятком видалення коментаря/повідомлення;

2) комунікативний простір розподілено на кшталт приватної території із відповідними «зонами доступу» (маються на увазі маркери повідомлень «доступно для всіх», «доступно для друзів» і т. п.).

Усю комунікативно значущу інформацію, що міститься в соціальних мережах, можна умовно розділити на декілька змістовних груп:

1) особисті дані користувачів (містять відомості біографічного та світоглядного характеру, фотокартки, перелік контактів і т. п.), які стають підґрунтям інтерпретації їхніх комунікативних актів;

2) низка власне комунікативних актів моно- та полілогічного характеру, представлена у вигляді статусів, коментарів, нотатків тощо;

3) трансляція комунікативних актів інших суб'єктів мережевого простору, що може явно чи неявно містити відповідну оцінку суб'єктом їхнього змісту або форми; може розглядатися як комунікативна дія (виражена у використанні функцій «поділитися», «мені подобається», «розповісти друзям» тощо);

4) комунікативні дії, метою яких є вираз ставлення до комуніканта (варіанти дій «підморгнути», «штурхнути»; віртуальні подарунки тощо).

На сьогодні відносно більшість комунікативних актів у просторі соціальних мереж становлять комунікативні акти типу 3). Введемо для них спеціальний термін: *метакомунікативний акт* – комунікативний акт, змістом якого є трансляція комунікативного акту.

Таким чином, трансляція інформації типу 3) в соціальних мережах може розглядатися як метакомунікативний акт.

Стандартна структура комунікативного акту виглядає так [10]:

$$K_r - I_{kr}^k - A - I_{kt}^k - K_t,$$

де K_r і K_t – комунікатор і комунікант; I_{kr}^k і I_{kt}^k – інтерпретація комунікативного акту комунікатором і комунікантом відповідно в контексті k ; A – власне здійснення комунікативного акту.

Тепер проаналізуємо з точки зору наведеної структури метакомунікативний акт соціальних мереж.

A – власне здійснення комунікативного акту – є центральною ланкою всієї комунікативної структури. Візьмемо як метакомунікативний акт для аналізу приклад «поділитися заходом» (та сама структура працюватиме із будь-якими «поділитися» – статусом, посиланням, текстом тощо; та сама структура утворюватиметься і в ситуації «подобається» (так званий «like»). Тоді «метарівень» комунікативного акту буде таким:

A – « X розповідає, що Y створив захід N »; де « Y створив захід N » – це комунікативна дія I порядку, а « X розповідає, що...» – метакомунікативний акт. Контекстом для інтерпретації A буде інформація типу 1) щодо X , Y та всіх інших учасників заходу, а також інформація типу 1) щодо самого заходу (час, місце, фотокартки, зміст заходу тощо).

Власне комунікатор – X – надає своїм метакомунікативним актом («поділитись») інтерпретацію заходу. Тут можливі варіанти:

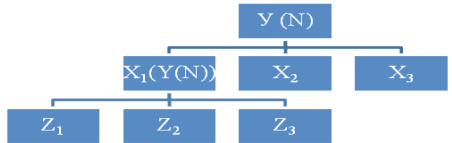
– X додає коментар до «розповсюдженого» заходу (на кшталт «Буде цікаво, йдемо зі мною») – це найбільш прозорий варіант, коли інтерпретація повідомлення «відбудеться подія N , зорганізована суб'єктом Y » проінтерпретована вголос і ми маємо всі підстави апелювати до цієї інтерпретації;

– X не додає коментаря до розповсюдженого заходу; тоді ми типово вважаємо ставлення X -а до заходу «загалом позитивним» (але маємо більше уваги приділити контексту, наприклад, інформація про певного роду політичні заходи при невідповідності позиції заходу та X -а може поширюватися з позиції «дивіться, який жаж»).

Найцікавішим буде наступний крок аналізу метакомунікативного акту, а саме визначення комуніканта. Зазвичай публічні повідомлення, у тому числі метакомунікативні акти «поділитися», здійснені в соціальних мережах, відображаються у стрічках новин кожного із мережових друзів комунікатора (якщо в налаштуваннях не сказано інше). Середня кількість мережових друзів

у активних користувачів соціальних мереж – декілька сотень; отже, здійснюючи публічне повідомлення будь-якого типу, комунікатор по суті здійснює декілька сотень одиничних комунікативних актів, причому він очікує на відповідну реакцію від комунікантів (відмітки «подобається», коментарі тощо).

Отже, публічний комунікативний акт у соціальній мережі ми маємо розглядати як пучок комунікативних актів, що виходить від комунікатора X до множини комунікантів; метакомунікативний акт стає «другим ступенем» комунікативного акту, утворюючи наступний пучок комунікативних актів, що виходить від комуніканта першопорядкового комунікативного акту. Схематично це виглядатиме так:

де $(Y(N))$ – власне метакомунікативний акт X-а, в якому повідомляється про здійснення Y-м комунікативного акту N.

Запропонована схема комунікації через комунікативні та метакомунікативні акти в соціальних мережах наочно демонструє саму сутність мережовості даних віртуальних спільнот. Саме на ці засади спирається активна рекламна діяльність, сконцентрована в соціальних мережах.

Отже, соціальні мережі являють собою мовленнєвий простір віртуальної комунікації і є механізмом мережевої трансляції інформації із такими характерними особливостями, як багатозаровість комунікативних та метакомунікативних актів, із розмиванням меж між типами висловлювань та комунікативних дій і дієвим механізмом перетворення авторських повідомлень на загальні інтернет-меми. Але зазначене є характерним і для інших видів сайтів, метою яких є комунікація (блоги, форуми та ін.); більш того, розглянуті специфічні особливості соціальних мереж стають характерними для інших видів сайтів у міру їхньої синхронізації із соціальними мережами.

Таким чином, ми розглянули загальну структуру мережі Інтернет, надали класифікацію її ресурсів та на прикладі соціальних мереж (що на сьогодні належать до найбільш популярних сайтів відповідно до кількості зареєстрованих та активних користувачів) проаналізували специфічні особливості віртуального публічного комунікативного простору. Вважаємо, що весь простір глобальної мережі можна розглядати як один величезний мета-засіб масової інформації, а всі його сайти – як різновиди ЗМІ. Одночасно віртуальні засоби масової комунікації набувають принципово нових характеристик, що у сучасному суспільстві з його деклараціями загальної доступності інформа-

ції, свободи слова та рівності стають набагато привабливішими, ніж характеристики звичних періодичних видань, радіо та телебачення. Розглянемо докладніше, що залишилося у віртуальному просторі від традиційних ЗМІ та які характеристики комунікативних ресурсів змінилися на принципово протилежні (див. табл.).

Таблиця

	Традиційні ЗМІ	Віртуальні ЗМІ
Декларована мета	Трансляція інформації широкому загалу	
Прихована мета	Вплив на масову свідомість; формування громадської думки та суспільних стереотипів, що спричинюватимуть відповідну суспільну поведінку	
Специфічні особливості	Однобічність (монологічність). Традиційні ЗМІ завжди транслюють інформацію шляхом монологу	Полілогічність. Кожен користувач мережі Інтернет має доступ до публічного коментування інформації, наданої широкому загалу
	Привілейованість ролі комунікатора. До створення та транслювання монологічної інформації через традиційні засоби масової інформації має доступ невелика професійна група осіб (журналістів)	Доступність ролі комунікатора широкому загалу. Сьогодні кожен може мати свою сторінку або блог та повідомляти в ньому будь-які обсяги інформації будь-якої тематики
	Нівелювання особи комунікатора	Відкритість та доступність інформації про особу автора повідомлень

З наведеної таблиці ми бачимо, що віртуальні ЗМІ виконують ту саму функцію, що й традиційні ЗМІ, але роблять це у принципово новій формі, яка цілком і повністю відповідає демократичним ідеалам сучасного суспільства. Крім того, користування ресурсами глобальної мережі є значно зручнішим. Так, у будь-який момент часу в користувача є доступ до всього обсягу наявних новин, які він отримує за власним бажанням. Саме це стає однією з причин все більшого переходу суспільства до використання віртуальних ЗМІ замість традиційних.

Висновки. Ми бачимо, що традиційні та віртуальні ЗМІ хоча і є втіленнями ідеї доступності інформації, проте мають справу із громадською думкою (зокре-

ма, поширеними в суспільстві стереотипами) та використовують схожі прийоми впливу на адресатів своїх повідомлень, але ж мають і певну низку принципово протилежних характеристик. Одночасно можна говорити про загальну світову тенденцію до витіснення традиційних ЗМІ їхніми мережевими конкурентами, які суттєво виграють за критеріями зручності та оперативності. Але слід пам'ятати, що відбувається не просто зміна засобів отримання суспільно значущої інформації – відбувається зміна у сприйнятті цієї інформації та реакції на неї.

Відомий дослідник У. Еко зазначає, що «...індустріалізація засобів комунікації змінює не тільки умови прийняття та відправлення повідомлення, а й сам сенс цього повідомлення» [11, с. 521]. Так, дійсно, сенс одного й того самого повідомлення інтерпретується принципово по-різному, якщо воно розміщене у традиційному ЗМІ чи у віртуальному, де на нього миттєво нашаровуються численні коментарі. Хотілося б зауважити, що такі можливості до коментування, спростування та суперечок із наявними інформаційними повідомленнями з часом стануть стимулом для розвитку критичного мислення у адресатів повідомлень, зменшення відсотка новин, що інтеріоризуються без жодних запитань та призводять до категоричних і необґрунтованих суджень. На жаль, сьогодні ще не має підстав для таких оптимістичних висновків і ми маємо зупинитись лише на припущеннях, перевірити які стане можливим з часом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Липпман У. Общественное мнение / У. Липпман. – М. : Ин-т Фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.
2. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ, 2008. – 352 с.
3. Кара-Мурза С. Г. Манипуляции сознанием [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul25.htm>.
4. Різун В. В. Теорія масової комунікації / В. В. Різун. – К. : В. Ц. «Просвіта», 2008. – 260 с.
5. Дьякова Е. Г. Массовая коммуникация и проблема конструирования реальности: анализ основных теоретических подходов / Е. Г. Дьякова, А. Г. Трахтенберг. – Екатеринбург : УрО РАН, 1999. – 130 с.
6. Сазанов В. М. Социальные сети и технологии (Интеллектуальный интернет) / В. М. Сазанов. – М. : Лаборатория СВМ, 2010. – 180 с.
7. Шалак В. И. Логический анализ сети Интернет / В. И. Шалак. – М. : ИФ РАН, 2005. – 97 с.
8. Saul A. Kripke Naming and Necessity / A. Saul. – Great Britain : Billing & Sons Ltd, Worcester, 1990.
9. Піддубна Л. В. Інтернетизація та комп'ютеризація соціокультурної інформації / Л. В. Піддубна // Наук. зап. Харк. ун-ту повітр. сил. – 2009. – Вип. 2 (33). – С. 137–146.
10. Шапіро О. О. Комунікація: багатощарова гра за правилами логіки / О. О. Шапіро // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2012. – № 1 (11). – С. 82–29.
11. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – СПб. : Симпозиум, 2006. – 544 с.

МАССОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ON-LINE ИЗМЕРЕНИИ: СМЕНА ПАРАДИГМЫ

Шапиро О. А.

Посвящено логико-философскому анализу современного виртуального пространства массовой (публичной) коммуникации: проанализированы семантические основания моделирования пространства глобальной сети Интернет, а также специфика виртуальной массовой коммуникации на примере социальных сетей. Проведен сравнительный анализ общих характеристик традиционных и виртуальных СМИ и на его основе сформулированы выводы об общих тенденциях трансформации пространства публичных коммуникаций.

Ключевые слова: коммуникация, массовая коммуникация, глобальная сеть Интернет, социальная сеть, средства массовой коммуникации, публичность.

MASS COMMUNICATION IN THE ON-LINE DIMENSION: PARADIGM CHANGE

Shapiro O. O.

The article is devoted to the logical and philosophical analysis of modern virtual mass (public) communication space: semantic basis of global net-work Internet simulation and specifics of virtual mass communication (in terms of social net-works) are analyzed. The confrontation of basic characteristics of traditional and virtual media is done and the resume about common tendencies to public communication space transformation is formulated on the confrontation's grounds.

Key words: communication, mass communication, global net-work Internet, social net-work, media, publicity.

УДК 1:[504:001.18]

Н. Б. Годзь, кандидат філософських наук, доцент

ЧАС І МАЙБУТНЄ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ ТА НАУКОВИХ УЯВЛЕННЯХ: НЕВЕЛИКИЙ ЕКСКУРС ДО ПИТАННЯ

Продовжено докладне обґрунтування необхідності введення поняття та предмета «Екологічна футурологія». Розглянуто спектр питань, пов'язаних з уявленнями про час і майбутнє. Футурологія та екологічне знання – це інтегральні дисципліни, які зможуть через створення нового рівня світогляду втілити на практиці намагання збереження суспільством власного соціоприродного майбутнього.

Ключові слова: екологія, екологічна футурологія, футурологія, філософія науки, час, уявлення, утопія.

Актуальність проблеми. Нашою свідомістю та її характеристикою – розсудком ми реалізуємо право на пошук істини. Людина усвідомлює не тільки власне існування, а й власну недосконалість, нестійкість, незавершеність. Відходячи від позиції сприйняття себе як Вінця Творіння, людство повернуло на шлях, який, незважаючи на власну трагічність та складність, невизначеність, є животворчим, відкритим та саме таким, за допомогою якого ми можемо боротися з власною слабкістю перед часом. Великою трагедією завжди залишатимуться наша біологічна недовготривалість, слабкість нашого тіла. Але ця слабкість поряд з розумом та розумінням серед багатьох відчайдушів викликала можливість створення механізмів, за допомогою яких людський дух, будучи одночасно переможеним, перемагає час і минуле. Самоусвідомлення, самовдосконалення, самовивчення та пошук як власної індивідуальності, так і відмінності (а поряд з цим і невпинний пошук подібності до всього існуючого) нестримно підштовхують особистість на диференціювання пізнання та через створення понять опредмечування (наречення ім'ям) усього, що оточує не тільки людство, а й те, чим є сама людина. Поза межами часу створити це неможливо. Час як біологічний хронометр відміряє лінію життя, її довготривалість для окремої особи. Час – це об'єктивне та суб'єктивне водночас. Майбутнє, Минуле, Сьогодні, Мить – феномени, створені нашою свідомістю для самоозначення себе у просторі і часі. Наректи ім'ям поза межами простору і часу неможливо. Відчуваючи себе «саме тут» і «тепер», людська спільнота змогла піти далі за інші біологічні види. Там, де у тварин діють рефлекси, навіть у їх складній соціальній ієрархії, індивід означив потребу і можливість мислити та усвідомлено реагувати. Час як філософська категорія діє на всі форми живого, але усвідомлюється тільки людиною. Це її вистраждана нагорода та болісна кара (до речі, не обов'язково «zasлужена»). Через розвиток і еволюціонування перед нами розкрилася можливість сприймати складні абстракції (і часу наразі). У фізичному розумінні час – це односпрямований процес. На рівні нашої фантазії ми завжди гратимемося з Часом у «повернення» та перемогу над ним. Мистецтво, література, релігія наочно надають цей приклад. Наука та науковці намагаються досліджувати та певним чином, бодай умовно, спрямувати часові процеси.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що донедавна питань і проблем з упевненістю в настанні *особистісного майбутнього людства* та *власного майбутнього природи* не виникало. Хоча релігійно налаштованій суспільній свідомості завжди було притаманне відчуття «кінцевості» матеріального, «тваринного» світу. Майбутнє примарно відчувалось лише як Дар для Обраних. Тепер ми отримали науково доведений факт можливості виникнення кінця *нашого власного світу*. Це не знімає питання вивчення часу взагалі

та можливості існування *Часу Після Нас*, але новий феномен відчуття часу та тимчасовості слід досліджувати як науковцям, так і літераторам, митцям. На нашу думку, через існування феномену небезпечного знання ми отримали новий поштовх до вивчення й опису *Часу* та такої його складової, як *Майбутнє*.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблеми відображення часу та позачасового через аналіз образотворчого мистецтва досліджує О. Матицин; певним чином питання сучасності через антропологічний чинник розглядає Є. Більченко. Л. Кулачикова вивчає питання соціального майбутнього. Шляхом аналізу праць Г. Лейбніца О. Довгань розглядає феномен тривалості. В. Ханжи підходить до часу через дослідження векторів антропного часу та історичного процесу. Цікавою є стаття А. Істоміної. У Ю. Молчанова проаналізовано концепції часу у філософії та фізиці. Наприкінці слід згадати роботи таких метрів, як І. Пригожина та І. Стенгерс, М. Гайдеггер, К. Ясперс, та їх попередника І. Фолькельта з його позицією критично-реалістичної метафізики, за допомогою якої він намагався пояснити поняття часу та індивідуальності. Стосуються нашого дослідження й праці М. Гартмана, присвячені проблемам онтології, – з його введенням поняття «розріз буття» та низкою праць, таких як, наприклад, «Устрій реального світу. Нарис найвищого вчення про категорії», «Філософія природи. Абрис спеціального вчення про категорії» та ін. Слід зазначити, що неабияку важливість праць М. Гартмана для формування філософської та наукової картини світу студентів побачили Г. Іконнікова та В. Лавриненко, бо тільки в них у матеріалах навчального посібника є посилання на праці цього філософа та розкрито значення цих робіт, які є значущими саме не тільки через їх спрямованість на фізичні та математичні моделі, а й через їх біологізаторський підхід. Ми керувалися дидактикою, створеною такими авторами підручників, як Н. Бучило, А. Чумаков, В. Канке. Досить цікавою (хоча й однобічною через техноцентричну спрямованість та певні риси географічної заангажованості) є праця Alan Weisman «The word without us» (а також фільм «Life after people» режисера Девіда де Вріса, який вийшов на екрани 7 травня 2011 р.). Дотичними до нашої тематики є науково-методичні дослідження В. Фарітова: у межах історії та філософії науки він розробив цикл екофілософії, тим самим підкреслюючи значення цього напрямку діяльності.

Головною **метою** статті є як дослідження та розгляд феномену майбутнього, так і розуміння важливості саме біологічного часу при екологічних та футурологічних проєктах. Вважаємо, що моделі часу, а також конструювання уявлення «майбутнього» не в останню чергу залежать від епохи, в якій живуть дослідники, бо конструювання майбутнього здебільшого є реалізацією мрій, потреб та уявлень про «найкраще» саме для кожної певної епохи та її носіїв.

Додамо, що на цей момент найбільш значними та принципово відмінними поміж собою є концептуальні моделі часу, а саме субстанційна та реляційна.

Також намагаємося вивести в широке коло обговорення проблему створення саме нового, неочікуваного та відмінного. Великою мірою феноменальний дар письменників-фантастів та самотніх вчених-мрійників є саме тією унікальною властивістю, за допомогою якої опредмечується, створюється те, що досі не існувало; або створюється, але через багаторічний проміжок у часі. Тобто ми хочемо довести, що футурологія надає можливість такого простору духовного буття, в якому чекають власне втілення або доказовість неможливості їх реалізації багато феноменів. Навіть у футурологічних проєктах та проєктах ми вбачаємо плинність та опосередкованість дії часу, дії тих механізмів, за допомогою яких одна епоха відділяється від іншої. З цього погляду природна еволюція живого за мільйони років може віддалено сприйматися як певний футурологічний процес. Вважаємо, що природні процеси, які відбуваються у матерії на тлі плинності часу, є репрезентацією розвитку низки програм *потенційної можливості* та аж ніяк не *примусової обов'язковості* послідовної зміни живих та неживих форм матеріального світу. Недаремно сама футурологія поділяється на саме футурологію та ретрофутурологію. Це начебто розподіл на ботаніку та палеоботаніку, геологію та палеогеологію. Те, що сьогодні більшість вважає за минуле, є «першим поглядом у майбутнє». Саме тому дисципліни з префіксом «палео-», на нашу думку, певною мірою є ближчими до розуміння майбутнього, ніж наше сьогоднішнє. Тому ми наголошуємо на тому, що дослідження майбутнього мають бути з біологічним, екологічним контекстом.

Вклад основного матеріалу. На наш погляд, уся стратегія попереднього розвитку людської спільноти, освоєння довкілля та власного тіла, тілесності та відкриття можливостей матеріалізації ідей, що виникають у свідомості, уже підготували загальну потребу саме філософської рефлексії над розумінням екологічного майбутнього. Повернення до розуміння власної залежності від співіснування у природничих біогеоценозах, які вже є «хворими», влада часу в його біологічному значенні, а отже, у його безпосередній особистісній «кінцевості» і не тільки як смерті для окремої людини, а й у кінцевості на рівні видів та надвидовій обмеженості, примушує філософів і вчених замислюватися над проєктами та моделями виходу з цієї ситуації. Але ми означаємо реальність та власну присутність, власну свідомість за допомогою мови. Отже, ми стаємо заручниками ще й недосконалості людських мов узагалі, бо виникаючі в нашій діяльності феномени спочатку з'являються, а потім стають «видимими» для нас і тільки тоді отримують вербальну назву, яка потребує ще й верифікації. Понятійне означення феноменам дають різні дослідники, на різних мовах та у різних економічних, політичних, історичних ситуаціях.

Таким чином, багато понять застарівають або неправильно перекладаються, а отже, створюють власні дискурси, завдячи дослідників у інші напрями. Таким прикладом, на нашу думку, є реалізація концепцій, яка у російській мові означена як «устойчивое развитие», а в українській у науковому середовищі – як «сталий розвиток». Ми поряд з іншими вченими наголошуємо на необхідності зміни терміна, оскільки на семантичному рівні за допомогою терміна «сталий розвиток» намагаються описувати зовсім протилежні процеси. З цього приводу доречним, на наш погляд, є таке: «Філософія не може і не повинна давати нам віру, але вона мусить розуміти сама себе та знати, що саме вона пропонує, вона не може щось віднімати та вже напевне не може обманювати людей, примушуючи вважати, що це – нічого особливого» [8, с. 34]. С. Лем ще 1969 р. виявив, що «пророкуваннями, відсіченими за визначенням від царини художньої діяльності, займається у наш час футурологія – одна з молодих дисциплін, голосно промовляючи про власні претензії на наукове призначення» [9, с. 3].

При дослідженні часу та феномену майбутнього одним із хвилюючих залишається момент розуміння минулого саме у розумінні достовірності наших знань про процеси, які у ньому відбулися та мали взаємозв'язок та взаємовплив. Наше знання про минуле, наше власне минуле є ще досить умовними та гіпотетичними. Ми ще перебуваємо в пошуку наших «родових коренів» як у практичному, так й у метафоричному сенсі. Завжди залишається відкритим питання відповідності наших знань дійсності. Через минуле ми ближче наближаємося до розуміння майбутнього. Нас мусять хвилювати питання відповідності наших знань та висновків, відповідності наших футурологічних уявлень, які аж ніяк неможливо підтвердити або спростувати зараз. Дуже проблематичним постає питання відповідності у пріоритетах реалізації наших технопроектів, нашої медицини та освіти, нашої законотворчої систем.

М. Будико свого часу звернув увагу на таке нове поняття, як «хроноклазм», котре запропонував письменник Д. Уіндем, за яким іночасові та інопросторові «гості» мусять привертати до себе увагу в першу чергу власною несхожістю з оточуючим середовищем [3, с. 48]. Також він зазначає той факт, що намагання «дивитися крізь завісу часу» було завжди притаманне філософській думці, бо Геродот, Фулідід дивилися у минуле; Т. Мор, Т. Кампанелла – у майбутнє – те, що у футурологів тепер називається ефектом «хронокласта» [3, с. 48].

Час – це така філософська категорія, яка дозволяє розуміти динаміку буття існуючих речей, бо за його допомогою стає можливим означувати не тільки процеси змін різноманітних станів речей, а й узагалі визначати та виявляти існування самих об'єктів. Час разом із простором невід'ємно бере участь у конструюванні будь-яких існуючих на сьогодні моделей картин світу [2, с. 662]. Наша суспільна свідомість подає три варіанти майбутнього,

які емоційно забарвлені та мають різні вектори спрямованості. Зазвичай подають два варіанти – песимістичний та оптимістичний, забуваючи при цьому третій варіант, який подає індійська культура: без оцінного сприйняття існуючого та з мовчазною покорою перед силами світу Природи (чи богів – залежності від її матеріалістичної або ідеалістичної спрямованості), тобто й проєкції власних уявлень у просторово-часовому континуумі спрямовуються відповідним чином. Міфологічне уявлення, метафори, які курсирують у національних мовах, також невід’ємно впливають на нашу думку, отже, усі моделювання та експерименти над довкіллям і Природою в цілому або в її окреmostях є віддунням двоїстості природи самої людини, бо ми володіємо «природою у собі» та «своєю природою», продовжуючи головну стратегію грецької філософії, яка, у свою чергу, виникла на базі певної міфології. Поряд з грецькою традицією вже давно існують й інші, паралельно включені міфологічні образи та мовні простори (з погляду філософії мови, семантики, семіотики), які певною мірою «володарюють» свідомістю сучасних науковців, оскільки кожен з нас має низку чинників, які створюють саме нашу ідентичність. Але ми, як і стародавні греки, і зараз включаємо образ та поняття Хаосу, яке і для нас є знаковим поняттям, протилежним поняттю порядку. Для нас розуміння Хаосу вже інше, але для греків це була «зіяюча пустака», простір, який існував до створення світу. В орфіків Хаос є породженням Хроноса, а сам Хаос породив із себе Гею, Ереба, Ероса, Тартара, Нікту (Ніч) [11, с. 154–155].

Підходячи до розгляду категорії «час» та поняття «майбутнє» з позиції порівняння, нам не оминати такий пласт уявлень про «майбутнє», як утопія. Е. Шацький свого часу запропонував розподіляти утопію за призначенням та дією на утопію місця, утопію часу, утопію позачасового порядку, утопію ордену, утопію політики, антиутопізм з його власними течіями та негативну утопію (дистонію) [17, с. 15–204]. Цікаво, що за спогляданнями того самого автора утопія як конструкт – це теоретична модель, головною метою якої є пошук блага, ідеалу та ідеального суспільства, але саме починаючи з ХХ ст. суспільна свідомість стала забагато теоретизувати на відміну від попередніх епох на тему негативних утопій [17, с. 160–175]. На нашу думку, з другої половини ХХ ст. відбувся надлом у суспільстві, який породив масоване та не завжди зрозуміле хворобливе будівництво антиутопій. Але прислухаємося до Е. Шацького, який писав, що негативна утопія ставить діагноз суспільству [17, с. 176]. Утопія та антиутопія є теоретичною та певною опосередкованою мірою «практичною» реалізацією відповідних до епохи картин світу, наразі й наукових, художньо-образних, релігійних тощо. А. Істоміна, розглядаючи питання наукової картини світу як системи узагальнюючих уявлень відносно певних верств дійсності, також підкреслює, що науковій картині світу при-
таманна послідовна зміна парадигм [6, с. 151].

Ми й досі пов'язані зі світом тварин та рослин [3, с. 267]. Але життя в штучних умовах змінює свідомість та створює деформовано-ілюзорну «реальність», яка існує у свідомості певних верств населення. У С. Кьєркегора є така думка: «Якби той, хто намагався діяти, захотів би судити про себе по завершеному (Udfaldet), він ніколи не дістався б до початку. Та хай навіть те, що відбудеться, милує увесь світ, герою це не допоможе, бо історію завершеного він узнає тільки після того, як усе вже відбудеться, і не завдяки цьому завершенню він стає героєм, але героєм він стає тому, що почав» [8, с. 61]. Так і наші моделі є реалізацією попередніх та сьогоденних уявлень про «майбутнє». Ми не маємо ні права помилятися, ні права зупинитися у пошуках стратегій розвитку. Це абсурдно навіть з точки зору нашої «природи». А. Істоміна вказує на те, що моделювання доводить нас до «космічної» точки зору в оцінюванні перспектив нашої власної цивілізації та шляхів розв'язання глобальних проблем сучасності [6, с. 152–153]. Саме тому, що ми є «синтезом плінного та вічного» [8, с. 181], для С. Кьєркегора теперішнє є безмежним, але беззмисловим, бо це «постійне зникнення», а Вічне, навпаки, є теперішнім. Спираючись на роздуми Платона, він услід за ним зазначав: те, що у суспільстві прийнято вважати за мить, у Платона розумілося як Раптовість (τό ἐξαφνές) [8, с. 182–183]. Розуміння моделі природи та життя, процесів, які відбуваються в ній, зв'язків та суперечностей; структурової та функціональної подібності, єдності світу посідає центральне місце не тільки у фізичних або математичних дослідженнях. Ми занадто давно виявляємо недбалість саме до біологічної проблематики. Через це можуть виникнути нова хвиля «натурфілософії», досліді у межах біофілософії та розвиток екологічної філософії.

Коли ми розглядаємо моделі часу та їх вплив через свідомість на проектування та конструювання уявлень про майбутнє, ми можемо спиратися й на досліді В. Ханжи, який, наприклад, досліджуючи категорію часу, пропонує розглядати таке поняття, як «вектор часу», виокремивши першочергово антропний вектор. Він пов'язував його з історичним процесом [15, с. 187]. Ми вже наголошували на відповідності сприйняття часу, його моделі певній епісі розвитку людства, суспільної свідомості та техніки. Також ми звертали увагу на сприйняття факту залежності будови моделі цієї категорії як від міфологічних уявлень, так і від мови, за допомогою якої опосередковується та виводиться назовні уява про Час. Тому слід звернути увагу на припущення, зроблене С. Лемом, за яким коли описується оточуюче, мова тонко диференціюється у тих галузях, на які спрямована суспільна увага; коли ж ці ділянки протягом історичного часу зникають, накопичене багатство мови косніє та втрачає колишню функціональність [9, с. 35]. Те, що ще не існує, досить складно описати, бо в науковій фантастиці «позаземні інституції культури»

залишаються вбогими у мовному описі; словник знярядь та зброї, механізмів – от тут межі фантазії значно ширші [9, с. 38]. Екологічна філософія, як і екологічна футурологія, відповідно до першої залежна певною мірою, а й самоозначена у предметі дослідження. Вони обидві постають як дві галузі філософського знання. Як екологія, екологічна філософія, так й екологічна футурологія є в першу чергу інтегральними науковими дисциплінами. Через ці напрями по-новому постає структура сучасного розвитку філософії природи як одного з найстаріших напрямів у філософській думці. Рух у самоозначенні через нові метафори, терміни, самоназви для людини не закінчений. Що дуже цікаво – так це те, що, доповнюючи назви природи, – лише трохи розгорнулась – «Дика» природа, окультурена, довкілля, технопейзаж, навколишнє середовище. Але все це означає лише різне використання поняття природи. Природа залишається поняттям філософії та природознавства, в якому фіксується знов і знов об'єктивно присутня дійсність у широкому сенсі, тобто все, що є, існує. Науковці доводять, що таким чином Природа у такій характеристиці є близькою до категорій «Буття», «Реальність», «Універсум», «Космос», «Всесвіт» [2, с. 654].

Говорячи про трансформацію та становлення екології, екологічної філософії та футурології, ми вслід за іншими науковцями підкреслюємо інтегральний характер усіх цих дисциплін. Цікаво, що, наприклад, Г. Шангін-Березовський у статті «Знову вода» звертає увагу на те, що вивчення навіть однієї води примушує до співпраці вчених різних галузей та царин науки, бо те, що вважалося за відкриття для хіміків, експериментально доводилося фізиками-теоретиками, і що до сьогодні найліпшим засобом вивчення природи є «мозок ентузіастів», які вільні від тиску канонічних фактів [16, с. 21–24]. Інтегральна характеристика мусить відбуватися й при дослідженнях екологічного характеру та футурологічного напрямку. Усі попередні дослідження, які сформували історію еволюційних ідей, а саме Фалеса, Анаксагора, Анаксимандра, Емпедокла, Демокрита, Арістотеля в Античності; досліди та розвиток науки *Часу «умоглядних» теорій (400–1400)*, а саме через праці Дж. Рея, який створив нову концепцію виду; Бюффона, Джеймса Хаттона з його теорією уніформізму та вирахуванням віку Землі у мільйонах років, через *Час Створення Теорій (1790–1900)* праць та гіпотез Еразма Дарвіна, Жоржа Кюв'є, Чарльза Лайєля, Чарльза Дарвіна [4, табл. 24.1, с. 260–261], підвели нас до того, що ми маємо не тільки сучасну біологію, геологію та інші природничі науки, а й безпосередньо пов'язані з розумінням категорії Часу в його теперішній транскрипції. Споглядання та теоретичні підтвердження, філософські роздуми та рефлексія спонукають нас йти шляхом розуміння категорії «Час» та феноменів, породжуваних ним у суспільній та індивідуальній свідомості.

Висновки. З нашої точки зору, кожна конкретна історична епоха привносить певний колорит і новизну до розуміння феномену «майбутнє» та є новим конструктивним компонентом (у розумінні мети, мотивації, сенсів практичної та теоретичної реалізації задумів та моделей у футурологічних проєктах). Майбутнє у філософських та наукових поглядах розгортається у таких напрямках: технопесимістичному (з негативними утопіями, техноапокаліптичними очікуваннями), технооптимістичному, звичних як для дослідників, так й у певних колах, етнічно забарвлених власною міфологією, певними картинами світу, конструктами та мовними стереотипами, – тут проєкти майбутнього мають широкий простір для створення відповідної несхожості та унікальності. Останній напрям ще маловивчений та на нього мало звертають уваги. Загалом Майбутнє у суспільній свідомості є виразом сподівань та надії. Маятник очікувань завжди рухається від світлої мрії до очікування «відплати». Десь посередині знаходиться відносно «нульове» у психологічному забарвленні ставлення до змін у майбутньому (і певні релігії на сьогодні відповідають цій моделі «байдужості» до майбутнього). Філософські погляди на феномен часу та майбутнє мають певні відмінності у різних епохах. На наш погляд, досить цікавим є аналіз поняття «природа» та його історико-філософського дослідження. На відміну від природи та поняття «майбутнє» людина продовжує створювати нові самоназви, що дає нам розуміння причин виникнення проблем, в яких ми існуємо, – спільноті здається важливішим вивчати особистість. Будучи певною мірою залежними від ментальних конструктів, транскрипції метафор, які створені людством та курсують у суспільній свідомості, мовних стереотипів, неправильного перекладу, ми створюємо нові сенси, які будують невідповідні моделі майбутнього та пропонують інший, спрощений варіант розв'язання екологічних проблем. Вважаємо, що слід змінити поняття «сталий розвиток», яке не відповідає дійсному розумінню концепцій, запропонованих для розв'язання глобальних екологічних проблем. «Сталий» – це такий, що зупинився, а для розвитку це нонсенс. Еволюціонування, на нашу думку, як і на думку багатьох учених, завжди рух та пошук. Вирішити ці питання та проблеми може екологічна футурологія, поняття, яке ми вводимо до філософії науки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Більченко Є. Одисей без Ітаки: антропологічний портрет сучасності у світлі діалогічної культурології / Є. Більченко // Наук. зап. Сер. Філософія. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. – Вип. 11. – С. 18–34.
2. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия / гл. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Минск : МФЦП, 2002. – 1008 с.

3. Будыко М. И. Путешествие во времени : сб. эссе / М. И. Будыко. – М. : Наука, 1990. – 288 с.
4. Грин Н. Биология : в 3 т. / Н. Грин, У. Стаут, Д. Тейлор ; пер. с англ. Е. Р. Наумовой, М. С. Морозовой, О. В. Протасовой ; под ред. Р. Сопера. – М. : Мир, 1990. – 376 с.
5. Довгань О. С. Маніфестація феномену тривалості у філософській концепції часу Г. В. Лейбніца / О. С. Довгань // Філософія в умовах сучасних соціокультурних викликів : всеукр. наук.-теорет. конф. (11–12 жовт. 2012 р.) : матеріали доп. та виступів. – Черкаси : ІнтролігаТОР, 2012. – С. 310–321.
6. Истомина А. А. Эволюция представлений космофизической картины мира / А. А. Истомина // Философия и методология науки : сб. ст. по материалам четвертой всерос. науч. конф. (Ульяновск, 4–5 мая 2012 г.) / под ред. Н. Г. Баранец. – Ульяновск : Изд. Качалин А. В., 2012. – С. 151–153.
7. Кулачикова Л. Н. Теория и методология исследований представлений о социальном будущем : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / Л. Н. Кулачикова. – Якутск, 2000. – 19 с.
8. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор ; пер с дат. Н. Исаевой, С. Исаева. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб : Республика, 1998. – 384 с.
9. Лем С. Фантастика и футурология : в 2 кн. / С. Лем ; пер. с пол. С. Н. Макарцева ; под ред. В. И. Борисова. – М. : АСТ : ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – Кн. 1. – 591 с.
10. Матицин О. Проблема відображення понять «час» і «почасове» в образотворчому мистецтві Європи / О. Матицин // Наук. зап. Сер. Філософія. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. – Вип. 11. – С. 34–44.
11. Мифологический словарь: книга для учителя / М. Н. Ботвинник, Б. М. Коган, М. Б. Рабинович, Б. П. Селецкий. – 4-е изд., испр. и перераб. – М. : Просвещение, 1985. – 176 с.
12. Фаритов В. Т. Рабочая программа по дисциплине «История и философия науки». Цикл – Экология (философские науки) / В. Т. Фаритов. – Ульяновск : Ульян. гос. техн. ун-т, гум. фак-т, кафедра философии, 2011. – 10 с.
13. Философия : энцикл. слов. / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.
14. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Корблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 576 с.
15. Ханжи В. Б. Векторы антропоного времени и исторического процесса: физический и экзистенциальный аспекты / В. Б. Ханжи // Философские проблемы биологии и медицины. Вып. 6: Свобода и ответственность : сб. ст. – М. : Принтберри, 2012. – С. 187–190.
16. Шангин-Березовский Г. Опять вода! / Г. Шангин-Березовский // Химия и жизнь. – 1991. – № 5. – С. 21–24.
17. Шацкий Е. Утопия и традиция / Е. Шацкий ; пер. с пол., общ. ред. и послесл. В. А. Чаликовой. – М. : Прогресс, 1990. – 456 с.
18. ru.wikipedia.org/wiki/хроноклазм.
19. http://www.worldwithautus.com/about_book.html.
20. http://www.ru.wikipedia.org/wiki/жизнь_после_людей.

ВРЕМЯ И БУДУЩЕЕ В ФИЛОСОФСКИХ ВЗГЛЯДАХ И НАУЧНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ: НЕБОЛЬШОЙ ЭКСКУРС К ВОПРОСУ

Годзь Н. Б.

Продолжается детальное аргументирование необходимости введения понятия и предмета «Экологическая футурология». Проанализированы взаимосвязь и взаимовлияние философии и экологии. Футурология и экологическое знание рассматриваются как интегральные научные дисциплины, которые могут через создание нового уровня мировоззрения реализовать на практике сохранение обществом собственного социоприродного будущего.

Ключевые слова: экология, экологическая футурология, футурология, философия науки, время, представление, утопия.

TIME AND FUTURE IN PHILOSOPHICAL LOOKS AND SCIENTIFIK PRESENTATION: ARE NOT LARGE DIGRESSION TO THE GUESION.

Godz N. B.

The aim of this article is to thoroughly analyze the necessity to introduce the notion and subject of Ecological Futurology. The author considers interrelation and interaction of philosophy and futurology. A range of major concepts in this domain is considered. In this article the author continues to examine futurology end ecology.

Key words: ecology, futurology, ecological futurology, the philosophy of science, the Time, the Imagine, the Utopia.

УДК 316.7

В. В. Міхеєва, кандидат історичних наук, доцент

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОРЕГУЛЯТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Проаналізовано роль освіти в механізмі соціальної регуляції. Значну увагу приділено особливостям функціонування і дисфункціям системи освіти в суспільстві. Розглянуто якісні зміни в системі освіти в сучасний період.

Ключові слова: освіта, молодь, знання, суспільство, духовне життя, відтворення, функції, дисфункції.

Актуальність проблеми вивчення особливостей соціорегулятивної діяльності системи освіти в Україні не викликає сумнівів. В останні десятиліття проблеми функціонування системи освіти набули гострої актуальності. Це пов'язано з особливою роллю, яку відіграє освіта в соціальних взаємодіях, і тими процесами, які відзначаються в цій сфері у зв'язку з її реформуванням. В умовах модернізації, де знання виступають джерелом динамізму, новацій і основою соціальної організації, саме освіта як сфера громадського відтворення набуває принципового значення. Виконуючи широкий спектр функцій від підготовки кваліфікованих фахівців до соціальної регуляції і інтеграції, вона задає параметри розвитку соціуму в довгостроковій перспективі.

Метою статті є дослідження освіти в механізмі соціальної регуляції.

У гуманітарних науках є серйозний досвід вивчення інституту освіти. Тільки попередній **аналіз останніх джерел і публікацій** дає змогу назвати масу імен людей, що здійснили безперечний внесок у вивчення цього питання [1]. Проте в інтерпретації – освіта в механізмі соціальної регуляції: особливості функціонування і дисфункцій – питання залишається слабо вивченим.

На пострадянському просторі, включаючи Україну, фундаментальні зміни у сфері освіти пов'язані, по-перше, з ширшими процесами лібералізації і комерціалізації; по-друге, з приєднанням до Болонської конвенції, що спричинило як організаційні, так і ідейні зміни у системі освіти. Нові зразки в структурі освіти і характері взаємодії між суб'єктами освітнього процесу позначаються на всьому спектрі функцій, що реалізуються ним. У соціології освіта розглядається в декількох аспектах: як соціальний інститут, як частина механізму соціалізації, як процес навчання і підготовки кваліфікованих кадрів. Як соціальний інститут, вона являє собою систему, що охоплює сукупність статусів і ролей, норм і цінностей, соціальних організацій (шкіл, університетів, академій), які відповідають за передавання новим поколінням накопиченого досвіду і знань. Як частина механізму соціалізації особи освіта забезпечує залучення особи до соціокультурних зразків цього суспільства. Тут вона виступає як цілеспрямований інтегрований процес навчання і виховання в інтересах особи, суспільства, держави. Як елемент духовного виробництва освіта є механізмом руху і поширення знань, а також норм, цінностей, зразків соціальних відносин [2, с. 74]. Таким чином, забезпечуючи розвиток науково-технічного прогресу в суспільстві, освіта сприяє якісному поліпшенню умов життя людей і безпосередньо впливає на зростання духовного, професійного, культурного рівнів індивідів і суспільства в цілому.

Як соціальний інститут освіта, з одного боку, є сукупністю певних організацій і людей, які забезпечені певними матеріальними засобами і виконують певні соціальні функції, а з другого – це система ідей, правил, норм, стандартів поведінки учасників освітнього процесу. Завдяки системі освіти регулю-

ється передавання від покоління до покоління накопиченого досвіду, матеріальних і духовних цінностей, знання, досвіду, традицій. Е. Дюркгейм образно визначав соціальні інститути як «фабрики відтворення соціальних стосунків і зв'язків» [3, с. 184]. У цьому сенсі освіта є найважливішим механізмом соціокультурного відтворення. Тому в процесі функціонування і розвитку суспільства вона відіграє виключно важливу роль у соціокультурному регулюванні процесу громадського відтворення і суспільного життя.

Соціальний інститут освіти надає громадським стосункам стійкості і визначеності відносно накопичення і передавання знань, соціального досвіду, відтворення і розвитку культури, цілеспрямованого формування особи, інтелектуального потенціалу суспільства.

Для будь-якого суспільства життєво необхідно закріпити певні типи соціальних стосунків, зробити їх обов'язковими для членів цього суспільства. Це належить до тих соціальних стосунків, вступ в які забезпечує задоволення принципівіших потреб, потрібних для вдалого функціонування як самих індивідів, так і всього суспільства. Так, потреба у відтворенні матеріальних благ змушує людей закріплювати і підтримувати виробничі справи; потреба соціалізувати підростаюче покоління і виховувати молодь на зразках культури групи змушує закріплювати і підтримувати родинні справи, справи навчання юних людей. А в результаті того, що життєві цілі і потреби людей є змінними, накопичений культурний багаж постійно піддається переоцінці, переосмисленню.

Уже в примітивних, первісних і аграрних суспільствах освіта була складовою частиною соціально-виробничого процесу. І хоча не існувало інституціонально оформлених структур, а в передаванні культурної спадщини, досвіду, знань, традицій брали участь усі члени суспільства, цей процес мав регульований характер. Характерно, що залучення дітей до трудових дій, навчання професійним навичкам розпочиналося з чотирьох-п'яти років. Видатний дослідник слов'янської етнографії Д. Зеленін так описує вітчизняну практику виховання дітей: «На шостому році дівчинку вже називають нянька і на неї покладається турбота про зибочну дитину, яка ще не вміє ходити; дівчинка в 6–7 років зазвичай пасе також телят, овець, гусей, вчиться прясти і ткати і допомагає матері по господарству. Хлопчик також пасе на сьомому році свиней і гусей і, якщо у нього немає сестер, наглядає за малюками; крім того, він – бороно-волок, тобто боронить поле, або погонич, тобто поганяє волів під час оранки на Україні. З дванадцяти років діти виконують усі легкі роботи нарівні з дорослими» [4, с. 330]. Вихованням і освітою хлопчиків займалися чоловіки, а дівчаток – жінки. Коли дитина піростала, вона піддавалася особливій церемонії – «ініціації», що триває декілька днів, упродовж яких юнаки і дівчата повинні були продемонструвати і підтвердити свої здібності

і права дорослих членів суспільства, беручи участь у змаганнях, танцях, обрядах та культових діях.

Поступово в доіндустріальному суспільстві разом з розширенням масштабів громадського розподілу праці, появою державної влади і станової нерівності починається відокремлення інституту освіти. Спеціальну підготовку і навчання з використанням особливої групи вчителів отримують діти з багатих родин. Наочним прикладом перших формальних систем освіти можуть слугувати школи в Давній Греції і Давньому Римі. В античних державах система освіти відрізнялася стрункістю і розгалуженістю. Більшість вільного населення Давньої Греції і Давнього Риму отримували початкову освіту. Особлива роль відводилася вищому ступеню освіти, що було пов'язано з розвитком науки, постійно зростаючими потребами суспільно-політичної і управлінської сфер суспільства в освічених людях. Саме середні навчальні заклади сприяли утвердженню ідеалу всебічного розвитку особистості. Система утворення Античності була пов'язана з уявленнями про повноцінного громадянина як людину розвинену інтелектуально, фізично, естетично та духовно. На цій основі вибудовувалася соціорегулятивна діяльність освіти.

Витоки самого поняття «освіта» знаходяться в ранньому Середньовіччі, коли основу регулювання складала релігійні догмати. Релігійний сенс освіти полягав у розумінні людини як створеної за образом Бога. В епоху Відродження, коли людина стає цінністю, освіта розглядається як спосіб її саморозвитку, входження в культуру, спілкування з іншими людьми. Характерною особливістю системи формальної освіти в доіндустріальному суспільстві було те, що воно було доступно обмеженій кількості осіб – вихідцям з багатих і престижних станів. Тим самим соціорегулятивна роль освіти мала переважно локальний характер, обмежений становими рамками. Між тим з'являється світське культурно-історичне тлумачення освіти як способу створення свого «лиця», образу. При цьому образ культури проєктується на зміст, організацію та методи, які використовуються в освітній практиці. Справжня революція в системі освіти відбувається в суспільстві індустріального типу: освіта перестає бути елітарною і стає масовою, доступною для широких верств населення. Така радикальна трансформація інституту освіти була спричинена потребами економіки, науково-технічного прогресу, змінами в культурі та способі життя людей. Зміни в системі освіти були викликані необхідністю підготовки працівника нового типу – працівника великого машинного капіталістичного виробництва. В індустріально розвинених країнах у другій половині XIX ст. було введено безкоштовну обов'язкову початкову освіту. У XIX–XX ст. широкого поширення набувають середні і спеціальні школи, зростає кількість вищих навчальних закладів. Неповна, а потім і повна середня освіта стає необхідною умовою отримання професії в основних галузях промисловості.

Найбільш бурхливе зростання системи освіти припадає на період після Другої світової війни, коли відбувається технічне переозброєння провідних індустріальних країн і здійснюється новий потужний стрибок у розвитку промисловості, науки та техніки.

Не тільки масовість і загальнодоступність характеризували систему освіти, що змінюється. Разом з цим вона придбала низку якісно нових властивостей: якщо в доіндустріальному суспільстві регулятивна функція системи освіти була орієнтована головним чином на збереження і відтворення культури, досвіду і знань попередніх поколінь, то в сучасному суспільстві інститут освіти стає найважливішим чинником культурної і соціальної зміни. Другу половину XX ст. не випадково називають епохою культурної і освітньої революції з тієї причини, що система освіти стає ключовим чинником саморозвитку індивідів та груп. Процеси глобалізації змінюють систему соціальних функцій освіти й одночасно загострюють суперечності між потенціалом людської культури і можливостями засвоїти і скористатися сучасними досягненнями людської цивілізації.

У перехідних пострадянських суспільствах система освіти функціонує у скрутних соціально-економічних умовах. У той же час очевидним є розуміння значущості розвитку системи освіти саме як істотного антикризового чинника, покликаного в умовах перехідного суспільства за короткий час сприяти створенню ресурсної бази для громадського розвитку. Крім того, мета освіти – допомогти людині в адаптації до реально існуючої соціальної системи і через це увійти до культури. А в нестабільних умовах сучасності освіта покликана допомогти людині при адаптації до нових умов життя, що швидко змінюються. Це означає, що освіта не повинна замикатися на вирішенні конкретних миттєвих завдань, а мусить давати індивідам ключ до пізнання і саморозвитку при зіткненні з новими викликами [5, с. 29–38].

У зв'язку з цим зміна розуміння сутності освіти, її прямолінійна прагматизація та утилітаризм в українському суспільстві відбивають неадекватне уявлення саме про її призначення в умовах реальності, що змінюється, і виглядає як вияв дисфункції, багатий на соціальні витрати.

Сучасне українське суспільство, як і безліч інших суспільств, об'єднаних процесами системної трансформації, характеризується високою часткою невідзначеності та нелінійності розвитку. Його характерними ознаками є нерівноважність, неструктурованість, незавершеність формування нових типів структур і стосунків, у тому числі у сфері освіти. Це означає, що індивідам і групам належить самостійно довизначати умови своєї життєдіяльності, здійснюючи самостійний вибір. Освіта у цьому процесі покликана відіграти вирішальну роль. Виникає запитання: які принципи мають бути покладені в основу трансляції знань? Очевидно, що в процесі освіти мають сформуватися здібності адекват-

ного реагування на соціально-економічні умови, що змінюються, шляхом самостійного конструювання знань. У цьому сенсі вимога, адресована системі освіти, «вчити не для школи, а для життя», яка в сучасних підходах відображається у все наполегливішій орієнтації освітніх стандартів на формування в учня різних конкретних «компетенцій», на перший погляд видається доречною. Проте на практиці, широко впроваджуваної в українській системі освіти (а досвід показує, що і в російській теж), принцип «компетенцій», що домінує в розробленні освітніх стандартів і програм, відсунув на далеку периферію інші принципи, крім утилітаризму. Останній дає ілюзію інтенсивності підготовки, якщо на перший план висувуються освітні програми, зміст яких гранично тісно співвідноситься з якою-небудь конкретною практикою, поширеною в поточній соціальній і економічній дійсності. Проте по суті цей підхід неминуче породив свою протилежність у вигляді прагнення помножити кількість дисциплін, що підлягають «практичному», «прикладному» вивченню. Оскільки головною метою такого підходу є адаптація суб'єкта, що становиться, до реального життя «тут і зараз», то складаються передумови наповнення навчальних програм конкретними, але вкрай дробовими і фрагментарними знаннями до тих пір, доки це прагнення повідомити учню в прикладній формі все, що йому може згодитися, не вступить у суперечність з обмеженою кількістю навчальних годин. Дисфункціональний наслідок цієї тенденції пов'язаний з вимиванням фундаментальної підготовки у вищій школі.

Неважко помітити, що така система хоч і збільшує шанси на успішну інтеграцію, але одночасно відтворює безліч вузьких практиків. Їх когнітивні характеристики визначаються вузькою номенклатурою отриманих знань, які не глибокі, як очікувалося, а поверхові і практично виключають узагальнення. А там, де людей не навчають на більш-менш абстрактному рівні узагальнювати отримувані відомості, освіта вихолощується. Сам же індивід усупереч проголошуваним цілям і громадським потребам не дістає можливості динамічного оновлення знань і підвищення кваліфікації, що в умовах вимог, які змінюються, лише створює загрозу незатребуваності. Отже, є підстави говорити про дисфункцію освіти з точки зору її ролі і місця в саморегуляції власних знань і компетентності.

Між тим, не замикаючись на підготовці себе до якоїсь однієї конкретної діяльності, суб'єкт придбає широкі можливості для маневру порівняно з тими, які йому могли б надати прикладні курси з будь-якого набору спеціальностей.

Усунення суперечності між забезпеченням зв'язку освіти із соціальною практикою і збереженням його фундаментальних властивостей було б ефективним на основі оволодіння засобами трансляції людського досвіду, а в сучасному тлумаченні – соціокомунікативними системами, найбільш надійно репрезентованими в дисциплінарних формах культури. Опанувавши їх, людина придбає універсальні інструменти рефлексії будь-якого досвіду, пошуку

рішення, оптимального для себе і для соціуму. Цю роль покликана відіграти гуманітарна складова освіти, яка на практиці нестримно скорочується.

У числі найважливіших соціорегуляційних функцій освіти залишаються ті, що пов'язані із забезпеченням соціальної інтеграції, а також індивідуальної самореалізації та висхідної мобільності. У цьому сенсі освіта здатна регулювати соціальне розшарування, забезпечуючи процес демократизації в суспільстві. Між тим дослідження показують однозначну залежність освіти молоді від матеріальних умов життя, коли його певні види доступні переважно матеріально забезпеченим соціальним шарам. Це повною мірою поширюється і на елітарну освіту, яка за визначенням призначена формувати професійну еліту. Особливу соціальну небезпечність таке становище придбає в умовах постійного зростання платних послуг в освіті. Ця тенденція свідчить про дисфункцію освіти як каналу соціальної мобільності і чинника інтеграції українського суспільства. Багаторічні порівняльні дослідження показують, що модернізація освіти стала чинником, який не послаблює, а, навпаки, посилює соціальне розшарування в суспільстві.

Інститут освіти реалізує передавання від покоління до покоління певних зразків, ідеалів, настанов, цінностей культури, що розуміються в найширшому значенні цього слова (наукові знання, досягнення в галузі мистецтва і літератури, моральні цінності і норми, правила поведінки, досвід і навички, притаманні різним професіям, і под.), характерних для певного середовища. Культура кожного народу має свої національно-етнічні особливості, і тому система освіти відіграє виключно важливу роль у підтриманні та збереженні національної культури, її неповторних і унікальних рис, залучаючись до яких індивід стає носієм національної психології і національної свідомості цього народу. Оскільки освіта сприяє легітимізації соціальних норм і соціальних практик, а це означає, що вона є не тільки сумою знань, умінь і навичок, а й відображенням певної культури, вираженої в них, то у зв'язку з цим важливим чинником ефективності соціорегуляційної ролі освіти є виділення основних автентичних елементів національної, у тому числі освітньої, культури.

Українське суспільство відрізняється характерною особливістю, пов'язаною із співіснуванням у його соціально-історичному і культурному просторі двох світів: західного та східного. Збереження його соціально-історичної цілісності, забезпечення соціальної солідарності є актуальним завданням, вирішення якого неможливе поза освітнім процесом. Результати багатьох досліджень указують на зниження ідентифікації молоді з великими співтовариствами, зокрема із суспільством і державою. Негативні тенденції виявляються у зміні структури духовних цінностей молоді, особливо в аспекті патріотизму, порушенні духовних зв'язків з батьківським поколінням, девальвації моральних засад у ставленні до однолітків, що несе в собі потенці-

ал соціальної дезінтеграції. Відмова від абсолютних цінностей і перехід до договірних стосунків конструюють безліч систем цінностей, зручних для комфортного існування окремих людей або груп.

Функція передавання культури найбільше репрезентована в суспільствах з яскраво вираженою історично орієнтованою самосвідомістю, де існують заклопотаність збереженням традиційних цінностей, побоювання їх втрати поза спеціальною системою відповідної освіти [6, с. 385]. Реалізація такої функції освіти виражається в заохоченні дисциплін гуманітарного циклу: історії суспільства, мови, літератури, географії, релігії та філософії. Отже, соціокультурна функція освіти, з одного боку, сприяє збереженню і відтворенню ментальності, а з другого – сама перебуває під її впливом. Те, яким чином вибудовується процес взаємодії в системі освіти, які норми і цінності є об'єктом трансляції, багато в чому відбиває глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, сукупність стійких, поширених у соціальній групі інтелектуально-психологічних настанов і уявлень, що виражають особливе, своєрідне бачення соціальної реальності. На їх основі і вибудовується весь процес навчання і виховання. Виходячи з розуміння менталітету як характеру, стилю, способу групового мислення, сприйняття соціального життя, єдиної синкретичної форми свідомості людей, що належать до однієї соціальної системи, можна констатувати, що система освіти та її функціональна спрямованість несе в собі зразки подібного світобачення. Опора на традиції та ціннісні системи, закріплені в глибинних шарах свідомості, надає йому стійкості у різних ситуаціях. Ось чому кардинальні зміни, що переживаються системою освіти на пострадянському просторі у рамках Болонського процесу, породжують безліч суперечностей у свідомості всіх суб'єктів освітнього процесу. Ці суперечності багато в чому пов'язані з недооцінюванням і прямим ігноруванням глибинних ментальних структур – ціннісних підстав, характерних для культур пострадянських суспільств. Це стає джерелом невизначеності в соціорегулятивній діяльності системи освіти. «До числа проблем, що виникають у зв'язку з реалізацією функції передавання культури, належить проблема поєднання консервативного, охоронного елементу культурної спадщини (поза яким передавання культурних цінностей неможливе) з елементами культури, що дозволяють зберегти її динамізм, поєднувати повагу до традицій із здатністю їх критичної оцінки» [6, с. 385–386]. До цих проблем належать також суперечності колективізму та індивідуалізації, що посилюються, духовного і раціонального, термінального та інструментального у свідомості діючих суб'єктів освітнього процесу. Конкретніше втілення ці суперечності придбають в комерціалізації освіти і перетворенні її у сферу надання платних послуг. Дослідження показують, що масова свідомість стійко утримує цінність загальної безкоштовної освіти, а готовність прийняти нові комерційні форми освіти безпосередньо пов'язується з можливістю заробити на їх оплату.

Унаслідок суперечностей, що зберігаються, соціологічні дослідження виявляють наростаючу тенденцію до девальвації цінності освіти серед молоді. Питома вага термінальних цінностей, що характеризують самоцінне ставлення до освіти, скорочується, а інструменталізація поширилася не тільки на диплом, а й на цінність знання. Усе частіше знання розглядаються як засіб вирішення конкретних завдань. Це свідчить про дисфункцію освіти в її базовому аспекті підготовки фахівців та їх мотивації. Наслідком цієї дисфункції є порушення зв'язку між орієнтаціями учнів, діяльністю освітніх структур з підготовки кадрів та потребами суспільства.

Висновки. Соціорегуляційна функція освіти, еволюціонуючи, виявляється тісно пов'язаною зі стійкими зразками свідомості. Формуючись під їх впливом, система освіти, у свою чергу, здійснює свій внесок у їх підтримання і збереження, сприяючи відтворенню глибинних зразків національної культури. Радикальне втручання в цей процес породжує дезорієнтацію та різні способи адаптації до умов невизначеності, що виникла. Такими прикладами сьогодні є передусім поширені практики імітації освітнього процесу на пострадянському просторі. Тут виявляється, з одного боку, інерція цінності освіти, характерна для масової свідомості, а з другого – її висока інструменталізація; з одного боку, впровадження ринкових форм в освітній процес, а з другого – особливості розуміння ринкових стосунків у сфері освіти; з одного боку, розширення свободи освітніх установ, а з другого – хаос у функціонуванні освітніх структур, спричинений недоліками контролю; з одного боку, розширення простору для самоосвіти, а з другого – низька мотивація і сприйняття такої освіти як необов'язкової. Усе це говорить про необхідність глибшого дослідження взаємозв'язку соціокультурних регуляторів у сфері освіти з особливостями культури конкретного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балыхин Г. А. Новые экономические механизмы в образовании / Г. А. Балыхин // Высшее образование сегодня. – 2005. – № 2. – С. 2–5; Гавров С. Н. Образование в процессе социализации личности / С. Н. Гавров, Н. Д. Никандров // Вестн. Ун-та рос. акад. образования. – 2008. – № 5 (43). – С. 20–25; Гуревич П. С. Психология элитарного образования / П. С. Гуревич // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 4. – С. 128–138; Демиденко Э. С. Перспективы образования в меняющемся мире / Э. С. Демиденко // Социол. исслед. – 2005. – № 2. – С. 80–87; Дюркгейм Э. Социология образования / Э. Дюркгейм; под ред. В. С. Собкина и В. Я. Нечаева. – М.: ИНТОР, 1996. – 341 с.; Мангейм К. Диагноз нашего времени / К. Мангейм. – М.: АКАЛИС, 1994. – 225 с.; Сапрыкин Д. П. Значение и смысл понятия «образование» / Д. П. Сапрыкин // Вестн. МГУ. Сер. 7, Философия. – 2008. – № 1. – С. 27–35 та ін.
2. Социологическая энциклопедия : в 2 т. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2. – С. 74.
3. Волков Ю. Г. Социология / Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – С. 184.
4. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991.

5. Зубок Ю. А. Духовная жизнь молодежи в трансформирующемся обществе / Ю. А. Зубок, Т. И. Яковчук. – Брест : Альтернатива, 2008.
6. Социология. Основы общей теории : учеб. для вузов / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М. : НОРМА, 2003.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИОРЕГУЛЯТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Михеева В. В.

Проанализирована роль образования в механизме социальной регуляции. Значительное внимание уделено особенностям функционирования и дисфункциям системы образования в обществе. Рассмотрены качественные изменения в системе образования в современный период.

Ключевые слова: образование, молодежь, знания, общество, духовная жизнь, воспроизведение, функции, дисфункции.

PECULIARITIES OF SOCIO-REGULATIVE ACTIVITY OF EDUCATIONAL SYSTEM IN UKRAINE

Mikheeva V. V.

The article analyses the role of education in the mechanism of social regulation.

Particular attention is paid to the peculiarities of the functioning and dysfunctioning of educational system in society. Qualitative changes in educational system in the modern for us period of time is examined.

Key words: education, youth, knowledge, society, spiritual life, reproduction, functions, dysfunctions.

УДК 37.013.73

І. Г. Мухіна, кандидат історичних наук, доцент

ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ЗАСОБИ РАДЯНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Проаналізовано освітньо-культурні механізми радянського громадянського виховання крізь призму ідейного протистояння радянських та західних філософів. Звернено увагу на проблему виховання особистості та її ролі у суспільстві. Розглянуто роль освіти і виховання в адаптації людини до потреб суспільства.

Ключові слова: особистість, освітньо-культурний простір, педагогіка, громадянське виховання, світогляд.

Актуальність проблеми. Громадянське виховання особистості було і залишається одним із ключових завдань усіх освітньо-культурних інститутів суспільства, засобами яких формуються світогляд людини та її життєві ціннісні орієнтації. В умовах формування пострадянського освітньо-культурного простору спостерігаються серйозні трансформації у культурній, освітній та духовній сферах, де проблема виховання громадянина держави, який розуміє всі суспільно-політичні та економічні процеси та сприяє здійсненню ключових завдань з модернізації суспільства, залишається поки що нерозв'язаною. Поступово приходить усвідомлення необхідності дослідити досвід громадянського виховання попередніх поколінь та виробити нові підходи до становлення сучасної системи громадянського виховання, в якій культурі та освіті відводиться одна з головних ролей.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблемам радянського громадянського виховання велике значення надавали радянські філософи, культурологи, соціологи, зокрема С. Батєнін, Ю. Петров, А. Кооп та ін. [1–3]. Аналіз наукових виховних теорій західних теоретиків з метою спростування положень щодо змісту і спрямованості освітньо-виховного процесу здійснено у працях багатьох радянських авторів, зокрема Т. Яркіної, Д. Волгогонова та ін. [4–7]. Але ці праці мають заідеологізований і суб'єктивний характер і тому потребують сучасної інтерпретації та переосмислення.

З цього випливає *мета* статті – здійснити філософський аналіз освітньо-культурних механізмів радянського громадянського виховання крізь призму ідейного протистояння радянських і західних філософів.

Виклад основного матеріалу. Проблеми громадянського виховання були предметом наукових роздумів не тільки радянських, а й західних мислителів. Так, Е. Шпрангер у книзі «Думки про громадянське виховання» виклав свої погляди про роль освітніх закладів. Школа, на його погляд, готує учнів до виконання своїх громадянських обов'язків, розширює і поглиблює знання про закони і норми поведінки у суспільстві, виховує відповідальність перед державою та готовність пожертвувати собою заради неї. Він пропонував здійснювати громадянське виховання за зразком партій, де існують певна дисципліна і взаємодія. Філософ уважав, що німець ніколи не буде колективістом, бо у колективі він втратить усю свою сутність. Його несприйняття колективізму дало підставу в радянській науці розглядати його педагогічні позиції негативно. Засобом громадянського виховання велику роль відводив і німецький професор педагогіки Еріх Венігер. 1951 р. він видав книгу «До питання про громадянське виховання», в якій підтримав теорію Е. Шпрангера. Головне завдання школи він убачав у вихованні любові до держави, що було, до речі, притаманно й радянському вихованню. Учений вважав школу провідником політики держави, але відводив велику роль у громадянському вихованні

державі, церкві, партіям, економіці, ЗМІ. Е. Венігер досить критично ставився до виховання у душі соціального партнерства, бо вважав, що за рахунок нього неможливо виховати переконання і поведінку, які відповідають політиці і життю суспільства.

Вагому роль освіти та культури у формуванні особистості відводив й А. Кооп. За його думкою, проблемою впливу сучасної освіти на формування особистості займаються не тільки педагогічні, а й філософські, соціологічні, культурологічні науки, оскільки проблема людини, її навчання та освіта вже вийшла далеко за межі традиційної педагогіки. Це пов'язано з тим, що система освіти стає одним з найважливіших соціальних інститутів, де молоде покоління виховується в душі ідеалів, думок, моралі та способу життя суспільства [1, с. 17].

Критикуючи західну освітньо-виховну систему, радянські теоретики намагалися всілякими способами негативно відобразити систему ціннісних координат, в якій перебуває людина буржуазного суспільства. Так, С. Батенін, осмислюючи результати культурно-виховного процесу в країнах Заходу, зауважив: «Такое воспитание приводит к обезличиванию определенной части трудящихся, которые теряют черты своей классовой принадлежности, превращаясь в пассивных исполнителей воли господина. У них формируются качества лицемерия, приспособленчества, трусливости, угодничества» [2, с. 29]. Буржуазній системі освіти і виховання протиставляється радянський освітньо-культурний та інформаційний простір, що виконує просвітницьку функцію, всебічно розвиває особистість, розширює кругозір та надає людині бачення сучасного світу. Ю. Петров відмічав, що у буржуазних теоріях культури перспективи розвитку культури, культурних процесів ставляться у залежність від суб'єктивного, від волі індивідів, їхнього схвалення результатів соціального знання. На відміну від цього марксистська теорія культури, критикуючи вади буржуазної культури, убачає в ній антагоністичні суперечності, які криються у мінливих типах і формах комунікації, споживання, економічній нестабільності капіталістичної системи, що ускладнює процес формування особистості і сприяє її пасивності та розчаруванню. На думку радянських культурологів, тільки у радянському суспільстві, що є соціально однорідним, виникає зовсім нова система культурних цінностей, удосконалюються форми та організації дозвілля людини, а весь культурно-освітній простір ґрунтується і розвивається на принципах системності, плановості та гуманістичній спрямованості [3, с. 42].

Радянські вчені осмислювали роль педагогіки у громадянському вихованні при одночасній ніщивній критиці буржуазної педагогіки, яку обвинувачували в пропагуванні західних соціологічних теорій конвергенції і деідеологізації та намаганні ідеологічно роззброїти важливі методологічні принципи

комуністичного виховання і насадити антикомунізм. У праці Т. Яркіної «Антикоммунизм в теории и практике буржуазного воспитания» міститься критика поглядів антимарксистів на радянську освітньо-виховну систему. Вони торкалися негативних вад, які має особистість у результаті радянського громадянського виховання. Так, зазначалося, що в радянській філософії не розв'язуються проблеми конкретного індивіда, а особистість доведена до матеріального «економічного існування», духовно спустошена в силу своєї атеїстичної сутності, примітивна за своїми здібностями і можливостями в результаті нівелювання її колективом. Також критика торкалася й того, що особистість спрямована не на власне самовираження, а лише на створення нової «дійсності праці». Критикуючи теорії західних «неогуманістів», Т. Яркіна доходить висновку про те, що ці ідеї входять у систему виховання і самовиховання не людини в цілому, а лише обраних, так званої «духовної еліти», а абстрактність, антинауковість, ірраціональність цих теорій створюють ілюзію оновлення капіталістичного устрою [4, с. 7–9].

Спростовуючи позицію західних філософів-ревізіоністів Маркузе, Фішера, Фромма та ін., радянські науковці критично аналізували їх пропозиції щодо реформування освіти як організуючої бази і зародку нового суспільства, в якому виникне асоціація вільних індивідів з елементами комун-колективів. Ці радикальні суспільні зміни вони пропонують не через диктатуру пролетаріату, а через «виховну диктатуру» елітарної меншини. На думку західних теоретиків, сформоване у новому дусі молоде покоління житиме вільно, без будь-яких авторитетів, на принципах дійсної демократії. Відкидання ними історичного матеріалізму Маркса розглядалося в радянському науковому середовищі як несприйняття об'єктивних законів історичного розвитку та робило їх ідейними ворогами. Західна наука оголошувалася хибною і відкидалася в процесі радянського громадянського виховання. Так, заборонений у СРСР екзистенціаліст К. Ясперс, критикуючи соціалізм як систему, стверджував, що його крах виникне ізсередини через помилковість вихідних теоретичних положень марксизму. Він зазначав, що виховання особистості у СРСР планується «тотально», що йдеться не про виховання індивідуумів, особистостей, а про грандіозне заплановане «людинобудівництво», яке хоча й має велику силу, але здатне приглушити все людське, особистісне, розчинити індивідуальне в масі. На його думку, при тотальному плануванні процес виховання виступає як «машинна апаратура», що працює за науково-технічними та психологічними настановами і виробляє з людей «необхідний робочий інструмент». Радянське виховання як технічний процес він протиставляв вихованню західного світу, що здійснюється на принципах свободи індивідуума. У цілому К. Ясперс, Брикман, Чейб та інші були впевнені у тому, що радянська система виховання виховує молоде покоління в дусі конформізму,

підкорення державі і партії, а результатом громадянського виховання є «запрограмовані» люди з однаковими поглядами, смаками та відносинами. Цей процес вони називали стандартизацією, або уніформізмом, особистості [4, с. 17].

У 70-х рр. ХХ ст. західнонімецький учений В. Міттер у книзі «Радянська система виховання» піддає критиці методи радянського освітньо-виховного процесу, називаючи його «тотальною функціоналізацією» виховання в душі політичних прагнень тоталітарної партійної диктатури, що за своєю сутністю повністю виключає будь-яку педагогічну орієнтацію на особисті права дитини. Критика західних учених стосувалася й колективізму як основи комуністичної моралі. Вважалося, що людській природі неприйнятні колективістські прагнення, що колективізм суперечить природженій індивідуальності людини, він штучно придуманий і насаджується через систему виховання [4, с. 21].

Педагогічні концепції Маркса досить ретельно досліджував Х. Віттіг. У його праці «К. Маркс. Освіта і виховання» критикується вимога К. Маркса масово формувати комуністичну свідомість і масово змінювати людину в ході революції. На його погляд, це призведе до «осуспільнення» людини та викривлення початкового гуманістичного ідеалу. Штучному «осуспільненню» особистості Х. Віттіг протиставляє формування вільної людини в гармонійному суспільстві майбутнього, позбавленого колективності.

На думку західнонімецького педагога Хайткемпера, виховання людини у душі певного ідеалу є ідеологічним за сутністю, тому всі зв'язки педагогіки з ідеологією, політикою, світоглядом є досить небезпечними. Виходячи з цього, він робить висновок про те, що виховання громадянина має бути деідеологізованим, вільним від попередньо поставлених цілей та тенденційних впливів [4, с. 31].

Д. Волкогонов у 80-х рр. ХХ ст. дослідив засоби впливу на свідомість та форми пропаганди, за рахунок яких у культурно-освітньому та інформаційному просторі суспільства розгортається своєрідна «психологічна війна» між соціалістичною та буржуазною системами громадянського виховання. На його думку, ця війна охоплює політичні, моральні, правові та естетичні форми свідомості та сферу культури. Дослідник вважає, що в сучасних умовах, коли відбувається швидкий прогрес у засобах масової інформації, можливості духовного впливу суттєво збільшуються. Ураховуючи те, що збільшилася кількість безпосередніх людських контактів, розширився технічний, науковий та культурний обмін між державами двох систем, об'єктивно створюється більше умов для прямого зіткнення світоглядів, соціально-політичних поглядів. Саме ці обставини вчений розглядає як елемент «психологічної війни» з боку імперіалізму, що розгортається саме у культурно-освітній сфері [5, с. 86]. Отже, Д. Волкогонов схиляється до того, що Захід інформаційними засобами здійснює своєрідну маніпуляцію свідомістю мас, вносить у радянський культурно-інформаційний та освітній простір цілеспрямовану дезінформацію.

Таким чином, громадянське виховання радянської людини здійснювалося у контексті ідейного протиборства двох систем та крізь призму боротьби двох світоглядів. Тому пильна увага приділялася саме освіті і вихованню як важливим суспільним інститутам, за рахунок котрих молоде покоління відмежується від протилежного західного світу.

У 80-х рр. досить поширеними стають публікації, де викриваються всі вади буржуазних ідеологів, які прагнуть підірвати теоретичні засади марксистсько-ленінської педагогіки і послабити ідейно-виховну функцію школи. Так, В. Пирогов стверджував, що буржуазні ідеологи намагаються досягти «об'єктивізації» та «онаучування» радянської педагогіки, пропагують деідеологізацію школи, перебільшують значущість молодіжної субкультури, намагаються ввести молодь у світ їх власних інтересів, замкнути її у власному середовищі, відірвати від нагальних державних завдань. Виходячи з цього, він висунув обов'язковий елемент комуністичного громадянського виховання – систематичну духовно-практичну діяльність, у процесі якої людина захищає класові, партійні і державні інтереси та відчуває себе громадянином радянської держави [6, с. 4]. Для виконання цих стратегічних цілей у радянську освітню систему (програми, підручники, навчальна література тощо) планувалося запровадити обов'язкове використання матеріалів про історичні досягнення соціалізму, переваги соціалістичного способу життя і вади буржуазного світу, поглибити наукову критику реакційної сутності капіталістичної системи та антинародного характеру її політики. На думку радянських науковців В. Столетова, Г. Філонова, Г. Смірнова та ін., здійснити поставлені завдання можливо лише через суспільно-політичне виховання молоді, через такі механізми освітньо-культурного простору, як література, мистецтво, театр, кіно, пропаганда тощо [7, с. 3–11].

Висновки. У світовому освітньо-культурному просторі розгорнулася гостра ідеологічна боротьба двох протилежних суспільно-політичних систем. Ця боротьба розгорталася через аналіз змісту громадянського виховання особистості, пошуку методів і способів формування її світогляду та постановки проблем її соціальної ролі в суспільстві. Через радянську систему освіти, культури та виховання відбувалася ідеологічна боротьба із Заходом у формі боротьби двох світоглядів, двох протилежних культур, двох суспільно-економічних формацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кооп А. О некоторых закономерностях развития и основных функциях буржуазного образования в условиях НТР / А. Кооп. – Таллин : ЭЭСТИ РААМАТ, 1980. – 139 с.

2. Батенин С. С. Проблемы человека в марксистской философии / С. С. Батенин // Учен. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена. – Л., 1968. – Т. 285. – С. 29.
3. Петров Ю. В. Духовные ценности социализма и художественная активность масс (в аспекте теории культуры) / Ю. В. Петров. – Киев : Наук. думка, 1985. – 197 с.
4. Яркина Т. Ф. Антикоммунизм в теории и практике буржуазного воспитания / Т. Ф. Яркина. – М. : Знание, 1972. – 48 с.
5. Волкогонов Д. А. Психологическая война: подрывные действия империализма в области общественного сознания / Д. А. Волкогонов. – М. : Воениздат, 1984. – 320 с.
6. Пирогов В. И. Формирование личности старшеклассника советской школы в процессе общеполитической деятельности / В. И. Пирогов. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1980. – 77 с.
7. Воспитание у школьников непримиримости к буржуазной идеологии // Антикоммунизм в школьной политике современного капитализма и задачи воспитания у школьников непримиримости к буржуазной идеологии : материалы Всесоюз. симпозиума, (Москва, 5–6 апр. 1979 г.). – М. : Акад. пед. наук СССР, 1979. – 161 с.

КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ СОВЕТСКОГО ГРАЖДАНСКОГО ВОСПИТАНИЯ: ФИЛОСОФСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

Мухина И. Г.

Проанализированы культурно-образовательные механизмы советского гражданского воспитания сквозь призму идейного противостояния советских и западных философов. Обращено внимание на проблему воспитания личности и ее роли в обществе. Рассмотрена роль образования и воспитания в адаптации человека к потребностям общества.

***Ключевые слова:** личность, культурно-образовательное пространство, педагогика, гражданское воспитание, мировоззрение.*

CULTURAL AND EDUCATIONAL TOOLS OF SOVIET CIVILIAN UPBRINGING: PHILOSOPHICAL DIMENSION

Mukhina I. G.

In the article cultural and educational tools of soviet civilian upbringing over prism of ideological opposition soviet and western philosophers are analyzed. The problem of upbringing to personality and her role in society are regarded, role of education and upbringing in adaptation to man to demand of society are represented.

***Key words:** personality, cultural-education's space, pedagogics, civic upbringing, world outlook.*

УДК 1:37

А. О. Яковлев, кандидат соціологічних наук, доцент

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ОСВІТИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І АНАЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

Охарактеризовано основні філософські школи, що визначають розвиток теорії та практики освіти і виховання. Розкрито методологічний і аналітичний потенціал філософських концепцій освіти, які суттєво впливають на формування парадигм і моделей, що дозволяють розглядати освіту як благо, механізм соціалізації, розвитку соціальної структури та менталітету в умовах постійних соціальних трансформацій.

Ключові слова: антропология, екзистенціалізм, людиноцентризм, прагматизм, реконструкціонізм.

Актуальність проблеми. Освіта є одним із найскладніших інститутів соціалізації. Саме через освіту суспільство забезпечує свій розвиток. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до усвідомленого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалів народу, підвищення його освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Головне завдання освіти по суті полягає у наближенні людини до досконалості власної природи, у допомозі їй самореалізуватися. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема виявлення загальних принципів і закономірностей буття освіти та її пізнання, осмислення її стану, тенденцій розвитку і суперечностей.

Метою статті є виявлення методологічного та аналітичного потенціалу філософських концепцій освіти.

Вклад основного матеріалу. Найбільш повно і послідовно виявити різні аспекти освіти (системні, процесуальні, ціннісні), зіставити очікуване і реально можливе дозволяє така принципово значуща область наукового знання, як *філософія освіти*. Відлік своєї історії вона веде з початку ХХ ст. Її засновником вважається англо-американський філософ Джон Дьюї, який обґрунтував існування і предмет філософії освіти як детермінований природою самої філософії: «Якщо філософія сама байдуже ставиться до виховання, вона – не філософія. Філософію можна визначити як загальну теорію виховання» [1, с. 55].

Сучасна філософія освіти являє собою таку дослідницьку галузь філософії, що аналізує засади педагогічної діяльності і освіти, її цілі та ідеали, методологію педагогічного знання, методи проектування і створення нових освітніх інституцій та систем. Своєї соціально-інституціалізованої форми

вона набула у середині 40-х рр. XX ст., коли у США, а потім і в Європі було створено спеціальні товариства з філософії освіти. Проте ще задовго до цього філософія освіти складала досить значущий компонент систем великих філософів. Саме з філософії черпала педагогіка основні методологічні принципи при вирішенні конкретних завдань освіти і виховання. Зрозуміло, що спочатку педагогіка розвивалася як педагогічна практика: батьки, а потім найбільш шановні і почесні люди суспільства (старійшини, вожді, жерці) готували дітей до життя і праці. Елементарні педагогічні знання, що поступово склалися, передавалися з покоління у покоління у вигляді звичаїв, традицій, ігор, життєвих правил. Коли виникла потреба в узагальненні накопиченого досвіду, почалося становлення педагогіки як науки, що тісно пов'язана з філософією.

Із самого початку свого виникнення і до наших днів філософія прагнула не тільки осмислити існуючі системи освіти, а й сформулювати нові цінності та ідеали освіти. У зв'язку з цим можна згадати імена Платона, Арістотеля, Плутарха, Сенеки, Августина Блаженного та інших мислителів, теоретичні ідеї яких сприяли інституціоналізації освіти. Так, Арістотель організував Лікей (перший ліцей), Конфуцій відкрив першу приватну школу, а Платон філософствував із своїми учнями в саду Академа, що пізніше дало назву навчальному закладу «академія». Своєрідним підсумком розвитку античної педагогічної думки став твір давньоримського філософа і педагога Марка Квінтіліана «Освіта оратора».

В епоху Відродження (XIV–XVI ст.) педагоги-гуманісти обґрунтовували у своїх працях риси гуманістичного виховання: роман Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель», трактат Е. Роттердамського «Про первинне виховання дітей», книги Т. Мора «Утопія» і Т. Кампанелли «Місто Сонця» та ін. Яну Амосу Коменському, Жан-Жаку Руссо та іншим представникам Просвітництва людство зобов'язане усвідомленням культурно-історичної цінності освіти. Фундатор педагогічної науки Коменський (1592–1670) у працях «Материнська школа», «Велика дидактика» та інших розробив вікову періодизацію і послідовну систему шкіл. Він обґрунтував класно-урочну систему, вивів дидактичні принципи і правила навчання, а також заклав теоретичні підвалини морального виховання і визначив перші вимоги до вчителя. Чеський педагог стверджував, що тільки виховуючи людину, можна побудувати впорядковані держави і господарські системи (трактати «Відкриті двері мов», «Відкриті двері предметів» («Загальна мудрість християнська...»), «Передвісник пансофії» (загальної мудрості).

Подальший розвиток педагогічна наука отримала у працях Д. Локка (1632–1704), Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), І. Г. Песталоцці (1746–1827), І. Ф. Гербарта (1776–1841), А. Дістерверга (1790–1886) та ін. Так, Песталоцці є одним

із засновників дидактики початкового навчання. Проблемне поле його педагогічних творів складалося такі ідеї: збудження розуму дітей до активної діяльності; розвиток пізнавальних здібностей; вироблення вміння логічно мислити; критика зазубрювання; наочність у навчанні; навчання від простого до складного (крок за кроком).

Український філософ, педагог, поет Григорій Сковорода (1722–1792) свої соціальні і педагогічні погляди засновував на філософському вченні про «спорідненість», «споріднену працю». «Спорідненість» кожної людини до певного виду діяльності, фізичної або духовної, виявляється через самопізнання; людина, що розпізнала свою «спорідненість», стає воістину щасливою. Оскільки не будь-яка людина здатна до творчого зусилля самопізнання, виникає проблема соціальної педагогіки. Завдання наставника – не примушування, не інтелектуальний диктат, а ненастирлива, делікатна допомога учневі, зайнятому пошуком дійсного покликання, «спорідненості».

Важливий внесок у розвиток уявлень про роль освіти у розвиток соціуму зробив Огюст Конт (1798–1857), який уперше обґрунтував необхідність навчання позитивному мисленню промислової еліти і пролетарів у новому індустріальному суспільстві. Він стверджував, що система освіти – це важливий соціальний механізм поширення і передавання знань від покоління до покоління. Лестер Уорд (1841–1913) з розвитком освіти пов'язував успіх реформ, спрямованих на досягнення соціальної рівності. Він обґрунтував ідею про те, що освіта сприяє формуванню «колективного розуму» суспільства, спрямовує хід суспільного розвитку. Джон Дьюї (1859–1952) вважав основним завданням освіти навчання людей методам пізнання і перетворення миру. Він стверджував, що школи майбутнього повинні органічно злитися із соціально-економічними потребами суспільства, бути диференційованими за класовими ознаками (для народу і для правлячої еліти).

Принципи антропологізму у педагогіці і народності у вихованні обґрунтував К. Ушинський (1824–1871), завдяки якому в Росії в 60-х рр. XIX ст. почала розроблятися *педагогічна антропологія* як самостійна галузь знань. У своїй фундаментальній праці «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» К. Ушинський виходив з того, що виховати людину в усіх відношеннях можна, лише пізнавши її на всіх етапах життя, в усіх соціальних станах, що дозволить у самій природі людини черпати засоби виховного впливу. К. Ушинський пов'язував специфіку педагогічної антропології з філософією в параметрі визначення мети, необхідної для освіти як діяльності. Підійшовши до розроблення теорії педагогіки як широко освічений мислитель, озброєний глибокими науковими знаннями про людину як предмет виховання, він писав: «Визначення мети виховання ми вважаємо кращим наріжним каменем будь-яких філософських, психологічних і педагогічних тео-

рій» [2, с. 236]. Педагог зазначав, що теорія педагогіки має бути заснована на використанні законів анатомії, фізіології, психології, філософії, історії та інших наук. Вона повинна відкривати закони виховання, а не обмежуватися педагогічними рецептами. Він вимагав єдності теорії і практики, абсолютно слушно стверджував, що педагогу недостатньо засвоїти принципи і конкретні правила виховної роботи, йому необхідно також озброїтися знанням основних законів людської природи і вміти застосовувати їх у кожному конкретно-му випадку.

У другій половині XIX – першій чверті XX ст. у Росії розвивалася школа педагогів-антропологів (М. Пирогов, П. Каптерев, В. Вагнер). З першої половини 30-х рр. Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Ільєнков, В. Сухомлинський, Д. Ельконін намагалися органічно злити людинознавство з освітою.

З другої половини 1980-х рр. розпочався інтенсивний процес відродження педагогічної антропології як особливого напрямку науково-педагогічних досліджень. Особливість педагогічної антропології полягає у тому, що вона прагне обґрунтувати специфіку педагогічного знання і його відносну автономію, тоді як емпірико-аналітичні філософи намагаються розглядати педагогіку і педагогічне знання лише як модифікацію соціологічного знання. Більш того, саме педагогічна антропологія висунула проблематику сутності людини як суб'єкта освіти. Це, по суті, спеціальний розділ філософії освіти, в якій людина розглядається як *homo educandus*, причому з боку її автономії. Ця автономія коріниться у духовному вимірі людини, що як «третій чинник» здатний конкурувати з біологічною і соціальною детермінацією.

Узагалі, виділення філософії освіти як особливого дослідницького напрямку розпочалося лише на початку 40-х рр. XX ст., коли у Колумбійському університеті (США) було створено наукове товариство, метою якого стали дослідження філософських проблем освіти, налагодження плідної співпраці між філософами і теоретиками в галузі педагогіки, підготовка навчальних курсів з філософії освіти у коледжах і університетах, підготовка кадрів з цієї спеціальності, філософська експертиза освітніх програм тощо. З того часу в зарубіжній філософії освіти сформувалася досить розгалужена система напрямів, які ми проаналізували з метою виявлення їх впливу на становлення сучасних філософських концепцій освіти, спрямованих на розвиток особистості.

Емпірико-аналітичний напрям виник на початку 1960-х рр. у США і Англії. І. Шеффлер, Р. С. Пітерс, Е. Макміллан, Д. Солтіс та інші представники цього напрямку основну мету філософії освіти вбачали у логічному аналізі мови, виявленні змісту термінів «освіта», «навчання», «виховання». Вони зверталися перш за все до таких питань, як структура педагогічного знання, статус педагогічної теорії, взаємовідношення ціннісних думок і висловів про факти [3]. У цій традиції філософія освіти в кращому разі ототожнюється

з метатеорією, а педагогічне знання розглядається як модифікація соціологічного знання. Освіта розглядається як сфера життя суспільства, людина ж визначається переважно залежно від цілей і процесів цієї сфери.

З кінця 1960-х рр. у філософії освіти формується новий напрям – *критико-раціоналістичний*. Спираючись на ідеї К. Поппера, такі представники цього напрямку аналітичної філософії освіти, як В. Брецинка, Г. Здарзил, Ф. Кубе, Р. Лохнер та ін., почали тлумачити педагогіку як прикладну соціологію, відстоювали принципи «відкритого суспільства» і демократичних інституцій в управлінні системою освіти. Основний акцент вони робили на орієнтацію педагогічної теорії та практики на виховання й освіту критичного розуму, формування критичних здібностей людини.

Наступний напрям у західній філософії освіти узагальнено йменується *екзистенційно-герменевтичним* і найбільш конструктивно репрезентований педагогічною антропологією (О. Ф. Больнов, Г. Рот, М. Лангевілд та ін.), яка формується головним чином у Німеччині наприкінці 50-х рр. XX ст. Представники цього напрямку підкреслюють специфічність методів педагогіки як науки про дух, тлумачать освіту як систему осмислених дій і взаємодій учасників педагогічних відносин. На перший план вони висувають метод розуміння, інтерпретації сенсу дій учасників освітнього процесу. Представник *герменевтичного історизму* Г. Ноль аналізує специфіку педагогічних відносин (Bezug), що є вихідною клітинкою педагогічної дії, просякнутої відповідальністю і любов'ю. *Структурні герменевти* Е. Венігер і В. Флітнер, обґрунтовуючи автономію освіти в сучасному суспільстві, розглядають педагогіку і філософію освіти як критичну інтерпретацію педагогічних дій і взаємовідносин усередині педагогічного процесу [4].

Педагогічна антропологія в рамках екзистенційно-герменевтичного напрямку репрезентована в різних варіантах – від натуралістично орієнтованих (Г. Рот, Г. Здарзил, М. Лідтке) до феноменологічних (О. Ф. Больнов, І. Дерблау, К. Данелт, М. Я. Лангевелд). Якщо для перших педагогічна антропологія – це інтегрована наука про методи вивчення людини, то для других – це певний спосіб розгляду, підхід, методологія, що не завершується педагогічною теорією. Орієнтуючись на концепції філософської антропології (А. Гелена, М. Шелера, Е. Муньє, М. Гайдеггера, Г. Марселя та ін.), ядром педагогічної антропології вони вважають «образ людини», що будується з урахуванням біологічної недостатності людини, її відкритості та особливостей становлення у процесі виховання й освіти, розуміння людини як цілісності, де духовно-душевне нерозривно пов'язане з тілесним [3].

До цього напрямку входить і *екзистенційно-діалогова філософія освіти*. М. Бубер вбачав сенс і засади педагогічних відносин у міжособистісних зв'язках, відносинах Я і Ти. А. Петцелт і К. Шаллер під освітою розуміли

діалог, симетричну комунікацію між учителем і учнем. К. Мелленхауер, звернувшись до теорії комунікації Ю. Габермаса і К. О. Апеля, визначив освіту як форму комунікативної дії.

У 1970–1980-ті рр. стає популярним *критико-емансипаторський напрям* у філософії освіти, представники якого під впливом критичної теорії суспільства Франкфуртської школи розгорнули радикальну програму «десекуляризації суспільства», вимагаючи ліквідації школи як соціального інституту. Так, А. Ілліч, П. Фрейре та інші вважали школу джерелом усіх соціальних негараздів, оскільки вона на основі дисципліни виховує конформіста, пригнічує творчі потенції дитини. Вони запропонували проект реорганізації суспільства на основі професійного навчання та міжособистісного спілкування учня з майстром, наполягали на виключенні із педагогічного процесу будь-яких норм і регулятивів, по суті зводячи цей напрям філософії освіти до антипедагогіки. У працях «Педагогіка гноблення» і «Освіта як практика свободи» П. Фрейре стверджує, що критична педагогіка може перетворити неписьменних селян на грамотних політичних акторів, здатних трансформувати суспільство [5]. Бразильський дослідник виділяє основні етапи педагогіки гноблення: 1) пригноблені розкривають світ гноблення і через практику перетворюють його; 2) педагогіка гноблення припиняє належати пригнобленим і стає педагогікою всіх людей у процесі постійного звільнення. Ключем цієї педагогічної технології слугує принцип формування програм, який випливає з визнаної концепції освіти. Фрейре аналізує два типи освітніх практик: по-перше, банківську (накопичувальну) концепцію освіти: учитель знає все, а учні – нічого; учитель думає сам, а за учнів думають інші; по-друге, проблемну концепцію освіти (метод постановки проблем). Фрейре обґрунтовує ефективність проблемних методів освіти, оскільки кожна жива істота, неважливо наскільки вона є «неосвіченою» або як глибоко вона занурена в «культуру мовчання», здатна критично дивитися на свій світ у діалогічному зіткненні з іншим [5].

З критико-емансипаторським напрямом багато в чому перегукується *постмодерністська філософія освіти*, представники якої (Д. Ленцен, В. Фішер, К. Вюнше, Г. Гізеке, С. Аронович, У. Долл) виступають проти «диктату» теорій, за плюралізм педагогічних практик, проповідують культ самовиявлення особистості в малих групах [6].

На сьогодні ж *педагогічна антропологія* розглядається у трьох основних аспектах: 1) як самостійна галузь науки про освіту; інтеграційна наука, що узагальнює різні знання про людину в аспекті виховання і навчання; цілісне і системне знання про людину як суб'єкта і об'єкта освіти, тобто про людину, що одночасно і виховується, і виховує; 2) як основа педагогічної теорії і прак-

тики, методологічне ядро педагогічних наук, що орієнтує на розроблення і застосування антропологічного підходу (співвідношення знання про освітні явища і процеси із знаннями про природу людини); 3) як напрям у гуманітарних дослідженнях, що сформувався у Західній Європі в середині ХХ ст. на основі синтезу теоретико-педагогічного, філософсько-антропологічного та людинознавчого знання.

Отже, у рамках філософії освіти сформовано різні *концепції*, серед яких неможливо надати перевагу якійсь одній. Це такі концепції, як: емпірико-аналітична філософія освіти (включаючи критичний раціоналізм); педагогічна антропологія; герменевтичні напрями (феноменологічний, екзистенціальний, діалогічний); критично-емансипаторська; психоаналітична; постмодерністська; релігійно-теологічна. Кожна з них акцентує на певних моментах педагогічного знання, педагогічної діяльності, освітньої системи. У сучасній педагогічній антропології, герменевтиці та екзистенціалізмі завдання філософії освіти вбачається у виявленні сенсу освіти, формуванні нового образу людини, адекватної її існуванню.

Узагалі, у ХХ ст. філософи більшою мірою стали запроваджувати принципи філософії до вивчення проблем освіти. Філософія, звертаючись до педагогічної теорії і практики, уже не обмежується описом і рефлексією щодо стану освіти, її цілей і рівнів, а висуває проекти її перетворення і побудови нової системи освіти з новими ідеалами та цілями. Філософія освіти дає найбільш загальні настанови для розвитку теорії та методології освіти і педагогіки. Це сфера, яка разом з еволюцією передбачає певні стабільні засади, що зберігають своє значення на всіх етапах розвитку людства. Серед модернізаційних ідей сьогодні називають ідею *людиноцентризму*, що орієнтує на розвиток особистісних рис людини з метою підвищення ефективності її праці в умовах сучасного виробництва. Важливо об'єднати особистісний вибір з феноменом колективістських відносин.

Як система взаємопов'язаних ідей філософія освіти об'єднує у собі глибокі соціально-економічні відносини, політику держави, її ідеологію та відповідні їм соціальні інститути, суспільну свідомість і культуру народу на даному етапі його історичного розвитку. Найважливішим завданням філософії освіти є з'ясування пріоритетів в оцінюванні справжнього стану суспільства і процесі прогнозування його майбутнього розвитку. У теперішній час при з'ясуванні таких пріоритетів усе частіше називають гуманізацію і екологізацію освіти. Філософія освіти виступає методологічною основою формування таких якостей громадянина, як національна гідність, повага законів держави, політична культура особистості, соціальна активність, ініціативність, цілеспрямованість та відповідальність, повага до народів світу, миролюбність, моральність, духовність тощо.

Дослідивши філософські підходи [1; 3; 4; 6], які є основою вибору завдань і цінностей навчання і виховання, змісту сучасної освіти, а також проаналізувавши сучасні педагогічні технології [7–10], виділимо основні *філософські концепції* та сформулюємо в їх межах *основні завдання освіти*, спрямовані на розвиток особистості.

1. *Догматичний реалізм*: завдання навчального закладу – виховати раціональну особу з розвиненим інтелектом, забезпечити її знаннями незмінних фактів і вічних принципів; пояснення педагогів, побудовані за сократичним методом, експліцитно передають традиційні цінності; навчальний план будується класично – аналіз літератури, усі предмети є обов’язковими.

2. *Академічний раціоналізм*: завдання – сприяти інтелектуальному зростанню особи, розвивати її компетентність; ідеал – громадянин, здатний до спільної праці з метою досягнення соціальної ефективності; основна увага приділяється оволодінню засадничими поняттями і принципами академічних предметів; педагог прагне дати глибокі, фундаментальні знання; з другого боку, відбираються здатні і нездатні їх засвоїти.

3. *Прогресивістський прагматизм*: завдання – вдосконалення демократичних основ соціального життя; суспільний ідеал – особа, здатна до самореалізації; навчальний план зорієнтований на інтереси учнів, відповідає на реальні життєві питання, включаючи міждисциплінарні знання; основна увага приділяється активному і цікавому навчанню; вважається, що знання сприяють удосконаленню і розвитку особи, що процес навчання відбувається не тільки у класі, а й у житті; з’являються факультативні предмети, гуманістичні методи викладання, альтернативне навчання.

4. *Соціальний реконструкціонізм*: мета – вдосконалення і перетворення суспільства, виховання для трансформацій і соціальних реформ; завдання – навчати таким навичкам і знанням, які дозволили б виявляти проблеми, від котрих страждає суспільство, і розв’язувати їх; активне навчання спрямоване на сучасне і майбутнє суспільство; учитель виступає як агент соціальних реформ і змін, керівник проєктів і лідер досліджень, допомагає учням осмислити проблеми, які постають перед людством; у навчальному плані велика увага приділяється суспільним наукам і методам соціального дослідження, тенденціям сучасного і майбутнього розвитку, національним і міжнародним питанням; у процес навчання прагнуть утілити ідеали рівності та культурного плюралізму.

На нашу думку, уже саме виділення цих концепцій дає змогу зазначити певну тенденцію: сучасна філософія освіти все меншою мірою береться за тлумачення глобальних проблем освітньої дійсності (маючи при цьому всеосяжний характер), а обирає стрижневі ідеї в культурі, соціальному житті, свідомості, тобто вона представляє не глобальний, а скоріше конкретний,

спеціальний, але, безумовно, філософський погляд на освіту. У той же час як сукупність ціннісних оформлених уявлень про освітню теорію, політику і практику філософія освіти забезпечує цілісність бачення і розв'язання проблем в освіті. Це означає, що на відміну від власне філософії філософія освіти, яка, безумовно, є самостійною усталеною науковою галуззю, що склалася всередині філософського і педагогічного знання, повинна сприяти розвиткові методології педагогіки, педагогічної теорії і, врешті-решт, – реальної освітньої практики. При цьому вона має стимулювати взаємне посилення різних філософських підходів, спрямованих на вирішення освітніх завдань, їх взаємну доповнюваність, а не абсолютизацію відмінностей.

Висновки. Філософськи осмислюючи мету і завдання побудови, функціонування і розвитку навчального процесу, необхідно максимально використовувати напрацьовані у філософії освіти концепції, парадигми, підходи, що дають змогу розглядати освіту як благо, механізм соціалізації, розвитку соціальної структури і менталітету в умовах постійних соціальних трансформацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дьюи Дж. Введение в философию образования / Дж. Дьюи. – М., 1921.
2. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания : в 2 т. / К. Д. Ушинский // Избр. пед. соч. – М., 1974. – Т. 1.
3. Огурцов А. П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А. П. Огурцов, В. В. Платонов. – СПб. : РХГИ, 2004.
4. Новая философская энциклопедия : в 4 т. / под ред. В. С. Степина. – М. : Мысль, 2001.
5. Фрейре П. Педагогика угнетенных [Электронный ресурс] / П. Фрейре. – Режим доступа: http://nb.kharkov.ua/load/pedagogika_ugnetennykh/1-1-0-1.
6. Подольская Е. А. Образование как предмет философской рефлексии в координатах цивилизационного развития / Е. А. Подольская // О простом и сложном профессионально : спец. вып. учеб. зап. Харьк. гуманит. ун-та «Народная украинская академия», посвящ. 20-летию НУА / Нар. укр. акад. – Харьков : Изд-во НУА, 2011. – С. 51–72.
7. Бордовская Н. В. Педагогика : учеб. для вузов / Н. В. Бордовская, А. А. Реан. – СПб. : Питер, 2000.
8. Болюбаш Я. Я. Організація навчального процесу у вищих закладах освіти / Я. Я. Болюбаш. – К. : Компас, 2005.
9. Общая и профессиональная педагогика : учеб. пособие для студ. пед. вузов / под ред. В. Д. Симоненко. – М. : Вентана-Граф, 2006. – 368 с. – (Педагогическое образование).
10. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / З. Н. Курлянд, Р. І. Хмельюк, А. В. Семінова та ін. ; за ред. З. Н. Курлянд. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 2007. – 495 с.

ФИЛОСОФСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ И АНАЛИТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ

Яковлев А. А.

Охарактеризованы основные философские школы, определяющие развитие теории и практики образования и воспитания. Раскрыт методологический и аналитический потенциал философских концепций образования, влияющих на формирование парадигм и моделей, которые позволяют рассматривать образование как благо, механизм социализации, сохранения социальной структуры и менталитета в условиях постоянных социальных трансформаций.

Ключевые слова: антропология, прагматизм, реконструкционизм, человекоцентризм, экзистенциализм.

PHILOSOPHICAL CONCEPTS OF EDUCATION: METHODOLOGICAL AND ANALYTICAL POTENTIAL

Yakovlev A. O.

The article describes the main philosophical schools which define theory and practice development of the education and upbringing. In this article has been given characteristic of the methodological and analytical potential of philosophic educational concepts, which influence on formation of paradigms and models. The mentioned models allow us to consider the education as a benefit and as a mechanism of socialization and preservation of social structures and mentality in the condition of permanent social transformation.

Key words: anthropology, pragmatism, reconstructionism, humanocentrism, existentialism.

УДК 165:37.013

О. О. Савченко, кандидат філософських наук, доцент;
Я. О. Панфілова, магістр

АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ

Проаналізовано аксіологічні складові сутності та змісту сучасної освіти. Розкрито основні освітні цінності. Досліджено європейську традицію обґрунтування освіти в аксіологічному вимірі. Визначено культуротворчу парадигму сучасної освіти.

Ключові слова: освіта, цінності, парадигма освіти, освітня діяльність.

Актуальність проблеми. Сучасні дослідження освіти, її ролі та значення на початку XXI ст. демонструють, що сьогодні актуалізуються уявлення про

оновлення змісту освіти, пов'язані із переосмисленням її аксіологічних складових. Оскільки визначення і розвиток сенсів, цілей, ціннісних орієнтирів, необхідність задоволення освітніх потреб супроводжують людину впродовж усього життя, відповідним чином має бути побудована й система освіти. Включення в нову картину світу ідеї відповідальності людини перед природою, концепції благоговіння перед життям, можливості вибору, що протистоять детерміністському уявленню про шлях людського розвитку, робить таку картину світу по-новому аксіологічно маркованою [1]. Тому з *метою* виявлення природи і джерел цінностей освіти необхідно звернутися до аксіології освіти. У цьому зв'язку видається за логічне приділити певну увагу феномену цінностей узагалі.

Аналіз останніх джерел і публікацій з даної проблематики свідчить про те, що загальне осмислення феномену освіти з позицій соціальної філософії розкривається в низці робіт, до яких належать передусім оригінальні філософські теорії, оскільки їхній аналіз дає змогу глибше зрозуміти сутність того, що відбувалося і відбувається у сфері освіти протягом усієї історії людства. Аксіологічна природа освіти останнім часом досить активно розглядається в зарубіжній літературі, оскільки сучасні парадигми освіти спираються на давню традицію філософії абсолютних цінностей, що продовжуються в сучасних концепціях західноєвропейських та американських філософів, таких, наприклад, як «трансцендентальна прагматика» К.-О. Апеля, «універсальна прагматика» Ю. Габермаса, «теорія справедливості» Дж. Роулса, «теорія освіченого розуму» М. Нуссбаум та ін. Серед авторів, що приділяють увагу цій проблемі, можна також відзначити Д. Хейдена, К. Леві-Стросса, Х. Ортегу-і-Гассета, Е. Фромма та ін. Інтерес до даної проблематики пояснюється тим, що переломний стан суспільства породжує трансляцію нових життєвих змістів і цінностей, а освіта при цьому відіграє особливу роль, виступаючи відбиттям глибинних підстав культури.

Виклад основного матеріалу. Поняття «цінність» тісно пов'язане з потребами, інтересами особистості та суспільства. Тому, репрезентуючи та інтерпретуючи різні цінності, освіта дає можливість особистості обрати, сформулювати для себе найкращу систему цінностей. Цінності та цілі освіти досліджуються на основі сучасних соціально-філософських домінант і нових зв'язків освіти з реальністю. Поряд із цінностями, необхідними для загального виживання і вільного розвитку, виділяють первинні загальнозначущі цінності [2, с. 147], кардинальні та субкардинальні цінності [3, с. 283], а також цінності, що прямо стосуються пошуків сенсу життя, способів вільного виживання і розвитку, – це цінності творчості, цінності переживання та цінності відносин [4]. Єдина система моральних цінностей повинна мати для людей однаковий зміст і стійкий загальноосвітній характер.

Дослідження європейської традиції обґрунтування освіти показує надзвичайну значущість балансу орієнтації освіти на індивіда (сукупність і різноманітність особистих запитів до освіти), суспільство (систему соціальних функцій і відносин) та культуру (систему зразків, що відтворюються при зміні поколінь людей). Можна погодитися з думкою М. Розова [3], який до основних цінностей освіти відносить:

- відповідальність за загальнозначущі цінності;
- вільне світоглядне самовизначення;
- особистісну самоактуалізацію в культурі та житті;
- загальнокультурну компетентність.

Розглянемо кожну з наведених цінностей докладніше.

Однією з класичних освітніх цінностей є виховання характеру, якостей людини, потрібних суспільству і зумовлених традицією. Серед цих якостей найважливішими були норми свідомості і поведінки (табу, заповіді, вимоги утримуватися від «гріховних» дій і думок), а також чесноти (покора, милосердя, щедрість, відвага та ін.). Такі традиційні культурні зразки людини протягом століть з більшим або меншим успіхом були відтворені в освіті. Тепер у зв'язку з розвитком принципів свободи, самовизначення, самоактуалізації людини ці традиційні зразки втратили своє першочергове значення. У деяких ліберальних країнах Західної Європи та США відмова освітніх систем від виховної ролі має негативні наслідки – поширюються байдужість, соціальний інфантилізм та есканізм¹, відсутність або обмеженість духовних запитів, що найяскравіше виражається в таких поширених серед молоді явищах, як соціальна незрілість, злочинність, наркоманія тощо.

Тому головною освітньою цінністю має стати відповідальність за загальнозначущі цінності. Цей імператив можна сформулювати так: людські якості можуть бути будь-якими, але загальнозначущі цінності залишаються непорушними. Відповідальність за загальнозначущі цінності певним чином впливає на суспільство і культуру. Проте освіта, як уже зазначалося, має враховувати баланс усіх трьох полюсів, включаючи індивіда. Тому призначення освіти полягає також у забезпеченні умов для вільного самовизначення кожної людини в просторі світоглядів, ухвалення нею власних цінностей у формі життєвих цілей, провідних мотивів та інтересів, прагнень, потреб, принципів.

Особистісна самоактуалізація в культурі та житті як освітня цінність пов'язана з орієнтацією освіти на власні інтереси індивіда (разом з орієнтацією на культуру і суспільство), а також вільної, творчої людини, що самореалізується. Людина в культурі, житті, професії повинна знайти своє місце, і в цьому їй зобов'язана допомогти освіта. Адже може виявитися так, що

¹ Від англ. *escape* – бігти, рятуватися – прагнення особистості сховатися від реальності у світ ілюзій, фантазій у ситуації кризи, безсилля, відчуженості.

людина стає відповідальною за загальнозначущі цінності, обирає власну світоглядну позицію, знаходить загальнокультурну компетентність, але у своєму емоційному, особистісному потенціалі залишається чужою відносно всіх цих нагромаджень зразків. Освіта не може залишитися осторонь від цієї проблеми. Її розв'язання полягає в тому, аби знайти індивідуальний підхід до людини, дозволити їй визначити культурне застосування свого особистісного, емоційного потенціалу, внутрішніх, неусвідомлених, навіть ірраціональних потреб. Інакше цей культурно нереалізований потенціал може стати руйнівним для самої особистості і навіть соціально небезпечним. Особистісна самоактуалізація в культурі та житті як освітня цінність слугує регулятивом для врахування і розв'язання такого роду проблем.

Загальнокультурна компетентність як освітня цінність будується таким чином, аби, з одного боку, вона могла асимілювати нові відкриття і розробки, які стосуються людського пізнання і практики, а з другого – дозволяла б визначати освітні вимоги для кожного типу, профілю, ступеня освітніх систем. Компетентність передбачає: а) сенсові аспекти (історичний, теоретичний, ціннісний, інформаційний) – адекватне осмислення ситуації в більш загальному культурному контексті, тобто в контексті наявних культурних зразків розуміння, оцінювання таких ситуацій; б) проблемно-практичний аспект – адекватність розпізнавання ситуації, постановки та ефективного виконання цілей, завдань, норм у даній ситуації; в) комунікативний аспект – адекватне спілкування з урахуванням відповідних культурних зразків спілкування і взаємодії.

Отже, можна вважати, що людина має загальнокультурну компетентність, якщо вона здатна до адекватного осмислення, практичного розв'язання та комунікативного вираження ситуацій, що виходять за межі її професійної сфери. Наступним найважливішим вимірюванням поняття загальнокультурної компетентності є роль різних культур, їх відносна вага і взаємини, тобто кроскультурний баланс та діалог культур. Цінність різноманітності культурних традицій і принцип їх збереження в історії спричиняють переважну увагу кожної культури до себе, своїх зразків і витоків. Коли такого типу культурний патріотизм вимивається з освіти, це неминуче веде й до розпаду самої культури, бо в кожному поколінні має забезпечуватися певна ідентифікація індивідів зі своєю культурою, але інша крайність – ізоляціонізм і шовінізм, коли іншим культурам зовсім не залишається місця в системі освіти, також є неприйнятною. Принципи ціннісної свідомості показують, що нормою в сучасному світі є певний баланс національної культури та інших світових культур, тобто сучасна освіта має бути побудована за принципом полікультуралізму, або культурного плюралізму – визнання рівноцінності та рівноправності всіх етнічних та соціальних груп, які складають дане суспільство, неприпустимості дискримінації людей за ознаками національної або релігійної належності,

статі або віку. Полікультуралізм в освіті допомагає повернути різноманітність суспільства у бік корисного чинника його розвитку, забезпечує більш швидку адаптацію людини до умов її існування, що постійно змінюються, допомагає людині сформувати більш багатогранну картину світу, а глобальна освіта розширює контекст культурного діалогу до планетарного рівня.

Формування викладених ціннісних орієнтацій, безсумнівно, залежить від змісту освіти, який можна розглядати як педагогічно адаптовану культуру людства, представлену в аспекті соціального досвіду [5]. Освітня діяльність виступає засобом трансформації соціального досвіду, що стає шляхом інтеріоризації надбання людини у формі досвіду, цього разу її власного, особистісного. Уявлення про органічний зв'язок, а у певному значенні – ідентичність, освіти і культури все більшою мірою визнається в даний час. Позначається це різними, але спільнокореновими словами: йдеться про культурологічні, культуроцентристські, культуротворчі підходи. Сенс цього полягає в тому, що освіта є частиною людської культури, причому особливою її частиною – такою, яка слугує засобом збереження і розвитку культури в цілому, її передавання від покоління до покоління. У контексті таких уявлень стає доцільним розглядати стратегію освіти в широкому культурологічному контексті, що передбачає виділення головних, системоутворюючих ознак феномену культури і визначення напрямів руху освіти з орієнтацією на ці ознаки.

Освіта як феномен культури виявляється як у породженні нових культурних значень, цінностей, форм діяльності, так і в підтриманні старої спадщини через її переосмислення та інтерпретацію в індивідуальному культурному космосі людини. Освіту в цьому значенні сучасні філософи розуміють як унікальний соціокультурний механізм, що об'єднує ці два процеси і дає змогу людині визначити своє індивідуальне буття [6; 7]. Але, як писав М. Мамардашвілі, «історичний досвід свідчить про те, що ніяка “висока” культура не дає ніяких гарантій супроти хаотизації, архаїзації і примітивізації суспільного життя. Культура не є простою сукупністю високих цінностей та ідеалів. На кожному етапі розвитку суспільства і індивіда необхідне глибоке особистісне рефлексивне утвердження та зусилля, що виявляється передумовою будь-якої людської думки або дії» [8, с. 145]. У цьому значенні Г.-Г. Гадамер відзначав, що освіта позначає, урешті-решт, специфічно людський спосіб перетворення природних задатків і можливостей [9, с. 51]. Він не вважав схильність деяких сучасних філософських шкіл до злиття культури й освіти чимось новим. Скоріше, вони лише продовжують традиції класичної філософії, зокрема філософії Г. Гегеля, за якою «загальна сутність людської освіти полягає у тому, що людина робить себе в усіх відношеннях духовною істотою» [9, с. 54]. В інтерпретації Г.-Г. Гадамера освіта постає насамперед як єдність культурної ді-

яльності індивіда і розвитку соціуму та одночасно як механізм культурно-історичної спадкоємності.

Якщо звернутися до змістовного аналізу культуротворчої парадигми сучасної освіти, то вона у викладанні С. Гессена виглядатиме як парадигма, заснована на пріоритеті гуманітарних цінностей культури. При цьому освітній процес розглядається як процес формування культури особистості, залучення людини до духовних цінностей – мистецтва, релігії, моральності, науки. Освіта, на думку С. Гессена, має формувати насамперед культуру особистості, а кожне нове покоління є не тільки «охоронцем традиції», а й творцем оновленого вигляду культури [10, с. 5–24].

Утім найнеобхіднішою культуротворча парадигма є ще для особистісної освіти. На цей аспект зв'язку культури й освіти звернув увагу М. Шелер. У роботі «Форми знання і освіта» він зазначав, що ніколи ще не існувало такого великого розриву між потребою в справжній освіті і неможливістю отримати її. Цей трагічний висновок стосується всієї земної кулі, належить до всієї сучасної «розірваної епохи». Культурний світ, на його думку, «поринає в сірі безформні сутінки», бо жива особиста спонтанність духовного життя людини, її свобода опиняються під загрозою. З точки зору філософської антропології освіта є передусім деякі, у кожному випадку індивідуально самобутні, форми, зображення, ритміки, у межах яких і пропорційно яким відбувається вся вільна духовна діяльність людини; з другого боку, ця діяльність управляє всіма психофізичними виявами, усією поведінкою людини. Отже, освіта є категорією буття, а не знаннями і переживаннями. Освіта – це форма оформлення сукупного людського буття, тільки оформлення не матеріальної складової, як при ліпленні скульптури, а карбування, оформлення живої цілісності у формі часу як цілісності...» [11, с. 89–90]. Результатом освітньої діяльності, на думку М. Шелера, стає «мікрокосм», який має відповідати буттю людини. Він не будь-яка частина світу у вигляді якогось предмета знання, а саме цілісність, в якій об'єднані різні ідеї, значущості та цінності, що раніше існували в розчленованому вигляді. У ході освітнього процесу вони об'єднуються в абсолютному реальному універсумі людини. У цьому значенні всі великі люди мали свої особливі світи, і мета освітнього процесу – дати такий світ кожному індивіду, який навчається [11, с. 74].

Про необхідність зв'язку особистісної орієнтованості в освіті та її соціальну стабілізуючу функцію говорять і дослідники, істотно віддалені від проблем освіти. Наприклад, Д. Белл, розглядаючи ціннісні настанови американської освіти, стверджував, що одна з найважливіших проблем американської освіти пов'язана зі взаємовиключними аксіологічними принципами, що формуються в суспільстві [12]. На його думку, вільний ринок стає джерелом такого типу суперечностей, оскільки економіка тут слугує насамперед прин-

ципу ефективності, політика – принципу рівності, а культура і освіта – само-реалізації. Усі ці конфлікти в етично-ціннісній сфері призводили до постійної напруженості в соціокультурному розвитку буржуазного суспільства. Звідси й виникає вимога такої трансформації ціннісних систем, яка б гармонізувала дисбаланс у суспільстві.

Ця ситуація наочно ілюструється на прикладі зміни освітніх парадигм в американській системі освіти. Її аксіологічні пріоритети в процесі переходу від індустріального до постіндустріального суспільства змінювалися принципово. У 1960–1970-х рр. освіта розглядалася як прибуткове переміщення капіталу в знання і заняття людей, від чого залежало процвітання країни та окремих громадян. У 1980-х рр. маятник ціннісних переваг перемістився у бік неоконсерватизму, де навчання своєю головною метою передбачало виявлення і задоволення особистісних потреб, культивування свого «Я» та створення основи власного благополуччя. Проте в 1990-х рр. виникла орієнтація, яка мала на меті відмову від споживацької етики і пошук нової системи цінностей, пов'язаних з розв'язанням соціальних проблем суспільства і глобальних проблем людства. Велику роль у цьому відіграли не тільки різноманітні суспільні рухи, а й об'єктивні чинники, пов'язані з необхідністю створення системи полікультурної освіти, бо імміграційна основа життєдіяльності США продовжує розвиватися і проблема формування єдиної нації залишається значно актуальною. Звідси в цій діалектиці традиційних і нових цінностей вимальовується необхідність уведення нової соціальної орієнтованості молоді. Ті блага демократичного життя, які були сформульовані ще в Декларації незалежності, потреба в загальній доброті і милосерді значною мірою суперечать специфічним буржуазно-ринковим цінностям – максималізації прибутку, культу приватної власності, виживанню найсильнішого [13]. Таким чином, принципи індивідуалізму, притаманні американській культурі, набувають нового осмислення в освіті. Цінність індивідуального розвитку особистості пов'язується і з вихованням у людині системи загальнолюдських цінностей. Спостерігається процес відмови від жорсткого протистояння колективізму та індивідуалізму. Особистість повинна бути вписана в інтегрований імператив свого існування в соціумі.

Нові завдання, що постають перед освітою, викликають необхідність оновлення змісту освіти. У репродуктивно-консервативній парадигмі освіти особистісні підходи були неактуальними – головним було дати знання. У прогресивно-гуманістичній парадигмі освіти містяться конструктивні ідеї щодо створення умов для розгортання природи людини відносно цілей, засобів, методів та альтернативних форм освіти.

Висновки. Аксіологічні орієнтації диктують і новий зміст сучасної освіти, головні принципи якої полягають в її культурній та особистісній

спрямованості, причому основні освітні цінності передбачають співвіднесення освітньої діяльності з культурним контекстом, культурними цінностями суспільства; здатність освіти забезпечити важливі соціальні і культуротворчі функції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Швейцер А. Упадок и возрождение культуры / А. Швейцер. – М. : Прометей, 1993. – 337 с.
2. Гершунский Б. С. Философия образования для XXI века / Б. С. Гершунский. – М. : Совершенство, 1998. – 608 с.
3. Розов Н. С. Ценности в проблемном мире: философские основания и социальные приложения конструктивной аксиологии / Н. С. Розов. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1998. – 292 с.
4. Франкл В. Человек в поисках смысла : пер. с англ. и нем. / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
5. Education: Culture, Economy, and Society / ed. by A. H. Halsey, Hugh Lauder, Phillip Brown, Amy Stuart Wells. – Oxford University Press, 1997. – 848 p.
6. Библер В. С. Диалог культур и школа XXI века / В. С. Библер // Школа диалога культур. Идеи. Опыт. Проблемы. – Кемерово : АЛЕФ, 1993. – С. 9–106.
7. Булкин А. П. Социокультурная динамика образования / А. П. Булкин. – Феникс, 2005. – 207 с.
8. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили. – М. : Изд. группа «Прогресс» «Культура», 1992. – 414 с.
9. Гадамер Х.-Г. Истина и метод. Основы философской герменевтики : пер. с нем. / Х.-Г. Гадамер. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
10. Гессен С. И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С. И. Гессен. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
11. Шелер М. Формы знания и образование / М. Шелер // Избр. произведения : пер. с нем. – М. : Гнозис, 1994. – С. 15–56.
12. Bell D. The Reforming of General Education: The Columbia College Experience in its National Setting / D. Bell. – N. Y. : Columbia University Press, 1966. – 320 p.
13. Шлезингер А. М. Циклы американской истории : пер. с англ. / А. М. Шлезингер. – М. : Прогресс-Академия, 1992. – 685 с.

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Савченко О. А., Панфилова Я. А.

Проанализированы аксиологические составляющие сущности и содержания современного образования. Раскрыты основные образовательные ценности. Исследована европейская традиция обоснования образования в аксиологическом измерении. Определена культуротворческая парадигма современного образования.

Ключевые слова: образование, ценности, парадигма образования, образовательная деятельность.

AXIOLOGICAL ASPECTS OF MODERN EDUCATION

Savchenko O. O., Panfilova Ya. O.

In the article axiological components of essence and the content of modern education are analyzed. The main educational values reveal, the European tradition of justification of education in axiological measurement is investigated, the cultural and creative paradigm of modern education is defined.

Key words: education, values, education paradigm, educational activity.

УДК 340.12

С. І. Якімова, здобувачка

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ КРИЗИ ТЕХНОГЕННОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Уперше у вітчизняній літературі проаналізовано сучасні підходи західноєвропейських екософів до розуміння феномену екоправової культури на тлі осмислення наслідків дискурсу навколо концепції сталого розвитку.

Ключові слова: екологічне право, екософія права, екоправова культура, техногенна цивілізація, концепція сталого розвитку.

Актуальність проблеми. У взаємовідносинах природи і суспільства неминучі суперечності. Історія спільного існування людини і природи являє собою єдність двох тенденцій, що й визначають специфіку екологічної проблематики. Вона, як слушно зауважував В. Лозо, виникаючи у межах деяких країн, має одночасно загальносвітовий характер, у негативній формі віддзеркалюючи природну єдність світу та родову єдність людства [1, с. 3]. По-перше, з розвитком суспільства, і особливо його продуктивних сил, постійно і стрімко розширюється панування людини над природою. Сьогодні це виявляється вже в планетарному масштабі. Проте, по-друге, одночасно постійно зростають рівень суперечностей, дисгармонія стосунків між людиною, її соціумом та природою [2]. Для сучасних учених уже зрозуміло, що сутність цих суперечностей полягає у тому, що, з одного боку, не можна призупинити виробництво, штучно стримуючи процес його інтенсифікації, а з другого – неможливо відразу переоснастити виробництво, перевівши його на екологічно безпечні технології, а тому подальший розвиток суспіль-

ного виробництва повинен супроводжуватися екологізацією всіх його ланок [3, с. 26]. Без неї неможливо сподіватися на те, щоб прогресивний розвиток суспільства і самоочисна здатність навколишнього природного середовища від антропогенних забруднень увійшли в стан динамічної екологічної рівноваги [4, с. 6].

Економіка індустріального суспільства досягла майже крайньої межі виснаження природних ресурсів (тільки за період з 1970 по 1995 р. знищено 30 % невідновлювальних природних ресурсів планети [4, с. 12]), створюючи одночасно непридатне для існування всього живого середовище передусім шляхом суцільного забруднення токсичними, отруйними відходами техногенізованої екосфери. На жаль, незважаючи на різке скорочення виробництва, Україна має найвищий інтегральний показник негативних навантажень на навколишнє природне середовище серед європейських держав [5, с. 4]. Є цілком очевидною згубність споживацького ставлення наших співгромадян до природи лише як до засобу отримання певних багатств і благ, задоволення своїх надмірних потреб. У такий спосіб підкорюючи собі природу, представники індустріального соціуму суперечать власним правам на екологічно безпечне життя та нехтують такими самими правами природних об'єктів. Таким чином, основні імперативи техногенної цивілізації суперечать здоровому глузду і докорінним правам живих істот, протиставляючи їй перспективі утвердження і збереження життя на нашій планеті. Вона виступає деструктивною моделлю соціалізації екосфери, що загрожує існуванню найважливішої цінності, яку можна собі уявити, – природних умов життя.

І хоча ментальна орієнтація людства щодо підтримання гармонійних взаємостосунків та збереження природних умов свого існування сягає корінням давніх часів, коли основою її світосприйняття були міфи та релігія [6, с. 70–191], за останні три століття ідеологам індустріалізму вдалося суттєво викривити суспільну думку щодо її значущості [7]. Тому всеосяжні принципи екологізму за сучасних умов вимагають потужних зусиль для свого захисту, пропагування і втілення у живу тканину різнобічної людської діяльності, особливо правотворчості і правозастосування. Так необхідне нині нове екологічне мислення [5, с. 3] не може запанувати у суспільній свідомості автоматично, а тому слід забезпечити його транслявання у соціумі, застосовуючи для його підтримання механізми дії інституційно стійкої правової системи, що передбачає примусовий характер втілення юридичних імперативів. Разом з принципами екологізму, що їх змістовно наповнюють, вони утворюють структуроутворюючий каркас екоправової культури. Це означає, що проблема утвердження екоправової культури як загальнопланетарного феномену нині набуває і наукової, і практично-політичної значущості.

Аналіз останніх джерел і публікацій. На шляху осмислення цієї теми у науковій літературі зроблено лише перші кроки. Головний внесок щодо

цього здійснено С. Шефелем та К. Шилінім, які фундували методологічну базу і категоріально-понятійний апарат її наукового розроблення [6, с. 7–69, 188–229; 14, с. 9–17, 94–97, 181, 188, 190–192, 203–205, 222; 15]. У гносеологічному та аксіологічному контекстах її розробляють відповідно Т. Бургарт [16] та В. Захарова [17], але спеціального аналізу всього комплексу аспектів цієї теми ще не має.

Розуміючи, що це завдання неможливо розв'язати у межах окремої статті, ставимо за **мету** нашої наукової розвідки виявлення можливостей використання сучасної західноєвропейської екоправової думки як складника конструктивного потенціалу екоправової культури міжнародного співтовариства для вирішення завдань розбудови екоправової державності в Україні.

Виклад основного матеріалу. В усьому світі, а особливо в європейському співтоваристві, уже більше ніж як півстоліття набирає силу так звана «зелена» течія, яка є рухом за екологічне здоров'я всього середовища співіснування природних істот [8; 9]. Цей рух є дуже важливим. Висунення екологічної проблематики на перший план є найважливішим аспектом життя сучасного суспільства як реакції на наслідки техногенної стратегії його розвитку на тлі багатьох техногенних катастроф, які вже сталися та породили умови, що можуть спричинити їх у майбутньому [10]. Аби убезпечитися від такої перспективи, необхідно принаймні дотримуватися екоправових вимог, задекларованих у міжнародних програмах сталого розвитку, що мають за мету досягнення балансу між екологічною стабільністю та розвитком світового суспільства [11; 12, с. 60; 13, с. 19]. Таким є основний лейтмотив у розумінні співвідношення екологічного і правового, що впливає з дискурсу навколо уточнення значення сутності поняття сталого розвитку. У ньому ми знаходимо квінтесенцію самого підходу до розуміння змісту екоправової культури на тлі творчих напрацювань західноєвропейських екософів, що, зокрема, впливає із концепції К. М. Маєр-Абіха [18].

У полеміці із Г. Йонасом [19] та В. Гьосле [20], які пропонували власні моделі зміни відносин між соціумом та природним довкіллям, саме Маєр-Абіх, з нашої точки зору, відстоював найбільш реалістичну позицію. Вона полягає в обґрунтуванні необхідності докорінної зміни самої сутності людської діяльності і здійсненні власне переходу до нових, більш відкритих форм взаємовідносин людини і природи. Це було б зміною «генотипу» суспільства, що, у свою чергу, потребувало б змін генотипів господарства, техніки, науки і, нарешті, змін у системі етичних та правових цінностей.

Доводячи свої аргументи, Маєр-Абіх нагадує, що протягом тисячоліть природа довіряла людині свої багатства та надбання і їх повинно було вистачити не на одне та не на десять поколінь, а на вічність. При розумному використанні природних ресурсів не мало б існувати поняття «вичерпності

природних ресурсів», але егоїзм індустріального суспільства призвів до плачевних наслідків.

Як зазначав цей екософ права, з виникненням соціальної держави нагальними стали питання руйнації основ життя, яка наприкінці ХХ ст. перетворилася на таку загрозу, від якої почали залежати не тільки збереження і подальше існування певної економічної системи, а й виживання цієї держави та індустріального суспільства в цілому. Та врешті-решт ця проблема є наскрізною для всієї техногенної цивілізації, тому що продуктивні сили економічної діяльності виходять за рамки, в яких вони тільки й можуть бути продуктивними. Окремі інтереси суб'єктів господарювання утверджуються за рахунок цілісності, так що суспільні видатки переважають видатки окремих господарств і перекладаються на видатки всього соціуму. Майже всі отримують з цього зиск, хоча й різною мірою: підприємці і робітники, виробники і споживачі. Однак результат не відповідає загальній волі. Кожний прагне свого власного добробуту, і не існує загальної волі, отже, добробут усіх досягається руйнацією умов життя, а тому й за рахунок усіх. З цього випливає, що держава в інтересах усієї спільноти покликана зробити значущим загальний інтерес.

Певною мірою знову йдеться про те, аби захистити окремих людей, які найбільше потерпають від завданої довкіллю шкоди, від тих, хто від цього отримує високі прибутки. Усунути таку дискримінацію задля загальної справедливості є знов ж таки завданням соціальної держави в її універсальному визначенні. Однак руйнація основ життя приносить відносну користь тільки окремим індивідам за рахунок інших і зачіпає передусім суспільство загалом у його ставленні до решти світу. Проте соціальна держава не компетентна щодо цього. Цілісність, усередині якої можна зберегти загальний інтерес, охоплює, крім людей в їхньому суспільному об'єднанні, ще й навколишній світ. У природі людство не є замкненим суспільством. Питання тільки в тому, наскільки відповідальність держави має бути поширена на позалюдську природу як частину універсуму, відтак, наскільки держава повинна опікуватися природним спільносвітом тією самою мірою, як і частинами суспільства. Чи не варто всеосяжніше, ніж досі, окреслити цілість, інтереси якої б враховувались у майбутньому?

Тут необхідно згадати визначення, яке застосовує Маєр-Абіх, а саме «природна держава». Якщо вдаватися до цього визначення, то розвиток європейського суспільства повинен у майбутньому бути спрямований на створення і соціальної, і природної держави водночас.

Проте наразі правопорядок сьогодення легітимує свавільне використання природи. А поняття «природна держава» є ще незрозумілим для більшості людей. Концепція єдності природи і держави постає незрозумілою та незвичною. Однак правила і право спільносвіту людей повинні відповідати законам

природи, які, у свою чергу, мають бути вироблені саме цим спільносвітом задля продовження існування в цілому.

Незвичність поняття «природна держава» свідчить про те, наскільки суперечність, що виявилася в реальності екологічної кризи, панує над нашою свідомістю, а отже, й наскільки наше мислення відповідає хибній діяльності. Те, що екологічні проблеми індустріального суспільства виявилися саме в суперечності між природним і правовим порядками, і є, власне, екологічною кризою. Завдяки відновленню зв'язку природи і права природна держава стала б порядком, який відповідав би нашій належності природі в цілому, і в цьому розумінні було б порядком злагоди з природою. Це був би світ, як доводить Маєр-Абіх, заново віднайдені природи і здобутої свободи: новий природний стан, в якому мислення завершується діяльністю і виповнюється програма, закладена в нас, людей, природою.

Проте найнебезпечнішим є той факт, що наразі людство не готове визнати свої помилки. Свідомством цього може виступати те, що на будь-яких виборах політичні рухи та партії, які концентрують свою ідеологію навколо екологічного світосприйняття, не набирають достатньої кількості голосів виборців. Це говорить про відсутність у більшості людей екоправового мислення, що перешкоджає збереженню та захисту довкілля, несформованість екологічної правосвідомості, що виражається у відмові більшості людей пожертвувати власним комфортом та благом задля збереження довкілля для майбутніх поколінь.

Можна відшукати різні парадигми, вияви культур і цивілізацій, однак людство має прислухатися до природи. Але виникають запитання: чому ми маємо це робити і що безпосередньо маємо захищати? У відповідях на ці запитання виявляються різні позиції. Одна з них полягає у тому, що ми повинні захищати наше довкілля, оскільки його руйнація загрожує нам самим, а тому в обґрунтуванні концепції відповідальності ми маємо передусім орієнтуватися на власні благо та інтереси людини і людства, зокрема на благо та інтереси прийдешніх поколінь. Це етичний антропоцентризм, категоричний імператив якого можна було б сформулювати як необхідність захищати довкілля, оскільки його руйнація загрожує самому існуванню людини.

Утім існує й інша позиція, відповідно до якої основним принципом екоправової культури виступає безпосередньо поняття відповідальності як такої. Згідно з ним людина повинна відповідати за свої вчинки і неодмінно мусить бути притягнена до суду в разі право-, нормо- або морального порушення. Відтак, притягнена до відповіді, вона мусить відповідати за те, що вчинила і що при цьому замислила.

Ці варіанти відповідальності відрізняються тим, що в одному випадку наголошують на відповідальності за самого себе, підзвітності за власну діяльність, а в другому – на відповідальності за інших та інше. Відповідальність

за самого себе орієнтується на минуле, власну діяльність, бо за останню тільки тоді можна відповідати, коли вона вже не стоїть перед вибором, тобто вже завершена. Навпаки, відповідальність за іншого й інше стосується майбутнього, майбутньої діяльності, яку ця відповідальність має спрямувати. Вона триває доти, доки певні дії все ще треба здійснити – після цього можна сказати, що ми були більш чи менш відповідальними.

Навряд чи потрібна загальна відповідь на те, який із цих видів відповідальності слід обрати за основу формування екоправової культури. Обидві вони в структурі часу й мають своє виправдання.

Висновки. Нині запитання постає так: піде європейське товариство шляхом досягнення екосоціальної гармонії чи самозахоплене парадигмою техногенної цивілізації втягне себе у безодню екокатастрофи? Проте на сьогодні з упевненістю можна сказати, що у Європи та України як її складника не має іншої реальної альтернативи, ніж будувати саме екологічне суспільство заради утвердження гармонії життя людини, її соціуму та природи. Екософія у цьому сенсі якраз і виступає інтегруючим стрижнем системи сучасного конструктивного соціально-гуманітарного знання, здатним надати життєстверджуючого імпульсу системно-свідомим заходам творців постіндустріального екогармонійного соціуму. Зміст цих очікуваних трансформацій полягає у зміні характеру творчості, а саме зміні першочерговості сприйняття світу, коли на перший план виходить парадигма «правотворчість – життя».

ЛІТЕРАТУРА

1. Лозо В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (Концепции, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) / В. И. Лозо. – Харьков : Право, 2008. – 368 с.
2. http://socfil.narod.ru/glava_2_2.htm.
3. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) / В. В. Костицький. – К. : ІЗП і ПЗ, 2003. – 772 с.
4. Екосередовище і сучасність : монографія. Т. 8. Природно-техногенна безпека / С. І. Дорогунцов, М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, П. П. Пастушенко. – К. : Кондор, 2008. – 528 с.
5. Шемшученко Ю. Передне слово / Ю. Шемшученко // Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) / В. В. Костицький. – К. : ІЗП і ПЗ, 2003. – С. 3–5.
6. Шефель С. В. Сотворение человека будущего: эософские основания / С. В. Шефель, К. И. Шилин. – М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2003. – 328 с.
7. Деменчонок Э. В. Современная технократическая идеология в США / Э. В. Деменчонок. – М. : Наука, 1984. – 240 с.

8. «Адвокаты природы» в «зеленой» Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.bellona.org/bellona.ru/russian/import_area/international/ecopravo/41597.
9. Стеценко О. Защита экологических прав в Европейском Союзе [Электронный ресурс] / О. Стеценко // Юрид. практика. – 2006. – № 45. – Режим доступа: <http://yurpractika.com/article.php?id=10006759>.
10. Медведев Д. А. Экология должна стать модной [Электронный ресурс] / Д. А. Медведев. – Режим доступа: <http://www.novopol.ru/-medvedev-ecologiya-doljna-stat-modnoy-text103039.html>.
11. Report of the United Nations Conference on environment and development (Rio de Janeiro, 3–14 June 1992). A/CONF.151/26/Rev.1 (Vol. 1), pp. 3–7.
12. Вершило Н. Д. Эколого-правовые основы устойчивого развития / Н. Д. Вершило ; под ред. М. М. Бринчука. – М. : Формула права, 2008. – 320 с.
13. Данилов-Данильян В. И. Перед главным вызовом цивилизации. Взгляд из России / В. И. Данилов-Данильян, К. С. Лосев, И. Е. Рейф // Зеленый мир. – 2006. – № 19–20. – С. 19.
14. Шилин К. И. Экософские начала социологии будущего / К. И. Шилин. – М. : Социум, 2000. – 352 с. – (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 1).
15. Шефель С. В. Функціональні призначення правової культури в контексті екоософської парадигми / С. В. Шефель // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2009. – Вип. 1. – С. 50–58. – (Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
16. Бургарт Т. І. Значення шеллінгіанської методології у здійсненні екоософської рефлексії права / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2008. – Вип. 1 (30). – С. 190–193.
17. Захарова В. О. Західна екоправова ментальна традиція / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – С. 52–60. – (Сер. Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
18. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільнорівня / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
19. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г. Йонас ; пер. з нім. А. М. Єрмоленко та В. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
20. Гьосле В. Практична філософія у сучасному світі / В. Гьосле. – К. : Лібра, 2003. – 248 с.

ЕВРОПЕЙСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ЭКОПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА ТЕХНОГЕННОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

Якимова С. И.

Впервые в отечественной литературе проанализированы современные подходы западноевропейских экологов к понятию феномена экоправовой культуры на фоне осмысления последствий дискурса около концепции устойчивого развития.

Ключевые слова: экологическое право, эософия права, экоправовая культура, техногенная цивилизация, концепция устойчивого развития.

EUROPEAN ESTIMATION OF ECOLEGAL CULTURE IN THE CONTEXT OF INDUSTRIAL CIVILIZATION CRISIS

Iakimova S. I.

In the article for the first time in the native literature there was made the analysis of modern approaches of Western-European ecosophies as for understanding the phenomenon of ecolegal culture on the background of understanding of discourse consequences around the concept of sustainable development.

Key words: *ecological law, law ecosophy, ecolegal culture, industrial civilization, concept of sustainable development.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;
С. М. Романюк, кандидат філософських наук, доцент

ІНФОРМАЦІЙНА КАРТИНА СВІТУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ

Проаналізовано роль і місце інформації у формуванні сучасної наукової картини світу. Розглянуто інформаційну картину світу як нову сферу існування людини. Визначено проблемне поле, що потребує філософського осмислення при формуванні картини світу в умовах інформатизації сучасного суспільства. Доведено, що інформаційна картина світу виявляється через властивості наукової інформації.

Ключові слова: інформація, світ, картина світу, світоглядні моделі.

Актуальність проблеми. В умовах науково-технічного прогресу та інформатизації соціальної реальності надзвичайно зростає роль філософії як «інтелектуальної терапії». І в цьому плані звернемося до авторитету І. Канта, на думку якого найбільша і, можливо, єдина користь всякої філософії чистого розуму є тільки негативною; ця філософія слугує не «органомом» для розширення, а дисципліною для визначення меж, і, замість того щоб відкривати істину, у неї скромна заслуга: вона оберігає від помилок [1]. Ця функція філософії – оберігати від помилок, як ніколи є значущою в умовах глобальної інформатизації людської діяльності.

Разом з тим **аналіз останніх джерел і публікацій** свідчить про те, що, незважаючи на очевидність необхідності опрацювання проблеми інформаційної картини світу, цю проблему ще не належним чином висвітлено у філософській літературі. Тому **метою** статті є спроба заповнити деякі окремі прогалини у розумінні досліджуваної проблеми¹.

Виклад основного матеріалу. Картина світу є не просто результатом якогось рівня пізнання, а скоріше, навпаки, відображає спосіб і правила діяльності мислення і сенсових відносин. Така картина чи модель світу може

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості», яку здійснює кафедра філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».

виражатися в різних «текстах» культури – таких, як писемні пам'ятки, соціальні інститути, продукти матеріальної культури тощо, презентує уявлення людини про світобудову і власне місце у світі. Основною її функцією є не моделювання реальності як такої, а створення системи орієнтації людини у світі, тобто встановлення правил для мислення, ціннісних орієнтирів та норм поведінки і виправдання соціальних інституцій [2, с. 212].

Нинішній етап у розвитку наукової картини світу пов'язаний із формуванням посткласичної науки, що характеризується посиленням процесів дисциплінарного синтезу знань, який зміцнюється, ґрунтуючись на принципах глобального еволюціонізму. Особливістю сучасної картини світу є не прагнення уніфікації всіх галузей знання, а єдність і розмаїтість дисциплінарних онтологій. Кожна з них постає частиною ускладненого цілого, конкретизуючи всередині себе принципи глобального еволюціонізму.

Розвиток сучасної наукової картини світу виступає одним з аспектів пошуку нових світоглядних сенсів та відповідей на історичний виклик, висунутий перед сучасною цивілізацією. Загальнокультурний сенс наукової картини світу визначається її включеністю у розв'язання проблем вибору життєвих стратегій людства, пошуку нових шляхів цивілізаційного розвитку. Зміни, що відбуваються у сучасній науці, корелюють з пошуками нових світоглядних ідей, які продукуються у різних сферах культури (філософії, релігії, мистецтві тощо). Сучасна наукова картина світу втілює ідеали відкритої раціональності, її світоглядні наслідки поєднані з філософсько-світоглядними ідеалами і цінностями, що виникають на ґрунті різноманітних альтернативних культурних традицій.

Таким чином, картина світу – це цілісна, осмислена, загальнозначуща знакова система дійсності; вироблений культурою запас значень, сенсів, імен, знаків, цінностей, за допомогою яких можна будувати моделі реального та ідеального світів, стратегії поведінки, плани та сценарії розвитку. Вона обов'язково включає уявну модель світобудови і місце людини в ній, панівні ціннісні орієнтації та пріоритети життєдіяльності людини цього часу.

Картина світу відкривається суб'єктом для себе переважно у формі специфічних внутрішніх переживань, відчуттів, які формуються саме завдяки становленню особистісних сенсів, що вносять неповторні барви в окремі образи та картину світу в цілому. Тому можна сказати, що картин світу є стільки ж, скільки є людей. Феномен картини світу, на думку Т. Кумеди, полягає в розумінні її як специфічного способу духовного засвоєння й емоційно-образного відображення дійсності, пов'язаного з певним мисленням та ментальністю людини [2, с. 213].

Різні напрями сучасної філософії так або інакше в центр своїх концепцій ставлять інформаційний чинник, в якому вбачають технічні зрушення в еко-

номіці від виробництва індустріального до виробництва знання у формі баз даних і баз знань, тобто у вигляді інформаційної картини світу. Інформаційна картина світу сьогодні – це соціокультурна реальність, що підтверджується такими причинами [3; 4].

По-перше, сучасний соціальний світ переживає інформаційно-технічний етап свого розвитку, він існує у формі інформаційної цивілізації. Така форма існування сучасного соціуму має високі темпи змін. Оскільки процес інформатизації зачіпає лише частину соціальних процесів, перетворюючи їх і створюючи нові, то він особливим чином пов'язаний з раніше засвоєними й існуючими формами системи соціальних зв'язків. Система відносин і зв'язків цих соціальних процесів віддзеркалюється в уявленнях і знаннях сучасної людини.

Сучасний світ насичений технікою різної функціональності. Особливе місце у низці технічних пристроїв посідають програмно-апаратні системи. Адже, хочемо ми того чи ні, але суспільна свідомість потребує концептуального характеру осмислення змін, що відбуваються, у зв'язку з революційним характером використання комп'ютерної техніки, що «підсилює» інтелект. З одного боку, така техніка, стаючи засобом переходу людства на новий рівень науково-технічного прогресу, може розвиватися тільки на основі повноцінного, достовірного і вичерпного знання, а з другого – сучасна технологія в усье зростаючому ступені концентрується навколо і на основі виробництва, зберігання та поширення інформації.

Крім власне технічних і технологічних складових, світ сучасної людини став лавиноподібно заповнюватися різною інформацією, тобто принципово змінюється оточення людини, яке багато в чому визначається інформаційною революцією.

По-друге, картина світу є однією з основних буттєвих характеристик людини як суб'єкта, що розуміє і пізнає світ, тому й картина світу трансформується у зв'язку зі зміною інформаційного оточення людини.

Звичними для людини стали інформаційні технології, інформаційні потоки, інформаційні продукти, образи яких закладаються в її свідомість. Ці предмети сьогодні є найбільш тиражованими, такими, що насичують наявний світ людини, так що можна вести мову про формування особливого інформаційного світогляду.

По-третє, інтенсивне дослідження інформації у 1970–1990-ті рр. створило передумови для виділення інформатики спочатку в значний дисциплінарний, а потім й інтердисциплінарний науковий напрям. Саме розвиток інформаційної галузі науки, що розпочався більш ніж півстоліття тому, привів сьогодні до зміни багатьох видів наочної практики, діяльності, власне людини.

Зараз наука перестала виконувати універсальну функцію покладення завдань і об'єктів інформатики. Так, технологічна і споживча сфери соціально-

го життя диктують завдання для більшості досліджень у відповідних наукових царинах. Подальші кроки у розвитку інформатики як дисциплінарної галузі науки багато в чому пов'язані з рефлексією підстав наукової діяльності з окремими дисциплінарними предметами. Однією з таких загальних підстав можна назвати науковий образ світу в його інформаційному аспекті.

По-четверте, інформаційна революція як динамічний соціокультурний процес може спричинити зміну світобачення, ставлення до світу, світогляду людини. Однак змінюються понятійний і теоретичний каркаси науки і філософії. У той же час загальнонаукова схематика і наука в тій соціальній значущості, як вони затвердилися у суспільстві ще з Нового часу, трансформуються разом із розвитком людини і картини світу.

По-п'яте, розвиток інформаційної сфери суспільства актуалізував проблему взаємозв'язку цілей і завдань, засобів і інструментів, цінностей і норм наукового дослідження. Інформаційні технології у вигляді спеціальних обчислювальних процедур і інструментів використовуються сьогодні у більшості наукових напрямів. Сучасний учений виступає як споживачем інформаційних продуктів, так і організатором експерименту, конструктором комунікацій, оператором з оброблення текстів тощо. Для ефективного вирішення завдань йому потрібне не тільки освоєння набору інструментів, а й розуміння принципів, моделей, схем, опираючись на які він зможе розрізнити те, що є власне об'єктом наукових досліджень, і те, що є інструментом для обчислень, моделювання тощо.

Підхід до розуміння того, як складаються відносини між інформатизацією і створенням сучасної картини світу, формується з аналізу діалектики взаємозв'язку суб'єкта і об'єкта в процесі трансформації соціокультурної реальності, тобто створення наукової картини світу на інформаційній основі.

У сучасній науковій літературі термін «інформація» використовується і в категоріальному значенні, і в окремих наукових сенсах. Будемо солідарні з авторитетним дослідником у галузі інформації А. Урсулом і все різноманіття точок зору на інформацію зведемо до двох [5, с. 42–43].

Згідно з однією з них інформація розглядається як властивість усієї матерії, її атрибут. Відповідно до іншої точки зору інформація властива лише самокерованим системам, що становлять біологічну і соціальну форми руху. Протистояння цих точок зору певним чином зберігається в сучасній філософсько-методологічній літературі. Інформацію можна визначити як зміст, що формується у взаємодії матеріальних явищ, де одне репрезентує інше. У цьому сенсі інформація як зміст явища, що репрезентується, відрізняється від наочно-речовинної форми, виступаючої її носієм. Аналогічно цьому й картина світу, яка лежить в основі світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу і, отже, належить до класу ідеального.

Картина світу є цілісним, глобальним образом світу, який виникає у людини в результаті розумової діяльності в ході її контактів зі світом. При такому тлумаченні картина світу як суб'єктивний образ об'єктивної реальності належить до класу ідеального і потребує опредмечування у знакових формах і в той же час, як і будь-яке утворення, що належить до класу ідеального, має й неопредмечений елемент. Оскільки сукупний досвід людини і людства є багатшим за світ, що об'єктивувався у певних образах картини світу, то елементи останньої можна виявити в різного роду соціокультурних фрагментах життєдіяльності як неусвідомлені елементи життєдіяльності.

На перший погляд становлення інформаційної картини світу вкладається у традиційну схему, яка визначається об'єктом, суб'єктом та засобами пізнання, що входять в основу наукової картини світу. Творцем наукової картини світу, як і раніше, залишається людина, але справа якраз у тому, що поява комп'ютерів, які завдяки мікропроцесорній техніці можуть бути вбудовані практично у будь-який процес, приводить до появи нової форми раціональності – інформаційної. Виникає відносно самостійна і багата інформаційна модель структур, що вивчаються, процесів, відносин пізнаваної об'єктивної і суб'єктивної реальності. Більш того, можна сказати, що інформатизація всієї науки, інтегруючи фрагменти створюваної інформаційної моделі світу, здатна створювати безсуб'єктні бази знань, де пізнавальна діяльність здійснюватиметься за допомогою комп'ютерів. Разом з тим широке проникнення комп'ютерної техніки у соціальне життя людини йде паралельно з інформаційним вибухом. Відомо, що обсяги наукових публікацій у всьому світі сьогодні перевищили все те, що було опубліковано від епохи Відродження і до наших днів, але роздільна здатність індивідуального читання практично не зростає, залишаючись десь на рівні 300 книжкових сторінок у день, тобто не можна читати швидше, ніж відбувається процес засвоєння [6; 7]. Отже, в умовах усе зростаючої кількості наукової інформації виявляється тенденція до зменшення частки знань, якими в змозі оволодіти одна людина, відносно їх загального обсягу в загальнолюдському масштабі. Природно, що можливість людини впоратися з наростаючими потоками інформації суперечить формам, що історично склалися, і методам навчання, орієнтованим головним чином на засвоєння концептуально організованого знання, що посилюється розмежуванням великої науки і можливостями звичайної людини. Тут теж є видимою прогресуюча невідповідність між розвитком науки і включенням її досягнень у наукову картину світу, яка засвоюється суспільною свідомістю.

Однак у фокусі інформаційного вибуху залишається мисляча людина в усій «соціокультурній упаковці», яка тісно пов'язана з її біосоціальною природою. Саме ця обставина примушує звернути увагу на істотну особливість формування наукової картини світу в умовах, коли комп'ютерна техно-

логія не бачить принципових заборон на створення всеосяжної наукової картини світу шляхом сканування всього світового наукового знання.

Усі ці проблеми – лише частина проблемного поля, що потребує філософського осмислення картини світу, яка формується в умовах процесу інформатизації сучасного суспільства, але з точки зору не традиційної схеми суб'єкт-об'єктних відносин, а світу, що самоорганізовується, саморозвивається, в якому пізнаюча людина діє, перетворює, створила комп'ютер, що поклав початок процесу глобальної інформатизації і мікропроцесорних технологій. По-перше, на відміну від приладу або інструменту використання комп'ютера не вносить збурень у пізнавальний процес. По-друге, комп'ютер розширює інтелектуальні можливості того, хто пізнає, а в окремих випадках пов'язаний з приладом комп'ютер може працювати в автономному режимі, виконуючи функції суб'єкта пізнання. Нарешті, комп'ютер – це перетворювач інформації. Під цим розуміється традиційна схема, за якою ми звикли розглядати діяльність людського мозку. На вхід комп'ютера надходять дані, що перетворюються, після чого змінені дані з'являються на виході. Як і будь-який прилад, комп'ютер не може порушувати фізичні закони, але його робота під управлінням програмного продукту відокремлює його від зовнішнього світу, що дає можливість розігрувати в ньому будь-які сценарії, лише б у них дотримувалася внутрішня логіка [8].

Людство досить добре засвоїло, що в основі еволюції органічних форм руху матерії лежить зміна інформації, закладеної в ДНК, а не еволюція організмів як таких. У соціокультурному плані роль генетичної інформації виконують механізми наслідування, навчання та оволодіння знанням. Чималу роль у цьому процесі відіграє форма, в яку «одягнене» знання. Наукова картина світу як форма репрезентування знання сприяє успішному поширенню інформації в ході культурної еволюції. Проте, якщо світ є єдиним, то й картина світу повинна включати шляхи об'єднання причинного і цільового способів самоорганізації [9–11].

Один із шляхів пошуку загального для неорганічної, органічної та соціальної форм механізмів самоорганізації – це аналіз синергетичного підходу. На цьому шляху можливі такі варіанти. Перший – історія системи, в яку вписана соціальна реальність, обмежена історією, починаючи з Великого Вибуху. У цих межах механізми самоорганізації кожного якісного рівня розвитку матерії мають свій певний інтервал. Соціальне в рамках такого підходу – це ступінь, етап об'єктивного розвитку матерії, але в рамках космічного він приречений, оскільки кінець-кінцем є чужим для космосу. Другий – історія соціуму не просто інтервал на тривалому шляху глобальної еволюції, а його сутність, квінтесенція. Цей варіант найбільш розроблений у рамках антропологічного підходу: «Те, що ми очікуємо спостерігати, має бути обмежене умовами, необхідними для

нашого існування» [12, с. 371]. Третій виник у зв'язку з розвитком інформаційної техніки і технологій. Його сутність полягає у тому, що в процесі науково-технічного прогресу в рамках інформаційної технології можливо виникнення інформаційної цивілізації, але не на біологічній основі, а як закономірний етап космічної еволюції. Якщо цей варіант розглядати в рамках самоорганізації і саморозвитку, то синергетичний підхід, ґрунтуючись на незалежності механізму самоорганізації від субстратного підходу, повинен опиратися на інформаційний механізм еволюції матерії. У рамках цього підходу природно припустити, що людина, створюючи штучні інформаційні системи, які самоорганізуються, стоїть біля витоків нової машинної цивілізації, здатної створювати нову інформацію для подальшої еволюції.

Чи не призведе такий поворот еволюційного процесу до зникнення самої людини з інформаційної картини світу? Притаманний людині антропоцентризм висуває відому посилку, що людина здатна перетворювати всі інші істоти і предмети зовнішньої природи у засоби здійснення своєї власної природи.

Якщо людина і людство зуміють оптимізувати свої відносини з природою, то історія соціально організованої матерії виступатиме як саморозвиток людської сутності, що не вимагає переходу до постсоціального. У той же час широкі можливості з інформатизації інтелектуальної діяльності людини перетворять її із сліпого учасника глобальної еволюції на носія керованої еволюції при збереженні дихотомії біологічного і соціального. Причому біологічні і соціокультурні форми організації виступатимуть взаємодоповнюючими, вписуючись у більш загальні закони космічної еволюції. Ось чому у світоглядних підставах сучасної наукової картини світу людство все більше усвідомлює себе не як нескінченно малу частку космосу, а як суб'єкта універсальної дії. Універсальність дії суб'єкт може зберегти або на шляху до того, що традиційно розуміється як соціогенез, де інформатизація допомагає злету творчих можливостей людини, або на шляху включення розумної діяльності в небіологічні форми еволюції, які закономірно продовжать космологічну стадію еволюції універсуму, де інформація – атрибут матерії [8].

Висновки. У розвитку суспільства інформація завжди відігравала все зростаючу роль, оскільки суспільство у субстратному відношенні є соціальною формою руху, а принципи і закони функціонування соціальної форми руху принципово відрізняються в інформаційних механізмах від механічної, фізичної, хімічної і навіть біологічної форм руху матерії тенденцією саморозвитку, що все прискорюється. Еволюція організмів забезпечується генетичною інформацією в ДНК, еволюція людини (культура) пов'язана зі здатністю акумулювати всю накопичену інформацію в картині світу, але роль інформації в ході людської еволюції не обмежена репродуктивним процесом. Частка нового знання є тим успішнішою, чим більшою є кількість людей, що

опановують його, і сьогодні ми можемо цілком безумовно заявити, що інформація перетворилася на ресурс, який при споживанні не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає, породжує нову сферу існування людини – інформаційну картину світу. А оскільки йдеться в основному про наукову картину світу, то так чи інакше, але інформаційна картина світу виявляється через властивості наукової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского. – М. : ЭКСМО, 2010. – 734 с.
2. Кумеда Т. А. Концепт «картина світу» як об'єкт гуманітарних досліджень / Т. А. Кумеда // Гілея : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 65 (№ 10). – С. 210–214.
3. Петров А. В. Проблемы познания информационных процессов / А. В. Петров // Философия. Человек. Общество. – М., 1998. – С. 118–128.
4. Сеидов Ш. Г. Информационные процессы в условиях глобализации : монография / Ш. Г. Сеидов. – Пенза : Изд-во Пенз. гос. ун-та, 2008. – 205 с.
5. Урсул А. Д. Проблема информации в современной науке : филос. очерки / А. Д. Урсул. – М. : Наука, 1975. – 288 с.
6. Возможности мозга, которые мы не используем [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.faito.ru/archnews/1143697200,1149180607/>.
7. Сколько информации мы запоминаем [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rsd.in.ua/topic/>.
8. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
9. Милованов В. П. Синергетика и самоорганизация. Биофизическая теория возникновения и эволюции жизни и цивилизации на Земле / В. П. Милованов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – 157 с.
10. Хищенко В. Е. Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения / В. Е. Хищенко. – Изд. 2-е. – М. : URSS : ЛИБРОКОМ, 2012. – 221 с.
11. Цымбал В. П. Самоорганизация и управление / В. П. Цымбал. – М. : Ирис Групп, 2012. – 117 с.
12. Картер Б. Совпадение больших чисел и антропный принцип в космологии / Б. Картер // Космология: секция и наблюдения. – М., 1978. – С. 369–379.

ИНФОРМАЦИОННАЯ КАРТИНА МИРА: ФИЛОСОФСКИЙ ПОДХОД К ПОНИМАНИЮ СУЩНОСТИ

Дзобань А. П., Романюк С. Н.

Проанализированы роль и место информации в формировании современной научной картины мира. Рассмотрена информационная картина мира как новая сфера существования человека. Определено проблемное поле, требующее философского

осмысления формирования картины мира в условиях информатизации современного общества. Доказано, что информационная картина мира проявляется через свойства научной информации.

Ключевые слова: информация, мир, картина мира, мировоззренческие модели.

INFORMATION PICTURE OF THE WORLD: PHILOSOPHICAL APPROACH TO ESSENCE COMPREHENSION

Dzeban O. P., Romaniuk S. M.

A role and place of information in forming a modern scientific picture of the world is analyzed. The information picture of the world is examined as a new sphere of human existence. The problem field requiring philosophical comprehension of the world picture formation under the conditions of modern society informatization is defined. It is proved, that the information picture of the world manifests itself through the features of scientific information.

Key words: information, world, world picture, worldview models.

УДК 1:316.3+340.12

*Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, професор;
О. М. Аксьонова, здобувачка*

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Досліджено основні форми та засоби правового виховання у контексті їх використання у ВНЗ України. Показано взаємозв'язок морального та правового виховання в процесі розвитку особистості. Визначено основні умови ефективної реалізації правовиховних заходів у ВНЗ нашої країни. Запропоновано основні напрями розвитку правовиховної роботи у ВНЗ України.

Ключові слова: виховання, правове виховання, правова культура, функції правового виховання, засоби правового виховання.

Актуальність проблеми. Процес навчання у ВНЗ передбачає не тільки засвоєння знань, а й усвідомлення певної системи цінностей, серед яких важливе місце посідають правові цінності та ідеали. Вочевидь, в українському суспільстві є дуже поширеним правовий нігілізм (та інші різновиди деформацій правосвідомості), саме тому правове виховання в усіх його формах є актуальним. Особливо важлива правовиховна діяльність для закладів освіти

(зокрема, ВНЗ), в яких формується світогляд майбутніх громадян, закладаються основи правової культури та правової поведінки. На сьогодні у ВНЗ України правове виховання здійснюється в межах навчально-виховного процесу сегментарно і, на жаль, не набуло системного, цілеспрямованого характеру.

Виходячи з наведеного, *метою* статті є дослідження особливостей, методів та шляхів розвитку правового виховання у ВНЗ України.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Теоретичним підґрунтям для розкриття теми нашого дослідження стали праці О. Бандурки, М. Гавриленко, Р. Гришкової, О. Данильяна, О. Зарицького, Н. Коломоєць, В. Кравцова, М. Кравчука, Л. Мацука, Н. Мачинської, Н. Онищенко, О. Скакун, М. Фіцули та ін.

Вклад основного матеріалу. Як відомо, правове виховання тісно пов'язане з правовим навчанням (освітою): виховання не може здійснюватися без навчання, а навчання певною мірою справляє і виховний ефект. Розрізнення тут можна провести умовно за сферою дії: виховання впливає головним чином на емоційно-вольовий, ціннісний, світоглядний сегмент свідомості, а навчання – на раціональний, тобто спостерігається інформаційно-ознайомлюючий вплив на людину. Ціннісний, емоційно-вольовий вплив, у свою чергу, дуже обмежений реальною правовою практикою, адже дуже важко виховати в людині повагу до тих цінностей, яких бракує в суспільній свідомості і діяльності людей, але які проголошуються у деклараціях і демагогічних заявах політичних лідерів перед населенням. Тому перед педагогами в Україні у сфері правового виховання постають складні завдання: популяризувати ті правові цінності, які не завжди є нормою суспільного життя, розтлумачувати різницю між цінностями та антицінностями, розвінчувати «псевдоідеали», нав'язані, наприклад, ЗМІ, інтелектуально протистояти неправим стереотипам мислення та поведінки, поширеним у вітчизняному соціумі.

Слід зазначити, що особливості правового виховання у ВНЗ визначаються низкою чинників загальносуспільного та загальнодержавного значення: типом суспільства і політичної системи, ментальними особливостями і традиціями, рівнем економічного розвитку країни, типом домінуючої правової культури і правосвідомості тощо.

Так, у модернізованих суспільствах рівень правової культури і правосвідомості – важливий чинник горизонтальної і вертикальної соціальної мобільності, оскільки від нього залежать можливості переходу людини від одних ролей до інших, із однієї страти в іншу, більш елітарну. Саме тому в таких соціумах правове виховання є поліструктурним і динамічним порівняно з традиційними суспільствами.

У той же час у традиційних суспільствах правове виховання може тією чи іншою мірою (залежно від ступеня традиційності), так би мовити, консер-

увати правові традиції і звичаї, підтримуючи певний тип правової культури. Це пов'язано в основному з двома обставинами:

– чим традиційнішим є суспільство, тим більш закриті в ньому всі верстви, особливо елітарні;

– чим більшою мірою модернізовано суспільство, тим менше розходжень у змісті і якості виховання в нижчих та елітарних соціальних верствах населення [1, с. 101–102].

Вочевидь, що для досягнення максимального ефекту правовиховні заходи у ВНЗ повинні бути складовою загальнодержавної системи правового виховання. Підкреслимо, що систему правового виховання утворюють такі елементи:

1) суб'єкти – державні органи, організації, спеціально уповноважені державою особи, які здійснюють правовиховну діяльність;

2) об'єкти – громадяни або суспільні групи, яких виховують;

3) сукупність правовиховних заходів, певних способів та засобів.

Суб'єкт правового виховання може мати правовиховну функцію як основну (педагогічні та юридичні ВНЗ, інші ВНЗ України, юридичні факультети ВНЗ та ін.) або як одну з багатьох (ради депутатів, прокуратура, адвокатура, органи юстиції, МВС, Міністерство освіти і науки України та ін.).

Об'єкт правового виховання у ході правовиховного процесу зазнає впливу двох чинників, від яких залежить ефективність правового виховання:

– об'єктивний чинник – позитивні зовнішні умови, що сприяють правовиховній діяльності (демократизація суспільства, захист прав особистості, успіхи правотворчої діяльності, юридичної практики та ін.), або негативні умови, що ускладнюють правовиховну діяльність (недосконалість законодавства, невідпрацьованість способів і засобів правового виховання тощо);

– суб'єктивний чинник – позитивний внутрішній духовно-правовий стан особистості (її правова вихованість, установка на правомірну поведінку) або негативний (правова установка на неправомірну поведінку, однією з основ якої є правовий нігілізм) [2, с. 115–116].

У процесі правовиховної діяльності, на думку фахівців, необхідно застосовувати низку засобів загального характеру. У той же час правове виховання у ВНЗ має свої специфічні методи та форми. До загальних засобів правового виховання можна віднести такі:

1) вивчення нормативно-правових актів та ознайомлення із законотворчою діяльністю;

2) розповсюдження ознайомлювальних та роз'яснювальних матеріалів з правової тематики через Інтернет, телебачення, газети;

3) підготовка спеціалізованих педагогічних і юридичних інтернет-видань та газет, метою яких є поширення правових знань;

4) інформаційно-освітні заходи: прес-конференції, брифінги, зустрічі, лекції, бесіди, семінари, вечори запитань і відповідей, консультації та ін.

Відповідно кожен навчальний заклад може розробляти власні методи та напрацьовувати своєрідні методики правового виховання, наприклад, це можуть бути конкурси серед студентів щодо знань з правової тематики, зустрічі з авторитетними юристами (міста, області, району), підготовка вузівської газети або інтернет-сторінки з висвітленням правових питань тощо.

Важливо зазначити, що правове виховання є невід'ємним від морального виховання, тому деякі фахівці говорять саме про морально-правове виховання у ВНЗ як комплексний вплив на свідомість молоді.

Так, Н. Коломоець зазначає, що головні завдання морально-правового виховання у ВНЗ МВС України мають зводитися до:

- виховання моральної чистоти особистості, а особливо таких її якостей, як чесність, відповідальність за доручену справу, принциповість, самостійність, ініціативність тощо;

- виховання відчуття особистої відповідальності за свої вчинки, дії та ухвалені рішення як представника державної влади і гаранта закону, що значно посилює роль правового виховання;

- виховання вміння поступитися особистими інтересами заради інтересів колективу і суспільства, особистої мужності, самовладання тощо;

- виховання прагнення засвоїти основний зміст норм моралі;

- формування морально-професійних якостей у майбутніх працівників міліції, глибоке розуміння ними свого обов'язку як фахівців високої кваліфікації та усвідомлення особистої причетності до виховання людей;

- виховання прагнення зміцнення авторитету та поваги до професії працівника органів внутрішніх справ;

- виховання цілеспрямованості, внутрішньої потреби і навичок у всьому керуватися високими моральними ідеалами і принципами, активно боротися за їх втілення у життя [3, с. 78–79].

Можна констатувати, що рівень правового виховання у ВНЗ залежить як від загальносуспільної ситуації, так і від морально-правового клімату в конкретному ВНЗ.

Отже, вирішальну роль у правовому вихованні у ВНЗ відіграє особа викладача, який є носієм та популяризатором певних цінностей. Педагог повинен бути зразком точного і неухильного виконання норм законів та обов'язків. Забезпечити правовиховну роботу може тільки людина, яка добре обізнана з основними положеннями юридичної науки, знає методики навчання правовим знанням, формування у студентів правової свідомості, вироблення навичок і вмінь правомірної поведінки. Навички і звички дотримуватися норм законів і моралі – це закономірний результат свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків, дотримання правових та інших соціальних норм.

Вочевидь, метою правового виховання молоді є формування правової культури громадянина України, що складається зі свідомого ставлення до своїх прав і обов'язків перед суспільством і державою, закріплених у Конституції України, глибокої поваги до законів і правил людського співжиття, готовності дотримуватися і виконувати його вимоги, що виражають волю та інтереси народу, активної участі у громадських справах, боротьбі з порушниками законів.

Як слушно зазначає М. Фіцула, необхідність організації правового виховання молоді зумовлена розбудовою правової держави, існування якої немислиме без відповідного рівня правової культури її громадян, трансформацією правової системи, необхідністю подолати правовий нігілізм та правову неграмотність [4].

У свою чергу, І. Романова визначає правове виховання у ВНЗ як процес цілеспрямованого впливу на студентів з боку викладачів, метою якого є формування високого рівня правової свідомості й активної правомірної поведінки [5, с. 8].

Як відомо, правове виховання – це специфічний чинник освітнього процесу, який реалізується педагогом шляхом цілеспрямованого впливу на вихованців із застосуванням аналізу, прогнозування, планування, організації, контролю та оцінки їх поведінки з метою досягнення належного рівня соціально значущих рис особистості [6, с. 14].

У сучасній науковій літературі висловлюються різні точки зору щодо співвідношення таких понять, як «правове виховання» та «правова освіта». Так, О. Скакун зазначає, що правова освіта, як і правове виховання, являє собою процес засвоєння знань про основи держави і права, виховання у громадян поваги до закону, прав людини, небайдужого ставлення до порушень законності та правопорядку [7, с. 484].

У той же час М. Кравчук вважає, що правова освіта є найбільш ефективною формою правового виховання, оскільки спрямована на надання певної системи правових знань і здійснюється в школах, училищах, технікумах, ВНЗ тощо. Як бачимо, автор розглядає правову освіту як складову правового виховання [8, с. 220].

Підтримуючи означену точку зору та узагальнюючи наведені класифікації форм правового виховання, підкреслимо, що найбільш поширеними з них є такі:

- правова освіта (або інакше: правовий всеобуч);
- правова пропаганда;
- юридична практика державних органів та інших організацій (наприклад, правовиховна діяльність суду, прокуратури, органів внутрішніх справ, юстиції, адвокатури тощо);

- правомірна поведінка громадян, їх особиста участь у здійсненні правохоронної діяльності;
- самовиховання.

Відповідно форми та засоби правового виховання, що можуть застосовуватися у ВНЗ та суспільстві в цілому, спрямовані на реалізацію таких функцій:

1) передавання вихованцям (індивідам, суспільним групам) певної суми правових знань, навичок, умінь;

2) формування правових ідей, почуттів, переконань у правосвідомості вихованців, вироблення правової установки на правомірну поведінку [1, с. 100–101].

Аналізуючи роль і місце правового виховання в діяльності ВНЗ, О. Бандурка зазначає, що велике значення у цій роботі має надаватися керівній ланці навчального закладу. Значущим є особистий приклад керівника, в якому поєднується справедлива вимогливість до підлеглих і турбота про них [9, с. 214]. Створюючи відповідний мікроклімат у колективі, керівництво ВНЗ разом з викладачами налаштовують студентів на дотримання певних норм і правил, основою яких є моральні норми, професіоналізм, академічна чесність, творча свобода в поєднанні з особистою відповідальністю та ін.

Отже, правове виховання у ВНЗ повинно мати системний, науково обґрунтований характер, відповідати віковим особливостям студентів.

Студентство зараз перебуває в епіцентрі перехрещення багатьох культур, а окрема молода людина формується і виступає носієм декількох культур та субкультур – етнічної, масової чи елітарної, соціальної, політичної, правової, молодіжної, професійної тощо. Саме тому виховання у ВНЗ є визначальним чинником і необхідною складовою полікультурної освіти, бо абстрактне виховання, не пов'язане з традиціями, менталітетом, нагальними та майбутніми потребами українського соціуму, не може бути реалізовано повноцінно, не може сприяти формуванню цілісної особистості. Культурна й освічена особистість – це вільно мисляча, толерантна, відкрита людина, здатна до усвідомленого етичного вибору в широкому світі культурних цінностей, духовно-етичного та творчого саморозвитку. Саме така особистість має стати «метою» виховної діяльності у вищій школі [10, с. 139].

З огляду на наведене підкреслимо, що правове виховання студентської молоді може бути результативним за дотримання таких умов:

- розкриття змісту всіх галузей права, оскільки у повсякденній діяльності і житті людина керується основними положеннями всіх галузей права;
- характеризуючи конкретні правові норми, показувати їх зв'язок з мораллю, на якій ґрунтується право;
- ілюструючи порушення норм права, не зловживати негативними прикладами, а використовувати зразки, які вчать правомірній поведінці у певній правовій ситуації;

– описуючи факт вчинення злочину, не вдаватися до деталей, аби не викликати бажання наслідувати його, важливіше розкрити сутність негативного вчинку;

– залучаючи до правовиховної роботи працівників правоохоронних органів, наголошувати їм на особливостях спілкування з молодими людьми, специфіці студентської аудиторії;

– залучати студентів до посиленої правоохоронної діяльності;

– дбати про високий рівень правової культури педагогів і відповідний морально-правовий клімат у ВНЗ [2, с. 118].

Можна стверджувати, що правовиховна робота у ВНЗ спрямована на особистісно орієнтовану педагогічну взаємодію суб'єктів виховання, метою і мірою ефективності якої є особистісний і професійний розвиток молодшої людини, формування у неї рис громадянина своєї держави. Важливу роль у здійсненні правового виховання у ВНЗ відіграє позааудиторна робота. Позааудиторна правовиховна робота – це підсистема виховної роботи у ВНЗ, зміст і організаційні форми якої зумовлені специфікою професійної підготовки майбутнього фахівця.

Позааудиторній правовиховній роботі притаманні: цілісність та безперервність; цілеспрямованість виховного впливу; творчий характер взаємодії учасників виховного процесу; наявність об'єктивних (соціальні, матеріально-технічні) та суб'єктивних умов її організації (знання, уміння та навички суб'єктів виховання, позитивна мотивація спільної діяльності).

Відповідно правове виховання у ВНЗ є складовою частиною загального виховного процесу. Процес виховання у ВНЗ – це система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. Зазначимо, що тільки у системній взаємодії в межах освітнього простору соціальні суб'єкти можуть самореалізуватись як особистості. При аналізі системи виховної роботи у ВНЗ необхідно виходити з розуміння системи як певної впорядкованої сукупності елементів, взаємопов'язаних між собою принципами, що, у свою чергу, утворюють систему та забезпечують єдність дій у процесі реалізації головної мети та завдань виховання. Лише за умов безперервної освіти стратегічною метою системи виховання у сучасному ВНЗ є підготовка професійно і культурно орієнтованої особистості, яка характеризується здатністю до професійної, інтелектуальної та соціальної творчості, усвідомленням необхідності навчання та самовдосконалення протягом усього життя. Основними завданнями системи вищівського виховання в умовах безперервної освіти є: створення відповідного культурно-освітнього середовища; формування кадрового потенціалу, створення та вдосконалення системи виховання; розроблення теоретичних засад та практичних заходів, що забезпечують наступність усіх суб'єктів навчально-виховного процесу в досягненні цілей сучасної системи освіти [11, с. 102].

Розвиток у студентів ціннісного орієнтування і мотиваційного компонента в умовах існуючої практики навчання і виховання у ВНЗ залежить від особливостей переконань особистості, а саме:

- 1) освоєння духовної культури суспільства (науки, літератури, мистецтва);
- 2) формування політичних, моральних, естетичних, правових, релігійних (або атеїстичних), філософських та інших поглядів;
- 3) формування духовних почуттів – громадянських, моральних, естетичних тощо;
- 4) осмислення і синтез знань про світ загалом;
- 5) обрання життєвого шляху, визначення мети та змісту життя;
- 6) формування і дотримання життєвої позиції [12, с. 53].

Як стверджують фахівці, одним із завдань правового виховання у ВНЗ є формування не тільки правової культури студента, а і його комунікативної культури, що пов'язано з розвитком особистості в умовах становлення інформаційного суспільства в Україні. В обранні методів організації навчально-виховної роботи під час формування комунікативної культури студентів-юристів сприятливими педагогічними умовами, на думку Р. Гришкової, є: 1) відбір навчального матеріалу особистісного характеру та організація навчально-виховної діяльності з урахуванням відповідного змістового наповнення підручників та посібників; 2) персоніфікація навчального матеріалу; 3) наближення процесу навчання до реальних умов спілкування; 4) управління спілкуванням за допомогою ділових (рольових) ігор; 5) створення позитивної емоційної атмосфери під час занять; 6) урахування прав студентів на обрання власних способів виконання навчальних завдань; 7) стимулювання позитивних результатів; 8) пошуковий та дослідницький методи навчально-пізнавальної діяльності студентів; 9) зіставлення літературних та реальних ситуацій [13, с. 11].

Зазначимо, що правове виховання у ВНЗ України є невід'ємним від стратегічних завдань, які необхідно вирішувати у межах всієї країни. З цього приводу О. Данильян підкреслює, що основними завданнями правового виховання в сучасній Україні є: а) підвищення загальної моральності громадян; б) формування достатнього рівня правової культури і правової свідомості громадян; в) зниження рівня девіантних вчинків. Усе це неможливо без науково обґрунтованої державної політики у сфері правового виховання, якої, на жаль, в Україні поки що бракує. Ось чому для підвищення рівня правової культури її громадян перш за все необхідно виробити чітку державну політику в цій сфері, яка передбачала б координацію зусиль усіх державних органів у цьому процесі. Важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, накопичений у нашій країні за минулі десятиліття. Причому застосовувати його треба творчо, оскільки деякі питання у сфері правового виховання слід вирішувати на концептуально новій основі, з огляду на завдання нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, котра

прагне стати демократичною і правовою. При цьому необхідно пам'ятати й про те, що вирішення завдань з формування сучасної правової культури у громадян в умовах перехідного суспільства залежить не тільки від держави, а й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни [14, с. 9–10].

Висновки. Узагальнюючи наведені роздуми, можна визначити основні напрями розвитку правовиховної роботи у вітчизняних ВНЗ.

По-перше, необхідно підняти правове виховання студентської молоді на якісно новий рівень шляхом створення загальнодержавної програми правового виховання, введення у навчальні плани та програми ВНЗ України відповідних дисциплін (наприклад, «Філософія правового виховання»).

По-друге, слід видавати підручники, створювати комп'ютерні програми, проводити конкурси та конференції з правовиховної тематики.

По-третє, необхідно не тільки посилити правовиховну складову під час проведення аудиторних занять зі студентами, а й активно впроваджувати різноманітні форми позааудиторної правовиховної роботи.

По-четверте, є нагальна потреба у поліпшенні умов отримання студентами відповідних знань та навичок у правовій сфері: створення відеокурсів, фільмів з правової проблематики, бібліотек з електронною пошуковою системою, розширення доступу до правової літератури.

По-п'яте, необхідно залучати громадські організації до правового виховання студентів на всіх етапах їх навчання.

По-шосте, слід постійно дбати про морально-правовий і психологічний клімат у ВНЗ, не бути байдужими до порушень етичних і правових норм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зарицький О. Л. Правове виховання як домінант формування правової культури / О. Л. Зарицький // *Європейські перспективи*. – 2011. – № 2, ч. 1. – С. 98–102.
2. Мачинська Н. Правове виховання як складова гармонійного розвитку особистості / Н. Мачинська // *Педагогічний процес: теорія і практика* : зб. наук. пр. / Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України ; Благодійний фонд ім. Антона Макаренка. – К. : ЕКМО, 2009. – Вип. 1. – С. 112–119.
3. Коломоєць Н. В. Специфіка морально-правового виховання персоналу вищих навчальних закладів МВС України / Н. Коломоєць // *Наше право*. – 2011. – № 1, ч. 2. – С. 77–80.
4. Фіцула М. М. Правове виховання учнів : метод. посіб. / М. М. Фіцула. – К. : ІЗМН, 1997. – 148 с.
5. Романова І. А. Формування правової свідомості майбутніх вчителів у процесі навчальної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / І. А. Романова ; Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2002. – 19 с.
6. Мацук Л. О. Підготовка майбутніх вчителів початкових класів до правового виховання молодших школярів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Л. О. Мацук ; Терноп. держ. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 23 с.
7. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скаун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

8. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / авт.-упоряд. М. В. Кравчук. – К. : Атіка, 2003. – 288 с.
9. Бандурка О. М. Професійна етика працівників міліції : навч. посіб. – Вид. 2-ге, доопрац. / О. М. Бандурка. – Х. : ХНУВС, 2011. – 262 с.
10. Кравцов В. О. Виховна робота у ВНЗ як фактор формування методологічної культури майбутнього вчителя / В. О. Кравцов // Зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 16, кн. 1. – С. 136–144.
11. Онищенко Н. Виховна робота у системі професійної підготовки майбутніх учителів / Н. Онищенко // Вища школа. – 2011. – Спецвип. 7. – С. 99–107.
12. Гавриленко М. О. Соціальні цінності та активність студента як провідні критерії та показники соціального виховання молоді / М. О. Гавриленко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2012. – № 1. – С. 49–56.
13. Гришкова Р. О. Педагогічні умови реалізації особистісно орієнтованого навчання іноземної мови студентів нефілологічних спеціальностей вищих закладів освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Р. О. Гришкова. – К., 2000. – 22 с.
14. Данильян О. Г. Деякі напрями оптимізації правового виховання в сучасній Україні / О. Г. Данильян, Я. О. Овдієнко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Сер.: Соціальна філософія, психологія. – Х. : ХУПС, 2009. – Вип. 4 (31). – С. 3–11.

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Калиновский Ю. Ю., Аксенова О. Н.

Исследованы основные формы и способы правового воспитания в контексте их использования в вузах Украины. Показана взаимосвязь нравственного и правового воспитания в процессе развития личности. Определены основные условия эффективной реализации правовоспитательных мероприятий в вузах нашей страны. Предложены основные направления развития правовоспитательной работы в вузах Украины.

Ключевые слова: *воспитание, правовое воспитание, правовая культура, функции правового воспитания, средства правового воспитания.*

LEGAL EDUCATION IN THE HIGHER SCHOOL OF UKRAINE: PROBLEMS AND OUTLOOK

Kalinowski Y. Y., Aksenova O. M.

The basic forms and methods of legal education in the context of their use in Ukrainian universities are examined. Correlation between moral and legal education in the process of personal development is shown. The basic conditions for effective implementation of legal education activities in higher school institutions in our country are defined. The basic directions of development of legal education in Ukrainian universities are proposed.

Key words: *education, legal education, legal culture, legal education functions, the methods of legal education.*

УДК 340.12+1:316.3

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРО ВЛАСТИВОСТІ ПРАВОВОЇ АНТИКУЛЬТУРИ В АРХІТЕКТОНІЦІ ПРАВОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

У даній статті розглядаються теоретико-методологічні особливості дослідження правової культури в аспекті її архітектоніки. Показані особливості правової антикультури як певного якісного стану розвитку правової культури.

Ключові слова: *правова культура, правова традиція, правова цінність.*

Актуальність проблеми. Інноваційний шлях розвитку українського суспільства, вирішення суттєвих соціальних проблем висувають високі вимоги до права як до особливого регулятора суспільних відносин, а також до суб'єктів права як носіїв правової свідомості. Забезпечення належного рівня досконалості права та правової свідомості неможливе при ігноруванні деструктивних процесів в архітектоніці правової культури. Так, зокрема, не можна ігнорувати наявність антикультурних тенденцій, характер та форми впливу правової антикультури на правову систему.

Виходячи з цього в теоретичному плані актуальність теми статті обумовлена недостатньою вивченістю правової антикультури. Слід констатувати, що до теперішнього часу цьому феномену не приділялось достатньо уваги. Так, навіть саме поняття антикультури ще не затвердилось в понятійно-категоріальному апараті правознавства та філософії права. Разом з тим вивчення правової культури в аспекті її архітектоніки і правової антикультури, зокрема її ознак, структури та форм прояву, є об'єктивно необхідним для поповнення певних прогалин у науково-теоретичному знанні.

Аналіз останніх джерел та публікацій. На відміну від правової культури, глибоко та ґрунтовно дослідженої у радянській та пострадянській правознавчій, філософській та філософсько-правовій науці [1–5], проблема її антипода – правової антикультури – досліджена у значно меншому ступені. Уявлення про правову антикультуру в сучасному соціогуманітарному знанні характеризуються дискретністю. Переважно висвітлюються проблеми деформацій правосвідомості, кримінальна субкультура, інші окремі деструктивні явища правового життя [3, 4, 5].

Особливості функціонування та розвитку правової культури в умовах суспільних трансформацій також перебувають у центрі уваги пострадянської дослідницької думки [1–5]. Однак дослідження правової культури в аспекті її архітектоніки та аксіологічних засад у вітчизняній гуманітаристиці поки ще здійснювалось.

Відтак **метою** даної статті є показ деяких світоглядно-методологічних засад вивчення архітектоніки правової культури та її аксіологічних підвалів, а також властивостей правової антикультури всередині правокультурного простору.

Сучасне дослідження правової культури передбачає врахування евристичних можливостей передусім системного, структурного, порівняльно-історичного методів, а також елементів синергетики та феноменології. Такий поліаспектний погляд дозволяє розкрити цілісність правової культури в її смислопороджуючих, темпоральних, функціонально-динамічних та інших аспектах. Особливий потенціал застосовності в дослідженні правової культури має поняття «архітектоніка правової культури», що дозволяє виходити на базовий рівень філософського узагальнення правокультурних процесів, адже воно спирається на механізми організації та функціонування правової культури в усій її повноті.

Засадою архітектонічних принципів правової культури можна вважати аксіосферу, виходячи з того, що цілісність системи правової культури забезпечується ціннісною рефлексією її носіїв.

Архітектонічність правової культури, що імпліцитно містить не тільки структурний, а й темпоральний вектори, передбачає наявність «точок напруги», в яких відбуваються більш-менш значущі зміни в морфології правокультурного простору. Усі ці вузли мають яскраво виражену аксіологічну домінанту, а по зміні ціннісних орієнтирів у перехідні епохи можна відслідковувати логіку змін правової культури і прогнозувати її розвиток.

Аксіосфера правової культури має різноспрямовані тенденції: з одного боку, будь-яке суспільство зацікавлене в стабільності та зміцненні солідарності; з іншого – застійні процеси завжди провокують актуалізацію інноваційних механізмів. Звідси виникають кризові ситуації, що супроводжуються різкою переоцінкою цінностей. Залежно від цього змінюються конфігурації правокультурного поля, набуваючи яскравого аксіологічного вираження: відбувається зниження інтенсивності ціннісної конвенціональності на рівні інституцій, що втілюється у втраті суспільних та особистісних правових ідеалів. Суб'єкти правової культури виявляються відірваними від трансцендуючого залучення до смислових горизонтів, страждають механізми забезпечення ідентичності і відповідно цілісність всієї архітектоніки правової культури.

Усередині самої аксіологічної парадигми гострі дискусії спричинило обговорення питання про негативний дискурс, а саме – можливість виділення антицінностей у культурі. Даний ракурс має методологічну роль у зв'язку з розглядом концепту «правова антикультура». На нашу думку, поняття «цінність» саме по собі не може мати негативного значення. Доцільніше, мабуть, вести мову у зв'язку в правовою антикультурою про процеси відчуження від цінності, про неминуче виснаження певних історичних ціннісних форм, про конфліктні або кризові аксіологічні ситуації.

При вивченні правової антикультури в межах архітектонічного підходу до правової культури ціннісні феномени можуть бути розглянуті на різних рівнях абстракції. Відтак заперечення цінності – один з аспектів її існування,

певний етап у ході архітектонічного розвитку правової культури і такий, що не заперечує цінність як таку, а лише окреслює її положення у певному хронотопі правокультурної історії.

Оскільки цінності актуалізуються завжди як момент вибору, вони залишаються такими і в моменти «преференцій», і в моменти «відторгнення» відносно «об'єктів та подій» (термінологія Р. Шиллера). Це – своєрідна градація інтенсивності, притаманна всім зовнішнім об'єктам, усім елементам пізнання, а також взаємозв'язкам між об'єктами та суб'єктами.

Таким чином, «антицінність» – це, скоріше, релятивізм та метаморфози цінностей, результат відчуження від цінності, яке згодом набуває різних форм, у тому числі й антикультури. Цінність актуалізується певним контекстом, потім може втратити свою універсальність, здійснюючи переміщення в інші культурно-історичні рамки. Тому недоречно, на думку автора, розглядати «антикультуру» крізь призму існуючих у ній «антицінностей», що суперечить розумінню правової культури як системи, яка перебуває у постійному становленні крізь рух смислів, ідеалів, цінностей та норм. Правові цінності фіксують та маркують ієрархічність та динамізм світу смислів, які громадяни набувають за допомогою культури, будучи самі підпорядковані законам її архітектоніки.

Тим не менш посилення соціальної напруженості, деякі деструктивні процеси всередині суспільного життя свідчать, що процес формування правової культури громадян супроводжується помітним впливом полярних щодо гуманістичних цінностей явищ, які можуть бути окреслені як правова антикультура. Правова соціалізація здійснюється і в межах негативного соціального досвіду. Відтак правокультурна обстановка сьогодні багато в чому визначається взаємодією культурних та антикультурних тенденцій.

Правова культура та правова антикультура – діалектично зв'язані феномени, відмінними рисами яких виступають єдність, протилежність, протистояння та конфлікт. Діалектична єдність правової культури та правової антикультури відображає причини, характер і спрямованість розвитку правової системи.

Серед суттєвих ознак правової антикультури можна виділити такі: деструктивний характер, що виражається у негативному впливі на рівень ефективності дії права та стан правопорядку; ентропійна форма буття стосовно правової дійсності; специфічний прояв у правових явищах та тенденціях їх розвитку. Так, правова антикультура являє собою специфічний ентропійний зріз правової дійсності, охоплюючи широке коло різномірних правових явищ, спільність яких відбивається в їх здатності підсилювати міру хаосу та безпорядку в правовій системі. Специфіка природи правової культури відрізняється рухливістю та варіативністю. Сюди також слід додати окремі явища – незаконне рішення суду, злочин тощо.

Водночас антикультура може характеризувати не тільки явище цілком, а і його певний якісний стан. Наприклад, правосвідомість як частина

правової культури може відрізнитись недостатнім рівнем правових знань, їх неточністю, викривленим уявленням про основоположні цінності.

Стан як форма прояву правової антикультури характеризує не тільки правосвідомість, але й низку інших явищ, зокрема процес правового регулювання. Так, існування прогалини означає не що інше, як стан неврегульованості певної галузі суспільних відносин. До проявів антикультури як стану належать також неконституційність закону і юридична практика, що формується до моменту скасування такого закону.

Самостійною формою антикультури є тенденції розвитку правових явищ. Вони являють собою певну небезпеку, адже характеризуються великою масштабістю. Прикладом такої тенденції виступає корупція. Численні факти здійснення посадовими особами злочинів корупційної спрямованості свідчать про корупцію як характерну рису та тенденцію функціонування державного апарату, боротьба з якою сьогодні набула характеру загальнодержавної проблеми.

Виходячи з вищезазначеного, правову антикультуру можна визначити як специфічний зріз правової дійсності, що відображає властивість правових явищ, станів і тенденцій розвитку знижувати ефективність правового регулювання та рівень правового порядку, а також ступінь задоволення індивідуальних та суспільно значущих інтересів і потреб.

Правова антикультура існує об'єктивно й дозволяє не тільки розкрити особливості внутрішнього механізму детермінації правової системи, а й зрозуміти необхідність та зміст окремих напрямів удосконалення правової системи та правової культури.

Будучи породженням соціальної організації людей, правова антикультура має різноманітні прояви, найбільш поширеними серед яких є правовий нігілізм, норми кримінальної субкультури, правопорушення та корупційні прояви, техніко-юридичні дефекти законодавства, юридичні помилки та перекоси у правозастосовній практиці.

Висновки. Правова антикультура містить негативні та деструктивні сторони правових явищ, набуваючи різних форм зовнішнього виразу та способів впливу на правову систему. Водночас правова антикультура – це не проста механічна сукупність усього негативного у сфері права. Вона відрізняється інтегративністю і виступає як складний соціальний феномен, який, з одного боку, має самостійні форми вираження, а з іншого – нібито вбудований в архітектоніку правової культури, характеризуючи певний якісний стан і рівень її розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байниязов Р. С. Духовно-культурологический подход к правосознанию и праву / Р. С. Байниязов // Новая правовая мысль. – 2003. – № 1. – С. 2–6.

2. Бондарев А. С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества / А. С. Бондарев. – Пермь : Перм. ун-т, 2006. – 192 с.
3. Федик С. І. Формування правової культури студентів-юристів: теоретичні та прикладні аспекти (на матеріалах діяльності навч. закладів з підготовки молодших спеціалістів) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. І. Федик ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 1996. – 206 с.
4. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Осика Ірина Віталіївна ; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. – К., 2004. – 20 с.
5. Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 12 жовт. 2007 р. / редкол.: Ю. П. Битяк [та ін.] ; НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування ; Акад. прав. наук України ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2007. – 216 с.
6. Кондаков И. В. Архитектоника русской культуры : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 24.00.01 / И. В. Кондаков. – М., 1998. – 74 с.
7. Норенков С. В. Архитектоника предметного мира / С. В. Норенков. – Новгород : Изд-во Нижегород. ун-та, 1991. – 160 с.
8. Дробышева Е. Э. Архитектоника культуры: опыт культурфилософской рефлексии / Е. Э. Дробышева. – СПб. : Изд-во СПбГУСЭ, 2010. – 233 с.
9. Лотман Ю. М. Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки / Юрий Михайлович Лотман (сост.). – СПб. : Искусство СПб., 2000. – 704 с.
10. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров: Человек – текст – семиосфера – история / Тартуский ун-т. – М. : Языки рус. культуры, 1996. – 464 с. – (Язык) Кравченко А. И. Социология : Общий курс : учеб. пособие для студентов вузов / А. И. Кравченко. – М. : ПЕР СЭ, 2000. – 638 с.

О СВОЙСТВАХ ПРАВОВОЙ АНТИКУЛЬТУРЫ В АРХИТЕКТОНИКЕ ПРАВКУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА

Коваленко И. И.

В данной статье рассматриваются теоретико-методологические особенности исследования правовой культуры в аспекте ее архитектоники. Показаны особенности правовой антикультуры как определенного качественного состояния развития правовой культуры.

Ключевые слова: *правовая культура, правовая традиция, правовая ценность.*

ON THE PROPERTIES OF THE LEGAL ANTICULTURE IN THE STRUCTURE OF THE SPACE OF THE LEGAL CULTURE

Kovalenko I. I.

The article considers the theoretical and methodological characteristics of the study of the legal culture in the aspect of the architectonics. Shows the peculiarities of legal anticulture as a certain qualitative state of development of the legal culture.

Key words: *legal culture, legal tradition, the legal value.*

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

ПРОФЕСІЙНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ПРЕДМЕТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ПРАВООХОРОННІЙ СИСТЕМІ

Розглянуто професійну правосвідомість і правову культуру правоохоронця та результати їхньої деформації в діяльності працівників правоохоронної системи. На основі аналізу значення зазначених феноменів зроблено висновок про значення правового виховання у правоохоронній системі та наголошено на його меті.

Ключові слова: *правове виховання, правова культура, правосвідомість, правоохоронні органи, деформації правової культури та правосвідомості.*

Актуальність проблеми. Правове виховання як цільовий напрям дії держави, різноманітних недержавних організацій та об'єднань лише починає набувати свого значення. Правова культура та правосвідомість більшості громадян сьогодні знаходяться на початковому рівні. І це незважаючи на те, що саме правова культура і правосвідомість є підґрунтям діяльності правоохоронних органів – органів, які покликані охороняти громадян. Саме тому правове виховання працівників правоохоронної системи нині набуває першочергового значення. Зважаючи на неоднозначну економічну ситуацію в нашій країні, необхідно раціонально підходити до використання тих засобів правового виховання, які на сьогодні можуть дати вагомий результат, і спрямовувати їх на ті інститути, які в першу чергу стикаються з деформованою правовою поведінкою і мають метою своєї діяльності охорону правової системи держави, – органи внутрішніх справ, суди, органи служби безпеки тощо.

Аналіз останніх джерел і публікацій. З огляду на те, що правове виховання як науковий напрям робить лише перші кроки, слід відмітити, що більшість науковців, які працюють в цьому напрямі, піднімають загальні питання правового виховання. О. Данильян, О. Дзьобань, Ю. Калиновський та інші звертаються до дослідження правової культури і правосвідомості українського суспільства, впливу на ці феномени транзитивних процесів, наявності управлінських механізмів у правовиховній системі. Питанням правового виховання працівників правоохоронної системи фактично в Україні не приділяється достатньої уваги. Звертаючись до досвіду російських науковців, можна сказати, що в Російській Федерації правовому вихованню правоохоронців приділяється значно більше уваги. Так, специфіку правового виховання працівників правоохоронних органів висвітлюють О. Варигін, В. Кожевников, С. Борисова, В. Баранов та ін. Тому **метою** статті є висвітлення первинної важливості та необхідності правового виховання саме працівників правоохоронної системи.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, зважаючи на те, що лише система правоохоронних органів здатна протистояти сучасній злочинності, слід звернути особливу увагу на рівень правосвідомості її працівників. У цьому контексті важливо зробити акцент не тільки на рівні професійної правосвідомості (знання та вміння застосовувати норми права), а й на професійній правовій культурі. Лише завдяки такому поєднанню ми можемо отримати правоохоронця, який буде спроможним виконувати поставлені перед ним завдання.

Професійна правосвідомість та професійна правова культура діалектично поєднані одна з одною. По-перше, їхнє поєднання є гармонійною формою розвитку правоохоронця, яка включає і виховання самої людини, і створення умов для впорядкованого існування суспільства. У цьому сенсі вони виступають тим стримуючим механізмом, який обмежує та витісняє антигромадську і тому антиправову поведінку з боку правоохоронця.

По-друге, правосвідомість і правова культура акумулюють накопичені людством правові цінності і виявляють їх через дії як конкретного правоохоронця, так і через усю правоохоронну систему. Правосвідомість і правова культура виступають зразком, який необхідно ретранслювати в інші сфери суспільних відносин та передавати наступним поколінням.

По-третє, правосвідомість і правова культура – це феномени, завдяки яким зберігаються національні особливості державності, правопорядку, правової системи. Це дозволяє, з одного боку, збагачуватися в системі світового культурно-правового обміну, а з другого – не дає проникнути до права тим інститутам, які не можуть бути притаманними нашій культурі.

Зв'язок правоохоронної системи і держави визначають вимоги до її представників. Сьогодні – це гідна, високопрофесійна та культурна людина. Механізм професійно-правової свідомості і культури досить складний і тому він формується на різних рівнях правового виховання правоохоронця. Причому вагоме місце в цьому механізмі посідає те особливе, що зумовлене родом службової діяльності працівників правоохоронних органів, їхніми посадовими правами та обов'язками.

Професійно-правова свідомість є необхідним компонентом правосвідомості українського суспільства, і остання визначає світоглядну спрямованість професійної діяльності працівників правоохоронних органів. Базисом для визначення сутнісних характеристик професійно-правової свідомості є особливості професійної діяльності працівників цієї категорії.

Успішність професійної діяльності працівника правоохоронних органів, здатність переносити всі труднощі роботи, свідомо дотримуватися службової дисципліни залежать від причини, за якої молода людина вирішила стати правоохоронцем, якими особистісними, комунікативними та професійними якостями вона володіє, який має потенціал. Ця причина формується на тлі розвитку інформаційного простору суспільства, появи великої кількості дуже

часто суперечливої інформації. Це вимагає оперативності реакції на щоденно виникаючі проблеми, докладання людських зусиль в особливій сфері суспільного життя, у процесі чого і формуються специфічні ознаки професійної свідомості і культури. У свою чергу, вони визначають об'єктивні умови ефективності в правоохоронній сфері.

Такими умовами, як відмічає російський дослідник В. Кожевніков [1], є якість законодавства, норми якого реалізуються в процесі правозастосування, а також визначають статус працівника; науково обґрунтовані критерії правозастосування; наукова організація труда працівників; мікроклімат правоохоронного органу; матеріально-технічне забезпечення правоохоронної діяльності; престиж.

Як бачимо, стан професійно-правової культури і правосвідомості працівників правоохоронних органів визначається дією різноманітних чинників, які можна поділити на дві великі групи: загальносоціальні та внутрішні, що діють у рамках правоохоронної діяльності, тобто правоохоронець розглядається і як юрист, і як правоохоронець.

Рівень правосвідомості кожної професійної спільноти, юридичної зокрема, визначається ступенем розвиненості правосвідомості кожного її члена (рівнем освіти, рівнем кваліфікації тощо). Правосвідомість юристів-професіоналів повинна відповідати таким ознакам:

- а) знання та оперування нормами права, які регулюють суспільні відносини і професійну юридичну діяльність зокрема;
- б) розуміння мети правового регулювання;
- в) повага до закону, обов'язкове особисте дотримання норм права.

Разом з цим необхідно виділити деяку специфіку правової культури і правосвідомості працівників правоохоронних органів:

- 1) більша глибина правових знань;
- 2) професійна впевненість у необхідності і справедливості чинних правових норм та практики їхнього застосування;
- 3) орієнтація на правові закони, природні права людини, обов'язковість їхнього захисту, забезпечення безпеки особистості від злочинів та інших правопорушень;
- 4) створення стереотипу дотримання правових норм, що не виключає критичного ставлення до них.

Треба сказати, що на практиці зустрічається багато викривлень правової культури і правосвідомості – від неповноти правових знань до жорстких злочинних настанов, коли правоохоронець уміло використовує свій досвід та службові можливості для прикриття своєї злочинної діяльності. Але, вочевидь, по суті ці викривлення вже є деформаціями правової культури і правосвідомості. За часів П. Сорокіна з'являється більш вдала категорія – професійна деформація [2, с. 335].

Як відомо, це особливий соціально-психологічний феномен, що визначає тип взаємозв'язку діяльності та особистості. Професійна деформація виявля-

ється в першу чергу в професійній системі «людина–людина» і є результатом викривлення професійних та особистих якостей правоохоронця під впливом негативних чинників діяльності та оточуючого середовища (спілкування з правопорушниками, застосування заходів профілактики та попередження, стосунки з керівництвом та іншими працівниками, сумісне виконання службових обов'язків тощо).

До конкретних виявів професійної деформації на основі аналізу досліджень російської дослідниці С. Борисової можна віднести такі стереотипи [3].

1. Стереотип «начальник повинен бути твердим і жорстким» змінює структуру управлінської взаємодії, переводячи її на режим погрози покаранням за дисциплінарне чи інше порушення.

2. Стереотип «начальник завжди правий» негативно впливає на самостійність рішень працівника, формує безініціативність, чекання наказів і розпоряджень з боку керівництва.

3. Стереотип догматичного дотримання наказів породжує установку на бездумне виконання будь-якого наказу керівника, часто приводить до внутрішньоособистого конфлікту, якщо є думка про необхідність діяти інакше.

4. Стереотип «маленької людини» веде до зниження професійної самооцінки, вияву конформізму і відсутності власних суджень з того чи іншого питання.

5. Стереотип «оптимальної» роліової поведінки часто виступає як механізм пристосування до деяких службових ситуацій і конкретних професійних дій. Наприклад, агресивна поведінка може розглядатись як оптимальна для отримання показань у підозрюваного.

6. Стереотип «пошуку винного» виправдовує всі дії з пошуку винного, його покарання тощо. Причини ж неефективної роботи правоохоронця за законними механізмами приховуються і не аналізуються.

Таким чином, категорія «професійна деформація» запозичена з психології і має достатньо широкий, але конкретно понятійний зміст. Стосовно правосвідомості можна зробити припущення, що деформаціями є дефекти, викривлення уявлень про правову дійсність у поєднанні з неприйняттям актуального для суспільства типу праворозуміння. Приділимо деяку увагу цьому явищу.

Як відмічає Ю. Калиновський, причини деформацій правової культури і правосвідомості зумовлені історичним минулим та трансформаційними процесами в Українській державі та суспільстві [4, с. 240]. Трансформацію суспільства і трансформацію держави можна розглядати як діалектично поєднані процеси, які не збігаються за часом дії. Якщо зміни у державі (система права, система законодавства, система правореалізації тощо) можуть статися в досить невеликі строки, то правосвідомість, набута суспільством протягом тривалого часу, не може швидко осучаснитися. Тобто правова ідеологія може значно випереджати темпи розвитку соціально-економічної ситуації, а правова психологія – помітно відставати від них. У правосвідомості, включаючи

професійну, виникають перехідні поєднання старих і нових ідеологічних чинників. Це приводить до неадекватної поведінки суб'єктів права, що швидко позначається і на правоохоронній системі.

За таких умов стан професійної правосвідомості представників правоохоронної системи стає складною соціальною проблемою. У силу низки причин, зокрема наведених вище, ламаються їхні першопочаткові правові погляди, настанови, відчуття, переконання. Виникають нові псевдоправові і неправові конструкції, які формально відповідають новій правовій ідеології, а фактично мають корисливу або іншу мету і суперечать праву. Отже, деформація правової культури і правосвідомості правоохоронця поступово перетворюється із загальної на вузькопрофесійну: від правового інфантилізму через правовий нігілізм до злочинної настанови.

Базуючись на розумінні правового інфантилізму, яке навів Ю. Калиновський [4, с. 250–251], спробуємо дати його поняття стосовно правосвідомості правоохоронця. Правовий інфантилізм – стан професійної правосвідомості, який характеризується несформованістю та прогалинами у правових поглядах, знаннях, настановах та уявленнях. Не є таємницею, що більшість рядового та молодшого командного складу тієї ж міліції не має вищої юридичної освіти, яка і є основною (!) ланкою правового виховання правоохоронця. Такі працівники не мають знань про державну систему права, взаємодію національних та міжнародних правових актів, не можуть, хоча і мають нагальну потребу звернутися до нормативного акта, який регламентує їхню поведінку, з причини поганой орієнтації серед нормативно-правової бази держави.

Правовий нігілізм як вид деформації професійної правосвідомості – це фіксована соціальна настанова на скептичне ставлення до права, невіра у його потенційні можливості. По суті це правове відчуження, відторгнення права, коли суб'єкт може і бажає бути без нього. Правовий нігілізм можливий як у відкритих, так і у прихованих формах, мотивація при цьому також є різною: від політичних доводів до небажання брати на себе відповідальність. Яскравим прикладом правового нігілізму серед правоохоронців є ситуація, коли керівник правоохоронного органу умисно «закриває очі» на дії своїх підлеглих, вчинені немовби з метою розкриття злочину. До того ж значна частина правоохоронців упевнена, що показання та зізнання необхідно «вбивати». Тому, враховуючи ще й корпоративність правоохоронної системи, керівники з терпимістю ставляться до підлеглих – порушників закону.

Однак найбільш небезпечним відхиленням від норми є більш глибока деформація професійної правосвідомості, яка перетворюється на злочинну настанову. Статистика відмічає постійне зростання кількості правопорушень, учинених працівниками правоохоронної системи. Їх значна кількість припадає на органи внутрішніх справ. Але велика кількість правопорушень в органах

внутрішніх справ не свідчить про те, що міліція – найбільш неблагополучна частина правоохоронної системи. Міністерство внутрішніх справ на сьогодні є лакмусом ставлення до права всієї системи, а його працівники віч-на-віч стикаються зі злочинами.

Російський дослідник О. Варигін виділяє три групи злочинів, учинених правоохоронцями [5].

1. Злочини, пов'язані з виконанням службових обов'язків, так звані «професійні» злочини. Характер таких злочинів визначається посадовою діяльністю працівника – слідчого, оперуповноваженого, інспектора тощо. Іншими словами, це такі злочини, котрі, як правило, не можуть вчинити представники інших, не правоохоронних професій. До них належать деякі склади злочинів проти правосуддя і посадові злочини (злочини проти інтересів державної служби і служби в органах місцевого самоврядування). Приклад: перевищення службових повноважень, отримання хабара, зловживання службовими повноваженнями.

2. Злочини, пов'язані з правовим статусом правоохоронця. До них належать загальнокримінальні злочини, які вчинені правоохоронцями під час виконання службових обов'язків чи поза цим, але які тим чи іншим чином пов'язані із правовим статусом працівника правоохоронних органів. До цієї групи злочинів, наприклад, слід віднести вбивство з необережності правопорушника при його затриманні, заподіяння шкоди здоров'ю підозрюваного при його допиті, а також вчинення іншого загальнокримінального злочину, у тому числі в позаслужбовий час, але коли свідки і потерпілі сприймали винного як працівника міліції, який виконує службові обов'язки.

3. Злочини, не пов'язані з правовим статусом працівника правоохоронних органів. Найбільш поширеними загальнокримінальними злочинами, вчинюваними правоохоронцями, є: порушення правил експлуатації транспортних засобів і правил дорожнього руху, умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю громадян, хуліганство та крадіжка.

Високий рівень злочинності правоохоронців не тільки збільшує загальну кількість вчинюваних злочинів, приводить до зниження авторитету правоохоронної системи, породжує почуття недовіри до неї з боку громадян. Усе частіше громадяни розв'язують свої проблеми, пов'язані з порушенням їхніх прав, поза міліцією.

Кожний з наведених різновидів деформації правосвідомості супроводжується порушенням моральних основ. Це є не випадковим у силу закономірних системних зв'язків між різними елементами професійної правової культури. Як відомо, традиційна мораль українського суспільства розвивалася головним чином під впливом морально-релігійного чинника, який формує моральні відчуття добра, співчуття, взаємодопомоги. Особливе значення мають ці моральні засади для працівників міліції, робота яких тісно пов'язана з долею

пересічних громадян, що з тієї чи іншої причини знаходяться у скрутній життєвій ситуації. Покликаний допомагати громадянам працівник міліції за жодних обставин не повинен принижувати гідність конкретної людини, ставитися до неї грубо, нетактично, високомірно.

Разом з тим не можна не відмітити, що працівники міліції – не механічні запрограмовані істоти, а реальні люди, які живуть та працюють поряд з нами, з широкою зоною небезпечного впливу чинників, що істотно знижують моральний рівень. Така обстановка, в якій розпочалась розбудова пострадянської України: хаос, боротьба за виживання, вступ в невідомі раніше ринкові відносини, котрі на початковій стадії мають стихійний, жорсткий, нерідко протиправний характер, ворожість політичних груп, низька культура засобів масової інформації. Деформації моральної свідомості обов'язково приводять до того, що деякі громадяни починають розглядати роботу в міліції як джерело нелегального і вагомого доходу і як легальний доступ до зброї.

Така настанова явно не коригується з тим, чого вимагають від працівника міліції обов'язки, записані у Присязі. Ось тут і виникає морально-психологічна ситуація, пояснити яку можна за допомогою одного з напрямів соціальної психології – теорії когнітивного дисонансу.

Когнітивний дисонанс – це стан, який характеризується зіткненням у свідомості індивіда суперечливих знань, переконань, настанов поведінки відносно певного об'єкта чи явища. Засновник теорії когнітивного дисонансу Леон Фестингер стверджує, що при зіткненні у свідомості логічно суперечливих знань про один і той самий об'єкт чи подію людина переживає відчуття дискомфорту, якого намагається позбавитися. Намагаючись вирішити це завдання, людина змінює свої знання чи соціальні настанови стосовно відповідних об'єктів чи подій таким чином, аби розв'язати суперечність між ними [6, с. 15–52].

Теорія когнітивного дисонансу характеризує способи подолання суперечностей у знаннях і описує те, що у типових ситуаціях робить людина. Наприклад, аби досягти погодження двох знань, що суперечать одне одному, людина або реконструює одне з них таким чином, щоб воно відповідало іншому, або звертається до такого третього знання, яке мирить перші два знання між собою.

У цьому разі також спостерігається дисонанс: у конфлікті перебувають дві протилежні системи. Одну з них умовно можна назвати позитивною. Це знання особливостей правоохоронної служби в міліції у поєднанні з настановою бути вірним Присязі, нести персональну відповідальність у боротьбі за утвердження справедливості як базисного принципу держави. Такий морально-психологічний стан ґрунтується на вродженому знанні добра і зла та дозволяє на рівні внутрішнього переконання – не за страх, а на совість – прий-

няти, а в подальшому і виконувати службовий обов'язок у повній відповідності з усіма високими вимогами до правоохоронної діяльності взагалі і до служби в міліції – зокрема.

Друга ж когнітивна система виходить із деформованого морального відчуття. Вона складається зі знання вивертів, які дають змогу «маневрувати» в правовому полі, цинічних уявлень про те, що гідне життя, в якому немає приниження і невпевненості в новому дні, можливе лише «за правом сильного», «неспійманого крадія», який уміє обійти закон і в будь-якому разі забезпечити собі повну безвідповідальність.

З метою усунення дисонансу використовуються різні прийоми юридичної демагогії. Так, В. Баранов визначає її як «особый вид социальной демагогии, состоящий в общественно опасном, намеренном, обманном, конфликтном, внешне эффективным воздействии отдельного лица либо различных объединений граждан на чувства, знания, действия доверяющих им людей посредством различных форм ложного одностороннего либо грубо извращенного представления правовой действительности для достижения собственных порочных корыстных целей, обычно скрывааемых под видом пользы народу и благосостояния государства» [7].

Заснована на умисному обмані, іноді у поєднанні з правдою, юридична демагогія слугує меті прикриття корупційних дій, коли уповноважена на ухвалення рішень особа (суб'єкт демагогії) зловживає своєю владою для отримання вигоди для себе. Прийоми юридичної демагогії можуть бути різними: від примітивних, розрахованих на низьку правову освіченість громадян, до інтелектуальних, які ґрунтуються на проґальності і суперечливості законодавства, однак у кожному випадку придатні надати видимість законності неправомірним діям.

Деформація професійної правосвідомості також виявляється в правовому інфантилізмі, який може супроводжуватися недостатнім рівнем розвитку таких інтелектуальних навичок, як системне тлумачення права, аргументація в процесі ухвалення рішень, складання вмотивованих, юридично та лінгвістично грамотних процесуальних документів.

Також може виникнути інша ситуація, про яку згадували ще давні греки: чи може обдарована людина спрямувати свій талант та майстерність на зло, злочинні дії? Тобто правоохоронець може мати великі інтелектуальні здібності і при цьому бути морально деформованим. І з давніх-давен уже стверджується: людину необхідно вчити праву і навчати справедливості. Сучасною мовою це можна витлумачити так: правове виховання має посідати важливе місце в системі підготовки майбутнього правоохоронця.

Способи викорінення деформацій правосвідомості і правової культури є традиційними і в цілому зводяться до виховання поваги до права – право-

вого виховання. У цьому ракурсі правове виховання повинно будуватись як поетапний процес, що включає загальне правове виховання та специфічне правове виховання правоохоронця. При впровадженні такої системи правового виховання необхідно здійснити певні підготовчі дії:

- 1) установити дійсну цінність юридичних норм для правоохоронців на основі пізнання їхніх потреб і ролі цих норм в їх задоволенні;
- 2) з'ясувати стан оцінно-настановочної частини правосвідомості цієї соціальної групи;
- 3) розробити тактику і методику правового виховання;
- 4) планувати правовиховні заходи та встановлювати їхню ефективність.

Підкреслимо, що сьогодні правове виховання є складовою ідеологічної функції держави. У міру розвитку та вдосконалення державності з'являються більш дієві способи і форми реалізації цієї функції – за умови, що її зміст є постійним: формування адекватних уявлень про право та його сенс, цінності та роль у суспільстві. Отримані знання повинні стати власним особистим переконанням, жорсткою настановою чітко слідувати правовим приписам, а потім ставати внутрішньою потребою і звичкою дотримуватися закону, виявляти професійну правову активність.

Отже, викорінення деформацій професійної правової культури концептуально труднощій не становить, вони виникають на практиці. У загальному вигляді завдання правового виховання зводиться до того, аби цілеспрямовано змінити ставлення до права в необхідному напрямі. Однак повагу до права не можна виховати в умовах послаблення державності та економічної можливості забезпечити гідне життя людей, у тому числі правоохоронців. Поряд з правовим вихованням підвищення рівня професійної правосвідомості можна простимулювати також завдяки преміюванню; службовому зростанню; моральному заохоченню.

Проте ці загальновідомі заходи можуть дати користь лише в тому разі, якщо існуватиме спеціалізована підготовка кадрів для правоохоронної системи в системі безперервної освіти і вдосконалена система професійного відбору, що включає моральні та загальнокультурні компоненти. Це не завдання, а проблема, розв'язання якої вкрай необхідно для нашої країни.

Висновки. Рівень професійної правосвідомості в правоохоронній сфері визначається двома основними чинниками: по-перше, рівним розвитком правосвідомості українського суспільства в цілому; по-друге, специфікою професійної діяльності працівників правоохоронних органів. В умовах реформування і реорганізації соціокультурної реальності України і правової системи українського суспільства ці два чинника в цілому негативно впливають на стан професійної правосвідомості. Важливо підкреслити, що ті тенденції, що характерні для правосвідомості пересічних українців, притаманні й праців-

никам правоохоронних органів. Причому ці тенденції поглиблюються і спричиняють появу шкідливих для інтересів правоохоронної системи наслідків: правового інфантилізму, правового негативізму, юридичної демагогії тощо. Видалення деформацій професійної правосвідомості і цілеспрямоване правове виховання працівників правоохоронних органів можливі тільки на основі цілісної системи заходів, в яку б були включені заходи економічної, політико-правової, соціокультурної спрямованості з урахуванням національно-історичних традицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кожевников В. В. Проблемы профессионализма сотрудников органов внутренних дел / В. В. Кожевников // Социол. исслед. – 1999. – № 9. – С. 55–59.
2. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – 560 с.
3. Борисова С. Е. Профессиональная деформация сотрудников милиции и ее личностные детерминанты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Е. Борисова. – М., 1998. – 17 с.
4. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Майдан, 2012. – 346 с.
5. Варыгин А. Н. Преступность сотрудников органов внутренних дел и проблемы воздействия на нее : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / А. Н. Варыгин. – Саратов, 2003. – 29 с.
6. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. – СПб. : Ювента, 1999. – 232 с.
7. Баранов В. М. Правовая демагогия как деструктивный фактор экономического развития России / В. М. Баранов // Взаимообусловленность российского законодательства и социально-экономических процессов в обществе : тез. докл. и выступлений на регион. науч.-практ. конф., 25–26 мая 2001 г. – Курск : Изд-во Курск. фил. Ин-та экономики и права, 2001. – С. 186–188.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ПРАВОСОЗНАНИЕ И ПРАВОВАЯ КУЛЬТУРА КАК ПРЕДМЕТ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Трофименко В. А.

Рассмотрены профессиональное правосознание и правовая культура правоохранителя и результаты их деформации в деятельности работников правоохранительной системы. На основе анализа обозначенных феноменов сделан вывод о значении правового воспитания в правоохранительной системе и акцентировано внимание на его цели.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая культура, правосознание, правоохранительные органы, деформации правовой культуры и правосознания.

VOCATIONAL LEGAL AWARENESS AND LEGAL CULTURE AS THE SUBJECT OF LEGAL EDUCATION IN LAW ENFORCEMENT

Trofimenko V. A.

Considered professional legal awareness and legal culture of the Rights and the results of their deformation in the activities of law-enforcement system. Based on analysis of the values indicated by the phenomena of the conclusion of the importance of legal education in law enforcement and focuses on his target.

Key words: legal education, legal culture, sense of justice, law enforcement, legal culture strain and sense of justice.

УДК 3.34.340

С. С. Кравченко, кандидат юридичних наук, доцент

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УЯВЛЕННЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ФІЛОСОФІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО ПРАГМАТИЗМУ І НИНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ

Проаналізовано положення Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012, на предмет наявності в ній недоліків та відповідності реаліям сучасного стану громадянського суспільства. Надано пропозиції щодо вдосконалення механізму реалізації Стратегії у контексті теорії правового прагматизму. Запропоновано внести зміни до Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» щодо впровадження результатів всеукраїнського і місцевого референдумів.

Ключові слова: громадська рада, громадянське суспільство, державна політика, об'єднання громадян, правовий прагматизм, референдум.

Актуальність проблеми. Останнім часом у нашій державі значна увага приділяється питанням розвитку і становлення громадянського суспільства, причому навіть на рівні вищого державного керівництва. Так, Указом Президента України від 25 січня 2012 р. № 32/2012 було створено Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства. За результатами проведеної у I кварталі 2012 р. зазначеною Координаційною радою роботи Указом Президента України від 24 березня 2012 р. № 212/2012 затверджено Стратегію

державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (далі – Стратегія), яка, на жаль, не є досконалою та потребує доопрацювання.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблемні питання здійснення державної політики у сфері громадянського суспільства крізь призму поглядів представників філософії американського прагматизму досліджували багато відомих українських та зарубіжних учених, зокрема Б. Кістяківський, Л. Козодой, М. Драгоманов, К. Мюллер, А. Ослунд, Т. Парсонс, Т. Розова, І. Хижняк, П. Юркевич. На значну увагу заслуговує монографія «Громадянське суспільство: історія та сучасність» за загальною редакцією доктора філософських наук, професора Т. Розової. У цій праці проаналізовано сучасний стан українського громадянського суспільства та порівняно філософські погляди на державну політику стосовно громадянського суспільства. Проте в науковій літературі залишаються нерозкритими всі проблеми державної політики у зазначеній сфері.

У зв'язку з наведеним **метою** статті є аналіз положень Стратегії, визначення її основних недоліків та пропозицій для їх виправлення з урахуванням сучасних філософсько-правових поглядів, насамперед теорії правового прагматизму.

Виклад основного матеріалу. У преамбулі Стратегії визначено, що її спрямуванням є реалізація принципів, пріоритетів, завдань державної політики у сфері розвитку громадянського суспільства і вона визначає концептуальні, взаємодоповнювальні напрями діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо створення належних умов для розвитку громадянського суспільства [6]. Важливим моментом при цьому є те, що саме у Стратегії вперше було дано визначення поняття «громадянське суспільство» на законодавчому рівні. Так, у розділі I «Загальні положення» під поняттям «громадянське суспільство» розуміється такий стан суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності та самоорганізації [6].

Наведене визначення не зовсім розкриває сутність поняття «громадянське суспільство», адже воно не враховує політико-правові і економічні аспекти, внутрішню структуру суспільства та роль держави у формуванні громадянського суспільства. Отже, запропоноване у Стратегії визначення є вузьким, а тому з метою кращого розуміння державної політики у сфері розвитку громадянського суспільства його доцільно подати у більш широкому розумінні.

Повернемося до аналізу положень Стратегії. Основними проблемами громадянського суспільства визначено:

1) збереження тенденції до непрозорості, закритості та забюрократизованості в діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування замість налагодження ефективного діалогу із суспільством;

2) недосконалість чинного законодавства створює штучні бар'єри для створення та діяльності інститутів громадянського суспільства;

3) механізми участі громадськості у формуванні та здійсненні державної політики належним чином не реалізуються;

4) податкове навантаження не стимулює діяльність і розвиток інститутів громадянського суспільства та їх підтримку вітчизняними благодійними організаціями;

5) більшість інститутів громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки та вітчизняної благодійної підтримки;

6) потенціал інститутів громадянського суспільства щодо надання соціальних послуг населенню не використовується [6].

Зазначений перелік, який наведено у Стратегії, є неповним, оскільки у ньому не висвітлено всі проблеми громадянського суспільства. Зокрема, відомо, що в Україні активно розпочав свою діяльність такий інститут громадянського суспільства, як громадські ради. Однак немає механізму реалізації рішень цих громадських рад. Навіть ради, створені на найвищому державному рівні при Президентові України, такі як Громадська гуманітарна рада і Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства, мають всього лише статус дорадчого органу, а їхні рішення позбавлені прямої дії. Говорити про значний вплив і статус рад при органах виконавчої влади і місцевих обласних державних адміністраціях не доводиться.

Останні дослідження стану роботи громадських рад приводять до таких висновків: більшість положень громадських рад дублюють Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у містах Києві та Севастополі державній адміністрації, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996. Зважаючи на це, в їх пунктах збережено всі недоліки зразкового документа, зокрема недостатньо визначено процедури набуття членства в громадській раді, ведення діловодства та взаємодії з установами та організаціями. Усе це потребує значної деталізації [9, с. 53].

Понад 40 % громадських рад при міністерствах було сформовано лише у 2009 р., натомість громадські ради при обласних державних адміністраціях (ОДА) існують переважно з 2006 р. Державні службовці є членами громадських рад у кожному третьому випадку на рівні міністерств та у кожному шостому випадку на рівні ОДА. Загальна частка державних службовців у громадських радах на рівні міністерств становить 15 % та у громадських радах на рівні ОДА – 3 %. За наданою ОБВ інформацією оцінити ефективність роботи громадських рад неможливо [9, с. 54–55].

З наведеного випливає, що громадські ради хоча і є важливим інструментом забезпечення участі громадськості у формуванні державної політики, але вони все ж таки не виконують свої функції у зв'язку з власним несприятливим законодавчим статусом.

Розробниками Стратегії у розділі 4 «Завдання державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та шляхи їх реалізації» запропоновано низку заходів щодо розвитку громадянського суспільства. До них належать:

1) спрощення процедур та скорочення строків реєстрації інститутів громадянського суспільства (громадські, благодійні організації, органи самоорганізації населення тощо);

2) забезпечення права іноземців та осіб без громадянства, юридичних осіб приватного права на свободу об'єднання та заснування і участі в організаціях за професійною ознакою;

3) надання інститутам громадянського суспільства права здійснювати свою діяльність на всій території України;

4) запровадження європейських механізмів контролю органів виконавчої влади за діяльністю інститутів громадянського суспільства;

5) унормування питання щодо безпосереднього здійснення інститутами громадянського суспільства господарської діяльності з метою виконання статутних завдань;

6) вдосконалення процедур проведення місцевих референдумів, мирних зібрань, загальних зборів (конференцій), громадських слухань членів територіальної громади за місцем проживання;

7) вдосконалення правового статусу органів самоорганізації населення, встановлення гарантій їх діяльності;

8) адаптація законодавства України у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків до законодавства Європейського Союзу;

9) створення належних умов для участі молодих громадян через молодіжні громадські організації та об'єднання у розробленні і реалізації державної молодіжної політики та програм, що стосуються молоді [6].

Механізм реалізації зазначених заходів та Стратегії в цілому визначено у розділі 5 «Механізм реалізації Стратегії». За результатами аналізу цього розділу можна констатувати, що у розробників Стратегії абсолютно відсутнє розуміння механізму її реалізації. Так, у розділі закріплено, що заходи стосовно реалізації Стратегії, органи, відповідальні за їх виконання, та строки виконання цих заходів визначаються у Плані першочергових заходів щодо реалізації Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (далі – План першочергових заходів), а також у щорічних планах із реалізації Стратегії (далі – щорічні плани), які затверджуються Президентом України

за поданням Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства. Реалізація положень Стратегії, виконання Плану першочергових заходів, щорічних планів, моніторинг та оцінка стану їх виконання здійснюються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Органи виконавчої влади під час розроблення та реалізації нормативно-правових актів, програм, планів та окремих заходів керуються Стратегією [6]. Отже, механізм реалізації Стратегії є суто декларативним і не може здійснити відповідні перетворення в суспільстві.

Не містить конкретного механізму реалізації Стратегії і План першочергових заходів. Проте деякі аспекти цього Плану є доволі позитивними. До них належить пропозиція підготовки та подання в установленому порядку проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про органи самоорганізації населення”», в якому пропонується передбачити, зокрема, вдосконалення правового регулювання процедур проведення зборів (конференцій) жителів територіальної громади за місцем проживання та встановлення додаткових гарантій діяльності органів самоорганізації населення [6]. Ця пропозиція є доцільною, оскільки розширення повноважень органів самоорганізації населення сприятиме активізації громадської активності, що, у свою чергу, є позитивним моментом для розвитку громадянського суспільства.

Передбачені підп. 3 п. 1 Плану першочергових заходів підготовка та подання в установленому порядку проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання процедур консультацій з громадськістю в процесі підготовки нормативно-правових актів» [6] мають створити реальні можливості для впливу громадян на здійснення законотворчості. При розробленні зазначеного проекту Закону України слід обов'язково передбачити надання рішенням громадських рад статусу норми прямої дії та обов'язковості виконання. Таке законодавче впровадження дозволить громадянам безпосередньо брати участь у формуванні державної політики.

Отже, можна говорити, що до основних недоліків Стратегії належать:

- 1) відсутність розуміння поняття «громадянське суспільство» в його широкому розумінні;
- 2) неповний перелік проблемних питань формування громадянського суспільства;
- 3) відсутність чіткого механізму реалізації Стратегії.

Спробуємо надати пропозиції щодо можливих шляхів виправлення наведених недоліків. Почнемо із понятійного апарату, а саме поняття «громадянське суспільство». Для надання відповідного визначення запропонуємо характеристику цього поняття.

Структуру громадянського суспільства становить сукупність суб'єктів, які представляють недержавну сферу життєдіяльності. В юридичній думці немає єдиного підходу щодо структури громадянського суспільства. Так, одні науковці до цієї структури відносять: громадянина, об'єднання громадян, підприємців та інші недержавні економічні структури, політичні партії, які не залучені до процесу державного управління, органи самоорганізації населення, релігійні організації, недержавні освітні і культурні установи, наукові асоціації, спортивні організації та засоби масової інформації.

І. Хижняк розрізняє декілька видів складових структури громадянського суспільства:

1) економічного профілю – які залучені до процесу виробництва, комерційні асоціації, установи, що забезпечують їх паблік рілейшнз;

2) культурного профілю – релігійні, етнічні, громадські установи, які репрезентують і захищають колективні права та цінності;

3) інформаційного та освітнього профілю – діяльність яких спрямована на розповсюдження суспільних знань, ідей, інформації;

4) за інтересами – створюють сприятливі умови для реалізації інтересів представників різноманітних соціальних груп – робітників, членів професійних організацій, пенсіонерів тощо;

5) за галузевим розвитком – об'єднують фінансові та інші ресурси індивіда з метою поліпшення інфраструктури, інституцій, а також якості життя у спільнотах, де вони проживають;

6) за дотриманням громадянських прав – метою яких є пошук шляхів демократизації політичної системи через проведення моніторингу дотримання прав людини, проведення опитування громадської думки, антикорупційні заходи [7, с. 54].

На нашу думку, до структури громадянського суспільства слід віднести перш за все такі інституції, як об'єднання громадян та органи самоорганізації населення.

Свої завдання і функції громадянське суспільство може виконати лише шляхом взаємодії із державою. Аналіз історії становлення концепції громадянського суспільства, проведений нами у першому питанні цього розділу, указує на той факт, що попри антагоністичний характер взаємовідносин, який так чи інакше супроводжує процес комунікації між владою та недержавним сектором, саме громадянське суспільство також не може сформуватися поза існуванням держави. Адже саме влада вкупі зі своєю директивністю та трансцендентним бажанням тотально контролювати кожен ділянку суспільного життя й виступає тим подразником, який цілком природно викликає адекватний спротив у громадському середовищі.

Метою та результатом існування громадянського суспільства, безумовно, є перетворення держави на правову, вихідний принцип якої – пріоритет осо-

бистості та визнання її найвищою цінністю. Реалізація цього принципу можлива за умови забезпечення верховенства права і закону, недоторканності прав і свобод громадянина.

Підсумовуючи наведене, можна констатувати, що громадянське суспільство – це такий політико-правовий і економічний стан суспільства, який гарантує рівноправність громадян, забезпечення і захист їхніх права і свобод, а також незалежний від держави, проте співпрацює з нею заради суспільного блага. Це визначення доцільно закріпити у розділі 1 «Загальні положення» Стратегії.

Наступним недоліком є неповний перелік проблемних питань формування громадянського суспільства. Як уже зазначалося, однією з основних проблем формування громадянського суспільства є відсутність у такого його найважливішого елементу, як громадська рада, можливості ухвалювати рішення, які матимуть норми прямої дії і є обов'язковими до виконання всіма органами виконавчої влади. Тому до переліку комплексу проблем, що є актуальними як для суспільства, так і для держави, що міститься у розділі 1 «Загальні положення» Стратегії, доцільно включити й таку проблему, як відсутність у громадських рад при органах влади реального механізму впливу на формування державної політики і реалізацію своїх рішень.

Що стосується відсутності чіткого механізму реалізації Стратегії, то, на нашу думку, доцільно звернутися до досвіду зарубіжних держав, насамперед Сполучених Штатів Америки, у філософії якої значне місце посідає правовий прагматизм. Проаналізуємо, на яких саме принципах базується філософсько-правова концепція правового прагматизму і чим вона може бути корисною для української філософсько-правової думки.

Протягом усієї історії існування США вплив американської творчої конструктивної думки сприяв прогресу знання в усьому світі. Цей вплив особливо помітний у розвитку прикладних наук, де американцям належить безліч інноваційних досягнень. У сфері інтелектуальних роздумів, зокрема у філософії, внесок американської науки обмежується одною, але надзвичайно продуктивною ідеєю. В американській науковій літературі вона характеризується як «ідея про ідеї» і називається «прагматизм». Прагматизм, притаманний виключно американській школі філософської думки, виник тільки наприкінці XIX ст. Однак джерела його концепцій сягають глибин історії американської філософії.

Особливість американського філософського світогляду історично виявляється у тому, що із самого початку свого виникнення американське суспільство розвивалося в рамках твердої релігійної ідеології, яка насаджувала культуру повчального характеру і правил, вимагаючи беззастережного підпорядкування. Інтелектуальний і духовний розвиток раннього періоду амери-

канської історії був прямим продовженням соціальних суперечностей, які змусили групу релігійних дисидентів покинути Старий Світ. Їхні погляди формувалися під знаком ілюзорної утопічної мрії втілити на новому місці ідеї громадського порядку в тому вигляді, як вони представлені в текстах Старого і Нового Заповіту. В умовах практичних труднощів філософські рефлексії поза контекстом цих джерел не були домінуючим заняттям переселенців у процесі адаптації і соціокультурного становлення. Інтелектуальні пошуки у період ранньої американської історії концентрувалися на спробах втілити біблійні догмати про праведне життя і принципи організації соціальних відносин у реаліях незнайомої дійсності. Створені системи управління і світогляду ґрунтувалися на уніфікації та стандартизації життєвого укладу, догматизації ідеології та духовних прагнень. Разом з тим неухильне слідування біблійним догматам не запобігало появі інакомислення і неортодоксального тлумачення біблійного канону і його суперечливих положень, тим більш що спочатку американські колонії не були однорідним, об'єднаним суспільством. Роз'єднаність і суперництво стали причиною багатьох як прогресивних, так і негативних, навіть ганебних подій у соціальних відносинах раннього американського суспільства (полювання за відьмами в Сейлемі, наприклад). Американські інтелектуальні діячі, наставляючи парафіян відповідно до літери Святого Писання, міркували про принципи устрою церкви та її об'єднуючої суспільної ролі. Вони засновували свої філософські теорії, рухи, школи і традиції на переконаності в sacramентальному змісті історичної місії переселенців, нерідко розвиваючи свої теорії в різних напрямках. Загальною висхідною філософською позицією було переконання в тому, що їм призначено здійснити особливу місію, для виконання якої серед усіх інших Господь обрав саме їх. Однак розбіжність і суперечності при тлумаченні Святого Писання і методів здійснення його канонів часто викликали запеклі спори між представниками конкуруючих конфесійних груп. Такий процес формування філософських поглядів позначився і на формуванні американського законодавства.

Як бачимо, основна сутність правового аспекту американського прагматизму полягає у застосуванні практичного досвіду під здійснення правотворчої діяльності, іншими словами, у наданні судовій практиці переваги над іншими джерелами права. Слід зауважити, що для української правової філософської думки застосування судової практики не є чимось незнаним. Так, український філософ Памфіл Юркевич у праці «Історія філософії права» зазначав: «Прокурор тягне справу на юридичний ґрунт, а захисник – на ґрунт моралі, розуму. І з цього огляду, хто добре ознайомлений із системою морального світу, той завжди зуміє зв'язати ідею права з мораллю, так що перехід відбувається природно, і захист стає надійним. Навіть якби ми були скептиками, то й у такому випадку не могли б заперечувати важливість для практики вивчення моральної

філософії, адже вона дає зрозуміти, на яких засадах тримається або спирається певний факт права» [8, с. 254]. Із сутності цитованого тексту випливає, що важливе значення має моральна сторона права, яка може відрізнитися у тому чи іншому випадку. Тому судова практика допомагає зрозуміти, як норми законодавства узгоджуються із дійсністю, дає характеристику правильності того чи іншого закону, а також ефективності його практичної реалізації.

Таким чином, ураховуючи основні постулати концепції правового прагматизму, можна з упевненістю говорити, що механізм реалізації Стратегії має базуватися на вдосконаленні чинного і прийнятті нового законодавства. При цьому, розробляючи нове законодавство, обов'язково доцільно проводити експертну оцінку можливості практичного застосування його норм.

Доволі актуальним у цьому контексті виглядає внесення змін до Закону України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Так, 2000 р. в Україні було проведено Всеукраїнський референдум за народною ініціативою, на який було винесено питання щодо скасування депутатської недоторканності, зменшення кількості депутатів Верховної Ради України та формування двопалатного парламенту. Результати зазначеного референдуму не втілено в життя й до цього часу, а вже минуло 12 років. Таким чином, положення зазначеного Закону України про механізм упровадження результатів всеукраїнського і місцевого референдумів не діють, а отже, відповідно до запропонованої нами концепції правового прагматизму мають бути змінені. Зокрема, потребують значної зміни положення глави VI «Дорадче опитування громадян України». Термін «дорадче опитування» доцільно замінити на термін «опитування». Також слід передбачити норму такого змісту: «Результати опитування громадян, проведені під час всеукраїнського або місцевого референдуму, є нормами прямої дії та мають бути реалізовані шляхом прийняття відповідного нормативно-правового акта Президентом України, Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування».

Висновки. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства потребує значного доопрацювання з урахуванням українського досвіду практичного застосування законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30.
2. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XII // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 33.
3. Про об'єднання громадян : Закон України від 16.07.1992 р. № 2460-XII // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 34.
4. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 23.

5. Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні : Указ Президента України від 25.01.2012 р. № 32/2012 // Уряд. кур'єр. – 2012. – № 19.
6. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації : Указ Президента України від 24.03.2012 р. № 212/2012 // Уряд. кур'єр. – 2012. – № 65.
7. Хижняк І. А. Теоретичні проблеми громадянського суспільства у країнах Заходу періоду постіндустріальних трансформацій / І. А. Хижняк // Наук. пр. МАУП. – К., 2003. – Вип. 5. Актуальні питання політології. – 200 с.
8. Історія філософії права; Філософія права; Філософський щоденник. – К. : Ред. журн. «Український Світ», 1999. – 400 с.
9. Як організувати державну політику сприяння розвитку громадянського суспільства / Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2011. – 224 с.

СТАНОВЛЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ФИЛОСОФИИ АМЕРИКАНСКОГО ПРАГМАТИЗМА И НЫНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА УКРАИНЫ

Кравченко С. С.

Проанализированы положения Стратегии государственной политики содействия развитию гражданского общества в Украине, утвержденной Указом Президента Украины от 24 марта 2012 г. № 212/2012, на предмет наличия в ней недостатков и соответствия реалиям современного состояния гражданского общества. Внесены предложения относительно усовершенствования механизма реализации Стратегии в контексте теории правового прагматизма. Предложено внести изменения в Закон Украины «Про всеукраинский и местные референдумы» относительно внедрения результатов всеукраинского и местного референдумов.

Ключевые слова: общественный совет, гражданское общество, государственная политика, объединение граждан, правовой прагматизм, референдум.

CIVIL SOCIETY FORMATION IN IDEAS OF AMERICAN PRAGMATISM PHILOSOPHY REPRESENTATIVES AND MODERN UKRAINIAN POLICY

Kravchenko S. S.

In article analysis position State policy strategy of civil society development in Ukraine was approved Decree of the President of Ukraine from 24th May 2012 № 212/2012. Research subject are defects and conformity to modern status civil society. Author gives propositions about improvement mechanism Strategy realization in context of legal pragmatism. Specifically, propose introduction of changes to Law of Ukraine «On All-Ukrainian and local referendums».

Key words: civil council, civil society, civil organizations, legal pragmatism, referendum, state policy.

УДК 340.12

Г. П. Ковальова, кандидат культурології

ПРАВОВЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ

Проаналізовано особливості становлення теорії правового суспільства в контексті вітчизняного філософсько-правового дискурсу. Розглянуто основні варіанти концептуалізації феномену правового суспільства в українській філософії права. Обґрунтовано необхідність створення інтегративної теорії правового суспільства з урахуванням його суб'єктивно-ціннісних та об'єктивно-матеріальних аспектів існування.

Ключові слова: *правове суспільство, концепт правового суспільства, ідеал правового суспільства.*

Актуальність проблеми. Відомо, що Україна є суспільством, яке тільки знаходиться на шляху реалізації верховенства права і фундаментальних цінностей демократії в суспільному житті. На цьому шляху розвиток українського соціуму відбувається одночасно з пошуком і розробленням загальної парадигми подальшого правового, політичного, соціокультурного та економічного розвитку. Таким ідеалом суспільного розвитку все частіше вважається ідеал «правового суспільства».

Концепт «правове суспільство» з'явився в контексті теоретичного осмислення і практичного забезпечення демократичного правового розвитку України відносно недавно, але вже посів власне місце поряд із традиційними понятійними конструкціями, які виражають соціально значущі ціннісно-цільові орієнтири (такими, як «правова держава», «громадянське суспільство»), проте філософський дискурс правового суспільства тільки зароджується і ще потребує теоретико-методологічної розробки та власного осмислення. Дослідження проблем правового суспільства як соціокультурного феномену, який складається за межами державних структур і не є тотожним правовій державі чи однопорядковим з громадянським суспільством, виступає одним із найважливіших завдань сучасної філософсько-правової науки. Відповідно звернення до визначення місця і найдоцільніших напрямів концептуального аналізу проблем правового суспільства в сучасних вітчизняних філософсько-правових дослідженнях є доречним та актуальним.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблематика правового суспільства імпліцитно з'являється вже в дослідженнях, присвячених правовому ідеалу, зокрема в працях П. Новгородцева, М. Алексєєва та В. Нерсєсянца, і розв'язується з точки зору визнання регулюючої та орієнтуючої ролі права

в суспільстві та необхідності врахування феноменологічних, антропологічних та ціннісних підстав права на шляху самовдосконалення суспільства. Подальший розвиток ідея правового суспільства знаходить на сучасному етапі розвитку філософсько-правової думки в працях С. Максимова, М. Цимбалюка, Ю. Калиновського, В. Андрущенко. Деякі аспекти проблеми правового суспільства розглядаються в роботах Г. Горяєвої, О. Стасевської, В. Толкачова, О. Самсоної. Однак аналіз наукових джерел і публікацій з даної теми, незважаючи на певні розробки, свідчить про те, що концептуалізація правового суспільства залишається досить неоднозначною і невизначеною.

Метою статті є розкриття основних варіантів концептуалізації феномену правового суспільства в українському філософсько-правовому дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Як окремий предмет дослідження проблемі правового суспільства одним із перших осмислив С. Максимов. На його думку, у найбільш загальному сенсі правове суспільство означає співтовариство (асоціацію) правових осіб. Це суспільство, що саморегулюється, в якому обмеженням свободи одного суб'єкта є лише така ж рівна свобода іншого суб'єкта, або таке суспільство, в якому утверджується принцип верховенства права [1, с. 310]. Зазначається, що за змістом поняття «правове суспільство» є дуже близьким до поняття «правова держава». Водночас визнається, що поняття «правове суспільство» як співтовариство правових осіб є конструктом, кращим за конструкт «правова держава», позаяк воно водночас існує як у політико-юридичному, так і в культурному вимірі [2, с. 17].

Розкриваючи основні риси цього поняття, С. Максимов розмірковує в межах кантівської парадигми, а саме громадянський стан він розглядає як стан правовий, що заснований на таких апріорних принципах: 1) свобода кожного члена суспільства як людини; 2) його рівність з кожним іншим як підданим; 3) самостійність кожного члена суспільства як громадянина [2]. Головними компонентами або умовами існування правового суспільства дослідник вважає, по-перше, його неінституційні складові, засновані на принципі автономії розуму: правову людину як суб'єкта права; правову свідомість як цільову ціннісну настанову на безумовне визнання прав людини; неупереджену думку; по-друге, інституційні умови існування, засновані на конструкції суспільного договору, – інститути громадянського суспільства і правової держави, які гарантують громадянські і політичні права [1].

У правовому суспільстві наявні пріоритет права над політичною владою, рівність усіх (громадян і влади) перед законом, а також дотримуються фундаментальні природні права людини. «Це суспільство, в якому панує принцип верховенства права, або суспільство, в якому права людини є витребуваними, безумовними і гарантованими» [3, с. 82].

Основними принципами взаємовідносин суб'єктів у правовому суспільстві, за С. Максимовим, виступають такі: для фізичних і юридичних осіб у відносинах соціального обміну – «дозволено робити все, що не заборонено правом»; для суб'єктів владних повноважень – «заборонено втручатися в діяльність підлеглих суб'єктів за межами дозволеного правом».

Отже, у концепції С. Максимова правове суспільство розглядається як така спільнота, в якій реалізовано принцип верховенства права, тобто всі суб'єкти підкоряються праву не примусово, а за переконанням, громадяни мають право безперешкодно висловлювати свою думку, ухвалювати власні рішення, відчувати себе самостійними і незалежними від волі держави. С. Максимов підкреслює, що за поняттям «правове суспільство» не стоїть конкретна емпірична дійсність, воно є певною регулятивною ідеєю, гіпотетико-ідеальним станом суспільства, смисловказуючим орієнтиром, який є альтернативним як деспотизму, так і анархії.

У цьому сенсі вдалою є аналогія, наведена дослідником: «...навіть найдосконаліший стан права... не призведе до досконалого стану всього суспільного життя, стану “земного раю”. Роль права в житті людини скоріше аналогічна ролі страховки в альпіністів, котра аж ніяк не піднімає людину наверх, тобто не є чинником її “вдосконалення”, але вона і не дає впасти їй вниз і тим самим робить свій внесок у її “сходження до реалізації здібностей”. Право не гарантує успішність сходження, але воно гарантує від невдач (у разі дотримання основних правил – єдиних для всіх “універсалізованих заборон”)... І якщо “диво перетворення” в соціально-онтологічному плані, тобто в масштабах соціуму, як досконалий стан емпіричного здійснення ідеалу стає неможливим... то в плані індивідуально-екзистенціональному такий морально-метафізичний акт, таке “перетворення”... просто необхідні, аби прийняти етику “категоричного імперативу” як умову правосвідомості, світу права в цілому» [1, с. 318].

Таким чином, тут акцентується на тому моменті, згідно з яким суспільство можна вважати дійсно правовим лише в міру надання ним певних можливостей для самореалізації людини, тоді як міра і способи використання цих можливостей не перебувають у прямій залежності від їх правового забезпечення, а є похідними від особистої ініціативи та схильностей самого суб'єкта права. Сама ж ідея правового суспільства подається автором як логічне завершення розробленої ним концепції правової реальності, яка знаходить своє адекватне соціальне втілення передусім у правовому суспільстві.

На ціннісно-ідеальну природу концепту правового суспільства вказує М. Цимбалюк, який розглядає правове суспільство передусім як «аксіологічний атрактор», який визначає принципове переосмислення сутнісного змісту та ролі права в організації суспільного життя, однак не містить жодних «абрисів»,

які характеризують структурно-функціональне впорядкування такого «ідеального суспільства» [4, с. 161].

М. Цимбалюк підкреслює, що з огляду на сучасну демократичну зміну співвідношення між правом та владою за рахунок поступового переходу від суто адміністративно-патерналістського регулювання до переважно самоорганізаційного відповідним чином на рівні суспільної та індивідуальної правосвідомості концепт «правове суспільство» зараз асоціюється передусім із саморегульованими модусами впорядкування соціуму, що ґрунтуються на рівноважному взаємообмеженні діапазонів свободи суб'єктів суспільної комунікації. У зазначеному контексті автор розглядає ідею правового суспільства як значно масштабнішу за мету побудови правової держави, тобто ідеї правового обмеження державної влади шляхом визначення непорушності певних суб'єктивних прав. Адже для того, аби щось гарантувати, воно має вже бути як певна реальність, нехай навіть суб'єктивно-вольова. Це означає, що право як сфера відносин між людьми має здійснюватися за межами держави, а саме у сфері громадянського суспільства, і визнаватися як цінність більшістю [4].

Утвердження ідеї правового суспільства в контексті правосвідомості, так само як і її реалізація, на думку М. Цимбалюка, передбачає комплекс відповідних перетворень у царині буттєвої організації суспільства як онтологічному підґрунті формування та сфери здійснення ідей. Останнє включає низку шарів чи онтологічних рівнів, кожен з яких має свої механізми та специфіку впливу на процес втілення принципу верховенства права в суспільстві. Серед них дослідник виокремлює насамперед соціально-інституційні, антропологічні та ціннісно-комунікативні чинники, які репрезентують зовнішні відносно до суб'єкта права, внутрішні та інтерактивні детермінанти формування та реалізації правових сенсів.

У цілому, аналізуючи теоретичні нариси М. Цимбалюка щодо правового суспільства, зазначимо, що коли йдеться про соціально-інституційні чинники пріоритетності права в суспільстві, дослідницька увага концентрується переважно на проблемі узгодження функціонування держави та інститутів громадянського суспільства як онтологічної основи самореалізації особистості та усвідомлення своєї автономності, «рівносуб'єктності» перед обличчям держави.

В антропологічній площині буттєвої мотивації побудови правового суспільства М. Цимбалюк відзначає насамперед потребу у розв'язанні проблем «виховання та навчання громадськості».

Що стосується ціннісно-комунікативного аспекту здійснення ідеї правового суспільства, то в цьому сенсі основним завданням вважається консолідування суспільства «на базі автономізації правосвідомості, взаємовизнання прав і свобод фізичних та юридичних осіб, а також встановлення чіткого

правопорядку, що узгоджувався б з такими загальнолюдськими цінностями, як свобода, відповідальність, рівність та справедливість» [4, с. 166–167].

Отже, у цілому зазначений автор наполягає на тому, що ідея побудови правового суспільства, а не тільки демократичної правової держави, може бути реалізована в міру того, як у надрах людського буття розвиватимуться механізми самоорганізації та саморегулювання, альтернативні державно-владним формам суспільного порядку.

Досліджуючи проблеми теоретичної концептуалізації та системного оформлення уявлень про правове суспільство, слід розглянути наукову розвідку в цьому напрямі, репрезентовану в роботах В. Андрушенка, в яких зазначена проблематика досліджується переважно з точки зору визначення специфіки процесів суспільної організації та самоорганізації [5]. Дослідник аналізує політико-правові і моральні підвалини демократичної організації та самоорганізації, залучаючи категорію «правове суспільство», що, на його думку, поєднує в собі елементи громадського самоврядування і нормативні приписи, існуючі в суспільстві. У цілому він погоджується з визначенням правового суспільства, яке формулює С. Максимов, підкреслюючи, що правове суспільство може бути представлене як ідеальний тип, який розкриває певний аспект громадянського суспільства, спосіб його буття, та як ідеальна система, яка протистоїть у змістовному розумінні аномії, тобто дезорганізації, розпаду, анархії. Правовий характер суспільства виключає домінування як громадянського суспільства над державою, так і держави над суспільством і передбачає їх «рівновагу». Але фактично, аналізуючи правове суспільство в контексті становлення правової держави, В. Андрущенко виходить на проблему виникнення і розвитку громадянського суспільства як самоорганізуючої системи більш високого рівня, без якої неможливе становлення демократії.

Серед сучасних авторів, які здійснили істотний внесок у вивчення філософсько-правових аспектів взаємодії правової держави та громадянського суспільства, необхідно відзначити також О. Самсонову та М. Толкачова [6; 7]. На їхню думку, громадянське суспільство і правова держава взаємодіють і взаємозумовлюють правове суспільство, а індикатором становлення правового суспільства виступає розвиток інститутів громадянського суспільства і правової держави. Однією з умов становлення правового суспільства є єдність правової держави та громадянського суспільства, їх взаємодія, а також обмеження державної влади правом. Правовий характер суспільства виключає домінування громадянського суспільства над правовою державою, як і правової держави над громадянським суспільством, а припускає їх «рівновагу» через розмежування їхніх функцій. Отже, громадянське суспільство і правова держава виступають взаємопередбачуваними і взаємодоповнюючими сторонами правового суспільства, де спонтанні і раціональні засади, свобода і порядок урівноважені і де підкорення універсальним нормам організовано таким

чином, що не тільки не пригнічує, а, навпаки, сприяє вияву самостійності людини та розвитку її індивідуальності.

Правове суспільство як принцип, що може виступати основою побудови української державності, розглядається в роботах Г. Горяєвої та О. Стасевської, які зазначають, що найактуальнішою для сучасного політичного процесу в Україні є проблема побудови власної державності на принципах правового суспільства. Ураховуючи певні авторитарні та диктаторсько-тоталітарні традиції в нашій історії, принцип «правового суспільства» має визначатися не юридичною домінантою в житті суспільства (що може перетворитися на бюрократичний контроль «уся» і «усього»), а громадсько-політичною свободою. Тобто принцип «правового суспільства» має створювати правові засади громадянської і політичної свободи» [8, с. 40].

Філософсько-правові аспекти становлення правового суспільства в Україні висвітлюються в роботах Ю. Калиновського, який вважає, що правове суспільство, громадянське суспільство та правова держава взаємозумовлюють і детермінують існування один одного [9]. Порівнюючи поняття «правова держава» і «правове суспільство», Ю. Калиновський підкреслює їхню взаємозумовленість, але зазначає, що перше поняття спрямоване на справедливу (демократичну) побудову системи «громадянин – влада» (інституційні умови), а друге – на реалізацію цих умов у повсякденному житті громадян, виходячи з принципу верховенства права. Розглядаючи співвідношення понять «громадянське суспільство» та «правове суспільство», дослідник підкреслює їхню синонімічність у широкому значенні [10].

Світоглядною основою правового суспільства зазначений автор вважає передусім громадянську правосвідомість, що як соціально-правовий феномен базується на певних константах: визнання прав і свобод громадянина, встановлення горизонтальних (комунікативних) зв'язків між громадянами на основі права, невтручання держави у сферу громадянського суспільства і водночас забезпечення правової бази його існування, визнання природних прав людини первинними щодо позитивних прав [10, с. 120]. Відповідно громадянська правосвідомість як передумова правового суспільства містить органічне поєднання особистих уявлень про право, справедливість, рівність та колективних пріоритетів щодо реалізації цих цінностей на практиці.

Важливими чинниками розвитку правового суспільства в Україні Ю. Калиновський вважає також засоби масової комунікації через їх потужний вплив на масову свідомість населення. Необхідним моментом самоорганізації правового суспільства визнається зростання показників соціальної комунікативності, оскільки при цьому збільшується ступінь взаємодії і взаємозалежності підсистем та елементів правового суспільства, а також зростає коефіцієнт їх взаємовпорядкування. Правову комунікацію Ю. Калиновський розглядає як механізм у самоорганізації правового суспільства, за допомогою якого дискурс

у трикутнику громадянин – влада – суспільство набуває певні діалогічні технології та інтерсуб'єктивістські практики.

Висновки. Анітрохи не применшуючи значущості та евристичний потенціал кожної розглянутої концепції правового суспільства, слід визнати певний брак філософсько-правових досліджень даної тематики. Проблемна ситуація полягає у наявності соціального запиту на створення цілісної філософської концепції правового суспільства і визначення шляхів його формування в Україні та водночас відсутності комплексного науково обґрунтованого знання щодо цього. Дискурс правового суспільства знаходиться в стадії становлення і потребує подальшого та глибшого визначення онтологічних, гносеологічних, аксіологічних, соціокультурних та логіко-методологічних засад.

Визначаючи актуальність і глибину поставлених питань, доводиться констатувати, що в існуючих філософсько-правових підходах до аналізу теоретичних основ правового суспільства помітно превалює зведення останнього до аксіологічної та деонтологічної складових. Правове суспільство розглядається переважно як певна регулятивна ідея, ціннісний ідеал та як розширене розуміння громадянського суспільства чи правової держави, що може призвести до методологічної плутанини і неясності, коли ототожнюються поняття близькі і взаємопов'язані, але не тотожні.

Сьогодні наявною є необхідність створення концептуальних основ інтегративної філософської теорії правового суспільства, яка б корелювала з динамікою правової і соціокультурної реальності. На нашу думку, це можливо за умови відповідного перегляду уявлень про систему людського буття згідно з принципами посткласичної філософсько-правової раціональності. Мається на увазі необхідність синтезування нової картини «правового буття», в якій суб'єктивно-ціннісні та об'єктивно-матеріальні аспекти існування правового суспільства розглядалися б як взаємодоповнюючі та невід'ємні, тим більше що сам правовий сенс та регулятивна ідея правового суспільства є значною мірою детермінованими соціально-економічними, політичними, культурно-ціннісними, комунікативними, антропологічними чинниками, систематизоване вивчення зв'язку та відносин яких ще потребує свого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
2. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 17–23.
3. Максимов С. І. Про концепт «правове суспільство» / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 7. – С. 82–87.
4. Цимбалюк М. М. Формування та реалізація ідеї правового суспільства у процесі розвитку інститутів народовладдя / М. Цимбалюк // Право України. – 2011. – № 7. – С. 161–168.

5. Андрущенко В. Організоване суспільство / В. П. Андрущенко. – К. : Атлант ЮЕМ-Сі, 2006. – 404 с.
6. Самсонова О. В. Правове суспільство і шляхи формування його в Україні / О. В. Самсонова // Розвиток української правової системи за роки незалежності : тези доп. і наук. повідомл. всеукр. студ. наук. конф. / за ред. М. І. Панова, – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2006. – С. 5.
7. Толкачов М. В. Правове суспільство та умови його формування / М. В. Толкачов // Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави : матеріали IV Всеукр. наук. конф. правників-початківців, присв. пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурилова, В. В. Копейчикова, Одеса, 10–11 листоп. 2006 р. / відп. ред. Ю. М. Оборотов. – Одеса : Юрид. л-ра, 2006. – С. 24–26.
8. Горяєва Г. М. Перехідні процеси і сучасне українське суспільство / Г. М. Горяєва, О. А. Стасевська // Особистість в умовах сучасних політичних відносин : зб. наук. ст. (за матеріалами XIV Харк. політол. читань). – Х. : Право, 2003. – С. 39–41.
9. Калиновський Ю. Ю. Парадигмальні виміри правосвідомості українського суспільства : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Майдан, 2012. – 346 с.
10. Калиновський Ю. Ю. Громадянська правосвідомість як основа функціонування правового суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Грані. – 2005. – № 4. – С. 118–122.

ПРАВОВОЕ ОБЩЕСТВО КАК ОБЪЕКТ ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСА

Ковалева Г. П.

Проанализированы особенности становления теории правового общества в контексте отечественного философско-правового дискурса. Рассмотрены основные варианты концептуализации феномена правового общества в украинской философии права. Обоснована необходимость создания интегративной теории правового общества с учетом его субъективно-ценностных и объективно-материальных аспектов существования.

Ключевые слова: правовое общество, концепт правового общества, идеал правового общества.

LAW SOCIETY AS AN OBJECT OF PHILOSOPHICAL LAW DISCOURSE

Kovaleva G. P.

The features of the formation of the theory of law society in the context of ukrainian philosophy of Law are analysed. The main version for the conceptualization of the phenomenon of the law community in the Ukrainian legal philosophy are reviewed. The necessity of creating an integrative theory of law society and the study of its values and subjective, objective and material aspects is proved.

Key words: law society, the concept of law society, ideal of law society.

УДК 343.9

С. Ю. Лукашевич, кандидат юридичних наук, доцент;
Д. І. Груба, здобувач

ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ЗАСТОСУВАННЯ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ

Проаналізовано історичні та теоретичні підвалини застосування синергетичної парадигми в соціально-гуманітарному знанні. Визначено, що предметом соціальної синергетики охоплюються всі етапи універсального процесу самоорганізації суспільства як процесу еволюції порядку: його виникнення, розвитку, самоускладнення та руйнування, тобто весь цикл розвитку системи в аспекті її структурного впорядкування.

Ключові слова: синергетика, самоорганізація, соціальна синергетика, методологія.

Актуальність проблеми. В умовах сучасного світу, інформаційної насиченості майже всіх процесів, їх інформатизації та перенесення соціальної комунікації у віртуально-інформаційний простір стало очевидним, що колишні методологічні підходи до моделювання складних соціальних конструктів не враховують або, принаймні, недооцінюють чинники детермінації складних еволюційних процесів і значення хаотичного начала в еволюції. Парадигма модернізму на початку XXI ст., коли техногенна цивілізація безперервно продукує локальні і глобальні проблеми, переживає глибоку теоретичну кризу [7, с. 3]. З цього приводу Е. Агацці зазначає: «Складеться враження, що суспільство ніби зробило крок від сцієнтизму до антисцієнтизму; іншими словами, розуміння науки і техніки як абсолютного та безумовного блага змінилося розглядом їх як носіїв зла» [1, с. 30].

З огляду на ці проблеми друга половина XX ст. ознаменувалася сплеском міждисциплінарних наукових досліджень, в яких завдяки синкретичному синтезу робилися спроби по-іншому розв'язати «старі» і «нові» проблеми розвитку людства на сучасному етапі. Прикладом цього є виникнення нової наукової парадигми, в основу якої було покладено міждисциплінарний (мультидисциплінарний, або – в термінах англійських та німецьких дослідників – інтердисциплінарний) науковий напрям, який дістав назву синергетики. Її називають новою (некласичною), або постнекласичною науковою парадигмою, яка зародилася у лоні природничонаукового знання (на противагу класичній, ньютонівській парадигмі XVII ст. і так званій неокласичній, яка виникла на зламі XIX та XX ст.) [3, с. 56].

Мета статті – піддати науковому аналізу історичні та теоретичні передумови застосування положень, принципів та наукового інструментарію синергетичної парадигми в соціально-гуманітарному знанні.

Виклад основного матеріалу. Науковий пошук у науках про суспільство, закони і способи його існування та розвитку наприкінці ХХ ст. призвів до того, що дослідники соціально-правової реальності дійшли висновку про нелінійний характер залежностей у соціальній дійсності. Прийшло розуміння не тільки того, що причинність у соціальній сфері не тільки має нелінійний характер, а й того, що соціальне буття має досліджуватися з точки зору впливу на нього багатьох чинників. Як реакція на таке розуміння набула поширення в науці нова нелінійна методологічна парадигма – синергетика. З цим можна пов'язати поширення в науках про суспільство в другій половині ХХ ст. синергетики як методологічної теорії наукового пізнання. Синергетика переконливо доводить хибність поглядів на суспільство як на об'єкт, який абсолютно підконтрольний владі та розвиток якого визначається виключно вольовими управлінськими рішеннями.

Термін «синергетика» походить від грецького *sinergeia*, що означає спільну дію. Уперше поняття синергізму було введено в соціологію ще на початку ХХ ст. у роботі Л. Форда: «Вже дуже давно було ясно, що існує універсальний принцип, який в усіх сферах природи і на кожному ступені розвитку є активним, консервативним, творчим і конструктивним, але були потрібні тривалі міркування і обширні спостереження, аби відкрити його справжню природу. Після того як я ясно зрозумів цей принцип, для мене виникли труднощі: як звести його до найпростішої форми і яке дати йому відповідне ім'я. Зрештою, я зупинився на слові “синергія” як найбільш вдалому вираженні для його двійстого характеру: енергії та взаємності». Це поняття також використовувалося для позначення деяких окремих явищ [9, с. 173].

Проте як окремих напрям у науці синергетика сформувалася тільки в 70-ті рр. ХХ ст. Її родоначальниками вважають засновника Штутгартської школи Г. Хакена та засновника Брюссельської школи І. Пригожина. Хакен визначав синергетику як науку про самоорганізацію, теорію «спільної дії багатьох підсистем, у результаті якої на макроскопічному рівні виникають структура і відповідне функціонування». У 1970-ті рр. Хакен, який зайнявся питанням про наявність загальних законів самоорганізації, запропонував вивчати його у рамках особливої дисципліни, яку він і назвав синергетикою [14, с. 38–39].

Теоретичне підґрунтя науки, що згодом з легкої руки Хакена отримала загальновизнане найменування «синергетика», або «синергетична парадигма», було закладене приватнонауковими теоріями, що розроблялися в межах природничих наук, вихідні принципи та методологія яких згодом набули мета-

теоретичного та метанаукового характеру. Це насамперед теорія дисипативних структур (І. Пригожин, Г. Ніколіс, І. Стенгерс та ін.), теорія динамічного хаосу (А. Пуанкаре, Г. Хакен та ін.), теорія нелінійної динаміки (Д. Чернавський, Г. Малинецький, Д. Трубецков, С. Курдюмов, О. Князева та ін.). Вагомий здобуток синергетична парадигма отримала з розвитком методологічних та теоретичних підвалин загальної теорії систем (Л. фон Берталанфі, Ч. Черчмен, У. Р. Ешбі, І. В. Блауберг, В. Н. Садовський, Е. Г. Юдін та ін.).

Крім Хакена, розробленням концепцій синергетики займалися багато інших науковців, наприклад І. Пригожин, розробники теорії катастроф радянський вчений В. Арнольд та французький дослідник Р. Том, російські вчені А. Самарський, С. Курдюмов, О. Князева, М. Моїсєєв, Д. Чернавський (московська школа), один із засновників та піонерів теорії хаосу, представник США М. Фейннгаум (теорія динамічного хаосу) та ін.

У своєму становленні синергетика пройшла декілька етапів [5, с. 70–71]:

1) до 1970-х рр. – етап розроблення теоретичних моделей для опису специфічних ефектів у межах різних, не пов'язаних між собою наукових дисциплін (фізичні властивості лазера, термодинаміка, теорія катастроф, глобальна екологія, біологічна теорія систем тощо);

2) з 1970 по 1975 р., коли було винайдено подібність рівнянь, що використовувалися для опису складних систем різної природи, і схожість їх поведінки, інтенсивно розвивається процес, пов'язаний із застосуванням ідей самоорганізації в різних сферах наукових досліджень (квантова фізика, астрофізика, демографія, історія, лінгвістика тощо);

3) з 1975 р. розпочинається етап становлення концепції самоорганізації, коли створюється конкретна дослідницька програма міждисциплінарного типу. Для цього етапу характерна стратегія «глобалізації» концепцій синергетики.

Засновники нового наукового напрямку неодноразово робили спроби проаналізувати джерела його формування: квантову механіку, термодинаміку, фізику нерівноважних станів та теорію динамічних систем. Так, у біології формувалося розуміння розвитку як імовірного процесу; теорія Ч. Дарвіна розкрила, яким чином у живій природі з хаотичної, неврегульованої мінливості виникає впорядкована еволюція, що призвела до сучасної біосфери. Завдяки Дарвіну природознавство вперше «зустрілося» із синергетикою. Останніми десятиліттями еволюційний спосіб розгляду явищ та імовірнісний підхід, характерні для біології, починають активно використовуватися в природничонаукових дисциплінах про неорганічну природу, у фізиці, хімії, а також у суспільствознавстві та когнітивних науках [7, с. 5].

Визначальну роль у розвитку синергетики відіграла квантова фізика, яка визначила безумовні революційні перетворення в науковій картині світу. Саме

вона своїм принципом невизначеності, доповнюваності та імовірнісними уявленнями (разом з теорією відносності) нанесла нищівного удару по уявленнях, заснованих на лінійно-механістичному світобаченні. Великий вплив на формування синергетики справила кібернетика, яка відкрила, зокрема, механізм зворотного зв'язку, згідно з яким поведінка системи може підсилювати зовнішню дію (позитивний зворотний зв'язок). Як відзначають дослідники, поняття зворотної дії, введене Н. Вінером, «пориває з принципом лінійної причинності і вводить поняття причинної петлі» [11, с. 337].

Як уже зазначалося вище, крім перелічених теорій, теоретичні підвалини синергетики було закладено загальною теорією систем, автор якої Л. фон Берталанфі також вважається одним із «батьків-засновників» синергетики. У самій теорії систем дослідники виділяють три базових поняття [10, с. 123]: 1) динамічну систему – систему, параметри і властивості якої змінюються з часом під зовнішніми чи внутрішніми впливами, у тому числі випадковими; 2) складність системи – поняття, пов'язане із структурою її елементів (елементи системи самі можуть бути системами, що мають здатність до самоорганізації і у певних випадках до «співрозвитку» або «коеволуції»); 3) біфуркації – фундаментальну особливість поведінки складних систем, схильних до потужних впливів і напруг, момент обрання нового каналу еволюції.

Не можна лишити осторонь і теорію катастроф, в якій було розроблено математичний апарат для опису катастрофічних процесів, тобто процесів «миттєвої» зміни стану і структури системи (як техногенних, так і природних, у тому числі екологічних і соціальних).

Причини виникнення синергетичної парадигми як нової метанаукової теорії можна визначити в декількох площинах. При цьому слід зазначити, що науково-теоретичні підвалини будь-якої наукової парадигми, що приходить на зміну усталеній, слід розглядати перш за все з історичних, наукознавчих та методологічних позицій.

Серед причин, які зумовили появу нової наукової парадигми, насамперед слід назвати нові фундаментальні наукові відкриття в царині точних та природничих наук. Для синергетики такими були відкриття і дослідження дисипативних структур Брюссельською науковою школою І. Пригожина. Концепція дисипативних структур була сприйнята науковцями, спроектована на інші наукові галузі і, набувши поширення, ініціювала появу міждисциплінарних досліджень. Але природничонауковими відкриттями не вичерпуються всі чинники, які стимулювали виникнення і розвиток синергетичного підходу. Серед найбільш вагомих слід визначити вже згадувані вище загальнонаукові, методологічні та соціальні чинники.

Щодо методологічних чинників, то необхідність змін у світосприйнятті і пошуку нових наукових моделей світу полягає, на думку американського

філософа О. Тоффлера, у переході від індустріального суспільства із характерними для нього величезними затратами енергії, капіталу і праці до суспільства з високорозвиненою технологією, для якого критичними ресурсами є інформація і технологічні нововведення, що й зумовлює пошук нових наукових моделей світу.

До методологічних чинників можна віднести також пошук універсальних моделей для пояснення складних явищ, систем та процесів; недостатність позитивістської парадигми; неспроможність пояснити всі явища у термінах детермінізму; накопичення в різних галузях науки критичної маси ідей та досліджень, для яких концептуальні поняття синергетичного підходу стали спільними для багатьох дослідників поняттями. Уявляється, що синергетику можна по праву вважати логічним етапом розвитку поглядів людства на процеси світового розвитку [3, с. 57–58].

Серед соціальних чинників виділяють процеси і явища системного характеру, такі як ускладнення соціальних комунікацій, поява і становлення глобалізації як явища, а також, на думку деяких авторів, різке прискорення соціальних процесів та інтенсифікацію темпів соціальних змін [5, с. 72]. В усіх цих процесах і явищах чітко простежуються характерні для дисипативних структур атрибути багатовимірності, багатофункціональності та відкритості систем, а також іманентна схильність до структуроутворення та розвитку – самоорганізації.

Як уже зазначалося, синергетика зобов'язана своїм походженням саме природничонауковому знанню, а тому використання її в інших галузях є ускладненим, що призводить до деякої закритості синергетики і слугує перешкодою для інтенсивного залучення даної парадигми до сфери соціально-філософського знання. Доцільність використання не притаманних соціальним наукам термінів неодноразово бралася під сумнів. І. Пригожин та І. Стенгерс відзначали, що «метафора ентропії спокусила авторів деяких праць із соціальних та економічних проблем. Застосовуючи природничонаукові поняття до соціології або економіки, необхідно дотримуватися обережності» [13, с. 369]. Вони ж указували на те, що мова синергетики є недостатньою для того, аби конструювати картину світу, оскільки вона не охоплює специфіку соціальних об'єктів.

Протилежної точки зору з цього питання дотримувався Г. Хакен. Саме він уперше звернув увагу на можливість пояснення методами синергетики екологічних, соціальних та економічних проблем, аналізував процес формування суспільної думки, перехід від повної до неповної зайнятості тих, хто працює, еволюцію суспільства від аграрного до індустріального. Унаслідок цього поступово, з освоєнням понятійної бази, розвитком нового світобачення, продуктивність використання нової термінології стала очевидною. Багато сучасних науковців, зокрема А. Назаретян, звертають увагу на те, що в методології со-

ціального пізнання такі синергетичні категорії, як нестійкість і стійкість, атрактор, біфуркація, виявляються продуктивними, сприяють перетворенню соціальної науки з переважно описової (констатуючої) на теоретичну науку. Це припускає оцінювання дій персонажів і мас у контексті як власних культурно-психологічних координат, так і альтернативних сценаріїв. Зокрема, «синергетично» мислячі соціолог, політолог або правник уже не можуть оцінювати те чи інше рішення за допомогою прямолінійного порівняння попереднього і подальшого станів; вони «зобов'язані порівнювати реальний перебіг наступних подій з вірогідним (при альтернативному ключовому рішенні)» [12, с. 92–93].

Синергетичні поняття є більш ємними, інформаційно насиченими, сприяють осмисленню соціальних проблем на сучасному постнекласичному етапі розвитку науки. Саме синергетика за допомогою дійсно складних і маловживаних соціологами та політологами понять створює можливості для продуктивного аналізу таких масштабних соціальних явищ, як смута, революція, перебудова тощо, тобто синергетичні категорії допомагають по-новому осмислити проблеми соціального розвитку. Заслуга соціальної синергетики у формуванні «гнучкої і пластичної мови», що універсально описує систему соціальної природи, є безумовною, але потрібне подальше філософське узагальнення напрацьованого [7, с. 9–10].

У теперішній час термінологічний апарат соціально-синергетичної парадигми відображає стан стрімкого переходу від понятійного (загальнонаукового) до категоріального (філософського). Здійснення такого переходу є можливим, оскільки в природничих науках і науках гуманітарних аналізується універсальний процес розвитку як процес організації і самоорганізації. Такі синергетичні сценарії розвитку, як відзначає В. Василькова [5, с. 79], освоюються за рахунок міждисциплінарного синтезу різних наукових напрямів (основа для подальшого теоретичного узагальнення); за рахунок включення нових конкретно-наукових і загальнонаукових понять у напрацьований філософський апарат та за рахунок розвитку самого філософського знання. У свою чергу, соціальна синергетика, розширюючи діапазони як осмислення, так і дослідження соціальних систем, додає глибини традиційним соціально-філософським поняттям: порядок і хаос, відкрите і закрите суспільство, альтернативність, хвильовий характер соціально-історичного процесу, реформа як саморозвиток суспільства. В. Аршинов зазначає: «Дослідження процесів самоорганізації, її понятійний каркас можуть стати початковою точкою зростання нових образів та уявлень і в самій науці, і в її філософській інтерпретації» [2, с. 59].

Розвиток соціально-синергетичної парадигми відбувається досить швидко. Як приклад можна навести концепцію розвитку соціальних систем у напрямку до суператрактора (абсолютного ідеалу), яку розробляє В. Бранський [4]. К. Делокаров підкреслює «евристичні, філософсько-методологічні мож-

ливості теорії самоорганізації складних систем, коли ми маємо справу з такими надскладними системами, як “природа – суспільство – людина» [6, с. 119]. Дія соціально-синергетичних законів виявляється також в історії культури – «перехід від одного рівня організації до іншого, вищого, через розузгодження впорядкованих певним чином елементів культури виникаючою нерегульованістю, через наростання ентропії в змінних станах системи (чергування станів гармонії і хаосу, з якого зростає нова гармонія)» [8, с. 325].

З огляду на це можна зазначити, що соціальна синергетика перебуває в активній, експоненціальній стадії, однак спори щодо її предмета та інтерпретацій соціальної дійсності не припиняються. Багато дослідників убачають у соціальній синергетиці лише приватну теорію. Але соціальна синергетика реалізує масштабнішу мету – виявлення загальних ідей і закономірностей саморозвитку в різних галузях соціального знання. Вона розкриває універсальні механізми самоорганізації в соціальних системах. Саме це дає підставу вважати синергетику об’єднуючим напрямом наукових досліджень [7, с. 10–11].

Підставами для висновку про парадигмальність соціальної синергетики є й такі аргументи: присутність декількох різноспрямованих течій усередині синергетики; соціально-філософське узагальнення синергетичних ідей; універсальність синергетики. Заява про те, що соціальна синергетика є новою парадигмою соціально-філософського знання, відповідає поняттю парадигми, винайденому Т. Куном у середині ХХ ст. Іде формування нової дослідницької позиції, яка розвиває фундаментальні теоретичні уявлення про людину і суспільство. Ця парадигма знаменує собою становлення нового погляду людини на світ і на себе в цьому світі. Але синергетика не є антропоцентричною на відміну від класичної науки, вона спирається на волю не людини, а Всесвіту. Нове світобачення – модель саморозвитку людини у світі, що самоорганізується [7, с. 11].

Завершуючи розгляд суспільства з точки зору синергетичного підходу, убачається можливим сформулювати три важливих положення.

По-перше, у новій методології суспільство розглядається як складна (навіть надскладна) відкрита нелінійна система, що обмінюється енергією, речовиною та інформацією із зовнішнім середовищем і в біфуркаційних станах набуває потенції до саморозвитку. Такий погляд принципово змінює традиційні уявлення про природу соціальних процесів. По-друге, синергетика дозволяє відійти в оцінюванні наслідків соціальних процесів від жорсткої схеми «чорне – біле» або «хаос – порядок», що призводить до розуміння подвійності практики, розуміння амбівалентного характеру хаосу, який може бути як руйнівним, так і креативним, підштовхуючи в точці біфуркації систему до встановлення нового порядку, до «воронки» структури-атрактора, до нового етапу самоорганізації та структурування. По-третє, нав’язування соціальній системі певного порядку,

який суперечить її природі, неминуче призводить до руйнування «запланованої» схеми у майбутньому. І це слід підкреслити [3, с. 62].

Висновки. Існує переконалива методологічна перевага соціальної синергетики порівняно із згаданими вище теоріями. Ця перевага полягає у тому, що останні аналізують процеси впорядкування та організації під специфічною, обмеженою власним інструментарієм дослідницькою точкою зору. Предмет же соціальної синергетики охоплює всі етапи універсального процесу самоорганізації суспільства як процесу еволюції порядку: його виникнення, розвитку, самоускладнення та руйнування, тобто весь цикл розвитку системи в аспекті її структурного впорядкування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агацци Э. Ответственность – подлинное основание для развития свободной науки / Э. Агацци // *Вопр. философии.* – 1992. – № 1. – С. 23–31.
2. Аршинов В. И. Философия самоорганизации. Новые горизонты / В. И. Аршинов, Я. И. Свирский // *Общест. науки и современность.* – 1993. – № 3. – С. 59–70.
3. Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід у дослідженнях соціальних наук / Л. Бойко-Бойчук // *Людина і політика.* – 2003. – № 5. – С. 56–63.
4. Бранский В. П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В. П. Бранский // *Общест. науки и современность.* – 1999. – № 6. – С. 117–127.
5. Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб., 1999. – 480 с.
6. Делокаров К. Х. Рационализм и социосинергетика / К. Х. Делокаров // *Общест. науки и современность.* – 1997. – № 1. – С. 117–124.
7. Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні / О. П. Дзьобань // *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – X.* : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 3–16.
8. Каган М. С. Философия культуры / М. С. Каган. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 414 с.
9. Мальцева Н. Н. Становление и методологические проблемы синергетического подхода / Н. Н. Мальцева // *Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер.: Философия. Социология. Право.* – 2009. – № 2 (57). – С. 173–182.
10. Моисеев Н. Н. Системная организация биосферы и концепция коэволюции / Н. Н. Моисеев // *Общест. науки и современность.* – 2000. – № 2. – С. 123–130.
11. Морган Э. Необходимость реформы мышления / Э. Морган // *Синергетическая парадигма: многообразие поисков и подходов.* – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 535 с.
12. Назаретян А. П. Синергетика в гуманитарном знании: предварительные итоги / А. П. Назаретян // *Общест. науки и современность.* – 1997. – № 2. – С. 91–98.
13. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой : пер. с англ. / И. Пригожин, И. Стенгерс ; общ. ред. В. И. Ашинова и др. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
14. Хакен Г. Синергетика: иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М. : Наука, 1985. – 424 с.

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ В СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНОМ ЗНАНИИ

Лукашевич С. Ю., Груба Д. И.

Проанализированы исторические и теоретические предпосылки и исходные положения применения синергетической парадигмы в социально-гуманитарном знании. Предпринята попытка определить, что предметом социальной синергетики охватываются все этапы универсального процесса самоорганизации общества как процесса эволюции порядка: возникновения, развития, самоусложнения и разрушения, т. е. весь цикл развития системы в аспекте ее структурного упорядочения.

Ключевые слова: синергетика, самоорганизация, социальная синергетика, методология.

THE HISTORICAL AND THEORETICAL BASES OF USE OF SYNERGETIC PARADIGM IN SOCIAL AND HUMANITARIAN KNOWLEDGE

Lukashevich S. Y., Gruba D. I.

Work is devoted to the analysis of historical and theoretical preconditions and starting positions of application of a synergetic paradigm in social and humanitarian knowledge, attempt to define is made that the subject of social synergetics covers all stages of universal process of self-organization of society as process of evolution of an order: emergence, developments, self-complications and destructions, that is all cycle of development of system in aspect of its structural streamlining.

Key words: synergetics, self-organization, social synergetics, methodology.

УДК 3.34.340

В. В. Горленко, аспірант

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто філософсько-правові погляди українських учених на питання участі народу в управлінні державою та процес історичного розвитку виборчої системи України. Проаналізовано чинне виборче законодавство, визначено його основні недо-

ліки. Проведено огляд процедури виборів парламенту та місцевих органів самоврядування України. Надано пропозиції щодо можливих шляхів удосконалення українського виборчого законодавства з урахуванням розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: вибори, виборча система, громадянське суспільство, народне представництво, місцеве самоврядування.

Актуальність проблеми. Виборчий процес – це механізм реалізації права громадян на участь в управлінні державою. Складність зазначеного механізму полягає у забезпеченні дотримання законності та об'єктивності під час проведення виборів. Як показує практика, саме ці два питання найбільш проблематичні. Для України вони є доволі актуальними, оскільки, по-перше, у нашій державі формується громадянське суспільство, а об'єктивні вибори є запорукою утвердження такого суспільства; по-друге, українське виборче законодавство зазнає постійних змін, які здійснюються у зв'язку з відсутністю єдиного підходу до правил виборчого процесу серед законотворців.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблемні питання виборчого процесу та їх вплив на розвиток громадянського суспільства досліджували багато відомих українських та зарубіжних учених, зокрема Є. Бистрицький, В. Бебек, О. Голіченко, В. Журавський, Б. Кістяківський, Л. Козодой, М. Драгоманов, О. Корнієвський, С. Кравченко, К. Мюллер, А. Ослунд, Т. Парсонс, Т. Розова, О. Сушко, Ю. Тодика, О. Опалько, Ю. Якименко, В. Якушик. Проте залишаються невисвітленими у повному обсязі питання забезпечення рівних можливостей участі представників усіх верств суспільства у виборах.

У зв'язку із зазначеним **мета** статті – визначення основних прогалин у законодавстві, які є перешкодами для реалізації усіма громадянами України своїх виборчих прав, а також надання пропозицій щодо можливих шляхів їх заповнення на основі проведення філософсько-правового аналізу та вивчення історичних передумов становлення української виборчої системи з урахуванням основних закономірностей розвитку громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб визначити сучасний стан виборчої системи, доцільно вивчити історію її формування. Сучасна система виборів в Україні бере свій початок з 1870 р., коли було прийнято «Міське положення», яким встановлювалася система міського самоврядування в українських містах та виборча система. З огляду на норми зазначеного нормативно-правового акта закріплювався принцип надання виборчих прав усім мешканцям Києва незалежно від їх майнового стану чи соціального походження. Проте у роз'ясненнях до «Міського положення» наголошувалося на тому, що основою для мандата у Міській думі має бути не особиста, а майнова зацікавленість в облаштуванні міста з боку його жителів. Говорячи простою мовою, перевага надавалася кандидатам і виборцям, які були у межах матеріального добробуту, а тому не всі мали можливість бути обраними та обирати. Фактич-

но принцип рівності виборчих прав просто нівелювався. Це робилося шляхом поділу електорату на три групи – курії: за два місяці до майбутніх виборів оприлюднювали список городян, які мали виборчі права. До таких належали піддані не молодше 25 років, чисті перед законом, тільки чоловічої статі, які або володіли нерухомістю в межах міста, або утримували торговельно-промислові підприємства, або мали свідоцтва роздрібного торговця чи прикажчика. Цей список не пізніше ніж за місяць до виборів затверджувався і впорядковувався в порядку зменшення виплачуваних виборцями на користь міста податків і зборів. Потім зверху донизу відраховувалася група – курія найбагатших. Критерієм такого відрахування була сума сукупного податку, яка мала одну третину загальноміської суми. Кожна група – курія зі свого складу обирала третину гласних, тобто майбутніх депутатів Миської думи. За такої системи участь у виборах могли взяти всього лише три-чотири киянина з 100. При цьому жінкам не дозволялося брати участь у виборах, але заможні киянки могли делегувати своє виборче право комусь із чоловіків, яким особисті статки не дозволяли брати участь у виборах. 1892 р. до «Миського положення» було внесено зміни, якими дрібних торговців і прикажчиків позбавили виборчих прав. У такий спосіб коло виборців було звужено лише до 1 % киян [8, с. 10]. Крім того, було скасовано розподіл за групами – куріями, замість яких запроваджено територіальні дільниці (прототип сучасних виборчих округів). Кожна дільниця делегувала обумовлену кількість депутатів до Миської думи. У зв'язку з тим, що місце у Миській думі Києва дозволяло українським підприємцям лобювати свої ділові інтереси, деякі кандидати у депутати не гребували застосуванням підкупу виборців і так званою антиагітацією. Одна із київських газет того часу писала: «Збирання довіреностей, споювання, дармове частування виборців, наклепи, які практикуються найбільш нищими хижацькими елементами – пройдисвітами, беруть гору...» [8, с. 12]. 1905 р. було запроваджено Державну Думу як головний законодавчий орган країни, і значна частина населення України отримала право обирати депутатів до неї на загальнодержавних виборах. Але як і на місцевому рівні, так і на загальнодержавному виборчі права залежали від матеріального статусу. Так, великі землевласники або домовласники користувалися виборчими правами без будь-яких перешкод. За заможних жінок голосували їхні чоловіки або сини. Робітникам надавалося право голосувати лише у випадку, коли вони представляли великі підприємства. Крім того, виборче право було не прямим, а за посередництвом виборщиків. Пізніше правила було змінено на такі, якими було зміщено пропорцію представників в Думі на користь поміщиків і багатих городян.

Ситуація з рівноправністю виборчих прав поліпшилась лише за часів Української Народної Республіки. Так, 29 квітня 1918 р. Українська Централь-

на Рада прийняла Конституцію Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). У ст. 27 Конституції УНР встановлювалося, що Всенародні Збори обираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорційним голосуванням усіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений. У ст. 29 передбачалося, що депутатом Українських Установчих Зборів може бути обраний кожний не обмежений у своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років [2]. Такі самі положення містились і в Конституції Західно-Української Народної Республіки (Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії). Таким чином, законодавством УНР вперше проголошувалася рівність виборчих прав незалежно від майнового стану та соціального походження, а також статі.

Установлення радянської влади в Україні позначилося на формуванні української виборчої системи. Стаття 20 Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 р. передбачала наявність виборчих прав тільки у осіб, яким виповнилося 18 років і які належать до робітничо-селянського класу. Також виборче право надавалося іноземцям, які належали до робітничого класу і трудового селянства. При цьому відповідно до ст. 21 Конституції УСРР виборчого права позбавлялися: 1) особи, що користуються найманою працею з корисливою метою; 2) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме прибутки з підприємства, маєтків і под.; 3) приватні торговці, комерційні посередники; 4) ченці і духовні настоятелі церков та релігійних культів; 5) службовці і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів та охоронних відділів, а також члени панувавшого монаршого дому; 6) особи, визнані встановленим чином божевільними, а також особи, що перебувають під опікою; 7) особи, засуджені за ганебні та корисливі вчинки на строк, установлений законом, або судовим вироком [7, с. 3–4]. Отже, на початкових етапах свого становлення радянська влада не допускала наявності загального і рівного виборчого права. Тільки новоприйнята у 1937 р. Конституція (Основний Закон) УРСР у ст. 133 проголосила проведення виборів на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Стаття 134 визначила, що всі громадяни УРСР, які досягли 18 років, незалежно від расової і національної належності, віросповідання, освітнього цензу, осілості, соціального походження, майнового стану та колишньої діяльності, мають право брати участь у виборах депутатів і бути обраними, за винятком божевільних і осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав [7, с. 55]. Такі положення надали змогу багатьом виборцям взяти участь у виборах. Так, якщо в 1926 р. через значні класові обмеження у виборах до місцевих Рад брали участь 50,8 % загальної чисельності виборців, у 1934 р. – 85 %, то в 1939 р. – понад 99 % виборців [12, с. 102]. Але ця ситуація не зовсім

відповідала загальноприйнятим поняттям про загальне, рівне і пряме виборче право, оскільки згідно із ст. 141 тієї ж Конституції право виставлення кандидатів на вибори забезпечувалося за громадськими організаціями і товариствами трудящих.

Після падіння у 1991 р. комуністичного режиму в Україні скасовується монополія комуністичної партії. У ст. 71 Конституції України визначено, що вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення [1].

Вибори до Верховної Ради України відбуваються за змішаною (пропорційно-мажоритарною) системою. Половина складу Верховної Ради України, а це 225 народних депутатів, обирається за партійними списками в єдиному багатомандатному загальнодержавному окрузі, а ще 225 – в одномандатних округах. Депутатом Верховної Ради України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом п'яти останніх років. Вибори до органів місцевого самоврядування проводяться за різними системами: 1) до сільських і селищних рад – за мажоритарною системою в одномандатних округах; 2) вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад – за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою: одна половина депутатів місцевих рад обирається за виборчими списками від місцевих організацій політичних партій в єдиному багатомандатному виборчому окрузі; друга половина обирається за мажоритарною системою в одномандатних виборчих округах. Депутатом місцевої ради може бути обраний громадянин, який на день виборів досяг 18 років і має право голосу.

На перший погляд до системи виборів повернуто принцип загального, рівного і прямого виборчого права. Проте це не зовсім так. Законодавство встановило певні необґрунтовані обмеження. У ст. 56 Закону України «Про вибори народних депутатів України» встановлено обов'язковість внесення грошової застави для реєстрації кандидатом у народні депутати України. У разі невнесення такої застави претенденту в кандидати у народні депутати Центральна виборча комісія відмовляє в реєстрації. Розміри застави встановлюються так: для кандидата у народні депутати за партійним списком у загальнодержавному багатомандатному окрузі – у розмірі двох тисяч мінімальних заробітних плат; для кандидата у народні депутати, який балотується в одномандатному окрузі, – у розмірі дванадцяти мінімальних заробітних плат. Неважко підрахувати, що під час виборів до Верховної Ради України у 2012 р., враховуючи, що розмір мінімальної заробітної плати у жовтні – листопаді 2012 р. становив 1 118,00 грн, партія за партійний список депутатів

мала викласти 2 236 000,00 грн, а кандидат в одномандатному окрузі – 13 416,00 грн. При цьому, за даними Державної служби статистики України, середня заробітна плата по Україні у 2012 р. становила 2 999,00 грн. Таким чином, жодний пересічний громадянин не мав можливості стати кандидатом у народні депутати України, тобто скористатися своїм пасивним виборчим правом. У той самий час у п. 1 ст. 3 вже згаданого Закону України роз'яснено, що вибори депутатів є рівними: громадяни України беруть участь у виборах депутатів на рівних засадах. Отже, положення статей 3 та 56 Закону України «Про вибори народних депутатів України» суперечать одне одному. Крім того, положення ст. 56 суперечить також вже цитованій ст. 71 Конституції України та ст. 24 Конституції України, де зазначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Цією ж статтею не допускаються привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Наявність обов'язкової грошової застави для реєстрації кандидатом у народні депутати є обмеженням прав людини за соціальним походженням та майновим станом.

Ще одним нюансом виборчої системи є обов'язкова партійна належність кандидатів для участі у місцевих виборах. У п. 2 ст. 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» встановлено, що право висунення кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, у тому числі міст Києва та Севастополя, районної у місті ради, а також на посади міського голови реалізується виборцями через місцеві організації партії. Така норма порушує не тільки пасивне виборче право, а й активне, оскільки виборці не завжди мають намір голосувати за представника певної політичної сили. Зазначене положення суперечить ст. 4 згаданого Закону України, яка гарантує принцип рівності виборів, статтям 24, 71 Конституції України, а також ст. 36 Конституції України, яка забороняє примушення до вступу в будь-яке об'єднання громадян та обмеження у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій. Вимога щодо реалізації права висунення кандидатів в обласні і міські ради через місцеві організації партії саме є обмеженням прав людини за неналежністю до політичної партії.

Крім законодавчих, є практичні проблеми застосування законів. За результатами моніторингу виборів до Верховної Ради України у 2012 р. громадськими організаціями було встановлено низку систематичних порушень. Основними з них є: 1) непрямий підкуп виборців; 2) використання адміністративного ресурсу.

Непрямий підкуп виборців став однією з основних технологій впливу на волевиявлення громадян. Хоча п. 13 ст. 74 Закону України «Про вибори народних депутатів України» забороняється проводити передвиборчу агітацію, що супроводжується наданням виборцям, закладам, установам, організаціям коштів або безоплатно чи на пільгових умовах товарів, послуг, робіт, цінних паперів, кредитів, лотерейних білетів, інших матеріальних цінностей, було зафіксовано масові порушення цієї норми в обхід законодавства, зокрема за допомогою благодійних фондів. У період виборчої кампанії активно діяли численні псевдоблагодійні фонди, робота котрих спрямовувалася на виборців у межах округу, в якому балотувався кандидат. За допомогою таких фондів проводилися благодійні акції, безкоштовно роздавалися продуктові набори, ліки та інші матеріальні цінності, вручалися грошові допомоги та стипендії, закуповувалося обладнання для соціальних та освітніх закладів. Спостерігачі громадських організацій відзначають неефективність законодавчих обмежень щодо підкупу виборців, який масово застосовувався кандидатами. Це пов'язано насамперед із тим, що благодійні фонди реєструються із використанням у власному найменуванні прізвища, імені та по батькові майбутнього кандидата. При цьому сам кандидат не виступає його засновником і де-юре немає ніякого стосунку до його діяльності, а тому діяльність такого фонду не вважається передвиборчою агітацією. Наприклад, у день голосування на парламентських виборах 2012 р., коли передвиборча агітація заборонена, у м. Бердичів Житомирської області на одній із будівель центральної вулиці висів плакат із рекламою благодійного фонду, який носив ім'я одного із кандидатів. Місцеві органи влади та окружна виборча комісія були позбавлені будь-яких законодавчих підстав для зобов'язання зняти зазначений плакат, оскільки засновником фонду не був кандидат, ім'я якого використовувалося у назві фонду.

Спостерігачі громадських організацій відзначали і значне використання адміністративного ресурсу, яке полягало у залученні державних та місцевих бюджетів і програм на підтримку потенційних кандидатів. Діючі народні депутати, посадовці центральних та місцевих органів влади, політики, наближені до влади, у своїй виборчій кампанії видавали результати поточної діяльності органів влади з розв'язаннями соціально-економічних проблем громадян за особисті досягнення. Досить часто такими методами послуговувалися політики, які не мали прямого стосунку до органів влади, але негласно ними підтримувалися. Такі схеми, зокрема, застосовано у м. Києві. Через масштабне використання адміністративного ресурсу в інтересах окремих партій можливості для відкритої та конкурентної боротьби між кандидатами були доволі обмеженими.

Таким чином, сучасна українська виборча система містить значні недоліки в реалізації принципу загального, рівного і прямого виборчого права, які

були притаманні їй ще у попередні століття та досі не виправлені. Серед основних можна назвати: 1) як і за часів радянської України, встановлено партійну монополію під час висунення кандидатів в обласні, районні, міські ради і на посаду міського голови; 2) наявність обов'язкової грошової застави для кандидата у народні депутати України, чим обмежуються виборчі права громадян за соціальним походженням та майновим станом. Така сама ситуація існувала у XIX ст., коли виборчі права мали тільки заможні громадяни; 3) непрямої підкуп виборців і застосування адміністративного ресурсу, що було притаманно виборчій системі Київського генерал-губернаторства.

Зазначені проблеми мають розв'язуватися за допомогою філософсько-правового осмислення сутності принципу загального, рівного і прямого виборчого права.

Важливий внесок у розуміння зазначеного поняття зробив відомий український учений, філософ права, академік Української академії наук Богдан Кістяківський (1868–1920). У своїх наукових працях він торкався проблем формування конституційної моделі державного управління, що було доволі актуальним для України кінця XIX – початку XX ст. Зміст принципу загального, рівного і прямого виборчого права науковець розглядав крізь призму поняття «конституція». Під конституцією Б. Кістяківський розумів сукупність правових норм або норм установчого характеру, які закріплюють устрій держави з народним представництвом, визначають склад та організацію вищих органів влади, гарантуючи при цьому підзаконність діяльності органів державної влади та недоторканність визначених прав особи [13, с. 99]. Конституція надає народу право на безпосередню участь в управлінні державними справами, зокрема в організації і функціонуванні органів державної влади. Самі ж органи державної влади мають чітко дотримуватися законів і в жодному разі не обмежувати визначені конституцією права громадян. При цьому конституція має бути не октройована (подарована монархом народу), а завойована народом, тобто така, яку народ установив своїми силами. «Найбільш досконалою конституцією є та, яка створюється установчими зборами на основі виключних установчих прав нації, здійснюваних у всій їх повноті», – писав Б. Кістяківський [13, с. 100]. На його думку, створення конституції є всенародною справою, а тому і установчі збори зі створення такої конституції теж мають бути всенародними. У статті «Конституція дарована і конституція завойована» Б. Кістяківський, аналізуючи «Височайший маніфест про вдосконалення державного порядку», який було видано владою 17 жовтня 1905 р. з метою зняття напруження невдоволення народних мас, писав про тодішнє становище і майбутнє України та українського народу так: «Але якщо верховна влада в силу зовнішніх умов не може, навіть і при бажанні, вказати вихід із сучасного неспокійного стану, зміцнивши державне буття країни на

нових основних шляхах дарування конституції, то на перший план висуваються установчі права і функції нації. Те, що здатний зробити був уряд, повинна здійснити нація. Нас завжди дивувало і вражало, коли ми зустрічали із сумнівами чи запереченнями верховних установчих прав нації. Деякі політики намагаються подати справу так, нібито партії, які вимагають установчих зборів, приписують нації права, зовсім не належні їй. Останнім часом до цих політиків приєднався і кн. Є. М. Трубецької, який, між іншим, звинувачує конституційно-демократичну партію в тому, що видала населенню вексель на установчі збори, по якому не може сплатити. Але ж ніяка політична партія не може видавати населенню вексель на те, що складає його невід'ємну належність. Установчі права і функції стосовно свого власного державного ладу є найсвятіше, найбільш природне й основне право будь-якої нації. Не крайні політичні партії приписують і присвоюють нашій нації установчі права, а слабкість уряду, його нездатність позбавити нашу країну від смуги хоча б шляхом дарування прийнятої для населення конституції. Сам уряд проти своїх намірів поновлює нашу націю в її корінних і природних правах» [9, с. 107]. Як бачимо, Б. Кістяківський вважав право народу на участь в управлінні державою його природним і невід'ємним правом, яке не може належати тільки йому і нікому іншому, у тому числі політичним партіям. У зв'язку із цим основною умовою верховенства закону є наявність народного представництва як органу законодавчої влади.

Український філософ Михайло Драгоманов (1841–1895) у праці «Історична Польща та великоруська демократія», аналізуючи історичні передумови формування соціал-демократичних течій в українському суспільстві та стосунки їх представників із представниками подібних течій сусідніх народів, визначав народне представництво як союз общин чи областей у межах одного народу (нації) або декількох, який необхідний для охорони політичної свободи [5, с. 218–219]. У «Проекті заснування Статуту українського суспільства “Вольний союз” – “Вільна спілка”» він уточнює, що народне представництво має охоплювати представників усіх регіонів держави, професій, а також не тільки більшість, а й меншість: «Закони про виборчі сходи і округи мають бути складені таким чином, щоб обрані могли представляти не тільки мешканців усіх місцевостей, але і по можливості усіх видів занять, а також не тільки більшість, а й меншість» [6, с. 282]. Тобто М. Драгоманов наголошував на важливості участі у народному представництві всіх прошарків населення незалежно від їх соціального походження чи майнового стану, а також перебування у більшості чи меншості.

В українській філософії права кінця XIX – початку XX ст. сформувалася думка, відповідно до якої принцип загального, рівного і прямого виборчого права є безпосереднім правом народу на здійснення свого невід'ємного і при-

родного права на участь у народному представництві, яке, у свою чергу, полягає в урахуванні інтересів усіх соціальних груп населення незалежно від їх соціального походження, майнового стану або політичних поглядів та інтересів меншості населення держави.

Сучасні українські вчені (Ю. Тодика, В. Журавський та ін.) під принципом загального, рівного і прямого виборчого права розуміють можливість громадян безпосередньо брати участь у виборах без обмежень їхніх виборчих прав чи надання певних привілеїв одних перед іншими, крім обмежень, установлених законодавством [11, с. 265–266]. На думку Л. Козодоя, зазначений принцип означає, що активне та пасивне виборче право визнається за всіма особами, які відповідають певним ознакам, установленим законодавством. Коло суб'єктів, за якими визнається виборче право, обмежується спеціальними юридичними кваліфікаціями [10, с. 5].

Принцип загального, рівного і прямого виборчого права, на нашу думку, можна визначити як безперешкодне забезпечення природного права всіх громадян України на участь в управлінні державними справами незалежно від їх соціального походження, майнового стану, політичних поглядів, а також наближення до ресурсів держави. Основними ознаками зазначеного принципу є: 1) можливість брати участь у виборчому процесі як кандидати і бути обраними незалежно від того, є у них партійна приналежність чи підтримка певної партії або немає, оскільки жодна партія не має права присвоювати право народу на представництво його інтересів; 2) обов'язкова участь представників усіх верств населення в народному представництві; 3) забезпечення однакових можливостей усім кандидатам для проведення агітаційної кампанії незалежно від їх наближення до адміністративного ресурсу; 4) відкритість джерел фінансування виборчих кампаній кандидатів; 5) відсутність будь-яких обмежень щодо виборчих прав особи, крім тих, які є об'єктивними, а саме: наявність громадянства, певний вік, судимість, обмеження дієздатності.

Тепер визначимо кроки, за допомогою яких можна забезпечити реалізацію принципу загального, рівного і прямого виборчого права: 1) скасувати вимогу ст. 56 Закону України «Про вибори народних депутатів України» стосовно обов'язкової наявності грошової застави для реєстрації кандидатом у народні депутати України. З метою зменшення ризику реєстрації так званих «технічних кандидатів» повернути вимогу про подання до Центральної виборчої комісії підписних листів громадян на підтримку кандидата у народні депутати України чи виборчого списку партії у кількості не менше 10 % підписів від загальної кількості виборців округу для кандидатів в одномандатних округах та не менше 5 % підписів (ураховуючи відсотковий рівень прохідного

бар'єру для партії) від загальної кількості виборців України для партій. При цьому партії мають зібрати підписи на свою підтримку у 2/3 областей України; 2) скасувати норму п. 2 ст. 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», за якою право висунення кандидатів у депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, в тому числі міст Києва та Севастополя, районної у місті ради, а також на посади міського голови реалізується виборцями лише через місцеві організації партії. Надати можливість висунення зазначених кандидатів шляхом самовисування; 3) запровадити у ст. 74 Закону України «Про вибори народних депутатів України» та ст. 53 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» норму такого змісту: «Під час проведення виборчої кампанії благодійна діяльність та діяльність благодійних організацій на території України (*у Законі про місцеві вибори: «на території адміністративно-територіальної одиниці»*. – В. Г.) та (або) території одномандатного виборчого округу, де проводяться вибори, зупиняється до моменту завершення виборчої кампанії. Під час проведення виборчої кампанії дозволяється проведення благодійної діяльності та діяльності благодійних організацій тільки у зв'язку із порятунком життя і здоров'я людей, проте висвітлення такої діяльності у період виборчої кампанії у засобах масової інформації, рекламних проспектах і брошурах, агітаційних матеріалах тощо забороняється. Зареєстрованим кандидатам у народні депутати України (*у Законі про місцеві вибори: «кандидатам в депутати Автономної Республіки Крим, місцевих рад та на посади сільських, селищних, міських голів»*. – В. Г.) забороняється брати участь у загальнодержавних і місцевих заходах, пов'язаних із діяльністю центральних і місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, а також святкових заходах, організованих зазначеними органами».

Огляд сучасного стану виборчої системи, філософсько-правових поглядів на формування органів народного представництва та історичного досвіду дозволяє зробити такі **висновки**. Основною передумовою реалізації українськими громадянами своїх виборчих прав є забезпечення доступності для використання свого активного і пасивного виборчого права. Сучасне виборче законодавство не надає такої можливості, що негативно позначається на розвитку громадянського суспільства. Розв'язання зазначеної проблеми можливе лише шляхом внесення відповідних змін до законів на основі філософсько-правового розуміння сутності прав народу на безпосереднє управління державою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30.
2. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР) // Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. – К. : Філол. і соціол. думка, 1992.
3. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 10.07.2010 № 2487-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2010. – № 35.
4. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI // Відом. Верхов. Ради України. – 2012. – № 10.
5. Драгоманов М. Исторична Польща та великоруська демократія // М. Dragomanoff. Oeuvres politiques. Tome 1. – Paris, Société Nouvelle de Librairie et D'Édition 17, Rue Cujas, 1905. – P. 1–268.
6. Драгоманов М. Проект заснування Статуту українського суспільства «Вольний союз» – «Вільна спілка» // М. Dragomanoff. Oeuvres politiques. Tome 1. – Paris, Société Nouvelle de Librairie et D'Édition 17, Rue Cujas, 1905. – P. 273–375.
7. Історія Української Конституції / упоряд.: А. Слюсаренко, В. Томенко. – К. : Право, 1997. – 277 с.
8. Кальницький М. Історія голосування у Києві / М. Кальницький // Право киян. – 2012. – 6 листоп. – (№ 21).
9. Кістяківський Б. Конституція дарована і конституція завойована / Б. Кістяківський // Вибори та демократія. – 2012. – № 2 (32). – С. 105–109.
10. Козодой Л. Принципи загального виборчого права: теоретико-конституційний аналіз / Л. Козодой // Вибори та демократія. – 2009. – № 3 (21). – С. 4–8.
11. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
12. Риси́ч Й. Вибори: від формалізму до демократизму (досвід України в 70–90-ті роки ХХ ст.) / Й. Риси́ч, Л. Литовченко // Вісн. ТДТУ. – 1996. – № 1. – С. 101–111.
13. Стецюк П. Богдан Кістяківський про конституцію, конституційну державу та конституціоналізм / П. Стецюк // Вибори та демократія. – 2012. – № 2 (32). – С. 97–104.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ И ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ УКРАИНЫ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Горленко В. В.

Рассмотрены философско-правовые взгляды украинских ученых на вопрос участия народа в управлении государством и процесс исторического развития избирательной системы Украины. Проанализировано действующее избирательное законодательство, определены его основные недостатки. Проведен обзор процедуры выборов

парламента и местных органов самоуправления Украины. Даны рекомендации относительно возможных путей усовершенствования украинского избирательного законодательства с учетом развития гражданского общества.

Ключевые слова: выборы, избирательная система, гражданское общество, народное представительство, местное самоуправление.

PHILOSOPHICAL-LEGAL ANALYSIS AND HISTORICAL PRECONDITION OF UKRAINIAN ELECTION SYSTEM FORMATION IN CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT CONTEXT

Gorlenko V. V.

This article is dedicated to Ukrainian scientists philosophical-legal opinions on people's state management questions and Ukrainian election system historical formation process. Analyze living election legislation and basic defect. Elections of parliament and local self-government of Ukraine procedure review. Author gives proposition about modernization Ukrainian election legislation (to consider civil society development).

Key words: civil society, election, election system, people's representation, self-government.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 14:355.1+340.68

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор

ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ У СВІТІ, ЩО ГЛОБАЛІЗУЄТЬСЯ

Проаналізовано феномен «інформаційної війни», закони та принципи її організації і ведення в сучасному світі, що глобалізується. Дано загальну характеристику світового лідера в підготовці і веденні інформаційних війн. Показано проблеми для України у зв'язку з широким використанням світовою спільнотою технологій «інформаційної війни», у тому числі проти нашої країни.

Ключові слова: інформаційне суспільство, інформаційна війна, закони, принципи.

Актуальність проблеми. Сучасна цивілізація вступила в якісно новий етап свого існування, який має багато назв, але головне, що притаманне цьому етапу, – це велике значення інформації в житті сучасного суспільства. Інформація сьогодні – це не просто якісь відомості про окремі речі, події, явища тощо. Інформація сьогодні – засіб впливу на людину, суспільство, державу, світове співтовариство, вона стає міцною зброєю в сучасному світі. Недарма кажуть: «Той, хто володіє інформацією, – володіє світом», а раз так, то і таке явище, як інформаційні війни, стає реальністю сьогодення.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблемам вивчення феномену «інформаційна війна» сучасні дослідники приділяють чимало уваги. Певні аспекти феномену інформаційних війн, механізмів їх зародження та розвитку вивчали такі відомі науковці, як С. Бухарін, А. Манойло, І. Панарін, А. Петренко, С. Расторгуєв, Д. Фролов, В. Циганов, І. Шаравов та ін. [4; 6; 14; 15]. Серед українських фахівців назвемо М. Галамбу, В. Ліпкана, І. Лук'янець, Ю. Ноевого, В. Остроухова, О. Панфілова, В. Петрика, Г. Почепцова, П. Прибутька, О. Юдіна та ін. [2; 5; 8–10; 13]. Але залишаються питання, на які й досі не знайдено відповіді, насамперед ідеться про сутнісне осмислення цього феномену.

Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується, має осмислюватися з обґрунтуванням законів, закономірностей і принципів організації та ведення інформаційної війни як соціокультурного феномену. Це і є **метою** статті.

Виклад основного матеріалу. Першим автором, який ще 1976 р. застосував термін «інформаційна війна» і сформулював основні положення її

концепції, вважається американський учений Т. Рона [16]. Сам термін «інформаційна війна» став широко застосовуватися американськими військовими фахівцями після завершення операції «Бура в пустелі», де інформаційна зброя показала свою високу ефективність і поступово набула популярності. 1992 р. Пентагон видає директиву «Інформаційна війна» (TS 3600.1), в якій окреслювалися основні завдання з підготування до подібного роду воєн. На основі аналізу концепцій інформаційної війни за видами збройних сил Об'єднаний комітет начальників штабів США ухвалив документ «Загальні погляди на період до 2010 року» (Joint Vision 2010), в якому розробив концепцію інформаційної війни. До елементів інформаційної війни американські фахівці віднесли: добування розвідувальної інформації, дезінформування, психологічні операції, фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника (у тому числі з використанням електромагнітного впливу), напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами його обчислювальних мереж і систем, проникнення в інформаційні мережі тощо, а також відповідні заходи протидії для захисту власних інформаційних ресурсів.

Поряд з тими, хто вважає правомірним застосування поняття «інформаційна війна» для характеристики воєн нового тисячоліття, є дослідники, які не поділяють таку точку зору і стверджують, що це поняття не повного мірою характеризує війну як суспільно-політичне явище. Дефініцію війни, яку вони використовують, досить ясно сформульовано в енциклопедичних словниках як радянського періоду (наприклад, у Військовому енциклопедичному словнику дано таке визначення війни: «Війна – суспільно-політичне явище, продовження політики насильницькими засобами» [1, с. 151]), так і у виданнях уже пострадянського часу, де зберігається її основний суттєвий зміст, а саме акцент на збройне насильство [7, с. 51]. Основу такого підходу було закладено німецьким військовим теоретиком і істориком, генерал-майором пруської армії Карлом фон Клаузевіцем (1780–1831) у його найвідомішій книзі «Про війну». У поясненні (передмові) до цієї книги він писав: «Війна є не що інше, як продовження державної політики іншими засобами» [3, т. 1, с. 11] і акцентував увагу саме на насильницьких засобах. «Війна, – відзначав Клаузевіц, – це акт насильства, що має метою змусити супротивника виконати нашу волю» [3, т. 1, с. 23]. У заголовку одного з підрозділів своєї праці він приводить інше визначення війни: «Війна є акт людських стосунків». І далі: «Війна... належить... до галузі громадського життя. Війна є зіткнення значних інтересів, що розв'язується кровопролиттям, і тільки цим вона відрізняється від інших суспільних конфліктів» [3, т. 1, с. 163]. І все ж таки Клаузевіц не вважав кровопролиття і застосування збройної сили обов'язковими ознаками війни. Слушно зазначаючи, що «війна є зброєю політики; вона неминуче повинна

відбивати характер останньої» [3, т. 2, с. 438], Клаузевіц припускав, що «доведеться хоч не хоч дійти до визнання таких воєн, які полягають тільки в погрозі супротивнику» [3, т. 2, с. 429], і що їх ведення припускає використання тільки політичних та інших невоєнних засобів. У цьому він виявився солідарним з відомим китайським полководцем і військовим теоретиком Сунь-Цзи, який ще в VI–V ст. до н. е. відзначав: «Найкраща війна – розбити задуми супротивника; на наступному місці – розбити його союзи; на наступному місці – розбити його війська» [11, с. 40].

Проблема логічної коректності дефініції «інформаційна війна» залишається досить гострою і на сьогодні. У США, наприклад, існують декілька підходів до тлумачення цього явища. Так, визначення інформаційної війни, авторство якого приписують командувачу інформаційних військ США, звучить так: «Інформаційна війна складається з дій, що розпочинаються для досягнення інформаційної переваги в забезпеченні національної військової стратегії шляхом впливу на інформацію та інформаційні системи супротивника з одночасним зміцненням і захистом нашої власної інформації та інформаційних систем. Інформаційна війна являє собою всеосяжну, цілісну стратегію, спрямовану віддати належне значущості і цінності інформації в питаннях командування, управління і виконання наказів збройними силами в реалізації національної політики. Інформаційна війна використовує всі можливості і націлена на чинники вразливості, які неминуче виникають в умовах зростаючої залежності від інформації. Об'єктом уваги стають інформаційні системи (включаючи відповідні лінії передач, центри, що обробляють інформацію, і людський чинник цих систем), а також інформаційні технології, що використовуються в системах озброєнь. Інформаційна війна має наступальні та оборонні складові, але починається з цільового проектування і розроблення своєї “архітектури” командування, управління, комунікацій, комп'ютерів і розвідки, що забезпечує особам, які ухвалюють рішення, відчутну інформаційну перевагу в будь-яких конфліктах».

У міністерстві оборони США є й інший підхід до визначення інформаційної війни. Вона тлумачиться як дії, спрямовані на досягнення інформаційної переваги на підтримку національної воєнної стратегії шляхом впливу на інформацію та інформаційні системи супротивника з одночасним посиленням ефективності використання і захисту власної інформації та інформаційних систем. Якщо ж скористатися визначенням через рід і виду відмінність, то дефініцію «інформаційна війна», на наш погляд, можна сформулювати як *соціальне явище, що є однією з форм розв'язання існуючих різноманітних суперечностей в усіх сферах суспільного життя між державами, націями, народами, соціальними групами засобами інформаційного насильства*.

Організація і ведення інформаційної війни базуються на відповідних законах, закономірностях і принципах. Категорії «закон» і «закономірність»

тісно пов'язані і мають схожі ознаки. *Закон інформаційної війни* визначається як істотне, необхідне, стійко повторюване відношення, що характеризує впорядкованість устрою і функціонування, тенденції зміни і розвитку тих чи інших явищ у ході її ведення. Під *закономірністю інформаційної війни* розуміється підпорядкованість закону або вказівка на те, що в основі пізнання будь-якого її явища лежать один або декілька законів. Поняття «закономірність» є доцільнішим у тих випадках, коли зв'язки, відносини інформаційної війни, що повторюються, недостатньо виражені кількісно. Закони інформаційної війни являють собою більш-менш точне відображення у свідомості людей тих об'єктивних зв'язків і відносин, що існують і діють в інформаційному просторі. Їх виявлення і пізнання тільки починаються. Уже пізнані, відображені в нашій свідомості й описані, вони стануть основою для практичної діяльності щодо підготовки і ведення інформаційної війни.

До основних законів інформаційної війни можна віднести: закон визначальної ролі її політичних цілей; закони залежності її перебігу і результату від економічних, соціально-політичних, науково-технічних та військових можливостей протиборчих сторін. Особливістю законів і закономірностей інформаційної війни є те, що, на відміну від законів і закономірностей природи, вони виявляються лише через діяльність людей, несуть у собі явно виражене відбиття суб'єктивного чинника.

Провідним законом інформаційної війни є *закон визначальної ролі політичних цілей*. Аналіз інформаційного протиборства держав та інших суспільних структур свідчить, що саме політичні цілі визначають ступінь використання сил і засобів інфосфери, масштаби і запеклість ведення інформаційної війни, головного та інших супротивників, а також кінцеву мету війни, заходи для зміцнення союзницьких відносин усередині коаліції воюючих сторін. При цьому форми і способи ведення інформаційної війни, її перебіг і результат обумовлюються економічними можливостями протиборчих сторін. Більш економічно могутні держави здатні вести і війни відповідного масштабу. Якщо в США на розвиток інформаційних технологій загалом було витрачено в 1980 р. близько 8 млрд дол., у 1996 р. – понад 30 млрд дол., то сьогодні ця цифра, за даними одного з провідних фахівців США у галузі інформаційних воєн Уінна Шватоу, оцінюється в межах 100–300 млрд дол. Як результат – 70 % програмного забезпечення, що продається у світі, створюється саме в цій країні.

Серед основних закономірностей інформаційної війни можна виділити залежність форм і способів її ведення, її ефективності від кількості та якості засобів інформаційного впливу, а також особового складу; залежність цілей інформаційної війни від наявних сил і засобів та способів їх застосування; залежність досягнення цілей інформаційної війни від єдності інформаційних дій різних суб'єктів інформаційної діяльності в часі і просторі; нерівномір-

ність розподілу сил і засобів по всій інфосфері; нерівнозначність впливу різних сил і засобів на інфосферу протиборчої сторони.

У галузі розбудови сил і засобів інформаційної війни можна виділити такі закономірності: обумовленість масштабів і спрямованості побудови характером військово-політичної та економічної обстановки, а також цілями політики національної безпеки держави, суспільних і економічних структур, що беруть участь в інформаційній війні; відповідність змісту і масштабів засобів інформаційної війни характеру й особливостям суспільного і державного устрою; залежність масштабів і якості побудови сил і засобів інформаційної війни від матеріальних і духовних можливостей держави (інших суспільних і економічних структур).

Універсальний характер має така закономірність інформаційної війни: кількість і якість засобів інформаційного впливу, а також особовий склад обумовлюють форми і способи її ведення, її ефективність. Ця закономірність виявляється в тому, що винахід нових засобів інформаційної війни та їх впровадження в практику неминуче призводять до виникнення нових форм і способів її організації. Пошук у цьому напрямку безупинно вдосконалюється та активізується. У США з 22 критичних технологій стратегічного рівня, обумовлених на перспективу, 12 (більше половини) стосуються безпосередньо інформатики. Якщо в 1995 р. міністерство оборони США використовувало 800 тис. комп'ютерів, то через п'ять років воно збільшило свій комп'ютерний парк більш ніж у 2,5 рази. Сьогодні міністерство оборони США використовує понад 2,5 млн комп'ютерів, 10 000 локальних мереж і понад 100 мереж далекого зв'язку. 90 % усієї військової інформації США, у тому числі дуже важливої, передається по цивільних мережах зв'язку і мережах зв'язку загально-го користування типу Internet. За останні 10 років загальна частка витрат США на інформатику і підготовку до інформаційних воєн зросла втричі і досягла 20 % військового бюджету.

Ефективність ведення інформаційної війни залежить також від рівня професійної та морально-психологічної підготовки особового складу. Чим вона вища, тим більше існує можливостей для активних і рішучих дій при захисті власної інформації і пошкодженні інформації супротивника. Саме життя підтверджує цю закономірність. З 1992 р. міністерство оборони США розпочало реалізацію програми аналізу і оцінки безпеки комп'ютерних систем, згідно з якою фахівці Центру інформаційної безпеки розпочинають спроби проникнення через канали Internet до комп'ютерних систем військових частин, підрозділів і установ збройних сил США. Із 38 тисяч здійснених ними комп'ютерних атак близько 65 % виявилися успішними. При цьому лише у 988 випадках (що становить близько 4 % від чисельності атак) вторгнення було виявлене обслуговуючим персоналом комп'ютерних систем, а доповіді

в Управління інформаційних систем (УІС) надійшли тільки стосовно 267 атак. Активні заходи протидії розпочиналися обслуговуючим персоналом комп'ютерних мереж у середньому один раз на 150 атак. Розуміючи назрілу необхідність у серйозній підготовці кадрів для ведення воєн інформаційної цивілізації США, у Коледжі управління інформаційними ресурсами, що входить до Університету Національної оборони США (форт Макнір, округ Колумбія), створили школу інформаційної війни і стратегії. У червні 1995 р. тут було випущено першу групу з 16 офіцерів, підготовлених з усіх аспектів інформаційної війни. Випуск (від 16 до 32 фахівців) сьогодні здійснюється щорічно.

На основі знання законів і закономірностей, а також придбання досвіду в результаті практичної діяльності виробляються принципи ведення інформаційної війни, тобто загальні науково обґрунтовані положення, правила, рекомендації щодо її підготовки і ведення, а також керівництва її силами і засобами. Поняття «принцип» є близьким за змістом до понять «закон» і «закономірність». Їх спільність полягає у тому, що всі вони відображають істотні, об'єктивні, повторювані зв'язки, відносини дійсності. Однак принцип не тільки відбиває об'єктивний зв'язок, а й пропонує, як слід діяти в конкретних умовах для досягнення тієї або іншої мети. У ньому виражається єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Зміст і масштаби завдань інформаційної війни припускають наявність безлічі принципів її ведення. Основний принцип інформаційної війни – *відповідність* (підпорядкованість) її цілей і завдань *політичним цілям* – впливає із закону визначальної ролі політики, її вирішального впливу на інформаційну війну. Це досить явно виявилось під час ведення двох операцій у зоні Перської затоки і операції НАТО в Косово, антитерористичних воєн проти Афганістану та Іраку. Увесь інформаційний супровід (інформаційна війна була обов'язковою складовою частиною дій багатонаціональних сил) був спрямований на обґрунтування доцільності проведення цих воєнних операцій, їх необхідності і важливості для світового співтовариства у зв'язку із знехтуванням протиборчою стороною прав і свобод людини, норм міжнародного життя, підтримкою терористів. При цьому треба відзначити, що інформаційний вплив на світове співтовариство, окремі країни та регіони розпочинався і закінчувався задовго до початку і закінчення безпосередніх бойових дій. У зоні Перської затоки інформаційні заходи активно розпочалися за п'ять місяців, у Гренаді – за три роки до початку військового втручання.

Інший принцип інформаційної війни – *необхідність зосередження сил у вирішальному місці та у вирішальний момент* – є відображенням об'єктивного закону нерівномірності розподілу сил у просторі та часі. У сучасних умовах зміст цього закону став більш ємним, а практичне застосуван-

ня – більш складним. Про це красномовно свідчать події в зоні Перської затоки, коли інформаційна боротьба багатонаціональних сил велася в стратегічному, оперативному і тактичному масштабах і в ній були задіяні понад 20 розвідувальних супутників, понад 50 літаків-розвідників та інші сили. Розвідка здійснювалася практично цілодобово. Розгорнута система інформаційного забезпечення за відсутності будь-якої істотної протидії з боку Іраку дозволила оперативно доводити до органів управління військами і зброєю багатонаціональних сил досить повну, достовірну, своєчасну і точну інформацію стосовно обстановки, що значно вплинуло на успішне розв'язання бойових завдань. З метою поширення дезінформації широко використовувалися радіо і телебачення. За допомогою радіоелектронного придушення блокувалася інформація в системах управління стратегічного, оперативного і тактичного рівнів іракських збройних сил. У ході операції «Лис пустелі» тільки в радіоелектронній боротьбі проти іракської армії було задіяно 11 літаків РЕБ ЕА-6В «Проулер». Величезні сили і засоби інформаційної війни було задіяно в ході 78-добової операції НАТО проти Югославії в 1999 р.

Одним із фундаментальних принципів інформаційної війни є *всебічна завчасна підготовка її сил і засобів*. Цей принцип відбиває залежність перебігу і результату інформаційної війни від співвідношення матеріальних, духовних та бойових можливостей протиборчих сторін. Наприклад, лондонський журнал «Мідл Іст» у серпні 1982 р. писав, що вже за рік до агресії Ізраїлю проти Лівану інформаційна служба ізраїльського уряду підготувала варіанти заяви для преси, де викладалася версія Тель-Авіва щодо причин вторгнення на сусідню територію. Задовго до того, як ізраїльські війська перетнули кордон Лівану, у посольствах Ізраїлю вже лежали комплекти «виправдувальних документів», підготовлених різними мовами.

Принцип *високої активності і рішучості* в ході ведення інформаційної війни зумовлений її цілями. Історія дає чимало прикладів, коли непевність, коливання, пасивність, зволікання із застосуванням ефективних заходів протидії супротивнику призводили до важких (аж до повної поразки) наслідків. Тому зазначений принцип має пронизувати дії кожної командної інстанції щодо керівництва силами і засобами ведення інформаційної війни. Важливо відзначити, що вимоги високої активності і рішучості стосуються як захисту власної інформації, так і впливу на інформаційний ресурс конфронтуючої сторони. При цьому досить часто використовуються дезінформація, неправда в ім'я досягнення поставленої мети. Так, американська і кувейтська розвідки в ході війни у Перській затоці поширювали в ЗМІ чутки про те, що іракці розбивали інкубаційні бокси в кувейтських лікарнях, витягали звідти немовлят і вбивали їх, кидаючи на кам'яну підлогу. На вивезених – нібито з ризиком для життя – з Кувейту фотографіях, що розпливлися, було зображено малень-

кі тільця, які лежать на підлозі (насправді ж це були ляльки). Багато газет опублікували ці матеріали на перших сторінках. Тільки через три роки після закінчення війни стало відомо, що британське рекламне агентство «Hill and Knowlton» одержало за таку «роботу» 10,8 млн дол. А як у зв'язку з цим можна тлумачити строки готовності Іраку щодо створення ядерної зброї? Спочатку стверджувалося, що Ірак спроможний створити її за неповні два роки. Через три тижні строк скоротився до шести місяців, а в жовтні 1991 р. – майже до двох [15, с. 4–5]. Наявність зброї масового ураження (ЗМУ) в Іраку з'явилася передумовою для розв'язання війни проти цієї країни в 2003 р., а ЗМУ так і не знайшли. Великих успіхів досягли фахівці інформаційних воєн у перебільшенні своїх військових успіхів. У репортажах CNN (а тільки її «картинки» ми бачили на українських екранах) ракети летіли точно в ціль. Пентагон офіційно стверджував, що з 47 пусків ракет «Петріот» 45 потрапили в ціль, що давало 96 %. У квітні 1993 р. ця цифра знизилася до 52 %, причому Пентагон упевнено підтверджував тільки 27 %. Більш об'єктивні оцінки привели до результату в 9 % успішних запусків [8, с. 97]. Головне – вплутатися в інформаційну війну, діяти сміливо і рішуче. Розберуться, де правда, а де неправда, – через роки, а мета буде вже досягнута!

Принцип *узгодженого спільного застосування різних видів і типів сил та засобів* ведення інформаційної війни є визначальним, оскільки розв'язання абсолютної більшості завдань вимагає залучення різних за кількістю та якістю сил і засобів, узгодження їх дій. Відповідно до цього принципу для забезпечення надійного виконання будь-якого завдання необхідна досить чітка організація взаємодії і діяльності органів управління. При обранні способів спільного застосування різних сил і засобів органи управління повинні ретельно і всебічно враховувати особливості кожного завдання, умови, в яких доведеться діяти залученим силам і засобам ведення інформаційної війни, їх сильні і слабкі властивості.

Особливого значення в інформаційній війні набуває вміле використання принципу *раптовості дій*. Несподівані (за часом, місцем, масштабом, способами, засобами дії, силою) «удари» по інформаційному середовищу супротивника, як правило, дають змогу захопити його зненацька, посяяти паніку, дезорганізувати управління, скувати дії. При цьому постійно зростаючі можливості інформаційної зброї визначають тенденції до раптового нападу. Досягнення раптовості включає: збереження в таємниці задумів і планів майбутніх дій; приховану підготовку до застосування сил і засобів ведення інформаційної війни; нанесення ударів по інформаційному середовищу супротивника там, де він їх не очікує; застосування невідомих йому видів інформаційної зброї і способів розв'язання завдань; вміле маскування і дезінформацію.

Іншими основними принципами є: постійна готовність сил і засобів інформаційної війни до захисту власної інформації і руйнівного впливу на ін-

формаційне середовище конфронтуючої сторони; безперервність інформаційної війни; ведення інформаційної війни з напругою, необхідною для виконання поставлених завдань; своєчасний маневр сил і засобів ведення інформаційної війни; урахування духовного чинника в інтересах виконання поставлених завдань; всебічне забезпечення, підтримка боєздатності та своєчасність відновлення сил і засобів ведення інформаційної війни; твердість і безперервність управління силами і засобами ведення інформаційної війни; непохитність у досягненні намічених цілей, виконанні ухвалених рішень і поставлених завдань. Усі зазначені принципи реалізуються в конкретних формах і способах ведення інформаційної війни. При цьому важливо враховувати, що вони не є вічними і сталими, а змінюються й уточнюються разом із розвитком засобів ведення інформаційної війни.

Усвідомлення важливості захисту інфосфери від зовнішнього впливу нині має стати одним із провідних напрямів діяльності держави. Держава, суспільство повинні бути захищені від небезпечних (дестабілізуючих, деструктивних) інформаційних впливів. Причому не має значення, чи цей вплив спрямовано на отримання чи на впровадження інформації. Важливо те, що він є деструктивним стосовно основних сфер життєдіяльності (економіки, науки, техносфери, сфери управління, військової справи, суспільної свідомості тощо) і повинен бути нейтралізований. Необхідно також забезпечити інформаційну безпеку особистості, бути готовим захистити психіку і свідомість громадян країни від небезпечних інформаційних впливів, дезінформування, маніпулювання, спонукання до самогубства, образи тощо. Становлення інформаційного суспільства показує, що нормальна життєдіяльність суспільного організму сьогодні цілком визначається рівнем розвитку, якістю функціонування і безпекою інформаційного середовища. Виробництво і управління, оборона і зв'язок, транспорт і енергетика, фінанси, наука і освіта, засоби масової інформації – усе залежить від інтенсивності інформаційного обміну, повноти, своєчасності, вірогідності інформації. Викликом цивілізації сьогодення є готовність тієї чи іншої країни вступити в стадію активної інформатизації. Аби дати гідну відповідь викликам сучасної епохи, Україна повинна створити відповідні структури, покликані забезпечити захист інфосфери від зовнішнього впливу з боку будь-якої держави. На сьогодні тут більше питань, ніж відповідей. Адже 90 % усього програмного забезпечення, що використовується в Україні, вироблено за кордоном. Порівняльний аналіз кількості хост-вузлів у мережі Internet, зроблений International Telecommunication Union, свідчить про те, що за цим показником Україна знаходиться на одному рівні з Ботсваною, Колумбією, Ліваном, Свазілендом та Намібією. Третина українців і досі не мають персонального комп'ютера (ПК). Настільні персональні комп'ютери є у 63 % населення України, ноутбуки – у 35 %. У той же

час в Італії, Швеції, США, Великій Британії кількість ноутбуків перевищує кількість ПК. Для порівняння: у Росії ноутбуки є у 45 % громадян, в Італії – 67 %, у Німеччині – у 70 %, у США – 77 %, у Великій Британії – 86 %, у Швеції – 87 %. При цьому стаціонарними комп'ютерами забезпечені 64 % росіян, 73 % німців, 72 % шведів, 68 % британців, 66 % американців і 58 % італійців. Що стосується планшетних комп'ютерів, то їх відсоток серед цих країн в Україні найнижчий – 7 %. У Росії планшети є у 11 % населення, Німеччині та Італії – у 18 %, Швеції – у 21 %, Великій Британії і США – у 28 % [12].

Висновки. Однак не все ще загублено і для України: високий рівень розвитку наукоємних виробництв, величезний (нехай і частково розтрачений) науковий потенціал країни свідчать про те, що для нашої країни не існує серйозних перешкод для гідної відповіді на виклик сучасної епохи. Україна здатна створити ефективні сили і засоби щодо ведення інформаційної війни. Більш того, цей напрям може стати перспективним для одержання додаткових джерел фінансування ринкових перетворень у країні, оскільки товар, зроблений в інтересах забезпечення інформаційної безпеки, викликає певний інтерес на світовому ринку. Утім головне на цьому шляху – збереження в недоторканності власної аксіосфери, досягнення згоди і розуміння між державою, громадянським суспільством і особистістю, створення такої обстановки в країні, коли слово є не інструментом маніпуляції в руках непорядного політика, а відбиває дійсний стан справ, коли інформація про доленосні аспекти життя держави сприймається не купкою «всенародно обраних», а самим народом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Военный энциклопедический словарь. – М. : Воениздат, 1983. – 864 с.
2. Галамба М. Інформаційна війна як форма ведення інформаційного протиборства / М. Галамба // Інформ. безпека людини, суспільства, держави. – 2009. – № 1. – С. 61–64.
3. Клаузевиц К. О войне : в 2 т. / К. Клаузевиц. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002.
4. Манойло А. В. Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны / А. В. Манойло, А. И. Петренко, Д. П. Фролов. – 2-е изд., стереотип. – М. : Горячая линия – Телеком, 2009. – 541 с.
5. Ноевий Ю. М. Поняття інформаційно-психологічної боротьби та систематизація пов'язаних понять / Ю. М. Ноевий // Гілея : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 32. – С. 259–268.
6. Панарин И. Н. Информационная война и мир / И. Н. Панарин, П. Г. Панарина. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 204 с.
7. Политология : энцикл. словарь / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммер. ун-та, 1993. – 431 с.
8. Почепцов Г. Как ведутся тайные войны: психологические операции в современном мире / Г. Почепцов. – Харьков : Консум, 2000. – 280 с.

9. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Рефл-бук ; Киев : Ваклер, 2000. – 428 с.
10. Прибутько П. С. Інформаційні впливи: роль у суспільстві та сучасних воєнних конфліктах / П. С. Прибутько, І. Б. Лук'янець. – К. : Вид. ПАЛІВОДА А. В., 2007. – 252 с.
11. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-цзы ; пер. с кит., предисл. и коммент. Н. И. Конрада. – М. : ООО «Издательство АСТ» ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 558 с.
12. Третина українців досі не мають ПК [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.mistinfo.com/news/ukraine/suspilstvo/4233/>.
13. Фісун А. О. Теоретично-категоріальне осмислення поняття «інформаційна війна» в структурі інформаційно-політичного простору / А. О. Фісун // Інформ. суспільство. – 2011. – Вип. 13. – Січ. – черв. – С. 43–48.
14. Цыганов В. В. Информационные войны в бизнесе и политике: теория и методология / В. В. Цыганов, С. Н. Бухарин. – М. : Акад. проект, 2007. – 336 с.
15. Шаравов И. К вопросу об информационной войне и информационном оружии / И. К. Шаравов // Зарубеж. воен. обозрение. – 2000. – № 10. – С. 3–8.
16. Information Warfare // Defense Intelligence Journal. – 1996. – Vol. 5, No. 1. – P. 2–69.

ФЕНОМЕН ИНФОРМАЦИОННОЙ ВОЙНЫ В ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕМСЯ МИРЕ

Требин М. П.

Проанализированы феномен «информационной войны», законы и принципы ее организации и ведения в современном глобализирующемся мире. Дана общая характеристика мирового лидера в подготовке и ведении информационных войн. Показаны проблемы для Украины в связи с широким использованием мировым сообществом технологий «информационной войны», в том числе против нашей страны.

Ключевые слова: *информационное общество, информационная война, законы, принципы.*

THE PHENOMENON THE INFORMATION WAR IN A GLOBALIZING WORLD

Trebin M. P.

Analyze the phenomenon of «information war», the laws and the principles of organization and management in the modern globalized world, the general characteristic of the world leader in the preparation and conduct of information warfare, show problems for Ukraine in connection with the widespread use of technology «information war» by the international community including against our country.

Key words: *information society, information warfare, laws, principles.*

УДК 32.019.51:316.46.058.5

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор;
С. В. Рум'янцева, здобувач

ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ: СУТНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ

Висвітлено концептуальні підходи до розуміння сутності проблеми політичного маніпулювання. Обґрунтовано, що із зростанням питомої ваги цього впливу на політичну свідомість громадян усе більшої уваги потребує поняття інформаційної безпеки. Наголошено на тому, що загострюється проблема обмеження політичної маніпуляції, основним запобіжним механізмом для якої є індивідуально-психологічний захист. Запропоновані індивідуальні методи захисту свідомості особи від політичного маніпулювання.

Ключові слова: демократичний режим, політичне маніпулювання, інформаційна безпека, психологічний захист.

Актуальність проблеми. «Правила гри» за умов демократичного правління визначають необхідність здобуття для політичних сил активної підтримки народу (електорату). Демократичний режим не передбачає зловживань силовими методами для досягнення мети – виборення та утримання влади у руках політичних лідерів, правлячої партії тощо. Це зумовлює той факт, що в реальному політичному процесі поширюються різноманітні форми впливу на політичну свідомість електорату, виявлення та обмеження яких законодавцями є ускладненими. Основними методами такого впливу на сьогодні виступають інформаційно-психологічні технології.

Сучасна людина не може уникнути впливу потоків інформації, що надходять від друкованих ЗМІ, телебачення, радіо, мережі Інтернет та інших засобів масової комунікації. Під цим натиском не завжди можливо проаналізувати та диференціювати ту інформацію, яка відповідає дійсності, а отже, надзвичайно велика кількість людей кожного дня підпадає під вплив того, що їм нав'язують редактори інформаційних агенцій, медіа-спікери та ін.

З плином часу все більш поширеною стає така форма впливу на свідомість громадян, як маніпулювання. Це вид психологічного впливу, спрямованого на неявне спонукання інших (іншого) до виконання визначених маніпулятором дій. У політологічному дискурсі нині утвердилася така інтерпретація: політичною маніпуляцією є система засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку [1, с. 322].

Дійсно, нормальна держава не може існувати без ідеології та ідеологічних інститутів, де метою є відтворення цієї ідеології в індивідуальній та масовій свідомості. Але треба наголосити на тому, що важливо розрізняти ідеологію держави (як систему поглядів, ідей, переконань, цінностей та настанов, що виражають інтереси різних соціальних груп, класів, товариств, в яких усвідомлюються й оцінюються ставлення людей до дійсності та один до одного, соціальні проблеми і конфлікти, а також містяться цілі соціальної діяльності, спрямованої на закріплення або зміну існуючих суспільних відносин), яку розуміють та добровільно підтримують її громадяни, від політичного маніпулювання, яке зазвичай виявляється негативним явищем (у нав'язуванні громадянам ідеології, напрямів думок політиків задля збагачення останніх, уводячи в оману задля отримання власної вигоди).

Актуальність цього питання важко переоцінити, адже розуміння сутності політичного маніпулювання, його особливостей та способів інформаційно-психологічного захисту надає можливість не тільки нейтралізувати вплив відносно до самого себе, а й захистити своїх близьких від негативного та іноді шкідливого для них впливу ззовні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні сторони особливого політичного маніпулювання та загалом механізмів програмування поведінки висвітлено в працях багатьох зарубіжних науковців, таких, наприклад, як Р. Даль, Д. Істон, Дж. Сарторі, В. Бехтерев, В. Мальцев, С. Кара-Мурза, С. Московічі. Значний інтерес становлять також праці українських учених, зокрема О. Бойка, В. Бабкіної, С. Богомолова, М. Поповича, В. Ткаченка та ін. Так чи інакше проблемі політичного маніпулювання приділяється чимало уваги сучасних науковців.

Серед сучасних українських науковців, що займаються емпіричними електоральними дослідженнями, зокрема вивченням їх маніпулятивної складової, можна назвати таких, як І. Бекешкіна, А. Нельга, А. Полторака, Г. Почепцов, Н. Чурілов, Е. Хмелько та ін. Маніпулятивні технології в електоральному процесі транзитивних суспільств вивчають О. Балакірева, О. Валевський, А. Балашова, І. Жданов, О. Заярна, О. Кордун, Р. Павленко, В. Лісничий, Дж. Наполітан, О. Петров, М. Побокін, Ю. Сурмін, Д. Наріжний, Ю. Яновська та ін.

Метою статті є висвітлення сутності поняття політичного маніпулювання та проблем, які тісно пов'язані з ним. Це безпосередньо питання розмаїття способів впливу на сучасну людину та проблема обмеження політичного маніпулювання.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи зазначену тему, необхідно відмітити, що у центрі маніпулювання знаходиться психологічне поняття «сугестія», або навіювання. Навіювання – процес одностороннього, активного і пер-

соніфікованого впливу одного індивіда на іншого або групу людей, здійснюваного за допомогою мовного повідомлення, який характеризується неусвідомленим сприйняттям змісту того, що навіюється [2, с. 605]. За Л. Ільницькою, вербальний сугестивний вплив – це використання мови з метою встановлення і підтримання психологічного контакту; приєднання до реальності суб'єкта; утилізації свідомості та отримання доступу до несвідомого [3, с. 128]. Дослідники наголошують на тому факті, що сугестивний вплив спрямований на підсвідомість і діє на психіку людини поза рамками її раціонального мислення.

В. Бехтерев писав, що сугестія є вторгненням у свідомість сторонньої ідеї без прямої і особистої участі в цьому акті власного «Я» суб'єкта. Вона впливає не шляхом логічного переконання, а безпосередньо на психічну сферу без відповідного перероблення, завдяки чому відбувається дійсне щеплення ідеї, почуття, емоції, того або іншого психофізичного стану [4, с. 67]. Отже, саме такий механізм має нав'язувати певні ідеї, цінності громадянам, особам та силам, що є безпосередньо зацікавленими у цьому.

В. Бебик під політичним маніпулюванням розуміє приховане управління політичною свідомістю та поведінкою у певних політичних інтересах [5, с. 44].

Також зустрічається думка, що маніпуляції являють собою особливий спосіб, стратегію здійснення комунікації в суспільстві, що це прихований вплив на здійснення політичного вибору (Б. Мотузенко) [6, с. 14].

Та й узагалі в більшості випадків поняття «політична маніпуляція» викликає негативну реакцію. І це можна зрозуміти. Коли поважаючи себе людина чує про маніпуляції свідомістю, вона думає, що її вже неможливо провести. Вона – індивідуум, вільний атом людства. Як же на нього можна вплинути? Але й атом, як виявилося, розщепити можна, хоча саме слово «атом» означає неподільний [7]. Це певні дії маніпулятора, завдяки чому особа, над якою здійснюється маніпулювання, вважає, що певне рішення, вчинки, ідеї є результатом її власних умовиводів і належать винятково їй.

З плином часу та появою все нових та нових шляхів отримання інформації, засобів для виходу до мережі Інтернет, створенням надзвичайно великої кількості засобів масової інформації людина стає залежною від цих речей. А здатність фільтрувати інформацію, яка просочується всюди, де є можливість бачити і чути, на жаль, зменшується з катастрофічною швидкістю. Дійсно, пересічному громадянину буде неможливо слідкувати за політичним життям країни без допомоги засобів масової інформації. Але і правильно орієнтуватися у політичній мозаїці країни виявляється зовсім непросто, адже широке розмаїття інформації у газетах, журналах, на телеканалах, радіохвилях та сторінках інтернет-мережі зазвичай дуже відрізняється одне від одного. Отже, можна стверджувати, що ЗМІ на теперішній час є не тільки посередником для здійснення, зокрема, політичної маніпуляції, а й її безпосереднім творцем.

Зважаючи на наведену ситуацію, стало потребувати більшої уваги поняття «інформаційна безпека». Від загальноприйнятого стану інформації, в якому забезпечується збереження визначених політикою безпеки властивостей інформації, це поняття можна розширити до нездатності заподіяння шкоди як людині, так і суспільству, культурним та духовним цінностям тощо. У цьому процесі основним об'єктом є людина, власне кажучи, як і головним суб'єктом.

Основою будь-якого маніпулювання масовою свідомістю є соціальний міф – розповсюдження ідей, які сприймаються переважно на віру, без будь-якого критичного осмислення. У кожному суспільстві наявні міфи, які активно підтримуються правлячими колами, зокрема, за допомогою ЗМІ.

З крахом комуністичної системи почали формуватися такі соціальні міфи:

- 1) про капіталізм як «світле майбутнє»;
- 2) про обов'язкові жертви в перехідний період;
- 3) про правлячі кола і номенклатуру як уособлення демократів та реформаторів.

Навіть США, які так пишаються тим, що в їх суспільстві, мовляв, немає ідеології, мають і підтримують свої соціальні міфи, визначені Г. Шиллером:

- 1) про індивідуальну свободу та особистий вибір громадян;
- 2) про нейтралітет основних політичних інститутів: Конгресу, судів, ЗМІ тощо;
- 3) про незмінно егоїстичну природу людини та її схильність до споживачтва;
- 4) про відсутність у суспільстві соціальних конфліктів, експлуатації і гноблення;
- 5) про плюралізм ЗМІ, які насправді контролюються великими рекламодавцями та урядом [7].

Для вкорінення соціальних міфів технологія маніпулювання передбачає використання багатющого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. До них належать пряме *підтасовування фактів*, *замовчування небажаної інформації*, *поширення брехні і наклепу*, а також більш тонкі, рафіновані засоби: *напівправа* (коли з метою забезпечення довіри аудиторії об'єктивно і докладно висвітлюються конкретні, малозначущі факти й одночасно замовчується більш важливі або ж подається хибна інтерпретація подій).

Ще один приклад симуляції масової демократії – витіснення апеляції до суспільної свідомості за допомогою *маніпуляцій експертів з рейтингами*. Рейтинги на основі вибіркового опитування, коли респондент вибирає між варіантами суджень самого експерта, – це лише модель реальної думки мас, яку експерти нібито «оживляють». Така технологія доволі широко використовується в ході проведення всіх політичних ток-шоу на телевізійних каналах

України (мобільне голосування у програмі «Справедливість» Ганни Безулик та «Великій політиці» Євгена Кисельова на телеканалі «Інтер», програмі Шустер Live на телеканалі «Україна», програмі «Свобода слова» з ведучим Андрієм Куліковим на ICTV). І подібність штучної моделі голосування стає політично дієвою як чинник мотивації політичних рішень.

У наш час необхідно постійно бути готовим до того, що як у безпосередньому спілкуванні, так і в засобах масової комунікації, у виступах перед масовою аудиторією цілеспрямовано або мимовільно використовуються психологічні засоби впливу маніпулятивного характеру [8]. Особа перш за все повинна вчитися самостійно забезпечувати власну інформаційну безпеку, а також інформаційну безпеку своїх рідних.

Основним механізмом забезпечення психологічної захищеності дослідники вважають психологічний захист – спеціальну систему стабілізації особистості, що спрямована на усунення або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту. Виокремлюють три рівні психологічного захисту, а саме: 1) соціальний; 2) соціально-груповий; 3) індивідуально-особистісний [8].

На соціальному рівні захист здійснюється через системи поширення інформації в суспільстві. Це, наприклад, система освіти, система традицій, соціальних норм та ін.

На соціально-груповому рівні психологічний захист здійснюється через внутрішньогрупові інформаційні норми, правила, орієнтації, тобто через різноманітні організації, об'єднання, групи та насамперед сім'ю.

На індивідуально-особистісному ж рівні психологічний захист здійснюється безпосередньо самою особою.

Попереджена і володіюча знаннями особа може самостійно створити первинний, відносно простий, але достатньо ефективний механізм психологічного захисту у вигляді психологічного бар'єру недовіри до тих потоків рекламнопропагандистської інформації, за допомогою яких здійснюється масоване оброблення населення, а також сформувані настанову на необхідність використання відповідних способів аналізу інформації, що надходить [8].

Дієвим у процесі захисту є відсторонення від емоцій, адже маніпулятивні технології найдієвіше спрямувати на емоційну сферу людини. Науковці радять сприймати інформацію відсторонено, а вже потім, без участі інших осіб, обміркувати її.

С. Кара-Мурза пропонує й інші способи власного захисту. Таким, наприклад, є діалогічність мислення, адже маніпулятори намагаються перетворити нас на споживачів ідей, позбавити нас будь-якого відкритого діалогу. Діалог руйнує маніпуляцію. Для цього потрібно вести його завжди, навіть із самим собою, ставити все більше запитань та шукати на них відповіді [7].

Необхідними стають також створення альтернатив та піддання сумніву інформації, що надходить. Особа, яка намагається маніпулювати, пропонує вигідну їй позицію, яка, з її точки зору, позбавлена альтернативи. Аби уникнути цього, треба припустити іншу позицію, піддавши сумніву інформацію, що надходить, і вся структура маніпуляції руйнується. Виявивши інші альтернативи, можна припинити процес маніпулювання.

Належний рівень духовної культури є важливою протиотрутою від маніпулювання. Такий рівень передбачає здатність людини до самовизначення, проведення демаркаційної лінії між її внутрішніми та зовнішніми світами (між власним «Я» або колективним «Ми» та іншими «Я – Ми»). Коли з'являються саме такі рамки, тоді виникають почуття власної гідності та повага до гідності інших, належна повага до своєї унікальної суб'єктності [9, с. 27].

Виявляється, що майже неможливо здійснювати правове регулювання та забезпечити правову охорону громадянам від політичного маніпулювання, адже сфера маніпулятивних технологій є дуже широкою. Звичайно ж, бажано виробити законодавчу техніку, яка б дозволяла притягувати до юридичної відповідальності осіб, що мають безпосереднє відношення до політичного маніпулювання, але реальність є такою, що цей вид порушення майже нерезально прорахувати та запобігти йому з точки зору юриспруденції.

Висновки. По-перше, маніпуляція свідомістю людини у тій чи іншій формі існувала та існує практично в будь-якій формі суспільного ладу в різні історичні епохи.

По-друге, політичне маніпулювання є невід'ємним елементом демократичного політичного режиму, що в результаті може призвести до деіндивідуалізації та деперсоніфікації людей. Причому швидкість цього процесу зростає з появою нових способів доведення інформації до широкого кола адресатів. Саме тому з'являється потреба у більш прискіпливому фільтруванні інформації, що надходить, а також у забезпеченні інформаційної та психологічної безпеки.

По-третє, сучасне суспільство потребує правових, тобто законодавчих, обмежень, превентивних заходів, а також відповідних санкцій за маніпулювання, у тому числі політичне. Але наразі майже неможливо виявити повний склад цього правопорушення, а це означає, що основні сподівання у сучасному суспільстві необхідно покладати на способи особистісно-психологічних та культурних обмежень у політичній сфері.

На жаль, ще не існує стовідсоткових засобів протидії політичному маніпулюванню, це має давати поштовх для подальшого вивчення даної проблематики, адже захист інформаційної безпеки в сучасному суспільстві з появою все нових та оновлених способів впливу стає нескінченним джерелом вивчення. Убачається необхідність у розробленні науковцями, фахівцями у даній

галузі системи захисту окремих громадян та суспільства в цілому від маніпулятивного політичного впливу. Проте є перспективним вивчення різної природи політичної маніпуляції в різних політичних режимах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / уряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бакіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004. – 322 с.
2. Настільна книга слідчого / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Ін Юре, 2011. – 605 с.
3. Ільницька Л. Мовленнєві засоби підвищення ефективності сугестивного впливу / Л. Ільницька // Лінгвістика ХХІ ст.: нові дослідження і перспективи. – К. : Логос, 2007. – 128 с.
4. Бехтерев В. М. Внушение и толпа / В. М. Бехтерев // Психология толпы: социальные и политические механизмы воздействия на массы. – М. : ЭКСМО ; СПб. : Terra Fantastica, 2003. – 67 с.
5. Бебик В. М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг : навч.-метод. посіб. / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 44 с.
6. Мотузенко Б. І. Маніпуляції як соціальна технологія / Б. І. Мотузенко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики – Київ ; Запоріжжя ; Одеса, 2000. – Вип. 4. – 14 с.
7. Кара-Мурза С. Г. Маніпуляція сознанием [Електронний ресурс] / С. Г. Кара-Мурза. – Режим доступу: <http://lib.ru/POLITOLOG/karamurza.txt>. – Заголовок з екрана.
8. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты [Електронний ресурс] / Г. В. Грачев. – Режим доступу: <http://licman.narod.ru/books/psychology/01/gratchov.htm>. – Заголовок з екрана.
9. Ожеван М. Маніпулятивні стратегії / М. Ожеван // Підприємництво в Україні. – 2001. – № 9. – 27 с.

ПОЛИТИЧЕСКОЕ МАНИПУЛИРОВАНИЕ: СУЩНОСТЬ И ПРОБЛЕМА ЕГО ОГРАНИЧЕНИЯ

Полищук И. А., Румянцева С. В.

Освещены концептуальные подходы к пониманию сущности проблемы политического манипулирования. Обосновано, что с ростом удельного веса этого влияния на политическое сознание граждан все большее значение приобретает понятие информационной безопасности. Отмечено, что обостряется проблема ограничения политической манипуляции, основным предохранительным механизмом для которой является индивидуально-психологическая защита. Предложены индивидуальные методы защиты сознания индивида от политического манипулирования.

Ключевые слова: демократический режим, политическое манипулирование, информационная безопасность, психологическая защита.

POLITICAL MANIPULATION: ITS NATURE AND THE PROBLEM OF ITS

Polishchuk I. O., Rummyantseva S. V.

This paper highlights conceptual approaches to understanding the problems of political manipulation. The authors point out that the increasing proportion of the impact on the political consciousness of citizens, increasing attention begins to need the concept of information security. It is noted that the problem of limiting political manipulation, the basic safety mechanism for which is individual and psychological protection. The article offered individual consciousness to protect people from political manipulation.

Key words: *democratic regime, political manipulation, information security, psychological defense.*

УДК 340.12:342.37

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОНАРХІЇ Ш. Л. ДЕ МОНТЕСК'Є В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ Б. М. ЧИЧЕРІНА

Здійснено порівняльний аналіз викладених французьким просвітником XVIII ст. Ш. Л. де Монтеск'є та провідним теоретиком лібералізації Російської імперії XIX ст. Б. М. Чичеріним концепцій конституційної монархії. Головну увагу приділено викладу мислителями сутності поділу гілок влади, зазначеним Чичеріним недолікам концепції Монтеск'є та обґрунтуванню запропонованих ним положень щодо їх усунення.

Ключові слова: *поділ гілок влади, конституційна монархія.*

Актуальність проблеми полягає у необхідності піднесення рівня правової культури населення, оскільки вона нерозривно пов'язана з політичними і громадянськими правами, парламентаризмом і законністю дій органів державної влади. Виникає і необхідність звільнення свідомості громадян від тенденційних оцінок творчості названих просвітників, а також від марксистсько-ленінських тлумачень «буржуазного» лібералізму, парламентаризму, сутності поділу гілок влади та тези про революційну доцільність замість законності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про внесок Ш. Л. де Монтеск'є в опрацювання концепції конституційної монархії та теорії поділу гілок вла-

ди писали правознавці, філософи, історики, політологи, соціологи багатьох поколінь усіх цивілізованих країн світу, що фактично унеможливило їх хоча б звужений перелік. Сутності чичерінської концепції конституційної монархії різною мірою торкалися дорадянські та радянські дослідники В. Астахов, С. Бахрушин, В. Гер'є, В. Гессен, М. Дювернуа, В. Зорькін, Л. Искра, Г. Кізелштейн, Н. Купріц, Ш. Левін, А. Маркін, С. Татарніков, І. Михайловський, Л. Новікова, І. Сіземська, Ф. Петров, Н. Пірумова та ін. До них слід додати сучасних українських дослідників М. Зенкіна, В. Медісон, Л. Ларченко, В. Степіко та автора цієї статті [1]. Однак ще не виходили друком присвячені порівняльному аналізу концепції конституційної монархії означених правознавців. У зв'язку з цим *мету* статті становить спроба усунути такий недолік.

Виклад основного матеріалу. Видатний французький просвітник XVIII ст. Шарль Луї де Монтеск'є (1689–1755) у своїй головній праці «Про дух законів» досить часто торкався різних аспектів сутності монархічної влади взагалі [2, с. 175–281]. Конкретно ж своє бачення конституційної монархії він виклав у шостій главі («Про державний устрій Англії») одинадцятої книги («Про закони, що встановлюють політичні свободи в її ставленні до державного устрою») [2, с. 290–300]. Мислитель вмотивовував звернення своєї уваги на конституційну монархію тим, що «безпосереднім предметом» такого державного устрою «є політична свобода» [2, с. 290]. Він виходив із тези про те, що найважливішу умову забезпечення політичної свободи громадян становить поділ гілок влади: законодавчої, виконавчої та судової. «Коли влада законодавча та виконавча об'єднуються в одній особі чи установі, – констатував Монтеск'є, – то свободи не буде», оскільки тут видаватимуться «тиранічні закони з тією метою, щоб так же тиранічно їх і застосовувати» [2, с. 290]. За його висловом, не буде свободи й у тому разі, коли судова влада не відокремлюється від влади законодавчої та виконавчої, що дозволяє судді чинити свавілля та гноблення [2, с. 290]. Автор доходив висновку про те, що «усе загинуло б, коли б в одній і тій самій особі чи установі поєднувалися ці три влади: влада творити закони, влада виконувати постанови загальнодержавного характеру та влада засуджувати злочини чи позови приватних осіб» [2, с. 290–291]. Аналізуючи конкретні історичні факти минулого і сучасності, Монтеск'є доводив, що поєднання в одній особі чи установі усіх трьох виявів влади або привласнення усіх основних посад надають деспотичного характеру як монархічній, так і республіканській формі державного устрою [2, с. 291].

Монтеск'є писав, що для громадянина політична свобода є душевним спокоєм, який ґрунтується на переконанні у своїй безпеці. У зв'язку з тим, що у вільній державі будь-яка вільна людина повинна управляти сама собою, законодавча влада має належати всьому народу у вигляді народного представництва [2, с. 290, 292–293]. Він виступав за надання права голосу для його

обрання всім громадянам, за винятком визнаних недієздатними [2, с. 293]. При цьому мислитель зазначав необхідність забезпечувати інтереси всіх прошарків населення, що можливе за умови поділу представницьких зборів на дві частини: простого народу та «вельможних» громадян [2, с. 293–294]. Провісник виходив із наявності в будь-якому суспільстві досить незначної частини людей, що відрізняються перевагами народження, багатства, почестей, і частка їх участі у законодавчих зборах має відповідати їх ролі у державному житті. Досягнення такої відповідності він убачав у формуванні особливих зборів, які наділяються правом скасовувати рішення народних зборів, і навпаки. «Таким чином, – констатував Монтеस्क'є, – законодавчу владу було б доручено і зборам “вельможних”, і зборам представників народу, кожне з яких мало б свої окремі наради, свої окремі інтереси та цілі» [2, с. 294].

На погляд Монтеस्क'є, законодавчі збори «вельможних» мають бути спадковими. Оскільки ж спадкова влада може переслідувати свої окремі інтереси, забуваючи про інтереси народу, то необхідно позбавити її права вирішувати податкові питання і взагалі залишити за нею лише право скасовувати, а не постановляти [2, с. 294]. Мислитель зауважував, що законодавчі збори мають збиратися за власним розсудом, Однак вони не повинні самі себе розпускати, інакше поставала б загроза того, що цей розпуск ніколи б не відбувся у разі замаху на виконавчу владу. А тому необхідно, аби час скликання і тривалість засідань цих зборів визначала виконавча влада. Коли виконавча влада не матиме права зупиняти дії законодавчих зборів, останні можуть перетворитися на деспотичні, маючи можливість надати собі будь-яких повноважень і знищити всі інші гілки влади. І навпаки, законодавча влада не повинна мати права зупиняти дії виконавчої влади, оскільки остання є обмеженою вже самою своєю природою, і предметом її діяльності є питання, що потребують швидкого вирішення. При цьому законодавча влада має право і змушена розглядати, яким чином виконуються ухвалені нею закони [2, с. 295–296]. Монтеस्क'є додавав, що законодавча влада не повинна ухвалювати безстрокових постанов, оскільки в цьому разі виконавча влада вже не залежатиме від неї. Особливо це стосується постанов стосовно збройних сил. Армія повинна підпорядковуватися виконавчій владі, оскільки їй належить діяти, а не міркувати. Коли ж армія залежатиме лише від законодавчих зборів, правління в країні перетвориться на військове. З метою ж попередження зловживання армією з боку виконавчої влади вона має представляти народ [2, с. 298–299].

На думку Монтеस्क'є, виконавча влада має концентруватися в руках монарха, оскільки це правління майже завжди вимагає швидких дій і краще здійснюється однією особою [2, с. 295]. Виконавча влада повинна брати участь у законодавстві своїм правом скасування рішень, без якого вона дуже швидко втратила б свої повноваження. Однак вона загине й у тому разі, коли за-

конодавча влада почне брати участь у здійсненні виконавчої влади. Коли монарх братиме участь у законодавстві своїм правом видавати постанови, то свобода зникне. Оскільки йому потрібно брати участь у законодавстві з метою власного захисту, вона повинна виражатися тільки у праві скасування. Саме через це виконавча влада не повинна входити в обговорення справ. Їй достатньо обмежитися лише правом відхилення будь-якого рішення, яке видається для неї небажаним [2, с. 295–298]. Отже, Монтеस्क'є вбачав основний принцип конституційної монархії в поділі законодавчих зборів на дві частини, які взаємно стримують одна одну і при цьому поєднуються виконавчою владою, яка, у свою чергу, зв'язується владою законодавчою [2, с. 298]. При цьому він свідомо обходив питання про втілення в життя політичних та громадянських свобод в Англії. «Не моя справа міркувати про те, – наголошував Монтеस्क'є, – чи користуються в дійсності англійці цією свободою, чи ні. Я задовольняюсь вказівкою на те, що вони встановили її за допомогою своїх законів, і не шукаю більшого» [2, с. 300].

Що ж до третьої гілки влади – влади судової, то, на погляд Монтеस्क'є, вона «у певному сенсі зовсім не є владою» [2, с. 294]. Однак він виклав деякі думки стосовно неї. Просвітник виступав проти постійно діючих судів і був прихильником їх формування із представників народу та обмеження їх чинності певним строком [2, с. 291]. На його погляд, судова влада не повинна пов'язуватися ні з певним становищем, ні з певною професією. За умови тяжких обвинувачень необхідно надавати злочинцю право самому обирати своїх суддів. Склад суду не повинен бути постійним, однак у його вирахах має панувати незмінність з точним застосуванням тексту закону. За умови відображення у вирахах лише приватної думки судді людям довелося б жити без певного розуміння накладених на них суспільством обов'язків. Потрібно також забезпечувати рівність громадянського становища суддів з підсудним [2, с. 292]. Монтеस्क'є вважав, що «вельможні» мають підлягати суду не звичайних суддів, а тієї частини законодавчих зборів, яка складається із «вельможних» громадян. При цьому обвинувачувати подібних підсудних повинні народні збори, а вносити вирок – збори «вельможних», які не мають з першими ні спільних інтересів, ні однакових пристрастей [2, с. 297].

Отже, Монтеस्क'є вбачав визначальну сутність конституційної монархії у поділі гілок влади, що забезпечувало різні права і свободи громадян. Однак, докладно характеризуючи стосунки між гілками влади, він звертав основну увагу на умови забезпечення незалежності кожної з них. Поза його увагою залишилися важливі питання: яким чином забезпечується необхідна в управлінні державою єдність діяльності всіх гілок влади, у чому полягало головне завдання судової влади та якими конкретними правами і свободами користувались громадяни досліджуваного ним державного ладу.

Б. М. Чичерін (1828–1904) також з різних форм правової держави надавав перевагу конституційній монархії. За його словами, «безсмертна заслуга» Монтеस्क'є полягає в тому, що він «підняв конституційну монархію на ступінь всесвітнього ідеалу для захисту свободи» обґрунтуванням необхідності «розподілу політичної влади між незалежними один від другого тілами, що стримують одне одного». Філософ сформулював «те найважливіше у політиці правило, що надлишкове зосередження влади в будь-чийх руках, самодержця чи більшості, завжди шкідливе для держави і загрожує небезпекою громадянам», оскільки веде до деспотизму [4, ч. II, с. 372]. Відповідно до опису Чичеріна структура конституційної монархії охоплює верхню і нижню палати народного представництва та монарха. Дві палати, що здійснюють законодавчий процес, необхідні для забезпечення «більшої зрілості» ухвалених постанов та попередження зіткнень між монархом і представництвом. Верхній палаті «забезпечується рівна участь у законодавстві», якщо не брати до уваги, що у вирішенні фінансових питань вона «посідає лише друге місце». Вона вгамовує пристрасті нижньої палати і надає більшій вагомості рішенням монарха чи палати представників. Дві палати разом представляють й усю повноту громадських елементів – аристократичних та демократичних [5, ч. III, с. 169, 254].

Члени верхньої палати, на погляд ученого, можуть бути спадковими і призначуваними монархом довічно, оскільки «строкове призначення» є несумісним з незалежністю палати. Призначення вимагає певного становища чи звання: вищі сановники, багаті землевласники, кардинали, єпископи, маршали, канцлери тощо. Чичерін допускав і виборність членів верхньої палати на певний строк: від різних станів та корпорацій, від народу і навіть від нижньої палати. Він доводив, що у верхню палату не слід уводити людей, які втілюють у собі віджитий порядок та втрачені права і категорично протестував проти комплектування верхньої палати лише одним дворянством. На його думку, складена із дворянства верхня палата є ворогом ліберальних прагнень і народного представництва, перешкодою конституційному життю [6, с. 195–196]. Нижня палата, на переконання Чичеріна, має складатися з представників цілого народу, а не станів, інтересів чи місцевостей. Вона відіграє важливішу роль, ніж верхня палата. У ній лежить головна рушійна пружина конституційного правління. Вона є справжнім представником громадської думки з усіма її коливаннями, поворотами, боротьбою [5, ч. I, с. 169, 257]. Переважаюче значення нижньої палати вчений убачав і в її правах. Вона ухвалює бюджет, вирішує питання щодо стягнення податків, контролює витрати, має право запиту до будь-якого міністерства, перевірки дотримання законності дій, суду над вищими посадовими особами за порушення законів.

Вищу виконавчу владу уособлює монарх. Він формує уряд і може очолювати його особисто або доручати і формування, і керівництво обраній ним

особі. Монарх вирішує питання війни і миру, важливих внутрішніх перетворень, вживає заходів щодо поліпшення побуту нижчих прошарків населення, відіграє роль примирителя. Він має право не затвердити постанови обох палат, розпустити палату представників і призначити нові вибори. Будь-яка його дія здійснюється через відповідних міністрів, і його розпорядження мають силу лише після скріплення підписом міністра. При цьому монарх залишається недоторканою особою і під час зіткнення з палатою не підлягає відповідальності. Усю відповідальність бере на себе міністр, який може бути притягнутий до обвинувачення та суду [6, с. 231–232]. Судова влада також незалежна і, як і законодавча та виконавча, не повинна ввірятися лише одному елементу суспільства – народу, аристократії чи монарху. Усі ці компоненти мають брати участь у здійсненні судової влади: монарх – призначенням суддів, народ – обранням присяжних засідателів, парламент – судом над міністрами, що вчинили посадові злочини [6, с. 222, 242].

Вивчаючи теорію конституційної монархії Монтеск'є, Чичерін відмітив притаманні їй недоліки. *По-перше*, його концепція поділу гілок влади цілковито обминала питання про те, яким чином досягається їх єдність в управлінні державою. *По-друге*, філософ визначав «абсолютно нікчемну» роль судової влади, а *по-третє*, не приділив уваги «законам, що зберігають особисту свободу громадян» [4, ч. III, с. 378–379]. Учений вважав означені недоліки досить важливими та усував їх у власній концепції конституційної монархії. Він підкреслював, що до визначення прав та обов'язків палат і монарха необхідно підходити з урахуванням не тільки поділу гілок влади, а й єдності управління. Уся політика повинна спрямовуватися на встановлення узгоджених дій незалежних один від одного гілок влади, без чого установам загрожує небезпека. Кожна влада починає переступати межі свого права, підриває законний порядок і настає панування сили, наслідки якого неможливо передбачити» [5, ч. III, с. 226].

Найважливішу роль в обмеженні виходу елементів верховної влади за межі своїх повноважень та забезпеченні єдності управління державою Чичерін відводив монарху. Він уважав, що посередником між представленими у двопалатних законодавчих зборах непримиренними силами суспільства – демократією та аристократією «може бути тільки єдина державна влада, що стоїть над ними і, маючи на увазі загальну мету, зважає протилежні інтереси, стримує недоречні прагнення і надає кожному належне йому в загальному організмі місце» [7, т. 2, с. 358]. Подібна влада має бути сильною, незалежною від загальних стихій, стояти над ними і бути єдиною. На переконання вченого, вона «втілюється в особі монарха, що царює за власним правом, а не за обранням тієї чи іншої частини суспільства». Монарх ухвалює рішення стосовно палат, що переступили межі своїх повноважень. Він може не затверди-

ти постанови нижньої палати, розпустити її та призначити нові вибори, звернутися до народу із закликами. Те саме стосується й верхньої палати: якщо вона виборна, монарх може її розпустити. Якщо ж її депутати признаються монархом, він може змінити їх чисельний склад з метою подолання «впертої більшості». Монарх контролює і діяльність відповідального перед палатами та судом уряду. Його ж особа за сутністю своєї влади священна, недоторканна і відповідальності не підлягає. Попередження ж його незаконних дій здійснюється через відповідальність міністрів: будь-яка постанова монарха вступає в силу лише після її скріплення підписом відповідного міністра. Останній тим самим бере на себе всю відповідальність за дії і може підлягати суду [5, ч. I, с. 177–179].

Чичерін підкреслював особливу важливість дотримання монархом ролі безпристрасного та справедливого примирителя та радника, що стоїть над громадськими силами. «Якими б не були його особисті погляди, – писав учений, – від нього вимагаються дві речі, без яких правильна дія конституційного порядку є немислимою: 1) щоб він не проводив своєї власної політики всупереч вираженим його представниками бажанням народу; 2) щоб він не виявляв ворожих стосунків до будь-якої партії». Чичерін пояснював, що ворожі стосунки між монархом і народом в особі парламенту «є найнебезпечнішою річчю для держави». Вони підривають почуття довіри та поваги до монарха, принижують його значення та розхитують «підвалини державного організму». Ще гірше, коли у зіткненні монарх примушується відступити: «авторитет його зникає, він принижується в очах народу». І навпаки, деспотичний опір здійсненню назрілих перетворень, ігнорування думки народу означають, за словами вченого, у новий час, особливо у XIX ст., ще більшу слабкість монарха і неминуче ведуть до кривавих соціальних потрясінь [5, ч. III, с. 244].

Чичерін зазначав, що всі перелічені заходи можуть виявитися недостатніми для встановлення єдності в управлінні. Палати та уряд можуть дотримуватися законності і не приходити до згоди. Для усунення такого положення виникла практика «парламентського правління» – призначення уряду із представників партії, що складає більшість у нижній палаті. Перевага такого правління полягає у встановленні живої єдності між урядом та народом, забезпеченні єдності зусиль у самому уряді, а отже, і його сили. Чергування різних партій у державному управлінні «найвищою мірою вигідне» і для них, і для суспільства. Членам уряду досить корисно побувати в опозиції, оскільки довгострокове володіння владою «осліплює». Правителі втрачають здатність бачити справжні потреби суспільства. Останні краще за все розкриваються перед опозицією, яка перебуває ближче до народу. Він же нещадно критикує всі дії уряду, змушує його бути обережним, робити менше помилок. З другого боку, опозиції корисно побути при владі, яка розкриває їй очі на умови та потреби правління [5, ч. I, с. 237–242].

Таке чергування партій є корисним і для суспільства. Зміна умов часто потребує зміни й політичного напрямку. Чергування партій притягує на користь держави всі політичні здібності країни. Володіння владою слугує «пробним каменем» для політичних партій. Корегуються їхні програми, виявляється нікчемність демагогів. Уважаючи «парламентське правління» цвітом конституційного порядку, Чичерін у той же час підкреслював необхідність наявності сильної громадської думки та досвідчених політичних партій, без яких може розладнатися все управління. Він убачав силу уряду за «парламентського правління» у тому, що він призначається поза палатою і незалежно від неї. Король не править, а лише є знаменом національної єдності, охоронником конституції. У випадку конфлікту між урядом та палатою він виявляється суддею і вирішує: повинен уряд піти у відставку чи розпустити палату. Чичерін вважав, що «політичний розвиток народу рано чи пізно неминуче призводить до “парламентського правління”» [5, ч. I, с. 180].

Виправляючи інші недоліки концепції конституційної монархії Монтеск'є, Чичерін надавав важливого значення питанню забезпечення прав і свобод громадян. Він поділяв громадянські права на особисті та політичні. Особисті права, за його розумінням, належать громадянам як окремим, підпорядкованим державній владі особам. Політичні права – це права, що належать громадянам як учасникам влади. Чичерін висував вимоги таких особистих прав громадян: 1) особиста свобода; 2) недоторканність оселі, паперів та листів; 3) свобода і недоторканність власності; 4) свобода промислів і занять; 5) свобода совісті; 6) свобода слова; 7) свобода друку; 8) свобода викладання і громадського виховання; 9) свобода зборів і товариств; 10) свобода громадської думки; 11) публічність усіх урядових дій; 12) публічність і гласність судочинства; 13) право прохань [5, ч. I, с. 201]. До політичних прав учений відносив право обирати та бути обраним. При цьому Чичерін був прихильником майнового та освітнього цензів з метою забезпечення народного представництва більшою політичною здатністю. У той же час він говорив про необхідність надання політичних прав і робітничому класу за умови виявлення ним громадської активності [6, с. 216; 5, ч. I, с. 233]. Особливу роль у забезпеченні прав і свобод громадян Чичерін відводив незалежному суду, перш за все суду присяжних засідателів. Останньому, на думку вченого, мають бути підвідомчі справи про політичні злочини як гаранту людської свободи та попередження свавілля влади. «Підданий, що відмовляється виконувати незаконне розпорядження урядової влади, підлягає суду, і суд може його виправдати, тим самим розпорядження лишається сили, – зазначав Чичерін. – Але для цього необхідно, аби зіткнення влади з громадянами, які мають політичний характер, підлягали незалежному суду, а не адміністративній юстиції, що знаходиться в руках уряду. Найважливішу роль тут відіграє суд присяжних» [5, ч. I, с. 173].

Учений засуджував вилучення властями Росії політичних справ із відомства суду присяжних після процесу Віри Засулич (березень 1878 р.) і звертав увагу на неможливість забезпечити свободу особи за відсутності незалежного суду [3, с. 96]. «Найбільше особиста свобода залежить від законів кримінальних, – підкреслював він, – адже безпека перш за все порушується довірливими обвинуваченнями та покараннями. Вище торжество свободи у цьому сенсі полягає в тому, аби кожне покарання було відповідним до злочину. Тоді зникає будь-яке свавілля, а покарання залежить не від примхи влади, а від самої сутності речей» [4, ч. II, с. 380].

Висновки. Головною притягальною силою досліджуваного Монтеस्क'є і Чичеріним об'єкта, які в різний час, у різних країнах та за різних обставин опрацьовували свої концепції найбільш раціонального, на їх погляд, державного устрою, була перш за все політична і громадянська свобода. Найважливіший визначальний чинник її забезпечення вони вбачали у поділі гілок влади. Однак, хоча ці концепції і будувалися за допомогою використання одного і того самого зразка, що реально існував, а саме державного устрою Англії, вони істотно відрізнялися певними особливостями. Докладно вмотивовуючи необхідність поділу гілок влади як один із вирішальних чинників забезпечення політичних і громадянських свобод людини, Монтеस्क'є випустив із свого поля зору такі важливі для існування досліджуваного політичного ладу питання про те, яким чином досягається необхідна єдність різних гілок влади у процесі управління державою, які конкретні закони мають зберігати особисті свободи громадян та якою має бути при цьому роль судової влади. Чичерін не тільки вказав на ці недоліки концепції Монтеस्क'є, а й усував їх у власній концепції, що надавало їй, поряд з науково-теоретичним, ще й практичного значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зінченко О. В. Б. М. Чичерін – провідний теоретик лібералізації Росії (друга половина XIX – початок XX століть) / О. В. Зінченко. – Х. : НТМТ, 2010. – 180 с.
2. Монтеस्क'є Ш. О духе законов / Ш. Монтеस्क'є // Монтеस्क'є Шарль. Избр. произведения. – М. : Госполитиздат, 1955. – С. 159–733.
3. Чичерин Б. Н. Воспоминания. Земство и Московская Дума / Б. Н. Чичерин. – М. : Север, 1934. – 372 с.
4. Чичерин Б. Н. История политических учений : в 5 т. / Б. Н. Чичерин. – М. : Грачева, 1869–1902.
5. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки : в 3 ч. / Б. Н. Чичерин. – Изд. 2-е. – М. : Кушнерева, 1899. – 810 с.
6. Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – Изд. 2-е. – М. : Грачева, 1899. – 810 с.
7. Чичерин Б. Н. Собственность и государство : в 2 т. / Б. Н. Чичерин. – М. : Мартянова, 1882.

АНАЛИЗ КОНЦЕПЦИИ КОНСТИТУЦИОННОЙ МОНАРХИИ Ш. Л. ДЕ МОНТЕСКЬЕ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Б. Н. ЧИЧЕРИНА

Зинченко Е. В.

Осуществлен сравнительный анализ изложенных французским просветителем XVIII в. Ш. Л. де Монтескье и ведущим теоретиком либерализации Российской империи XIX в. Б. Н. Чичериным концепций конституционной монархии. Основное внимание уделено изложению мыслителями сущности разделения властей, указанным Чичериным недостаткам концепции и обоснованию выдвинутых им положений по их устранению.

Ключевые слова: *разделение властей, конституционная монархия.*

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF CONSTITUTIONAL MONARCHY BY SH. L. DE MONTESKIE IN SCIENTIFIC HERITAGE OF B. N. CHICHERIN

Zinchenko O. V.

The comparative analysis stated by the French educator XVIII century Sh. L. de Monteskie and the Russian leading theorist of liberalization of Russian empire XIX century by B. N. Chicherin of concepts of constitutional monarchy is carried out. The author gives the basic attention to a statement thinkers of essence of division of the authorities, the specified by Chicherin to lacks of the concept of Monteskie and a substantiation of the positions put forward by him on their elimination.

Key words: *the division of authorities, the constitutional monarchy.*

UDK 324:321.74

Jason Royce Lindsey, doctor of philosophy

REFLECTIONS ON AMERICAN POLITICAL CULTURE AFTER THE 2012 PRESIDENTIAL ELECTION

The paper analyzes the changes in the political culture of the population conjunction States, which appeared in the course of and following the results of the election campaign of U. S. President in 2012. A look at the author's ideological landscape of contemporary American political system.

Key words: *U. S. election campaign, political culture, ideology, political system.*

Topicality. The dominant question after each Presidential election is what it tells us about politics as a whole in the United States. Given the complexity of U. S. Federalism, the Presidential election represents the one office that is indeed a national vote in the United States. Elections for Congress tell us much about electoral districts and states, but we look to the Presidential election for a measure of the national political climate. Thus, after every presidential election in the United States, political commentators rush to provide analysis. Every four years there are assertions of change detected in voting patterns that are often forgotten by the midterm elections for Congress two years later.

Nonetheless, the election of 2012 appears to tell us something important about political ideology in the United States. Arguably, since the 1980's with the election of Ronald Reagan, the Republican party became increasingly identified with a conservative political ideology that has drifted further and further toward the right. This ideological coalition that propelled Reagan and subsequent Republican candidates to office consisted of a number of strands. Among the «Conservatives» of America's politics one finds the religious values voters of the Christian Right and anti abortion activists. On the other hand, one also finds a more pragmatic business block that supports a low tax agenda. Other influences include the gun rights lobbying group known as the National Rifle Association (NRA) and the more recently formed Tea Party. This latter group has become a pressure organization within the larger Republican party favoring lower taxes and smaller government.

Elaborated in the literature. Claimed problem studying the following experts: Alain Badiou, Jean Baudrillard, Campbell, David E., J. Quin Monson, Chen, Lanhee J., Andrew Reeves, David Firestone, Abrams Samuel J., Morris P. Fiorina and others.

Purpose of the paper: to analyze changes in the political culture of the United States up to the presidential elections in 2012.

The presentation of the basics. Along with these ideological groups within the Conservative camp, the right wing in American politics has developed an extensive media that supports its political views. One of the ironies of the vast range of media choice available to Americans is that many increasingly self censor the information they receive. Left leaning or right leaning citizens can access political news that fits easily with their ideological preferences. This is an important point to emphasize because the increasing fragmentation of media in the United States means that individuals can choose the «news» they prefer. In the run up to the 2012 election there was a remarkable divergence between polls reported in more conservative affiliated news outlets compared to left leaning newspapers and tv networks [1; 12].

If we step back and take an even wider perspective, then the dynamics of what is happening in U. S. political culture becomes clearer. The philosopher Alain Badiou argues that political ideology attempts to assert a preferred, orderly view of the world

over the chaos of reality. The crisis point for any political ideology arrives when the gap between the ideology's assertions and the constraints of reality become untenable [2]. From a different perspective, the philosopher Jean Baudrillard argues that when confronted with this gap a frequent cultural reaction is «hyperconformity» [3; 47–48]. That is, the ideological supporter denies this gap and instead becomes even more rigid and insistent about the ideology. This behaviour is often referred to less philosophically in current American political slang as «doubling down». In other words, increasing one's stake in a position despite its apparent weakness.

In the immediate commentary after the 2012 election this became a frequent question. Would the Republican party «double down» on its conservative positions despite its poor performance in the Presidential contest? Indeed, some Republican activists argued that the election showed that their candidate Mitt Romney was not conservative enough. On the other hand, many commentators predicted that the Republican party would now be forced to move toward the political center to improve its performance at future elections.

If this analysis seems very abstract compared to the scrum of American politics, then we can turn to more concrete trends in election behavior. For example, one can clearly show that the trend in presidential election strategies shifted profoundly in the later 1990's and 2000's. A number of political consultants advised clients to abandon appealing to the center. Instead, famous strategists like Republican Karl Rove, and Democrat David Axelrod argued that the key to winning became mobilizing one's base of ideologically driven supporters [4; 399].

In contrast, the long standing assumption of Presidential campaigns within the U. S. two party system was that one must appeal to the base during the primary elections to secure the party nomination. However, after securing the nomination of one's political party by appealing to the «hard core» Republicans or Democrats who participate in the primaries, candidates long attempted to then move to the center for the general election. The innovation attributed to Rove, Axelrod, and lesser known political consultants, was to abandon the need for this shift. Instead, they argued candidates should avoid this traditional maneuver. Rather than appeal to undecided voters, the standard Presidential election strategy became to maximize the turnout and participation of one's ideological supporters. They concluded that the best way to do this was for a candidate to remain committed to his ideological positions. Otherwise, these ideologically primed voters might come to doubt the commitment of the candidate.

The proof of this strategy's viability for many observers was President Bush's election victories in 2000 and 2004. Although the 2000 election was decided by the narrowest of margins, President Bush's 2004 victory was much more substantial. The improvement according to his strategist Karl Rove was due to the turnout of

the Republican base. What motivated this improved turnout was thought to be the harder ideological edge of the 2004 Bush campaign in comparison to his (relatively) more moderate campaign of 2000. For example, political science research shows that in 2004 the Bush campaign did especially well in states that included a ballot initiative on gay marriage. This item on the ballot allowed the Bush campaign to turn this social issue into a rallying cry for the religious voters in important states like Ohio.

However, this strategy appeared to fail the Republicans in 2012. They overwhelmingly won with their base of supporters, but decisively lost the Presidential election. The demographic trends that worked against their victory in 2012 will continue to work against the ideological home the Republicans established for themselves. Specifically, the Republicans face: an increasing ethnic diversity in the population, a surge of younger people born after 2000 (the so called millennials), and the decline of regional subcultures.

Political Science research suggests that already in 2008 this trend was apparent. An analysis of county level appearances by the candidates in the 2008 election shows that the McCain Palin campaign targeted counties with a strong Republican base in an effort to mobilize right leaning voters. In contrast, the Obama Biden campaign targeted counties that had seen recent population growth [5; 534–556]. The assumption by the latter campaign was clearly that the growth in these counties reflected the demographic trends in the U. S. that are of benefit to the Democratic party. These same trends of an increasingly diverse and younger population could be seen even more starkly in 2012.

This outcome raises an interesting question, is this recent electoral failure enough of a stimulus to force the Republican party to alter its ideological stance? Or, as some commentators asked on election night, will the trend of «hyperconformity» or «doubling down» be the reaction? The signs so far from within the party are mixed [6]. A younger and more diverse generation of Republican candidates including Governor Bobby Jindal of Louisiana and Senator Marco Rubio of Florida have called for change. On the other hand, many elected Republican officials have argued that a better (and more conservative) candidate than Mitt Romney would have done much better in the election.

Another clear trend from the recent Presidential election is that the political divide in the United States is increasingly between urban areas and suburban, smaller town, or countryside voters. In a number of so called «red states» (i. e. Republican leaning states) the recent election data shows that there are no red states as such. Within the states that voted for Republican candidates we find that President Obama won the vote in cities there. Thus, while states like Texas and Alabama in the deep south remain solid Republican states; voters in the Texas cities of Austin and Houston, or the Alabama cities of Birmingham and Mobile, voted for Obama.

Given the usual dominance of urban areas over a country's media, this trend points again to the challenge that right wing ideology faces in the U. S. in the years to come. There was a great deal of commentary in the U. S. after election night about the coverage of the election on the right leaning network Fox News. The famous right wing political consultant and commentator Karl Rove was extremely frustrated as the network's polling unit began calling the election for President Obama. His very public display of disbelief and anger struck many commentators as a sign of the ideological claims of the Republican party clashing with the «reality» reported by more mainstream media [7].

The other side of this strategic choice for the Republican party is linked to the current ideology found on the political left in the United States. The economic crisis in the U. S. since 2008 re energized the political left. The best example of this new energy was the Occupy Wall Street Movement. However, the Democratic party has not felt the same pressure from party activists like that of the Republican party with its Tea Party insurgents. Instead, a perverse outcome of the hardening political ideology on the right in America is that left leaning citizens, many of whom are far to the left of the more centrist Obama camp, feel they have no choice in the two party system but to support the Democrats. The further the Republican party has shifted to the right, the less pressure President Obama and the Democrats have had to move to the left. Thus, despite not passing any significant immigration reform during his first term, President Obama won the Latino vote decisively in 2012. Despite providing clear support for gay marriage only toward the end of his first term, President Obama overwhelmingly won the vote of gay citizens. The same can be said of women voters and almost any identifiable ethnic group. If the Republican party continues to insist on its rigid ideology, or even «doubles down» on it, then where can such voters go politically?

Therefore, for politically strategic reasons, the Republican party should try to adapt its ideological position to a more centrist one. Such a move would secure more votes for the party in future presidential elections and put more pressure on the Democrats to deliver tangible results to its left leaning supporters.

Yet the strategic logic of winning the nationwide Presidential election does not necessarily translate into victory in local, state, and congressional elections. Many political scientists have documented the trend in the U. S. for increasingly gerrymandered, non competitive congressional districts [8; 9]. In many so called «red states» the Republican party dominates the state offices that are responsible for drawing the boundaries of voting districts within the state. Every ten years after the census, state legislatures must revise the boundaries of voting districts. Ideally, this requirement insures that districts reflect changes in population. However, by drawing up safely conservative Congressional and State districts, Republicans at the state level heavily influence the outcome of elections.

The interesting question though for even this strategy is whether state legislatures can continue to tweak the boundaries of congressional districts at a pace that keeps up with the demographic changes of the United States. For years commentators have described the growing mobility of the U. S. workforce as its job market became a national one [10]. Thus, citizens in the U. S. move frequently and often far away. For this reason the attempt to tailor congressional districts every ten years during the redistricting process may be an increasingly failing proposition.

Overall, these trends suggest that the previously winning strategy of the political right in the United States is now out of step with the country's new political context. Past strategies of maximizing the turnout of right leaning voters, attempting to draw right leaning congressional districts, and emphasizing cultural controversies are all increasingly ineffective. Voters who match the profile of the conservative right are a shrinking part of the population. The demographic trends in the U. S. favoring greater diversity and mobility across the U. S. mitigate against the ability of gerrymandering districts every 10 years after the census. Finally, the ability of the right to emphasize cultural controversies like abortion, gay marriage, and the use of English is quickly fading too. For younger and more diverse voters, these controversies were «decided» long ago with their acceptance of a more liberal position.

The background of the economic crisis and the recession, which began in 2008, has also reduced the importance of such issues for most voters. Instead, much more attention is devoted to economic and fiscal policy than past years. Even among the most ideologically driven supporters of the left and right, we can consider Occupy Wall Street and the Tea Party respectively, the chief concerns voiced by both were over very practical questions of economic policy.

Thus, the shifting political context suggests that the Republican party needs to change its ideological commitments and consider new strategies. For the left and the Democratic party the recent election shows that its strategy of forming a diverse coalition of voters has been successful twice in national, presidential elections. The feeling of strength that the national Democratic party has after the election was reflected in the tough position President Obama took with Republicans during the «fiscal cliff» negotiations. Many commentators also attribute President Obama's boldly liberal second inaugural speech to this new found confidence on the left.

However, while successful on a national stage, this coalition of supporters is rooted in urban areas. Winning the support of the larger urban population is very important for the Presidency, but its importance is diluted by American federalism on the local and state level. This is reflected in the current House of Representatives, whose members are drawn from districts drawn within the states. In these districts, the Republican strongholds of suburban and rural voters are critically important.

In contrast, the Senate with its statewide races shows a narrow left leaning majority similar to the Democrats' national coalition.

In America's divided system of government, capturing the Presidency is not enough to guarantee that a party can implement policy. For this very important reason, the recent electoral victory of the Democratic Party shows that it has much work to do as well. How can the broad, but mostly urban coalition of Democratic party supporters break out of the cities and win support in the suburbs and countryside? The Democrats may be calculating that demographic trends will eventually solve this problem for them. However, even if that were true, the Democrats would face many years of White House and Senate control, but Republican opposition everywhere else.

If voters in these areas are culturally different than the Democratic coalition of urban, young, and ethnically diverse citizens, then how can the Democrats expand in these areas? Arguably success here would require delivering on economic and social policies. However, the polarization of American politics since the 2000's meant that little accountability was felt by either side as voters had nowhere else to go in the two party system. The Democratic party now needs to shift its strategy to one of delivering on tangible benefits to the citizenry if it hopes to break through in these Republican areas. Continuing to appeal to left leaning voters on highly charged social issues like abortion threatens to leave the Democrats locked in their urban strongholds, just as such appeals on the right leave Republicans locked out of urban areas.

Optimistically, these political facts on the ground could drive both parties toward more traditional, centrist strategies. That sort of behaviour has been the norm for most of the U. S. political system's existence. In the past, the two parties routinely compromised with each other in Washington and across the Federal system to produce centrist policies. The signal that this could be happening again will be in 2016. If we see the return of the old presidential election strategy (of shifting to the center after the primaries), then we may look forward to a more policy driven, centrist politics.

On the other hand, both parties have short term incentives to continue their present behavior. The Republican party could continue its tactic of gerrymandering. This tried and true tactic could continue to insure control of the House in Washington and many local and state offices. Recently proposed changes to the procedures for the Electoral College in a number of Republican controlled states suggest that some members of the party are still committed to such short term, procedural tactics [11]. The changes some Republican dominated state legislatures have proposed for selecting their Electoral College votes after the 2012 election would magnify the influence of non urban counties and districts in their states. Thus, the response from

at least some members of the Republican party to their recent loss is to attempt something like gerrymandering for the Presidential election, rather than change their message to voters.

There are similar short term incentives for the left as well. Appeals to voters based on highly charged cultural issues are politically easier than delivering legislation and practical policy benefits to constituents. There is undoubtedly a temptation for incumbent Democratic officials to continue this easier political tactic. This is especially the case while the Republican party continues to control many of the other branches of government in the United States. Incumbent Democratic officials can blame their failure to produce more concrete results on the intransigence of the opposition.

Conclusion. Both parties can claim success at different levels of the American political system. However, the challenge both sides now face is appealing to voters across the cultural divide into the other party's territory. In the short term, Republicans can continue to count on local and state level success with their current, conservative ideological formula. Similarly, the Democrats have recently enjoyed success at the national level with their liberal ideological appeals. Nonetheless, the longer term demographic and cultural changes underway in American society guarantee to make their current orientations obsolete. The Republican party faces a rapidly changing electorate from the one it has known in the past. The Democratic party faces a stalemate in the broader political system if it cannot expand its appeal to voters from outside its current left leaning coalition.

Of course there is another unpredictable element to the current political situation in the United States. Politicians in democratic systems base their strategies on winning votes. For this basic reason, the future tactics of both parties will rest in large part upon their perceptions of what American voters want and will support. The midterm elections in 2014 will be watched closely by both parties for further evidence of where they are succeeding and failing on this score.

REFERENCES

1. Nate Silver. In National Polling, Its Gallup vs. the Rest // The New York Times, October 20, 2012, p. A12.
2. Alain Badiou. Ethics: an Essay on Understanding Evil (New York: Verso, 2001).
3. Jean Baudrillard. In the Shadow of the Silent Majorities. New York: Semiotext(e), 1983: 47–48.
4. Campbell David E., and J. Quin Monson. The Religion Card Gay Marriage and the 2004 Presidential Election. Public Opinion Quarterly 72, no. 3 (2008): 399–419.
5. Chen Lanhee J., and Andrew Reeves. Turning out the base or appealing to the periphery? An analysis of county-level candidate appearances in the 2008 presidential campaign. American Politics Research 39, no. 3 (2011): 534–556.

6. Molly Ball. What Should the Republican Party Stand For? *The Atlantic Monthly*, January 26, 2013. Available at: <http://www.theatlantic.com/politics/archive/2013/01/what-should-the-republican-party-stand-for/272561/>.
7. David Firestone. The Republican Bubble. *The New York Times*, November 9, 2012. Available at: <http://takingnote.blogs.nytimes.com/2012/11/09/the-republican-bubble/>.
8. Bill Bishop's. The big sort: Why the clustering of like-minded American is tearing us apart. (New York: Mariner Books, 2009).
9. Abrams Samuel J., and Morris P. Fiorina. The Big Sort. That Wasn't: A Skeptical Reexamination. *PS Political Science and Politics* 45, no. 2 (2012): 203–210.
10. Kambourov Gueorgui, and Iourii Manovskii. Rising Occupational and Industry Mobility in the United States: 1968–97, *International Economic Review* 49, no. 1 (2008): 41–79.
11. Nia-Malika Henderson and Errin Haines. Republicans in Virginia, other states seeking electoral college changes. *The Washington Post*, January 24, 2013. Available at: http://articles.washingtonpost.com/2013-01-24/politics/36528394_1_electoral-votes-votes-by-congressional-district-electoral-college/2.

РОЗДУМИ ЩОДО АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПІСЛЯ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ 2012 р.

Ліндсі Джейсон Ройс

Проаналізовано зміни у політичній культурі населення Сполучених Штатів Америки, які виявилися в ході проведення та за підсумками виборчої кампанії Президента США у 2012 р. Запропоновано авторський погляд на ідеологічний ландшафт сучасної американської політичної системи.

Ключові слова: США, виборча кампанія, політична культура, ідеології, політична система.

РАЗМЫШЛЕНИЯ ОБ АМЕРИКАНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ ПОСЛЕ ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРОВ 2012 г.

Линдси Джейсон Ройс

Проанализированы изменения в политической культуре населения Соединенных Штатов Америки, которые проявились в ходе проведения и по итогам избирательной кампании Президента США в 2012 г. Предложен авторский взгляд на идеологический ландшафт современной американской политической системы.

Ключевые слова: США, избирательная кампания, политическая культура, идеологии, политическая система.

УДК 478

A. W. Wawryniuk

GRANICA POLSKI I RUMUNII. ANALIZA WALKI Z PRZESTĘPSTWAMI SKARBOWO – CELNYMI ZA ROK 1935

Przestępczość graniczna, w tym przemyt towarów i ludzi, a także nielegalne przekraczanie granicy oraz szpiegostwo, to problematyka, która często poruszana jest w różnego rodzaju publicystyce. Z naukowego punktu widzenia mało jest opracowań z tej tematyki, a niewielka ich ilość, przeważnie w postaci artykułów lub referatów, jest niewystarczająca. Merytorycznej oceny przestępstw skarbowo – celnych w 1935 r. na odcinku granicy państwowej z Rumunią dokonano w oparciu o dokument opracowany przez Ministerstwo Skarbu, Komendę Straży Granicznej, zatytułowany «Walka z przestępstwami skarbowo celnymi za rok 1935». Odnośnie Korpusu Ochrony Pogranicza dane zaczerpnięto z dwu sygnatur KOP nr 4 i 5, znajdujących się w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Kluczowe słowa: przemyt towarów, ludzi, nielegalne przekraczanie granicy, szpiegostwo, Straż Graniczna, Korpus Ochrony Pogranicza, Rzeczypospolita Polska, Królestwo Rumunii, konwencja.

Aktualność badań. Mało znane lub nieznanne fakty historyczne zawsze są inspiracją do badań naukowych. Nigdy też nowe opracowania nie tracą na aktualności, pod jednym jednak warunkiem, że są dobrze udokumentowane. W naszej ocenie artykuł spełnia podstawowe założenia.

Analiza ostatnich publikacji. Opracowania zwarte na ten temat nie występują. Jednym z nielicznych jest artykuł Piotra Kozłowskiego «Charakterystyka południowego odcinka granicy państwowej pod względem zagrożenia przestępczością graniczną w świetle materiałów informacyjnych Straży Granicznej», który został opublikowany w biuletynie. «Z historii ochrony granic».

Przedmiot i cel zadania naukowego. Przedmiotem zadania naukowego było ukazanie, z naukowego punktu widzenia, problematyki ochrony odcinka granicznego II Rzeczypospolitej z Królestwem Rumunii. Zachowane akta w postaci dokumentacji opracowanej przez Ministerstwo Skarbu, Komendę Straży Granicznej dały możliwość ukazania problematyki w zakresie ochrony granic RP.

Wykład tekstu. Przebieg granicy państwowej pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii reguluje końcowy protokół delimitacyjny z dnia 17 maja 1935 r. [18].

W Konwencji z 17 maja 1935 r. zapisano sposób oznakowania granicy. Stosowny akapit tego dokumentu brzmi: «Granica między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii oznaczona w terenie słupami żelaznymi i kopcami oraz tabliczkami żelaznymi, przytwierdzonymi na mostach przerzucanych nad wodami,

stanowiącymi granicę» [14]. W dalszej części Konwencji (art. II) opisano wygląd słupa granicznego, który «oprócz godła lub początkowej litery nazwy Państwa (...) zaopatrzone jest w numer porządkowy i cyframi »1927«, oznaczającymi rok rozpoczęcia zasłupienia granicy» [15]. Łącznie na omawianej granicy postawiono 570 słupów głównych i 2140 słupów pośrednich [21].

Istotnych informacji co do granicy państwowej dostarcza artykuł II pkt 1, 2 i 3, w których opisany jest jej podział na trzy sekcje. Sekcja I obejmowała odcinek graniczny od punktu Stoh do punktu połączenia się rzek Czeremoszu Czarnego (Ceremosul Negru) i Czeremoszu Białego (Ceremosul Alb). Sekcja II – to część granicy, która była zawarta pomiędzy końcem I sekcji, a punktem wspólnym granic astralnych wsi polskich Horodnica, Rzezawa i Pieczarna, gminy rumuńskiej Babin oraz linii środkowej Dniestru (Nistrul). Sekcja III obejmowała część granicy zawartej między końcem II sekcji a ujściem Zbrucza do Dniestru (Nistrul) [16]. Numery sekcji umieszczone były także, oprócz wymienionych już cech, na znakach (słupach) granicznych.

Konwencja podaje także długości granicy Państwowej.

Tabela 1

**Długość granicy pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Rumunią
z podziałem na sekcje**

L.P.	Numer sekcji	Długość granicy państwowej w danej sekcji
1	I	115,168 km
2	II	119,065 km
3	III	112,370 km
x	Razem długość granicy państwowej	346,603 km

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, dotycząca ochrony, konserwacji i odbudowy słupów granicznych i innych znaków służących do oznaczania linii granicznej, podpisana w Bukareszcie 17 maja 1935 r., Dz.U. 1937, nr 2, poz. 19.

Z Konwencji międzynarodowej wynika, że długość granicy pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii wynosiła 346,603 km. W 1941 r. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji w Londynie podało, że jej długość aż do sierpnia 1939 r. wynosiła (w zaokrągleniu przyp. aut.) 347 km. i stanowiła 6,3 % ogólnej długości granic II RP [20,2].

Na wyżej wymienionym odcinku granicznym RP funkcjonowało 10 przejść, w tym 7 Urzędów Celnych: Kozaczówka – Prigorodec, Zaleszczyki – Cristatec, Jesieniów Polny (otwarcie zawieszony) – Babin, Śniatyń-Załużce (droga żelazna) – Grigore Gica Voda, Kałużczyn (otwarcie zamierzone) – Oraseni, Załużce (ekspozytura

urzędu celnego w Śniatynie-Załużcu) – Vașcauti. Ponadto, poza urzędami celnymi istniały trzy prowizoryczne, stałe punkty przejściowe: Uście Biskupie – Samiseni, Gródek - Vasilau et Culenti, Jabłonica – Jablonita [17].

Poniżej prezentujemy jedno z przejść na polsko – rumuńskiej granicy. Nie udało się ustalić daty wykonania fotografii oraz konkretnej miejscowości, gdzie zostało ono wykonane.

Źródło: Źródło: Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Rumunii, *Relacje dwustronne w fotografii - lata 1918-39*. Zdjęcie opublikowane za zgodą Ambasady R.P. Rozmowa z konsulem Piotrem Wysockim odbyta 24 XII 2012 r. [13].

Merytorycznej oceny dokonanych przestępstw skarbowo – celnych w 1935 r. na odcinku granicy państwowej z Rumunią dokonano w oparciu o dokument opracowany przez Ministerstwo Skarbu, Komendę Straży Granicznej, zatytułowany «Walka z przestępstwami skarbowo celnymi za rok 1935». Sprawozdanie z gryfem «tajne!» komendant Straży Granicznej (SG) płk Gorzechowski przesyłał bądź przedstawiał w 145 egzemplarzach, które adresowano m.in. do: inż. Eugeniusza Kwiatkowskiego, Ministra Skarbu (egzemplarz nr 1); Kajetana Morawskiego, (egz. nr 2), Ferdynanda Świtalskiego, (egz. nr 3), Tadeusza Grodyńskiego, (egz. nr 4) – wszyscy podsekretarze stanu w Ministerstwie Skarbu. Egzemplarze od nr 5 do 45 adresowano do komend i jednostek Straży Granicznej. Pozostałe sprawozdania otrzymywali między innymi: szef oddziału II Sztabu Głównego, dowódca Korpusu Ochrony Pogranicza, dowódcy Okręgów Korpusu Nr I, III, IV, V, VI, VII, VIII, X, dowódca

floty, szefowie Ekspozytur Oddziału II Sztabu Głównego w Wilnie, Bydgoszczy, Katowicach i Lwowie, Minister Spraw Wewnętrznych, Komendant Główny Policji Państwowej, wojewodowie: warszawski, białostocki, pomorski, poznański, łódzki, kielecki, śląski, lwowski i stanisławowski, Minister Spraw Zagranicznych, Minister Przemysłu i Handlu, dyrektorzy Ceł w Warszawie, Poznaniu, Mysłowicach, Lwowie, dyrektorzy Izb Skarbowych, Prokuratorzy Sądów Apelacyjnego we Lwowie i Okręgowych w Kołomyi, Lwowie, Przemysłu, Samborze, Stanisławowie i Stryju [12].

Część I analizowanego dokumentu dotyczyła zadań i organizacji Straży Granicznej, w której powołując się na Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. [25,42] określony został zakres działania tej formacji, do których w szczególności zaliczono:

- 1) niedopuszczanie do nielegalnego przekraczania granicy i przemytnictwa towarów oraz do nielegalnego ruchu towarowego i osobowego na wodach granicznych;
- 2) śledzenie i ujawnianie przemytnictwa oraz innych przekroczeń obowiązujących postanowień skarbowo-celnych i postanowień o granicach Państwa;
- 3) strzeżenie nienaruszalności znaków i urzędzeń granicznych;
- 4) współdziałanie z właściwymi organami przy wykonywaniu zarządzeń mających na celu bezpieczeństwo publiczne i zapobieganie szkodom, zagrażającym interesom Państwa;
- 5) współdziałanie z organami wojska w zakresie obrony Państwa [26].

Straż Graniczna przy ściganiu przestępstw skarbowo-celnych korzystała z uprawnień przewidzianych w Rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa [27], dające SG uprawnienia przysługujące Policji Państwowej. Ponadto posiadała prawo do używania broni [24].

W skład organizacyjny Straży Granicznej wchodziło: 6 Inspektoratów Okręgowych, w tym z numerem 6 [5] – Wschodnio-Małopolski Inspektorat Okręgowy z siedzibą we Lwowie, który zabezpieczał odcinek graniczny z Czechosłowacją i Rumunią, a długość chronionego odcinka wynosiła 649,316 km. Na powyższych granicach funkcjonowały 3 Inspektoraty Graniczne, 12 Komisariatów Granicznych oraz 80 Placówek Granicznych, w których służyło 650 oficerów i szeregowych, co dawało średnią 1 żołnierza na 1 kilometr granicy. Według danych pochodzących z omawianego opracowania, SG strzegła 240 kilometrowy odcinek granicy z Rumunią, w skład której wchodziła, jak to określono, 209 kilometrowa granica naturalna, 29 kilometrowa granica zalesiona i 2 kilometrowa granica zabudowana [3]. Na powyższych odcinkach znajdowały się 3 drogi celne, 4 punkty przejściowe i 4 drogi gospodarcze. W ciągu doby granicę średnio przekraczały 4 osoby [2]. W 1934 r. funkcjonariusze Straży Granicznej zatrzymali 234 przypadki przemytu, co stanowiło 1,4% wszystkich tego typu zdarzeń na granicy strzeżonej przez SG. W rok później nastąpił gwałtowny wzrost przestępczości, a ilość przemytu wynosiła aż 1199 przypadków – 8,8 % ogółu [4] (wzrost o 412 %). Przedmiotem

przemytu były: pieprz, zapalniczki i kamienie do zapalniczek. Natomiast znacznie zmniejszył się przemyt sacharyny, co miało związek z obniżeniem cen cukru w kraju. Ponadto przemycano: tytoń, papierosy, spirytus czysty, wódkę, wino, artykuły spożywcze i owoce, wyroby jedwabne i futrzarskie, w niewielkich ilościach wyroby ze skóry, artykuły tekstylne i odzieżowe, maszyny, aparaty oraz ich części. Pozostałe towary stanowiły znikomą wielkość przemytu [1]. Ciekawe zestawienie znajdujące się w analizowanym dokumencie dotyczy pory dnia, w którym dokonywano przestępstw granicznych. Otóż w dzień odnotowano 755, a w nocy jedynie 444 przypadki. Wydaje się, że tego typu różnice wynikają z górzystego charakteru granicy, co z kolei powodowało trudności w jej pokonywaniu w porze nocnej.

Dr Piotr Kozłowski w artykule poświęconym tej tematyce napisał między innymi: «Przemyt towarów z Rumunii do Polski ze względu na występujące różnice cenowe oraz jakość wyrobów pochodzenia rumuńskiego był nieopłacalny. W strefie nadgranicznej po stronie polskiej występowało okresowe zapotrzebowanie na wyroby monopolowe pochodzenia rumuńskiego tj. spirytus, wódkę, wina oraz tytoń. Ponadto dużym zainteresowaniem w okresie międzywojennym cieszyły się łuskane orzechy włoskie orazowoce południowe. Przemyt organizowany był przez miejscowych Żydów, którzy zatrudniali jako tragarzy, bezrobotnych i małorolnych chłopów, mieszkańców okolicznych wiosek po obu stronach granicy. Specyficzną kategorią przemycanego towaru z Rumunii była bielizna tzw. «barańczuki», na które było duże zapotrzebowanie, zwłaszcza wśród turystów przebywających w sezonie letnim w rejonie nadgranicznym. Na podstawie raportów oraz protokołów karno – skarbowych sporządzonych przez organa SG można stwierdzić, że przemyt ten był bardzo drobny i jednostkowy» [22, 176–177].

Tabela 1

Wartość ujętego przemytu w latach 1934–1935

Granica	Wartość ujętego przemytu w złotych				% w stosunku do 1934 r.
	1934		1935		
	Ilość przypadków	% wszystkich przypadków	Ilość przypadków	% wszystkich przypadków	
Polsko - rumuńska	61.440	2,5 %	61.628	3,4%	0,3%
Polsko - czeskosłowacka	356.380	14,2%	437.529	23,4 %	22,8 %
Granice strzeżone przez SG łącznie	2.508.272	100	1.875.191	100	-25,3%

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: AAN, Komenda Główna Straży Granicznej, sygn. 35, k – 10 v.

Dane tabelaryczne informują, że w 1935 roku na granicy strzeżonej przez SG nastąpił znaczny, bo ponad 25 % spadek przestępstw związanych z przemysłem. Wyjątkiem jest tu granica z Czechosłowacją i Rumunią. O ile przemysł z Rumunią, licząc cenę towaru, utrzymywał się na tym samym poziomie, co w 1934 r., o tyle z Czechosłowacją wzrósł prawie o 23 %.

Źródło: AAN, Komenda Główna Straży Granicznej, sygn. 34. Granica polsko – rumuńska ochroniana przez Straż Graniczną i Korpus Ochrony Pogranicza. Przemysł na terenie działania Straży Granicznej.

12 września 1924 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych wydało rozkaz w sprawie utworzenia Korpusu Ochrony Pogranicza. 17 września Sztab Generalny WP opracował instrukcję dotyczącą tej formacji [23]. Od 1927 r. krótki odcinek granicy państwowej z Rumunią na Dniestrze, Węgrami oraz Słowacją aż do Wisłoki ochraniał Korpus Ochrony Pogranicza [19]. Łączna długość zabezpieczanego odcinka wynosiła 107 km., a ochraniała go Brygada KOP «Podole» mająca swoją siedzibę w Czortkowie. Podlegały jej odcinki graniczne znajdowały się w dwóch powiatach: Barszczów, woj. tarnopolskie i Zaleszczyki (do gminy Uście Biskupie), również woj. tarnopolskie [11].

Dokonując analizy dostępnych dokumentów dotyczących ruchu nielegalnego przez granicę z Rumunią, chronioną przez KOP [6], w dziale III – «Ruch nielegalny przez granicę RP z ZSRR, Litwą, Niemcami, Łotwą i Rumunią w roku 1935», w punkcie 4 zapisano: «W okresie sprawozdawczym ruchu nielegalnego przez granicę z Rumunią na odcinku ochrony KOP nie stwierdzono» [7]. Dokumentacja podaje również inną istotną informację, że w okresie sprawozdawczym żaden z obywateli

Rumunii nie został oskarżony i skazany za szpiegostwo [8]. Podobna sytuacja znalazła swoje odzwierciedlenie w sprawozdaniu za 1937 r. [9]. Jedyne problemy, które zostały odnotowane w analizowanym dokumencie, to stan zbiegostwa z terenów poszczególnych województw. W 1935 r. z woj. tarnopolskiego poza granice RP zbiegło 29 osób, w 1936 – 17, a w 1937 – 5 obywateli Polski [10].

Wnioski i perspektywy następných badań. Analiza dostępnych dokumentów archiwalnych pozwala na wyciągnięcie wniosku, że odcinek graniczny Rzeczypospolitej Polski i Królestwa Rumunii był najbardziej bezpieczny. Na taki stan rzeczy miały zapewne warunki terenowe, w których wyznaczona została granica międzypaństwowa. Szczególnie niebezpieczne były góry oraz duża rzeka Dniestr. Nie bez znaczenia miał również fakt, że teren ten był dość dobrze obsadzony kadrowo przez Straż Graniczną oraz Korpus Ochrony Pogranicza. Z uwagi na zainteresowania naukowe autora, tematyka przestępczości granicznej będzie kontynuowana w kolejnych artykułach.

LITERATURA

1. Archiwum Akt Nowych (AAN), Komenda Główna Straży Granicznej, sygn. 35, k – 12.
2. AAN, Komenda Główna Straży Granicznej, sygn. 35, k – 8 v.
3. AAN, Komenda Główna Straży Granicznej, sygn. 35, k – 8.
4. AAN, Komenda Główna Straży Granicznej, sygn. 35, k – 9 v.
5. AAN, Komenda Straży Granicznej, Rozkaz organizacyjny nr 4, sygn. 4, k – 2.
6. AAN, Korpus Ochrony Pogranicza, sygn. 4, Raport kontrwywiadowczy, statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935, Warszawa 1936, k – 1.
7. AAN, Korpus Ochrony Pogranicza, sygn. 4, Raport kontrwywiadowczy, statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935, Warszawa 1936, k – 89 v.
8. AAN, Korpus Ochrony Pogranicza, sygn. 4, Raport kontrwywiadowczy, statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935, Warszawa 1936, zał. Nr 8, bp.
9. AAN, Korpus Ochrony Pogranicza, sygn. 5, Raport kontrwywiadowczy, statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935, Warszawa 1936, tablica 8, bp.
10. AAN, Korpus Ochrony Pogranicza, sygn. 5, Raport kontrwywiadowczy, statystyka spraw szpiegowskich za rok 1935, Warszawa 1936, k – 110 v.
11. AAN, Wykaz jednostek KOP, sygn. 1325, k – 7.
12. AAN, Komenda Główna Straży Granicznej, sygn. 35, k – 1, 1v, 2.
13. Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Rumunii http://www.bukareszt.msz.gov.pl/pl/wspolpraca_dwustronna/historia_i_diplomacja/bukareszt_ro_a_320 data pobrania (22 XII 2012).
14. Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, dotycząca ochrony, konserwacji i odbudowy słupów granicznych i innych znaków służących do oznaczania linii granicznej, podpisana w Bukareszcie 17 maja 1935 r., Dz.U. 1937, nr 2, poz. 19.
15. Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, dotycząca ochrony, konserwacji i odbudowy słupów granicznych i innych znaków służących do oznaczania linii granicznej, podpisana w Bukareszcie 17 maja 1935 r., Dz.U. 1937, nr 2, poz. 19, s. 29.

16. Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, dotycząca ochrony, konserwacji i odbudowy słupów granicznych i innych znaków służących do oznaczania linii granicznej, podpisana w Bukareszcie 17 maja 1935 r., Dz.U. 1937, nr 2, poz. 19, art. II, pkt. 1, 2, 3.
17. Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, dotycząca ułatwień w małym ruchu granicznym polsko-rumuńskim, podpisana w Warszawie dnia 7 grudnia 1929 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 3 lutego 1931 r.), M.P. 1932 nr 122 poz. 154.
18. Końcowy protokół delimitacyjny między Rzeczpospolitą Polską a Królestwem Rumunii, podpisany w Bukareszcie dnia 17 maja 1935 r. Dziennik Urzędowy (Dz.U.) 1937, nr 3, poz. 27.
19. Korpus Ochrony Pogranicza [w:] http://www.cos.strazgraniczna.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=95&Itemid=104 data pobrania (22 XII 2012).
20. Mały rocznik statystyczny Polski wrzesień 1939 – czerwiec 1941, Londyn 1941, s. 2.
21. Okres międzywojenny cz. 3 [w:] <http://geoforum.pl/?menu=47155,47282,47283&part=2&link=wojsko-straz-graniczna-okres-miedzywojenny> data pobrania (17 XII 2012).
22. P. Kozłowski, Charakterystyka południowego odcinka granicy państwowej pod względem zagrożenia przestępczością graniczną w świetle materiałów służby informacyjnej Straży Granicznej [w:] «Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej» 1/2006, Koszalin 2006, s. 176, 177.
23. Polskie formacje graniczne SG w Liczbach. Korpus Ochrony Pogranicza 1924 – 1939 [w:] http://www.strazgraniczna.pl/wps/portal/tresc?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/pl/serwis-sg/polskie_formacje_graniczne/historia/korpus-ochronny-pogranicza-1924-1939 data pobrania (22 XII 2012).
24. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 lutego 1928 r. o użyciu broni przez organa służby bezpieczeństwa publicznego i ochrony granic, Dz.U. 1928, nr 27, poz. 243.
25. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej, Dziennik Urzędowy (Dz.U.) 1928, nr 37, poz. 349, s. 42.
26. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o Straży Granicznej, Dziennik Urzędowy (Dz.U.) 1928, nr 37, poz. 349, art. 4, pkt. 1-6.
27. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 grudnia 1927 r. o granicach Państwa, Dz. U. 1927, nr 117, poz. 996.

ПОЛЬСЬКО-РУМУНСЬКИЙ КОРДОН. АНАЛІЗ БОРОТЬБИ З КАЗНАЧЕЙСЬКО-МИТНИМИ ЗЛОЧИНАМИ В 1935 р.

Вавринюк А. В.

Прикордонна злочинність, а саме контрабанда товарів і людей, а також незаконний перетин кордону і шпигунство – тема, яка часто піднімається в різного роду публікаціях. З наукової точки зору є мало досліджень на цю тему, а незначна їх кількість, переважно у вигляді статей та документів, є недостатньою. Істотну оцінку казначейсько-митних злочинів у 1935 р. на відрізку державного кордону з Румунією здійснено на основі документа, розробленого Міністерством фінансів, Штабом прикордонної служби, під назвою «Боротьба з казначейсько-митними злочинами в 1935 році». Стосовно корпусу Охорони прикордонної зони

дані взято з двох документів КОП під номерами 4 і 5, що знаходяться в архіві Актів Нових у Варшаві.

Ключові слова: контрабанда товарів, люди, незаконний перетин кордону, шпигунство, Прикордонна служба, Корпус охорони прикордонної зони, Річ Посполита, Королівство Румунії, конвенція.

ПОЛЬСКО-РУМЫНСКАЯ ГРАНИЦА. АНАЛИЗ БОРЬБЫ С КАЗНАЧЕЙСКО-ТАМОЖЕННЫМИ ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ В 1935 г.

Ваврынюк А. В.

Пограничная преступность, а именно контрабанда товаров и людей, а также незаконное пересечение границы и шпионаж – тема, которая часто поднимается в различного рода публикациях. С научной точки зрения есть мало исследований на эту тему, а незначительное их количество, преимущественно в виде статей и документов, – недостаточное. Существенная оценка казначейско-таможенных преступлений в 1935 г. на отрезке государственной границы с Румынией сделана на основе документа, разработанного Министерством финансов, Штабом пограничной службы, под названием «Борьба с казначейско-таможенными преступлениями в 1935 году». Относительно корпуса Охраны пограничной зоны данные взяты из двух документов КОП под номерами 4 и 5, которые находятся в архиве Актів Нових в Варшаве.

Ключевые слова: контрабанда товаров, люди, незаконное пересечение границы, шпионаж, Пограничная служба, Корпус охраны пограничной зоны, Речь Посполитая, Королевство Румынии, конвенция.

POLISH AND ROMANIAN BORDER. ANALYSIS OF THE FIGHT AGAINST TREASURY AND CUSTOM CRIMES FOR 1935

Wawryniuk A. W.

Border crime, including the smuggling of goods and people, as well as illegal border crossing and espionage presents a subject that is often raised in all kinds of journalism. From a scientific point of view, there are few studies on this subject, which is insufficient since most of them are in the form of articles or papers.

The assessment of treasury and customs crimes for 1935 along the border with Romania was based on a document prepared by the Ministry of the Treasury, the Border Guard Headquarters entitled «Fighting customs and treasury crime for 1935». Regarding Border Protection Corps data taken from the two signatures of KOP 4 and 5 that are collected in the Archives of Modern Records in Warsaw.

Key words: the smuggling of goods, people, illegal border crossing, espionage, Border Guard, the Border Protection Corps, the Republic of Poland, the Kingdom of Romania, the Convention.

УДК 321.001

В. П. Березинський, кандидат політичних наук, доцент

СПЕЦИФІКА ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ ЯК МЕХАНІЗМУ САМООРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Розкрито специфіку зворотного зв'язку як механізму цілеспрямованого впливу на поведінку політичних систем у контексті самоорганізації.

Ключові слова: *політична система, самоорганізація, зворотний зв'язок, механізми саморегуляції, публічний політик.*

Актуальність проблеми. Політична система є системою, яка функціонує за нелінійною логікою. Згідно з постулатами синергетичного підходу це означає, що нелінійна система не жорстко слідує «запропонованими» їй шляхами, а блукає полем можливого, актуалізує, виводить на поверхню (щораз випадково) лише один із шляхів, тобто в реальній картині буття присутні випадковість, нестійкість. Сама ж нестійкість не заміняє і не скасовує детермінізм, а доповнює і, можливо, видозмінює його.

Керування в нелінійних системах втрачає характер сліпого втручання методом проб і помилок, небезпечних дій проти власних тенденцій розвитку і будуються на основі знання того, що взагалі можливо в даному середовищі. Керування починає ґрунтуватися на з'єднанні втручання людини із сутністю внутрішніх тенденцій систем, що розвиваються. Тому тут з'являється в деякому сенсі вищий тип детермінізму – детермінізм із розумінням неоднозначності майбутнього і з можливістю виходу на бажане майбутнє, детермінізм, що підсилює роль людини.

Феноменологія поведінки самоорганізованих систем робить очевидною неможливість традиційного (що задається лінійними зразками) підходу до керування такими системами. Нетелеологічність, атрактивність, флуктуація та випадковість вносять до уявлення про механізми системного керування і регулювання суттєві корективи.

Для нелінійних систем центральним механізмом саморегуляції виступає самоорганізація. Останню розглядають як іманентну здатність відкритої системи до внутрішнього структурування, яку можна ініціювати, але не можна нав'язати елементам системи [3, с. 12]. Системотвірним чинником самоорганізаційних процесів виступає зворотний зв'язок.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема політичної самоорганізації у контексті обґрунтування синергетичного підходу для дослідження політичних явищ і процесів розглядалася як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками, зокрема: В. Аршиновим, Л. Бойко-Бойчук, В. Васильковою,

А. Венгеровим, В. Бевзенком, С. Гомаюновим, І. Добронравовою, І. Іоновим, О. Князевою, В. Костюком, С. Курдюмовим, М. Моїсеєвим, Ю. Яковцем та ін.

Метою статті є виявлення специфіки зворотного зв'язку як механізму самоорганізації політичних систем.

Виклад основного матеріалу. Траєкторії розвитку системи, що зумовлені її самоорганізаційним вибором, є єдино можливими. Інакше кажучи, ми можемо застосовувати цілеспрямовані керуючі впливи, і якщо їхня сила така, що принципово не руйнує досягнуту стійкість, ці зусилля можуть мати локальний успіх. Але межі цього успіху задаються домінуючою атрактивністю. Тут є два шляхи: або вона все поставить на свої місця, або відбудеться вихід на наступну точку біфуркації [1, с. 66].

Керувати системою можна непрямим шляхом, змінюючи її керуючі параметри, а тим самим – той спектр атрактивностей, які вона здатна породжувати. Але це зовсім інший спосіб керування, ніж прямий вплив на поточні стани, як це відбувається у випадку керування лінійною системою. Тут ми виходимо на зміну самого середовища як такого.

Інший спосіб керування – малі впливи в точці біфуркації, які здатні направляти майбутню еволюцію. У зв'язку з цим російські дослідники О. Н. Князева та С. П. Курдюмов зазначають, що «синергетика дає знання про те, як належним чином оперувати зі складними системами і як ефективно керувати ними. Головне – не сила, а правильна конфігурація, архітектура впливу на складне середовище-систему. Малі, але правильно організовані резонансні впливи на складну систему надзвичайно ефективні. Ця властивість організації була відкрита ще тисячоріччя тому родоначальником даосизму Лао-Цзи та виражена у парадоксальній формі: слабке перемагає сильне, м'яке перемагає тверде, тихе перемагає голосне тощо» [4, с. 5–6].

У контексті керування самоорганізаційними соціальними системами важливого значення набуває тлумачення поняття «соціальна організація». Український дослідник В. Оссовський наводить низку визначень організації, які акцентують увагу на її різних сторонах. У найзагальнішому випадку під соціальною організацією розуміють комплекс засобів, за допомогою яких співтовариство підтримує внутрішню рівновагу, а по суті – внутрішній порядок [6, с. 134].

Однією з основних ознак організації є співвіднесення соціальних дій з ролями й статусами учасників. Статусно-рольова структура – основа організації, вона повинна бути щодо незалежної від персон, які цим позиціям відповідають. Тобто організаційний порядок виникає тоді, коли поведінка диктується статусом і роллю.

Будь-яка організація передбачає, на думку українського дослідника Л. Бевзенка, наявність певної керуючої інстанції, що має справу не з конкретними людьми, а з ролями і статусами, здатної регулювати діяльність організації

шляхом маніпуляції цими одиницями. Так, відсутність порядку в розкладі студентських занять має регулюватися деканатом, а порядок на дорогах – законами, дорожніми службами тощо. Усе це виникає відповідно до певного плану чи раціонального проекту. Інакше кажучи, ідеться насамперед про формальну, раціонально побудовану телеологічну структуру, для якої людина в її емоційно-тілесній реальності є лише елементом зовнішнього середовища [1, с. 173].

Саме неформальність, ірраціональність, замкнутість на цілісності людського існування лежать у фундаменті виникнення самоорганізаційних соціальних структур.

Політична система належить до типу «відкритих» систем, тобто для свого виживання вона повинна мати здатність реагувати на навколишнє середовище. Вона є організмом, в якому сформовано механізм розвитку і саморегуляції. Д. Істон розглядає політичну систему як своєрідну «чорну скриню», котра реагує на імпульси, які надходять ззовні. Останні надходять на «вхід» у вигляді вимог і підтримки. На «вихід» спрямовуються продукти діяльності політичної системи – політичні рішення і дії, за допомогою яких авторитарно розподіляються цінності. Характер і зміст діяльності всередині політичної системи можна визначити як за імпульсами, що надходять на «вхід» системи, так і за тими рішеннями, які вона приймає у відповідь на ці імпульси.

Політична система належить до типу «відкритих» систем, тобто для свого функціонування вона напручує здатність реагувати на імпульси навколишнього середовища, формуючи механізм саморозвитку та саморегуляції. Між «входами» і «виходами» здійснюється певна взаємодія. Характер впливу на «входах» модифікується через *зворотний зв'язок*. Це дозволяє політичній системі самоналаштуватися, реагуючи на зміни в навколишньому середовищі.

Починаючи ще з класиків політичного структурно-функціонального аналізу (Д. Істон, Г. Алмонд), механізмом саморегуляції та самоорганізації політичних систем, які є різновидом «відкритих» систем, виступає петля зворотного зв'язку. Останній не завжди є видимим (помітним) у процесі функціонування системи керування, проте зворотний зв'язок практично завжди присутній.

До функцій зворотного зв'язку політичної системи прийнято відносити політичну соціалізацію та політичне рекрутування. Політична соціалізація спрямована на забезпечення залучення індивідів і груп до політичного життя, засвоєння ними політичних правил і норм, притаманних тому суспільству, в якому вони існують. Це сприяє їх адаптації до умов соціального середовища. Політичне рекрутування ґрунтується на розподілі ролей у політичній системі, тобто воно спрямоване на підготовку та добір кандидатів на головні ролі в політичному житті.

Функції зворотного зв'язку разом з іншими функціями політичної системи забезпечують її динамічну рівновагу, виробляють механізми саморозвитку системи, що є необхідною умовою існування будь-якої відкритої системи.

У політичній системі формуються два важливих механізми саморегуляції: конверсивний (перетворюючий) та контролюючий.

Конверсивний (перетворюючий) механізм у процесі добору, обмеження та впорядкування вхідних імпульсів системи перетворює їх на вихідні продукти. У політичній системі це означає, що імпульси, які надходять на «вхід» системи, трансформуються в легітимні рішення, які згодом реалізуються на практиці. Тут першочергової важливості набуває процес перетворення вхідних імпульсів на вихідні продукти, залишаючи поза увагою процес формування вхідних імпульсів та процес реалізації вихідних продуктів.

Французький дослідник Ж. Блондель описує дію конверсивного механізму політичної системи через послідовність таких операцій [2, с. 14–33].

А. Перш ніж переробляти вхідні імпульси, система має зробити вибір між структурними і додатковими чинниками, наявними в суспільстві. Потім здійснюється поєднання чинників. Обидві операції пов'язані з нормами, прийнятими в даній політичній системі, тому вони можуть «послаблятися» або «підсилюватися» під їх впливом.

Б. Трансформація вхідних чинників (вимог, підтримки) у вихідні результати (рішення, дії) здійснюється за циклічною програмою: норми системи спочатку виражаються у формі загальних заяв, а потім конкретизуються за ситуаціями.

В. Здійснюється подвійна перевірка, коли норми безпосередньо співвідносяться з окремими вихідними чинниками через зворотний зв'язок та апеляцію до нормативних положень.

Конверсивний механізм діє динамічно, оскільки процес перетворення вхідних імпульсів на вихідні продукти потребує часу і не обмежується лише вимогами та підтримкою, що надходять до системи в даний момент.

За допомогою контролюючого механізму фіксуються вимоги і підтримка, які здебільшого є реакцією на ухвалені рішення та зроблені дії. Саме цей механізм забезпечується петлею зворотного зв'язку. Він формується в основному в межах державно-бюрократичного поля, тобто підкріплюється авторитетом і силою держави.

Механізм позитивного і негативного зворотного зв'язку займає провідне становище в керуванні системами, оскільки являє собою універсальний механізм цілеспрямованого впливу на поведінку практично будь-яких систем залежно від неузгодженості фактичної і бажаної поведінки. Негативний зворотний зв'язок коригує поведінку керуючої підсистеми у бік послаблення чинників неузгодженості, тоді як позитивний зворотний зв'язок коригує поведінку керуючої підсистеми в бік посилення чинників неузгодженості [7, с. 109].

Коли колективна, системна взаємодія елементів приводить до того, що ті чи інші рухи складових придушуються, слід говорити про наявність негативних зворотних зв'язків. Інакше кажучи, саме негативні зворотні зв'язки

й створюють системи як стійкі, консервативні, стабільні об'єднання елементів. Наявність контурів негативних зворотних зв'язків у суспільстві не допускає до влади лідерів радикального й екстремістського спрямування.

Коли система зрівноважена, то домінуючу роль у ній починають відігравати позитивні зворотні зв'язки, які не придушують, а, навпаки, підсилюють індивідуальні рухи складових. Флуктуації, малі рухи, незначні процеси виходять на макрорівень. Так, будь-яке зростання соціальної напруженості, революції – це вияви позитивних зворотних зв'язків.

Нестійкість далеко не завжди є злом, яке необхідно усунути, або ж якоюсь прикрою неприємністю. Нестійкість може виступати умовою стабільного динамічного розвитку. Тільки системи, далекі від рівноваги, системи в станах нестійкості здатні спонтанно організувати себе і розвиватися. Стійкість і рівноважність – це, так би мовити, тупики еволюції. Для стійких стаціонарних структур мале збурювання «звалюється» на те ж саме рішення, на ту ж саму структуру, тобто без нестійкості немає розвитку. Або, інакше кажучи, нестійкість означає розвиток, а розвиток відбувається через нестійкість, через біфуркації, через випадковість.

Петля позитивного зворотного зв'язку зумовлена наявністю в системі «каталізаторів», тобто компонентів, сама присутність яких стимулює певні процеси в системі, зв'язує обрання шляху з попереднім станом. Каталізатори і попередні стани системи також притягають її до певної галузі або галузей розвитку, подібно до того, як магніт – залізо. Негативні зворотні зв'язки, навпаки, відштовхують відповідні галузі.

У налагодженні зворотного зв'язку помітну роль відіграє персональний елемент. Українська дослідниця Л. В. Бойко-Бойчук обґрунтувала роль публічного муніципального політика як особи, що сприяє процесам самоорганізації інших суб'єктів політики у територіальній громаді. У цьому контексті цілком очевидно стає залежність між залученням публічним муніципальним політиком інших суб'єктів політики до спільного управління територіальною громадою та ініціацією процесів самоорганізації в ній [3, с. 6].

Роль публічного політика полягає у використанні потенціалу взаємодії суб'єктів політики та пошуку способів ініціації – «запуску» процесів самоорганізації в територіальній громаді [3, с. 12]. По суті, публічний муніципальний політик є центром мережі інтеракцій з іншими суб'єктами політики, здатним спровокувати ланцюгову реакцію спільної діяльності останніх між собою – сприяти їх самоорганізації [3, с. 16].

Публічний муніципальний політик належить до групи персоніфікованих суб'єктів політики – персонажів еліти. Виділяють такі основні типи персонажів еліти: маніпулятори, актуалізатори та ідеологи [5, с. 35–39].

Маніпулятори – це такі політичні персонажі, які завжди вдягають маски, ховаючи свої справжні почуття та погляди. Стиль життя маніпуляторів базу-

ється на таких «китах»: брехня (фальшивість, шахрайство), неусвідомленість («тунельне бачення» життя, тобто вони бачать та чують лише бажане), контроль (закритість, спрямованість, життя як гра в шахи) та цинізм (невір'я, поділ людей на контролюючих та контрольованих).

Актуалізатор як різновид персонажів еліти має такі основні характеристики: чесність (прозорість, щирість, виразність), усвідомленість (чуйність, оптимізм, інтерес до інших і до різних сфер життя), свобода (спонтанність, відкритість), довіра (віра в інших і в себе, принциповість, намагання встановити зв'язок з життям). Якщо маніпулятор – це «розірвана особистість», він виходить з позиції нестачі, то актуалізатор – цільна особистість, його вихідна позиція – усвідомлення самоцінності. Маніпулятор – це багатогранна особистість з антагоністичними протилежностями в душі, а актуалізатор – це багатогранна особистість із протилежностями, які одна одну доповнюють.

Для публічного муніципального політика існують можливість і потреба перетворити маніпулятивні грані своєї природи на актуалізаційні.

Ідеологи – люди, які утворюють ідеосферу, – спрямовують свою діяльність на формування свідомості людей так, як того вимагають інтереси самозбереження суспільства. Ідеологи беруть участь у «виробництві людського матеріалу» (О. Зинов'єв), адекватного умовам і потребам суспільства, обслуговуючи один аспект цього виробництва – аспект менталітету. У сукупності ідеологи, виконуючи специфічні функції в суспільстві на професійній основі і задовольняючи свої життєві потреби за рахунок цієї діяльності, становлять ідеосферу даного суспільства.

Ідеологи намагаються навчити людей бачити і розуміти оточуючий світ і самих себе не такими, якими вони є самі по собі (об'єктивно, у зв'язку із законами буття), а згідно з апріорним ученням самих ідеологів. Тобто головне завдання ідеологів полягає в тому, аби навчити людей не самостійно пізнавати буття, а за допомогою усталених зразків сприйняття. Ідеологи продукують своєрідні інтелектуальні (мовні) схеми, штампи, кліше, етикетки, ярлики, образи, узагальнені приклади та зразки, притчі, афоризми, лозунги тощо. Люди повинні засвоїти ці продукти ідеологів і лише через них бачити явища буття. Соціальна функція ідеологів – дати людям апріорний інтелектуальний апарат сприйняття оточуючого їх світу та інтелектуальної орієнтації в ньому.

Ідеологи випромінюють апологетику існуючого соціального устрою, однозначно позитивні образи друзів і однозначно негативні образи ворогів як відповідно носіїв добра і зла, зразки суб'єктивного ставлення до явищ буття, які репрезентують систему оцінок цих явищ та систему цінностей, що надають певного життєвого сенсу людському існуванню та безпосередньо впливають на суспільно орієнтовану поведінку людей.

Висновки. Специфіка зворотного зв'язку як механізму самоорганізації політичних систем полягає в тому, що він посідає провідне місце в керуванні

відповідними системами. Зворотний зв'язок являє собою універсальний механізм цілеспрямованого впливу на поведінку політичних систем залежно від неузгодженості фактичної і бажаної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация / Л. Д. Бевзенко. – Киев : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 436 с.
2. Блондель Ж. Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу: пер. с фр. / Ж. Блондель. – М. : Рос. акад. управления, 1992. – 135 с.
3. Бойко-Бойчук Л. В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні) : дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 / Л. В. Бойко-Бойчук ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАНУ. – К., 2006. – 22 с.
4. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
5. Кривошеїн В. В. Системологія політичного світосприйняття: структурно-компонентний аспект / В. В. Кривошеїн. – Д. : ДНУ, 2004. – 146 с.
6. Осовський В. Соціальна організація та соціальна інституція / В. Осовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 131–148.
7. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности / И. В. Прангишвили. – М. : СИНТЕГ, 2000. – 528 с.

СПЕЦИФИКА ОБРАТНОЙ СВЯЗИ КАК МЕХАНИЗМА САМООРГАНИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Березинский В. П.

Раскрыта специфика обратной связи как механизма целенаправленного влияния на поведение политических систем в контексте самоорганизации.

Ключевые слова: *политическая система, самоорганизация, обратная связь, механизмы саморегуляции, публичный политик.*

THE SPECIFICITY OF FEEDBACK AS A MECHANISM FOR SELF-ORGANIZATION OF THE POLITICAL SYSTEM

Berezinsky V. P.

The article reveals the specificity of feedback as a mechanism for the first purposefully influence the behavior of political systems in the context of self-organization.

Key words: *the political system, self-organization, the feedback, mechanisms of self-regulation, public policy.*

УДК 32.019.5(470)

М. Б. Закіров, кандидат історичних наук, доцент

ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ І. О. ЛЬЇНА У ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ

Проаналізовано праці російських учених першого десятиліття нашого століття, присвячені вивченню окремих аспектів наукового доробку та політичних поглядів російського філософа-емігранта І. О. Льїна. Висвітлено основні напрями, особливості та специфіку праць сучасних російських дослідників творчості філософа.

Ключові слова: російське зарубіжжя, еміграція, політична теорія, ліберально-консервативна течія, держава.

Актуальність проблеми. Одним із найбільш вагомих творчих доробків російського зарубіжжя є політико-філософські роздуми, дослідження, прогнози і концепції видатних російських учених, релігійних і політичних діячів, талант яких виявився ще у дореволюційний час. Перебування в екстремальних умовах еміграції, перенесені випробування, картина бурхливих суспільно-політичних і ідеологічних перетворень, що розгорталася перед їхніми очима, дозволили російським мислителям створити унікальний за своїм змістом, глибиною і ступенем передбачення масив філософського та політико-правового знання.

На жаль, протягом багатьох десятиліть цей масив знаходився поза межами наукового інтересу і можливостей вітчизняних науковців. Радянська влада з пересторогою ставилася до всіх, хто покинув батьківщину, а багатьох узагалі проголосила ворогами та зрадниками. Тому вивчення російськими науковцями російського зарубіжжя й особливо його ідеологічної, політико-філософської спадщини мало лише епізодичний, фрагментарний характер.

Проте підспудно в науковому середовищі теплилося відчуття надзвичайної значущості надбання російських емігрантів, і тільки-но це стало можливим, одна за одною почали з'являтися праці, присвячені дослідженням історії політичної думки російського зарубіжжя.

Аналіз останніх джерел і публікацій. 1990 р. побачило світ перше видання книги В. Костікова «Не будем проклинать изгнанье» [1]. Це одна з перших спроб неупередженого погляду на шляхи і долі післяреволюційної еміграції. Поміж монографічних видань слід відзначити монографію Н. Омельченка [2], де простежено еволюцію російської ліберальної та ліберально-консервативної думки в умовах еміграції.

Серед праць, присвячених вивченню окремих течій політичної думки, можна відмітити статті Б. Капустіна [3], І. Шапіро [4]. Їх автори на підставі

аналізу ліберальної політичної думки російського зарубіжжя зазначають, що емігрантські мислителі наголошували на історичній самотності Росії, обґрунтовували і відстоювали російську національну ідею.

Однак, незважаючи на наявність певних напрацювань, вивчення творчої спадщини російської еміграції знаходиться лише на початковій стадії. Складність, багатогранність, масштаб матеріалу та його значущість вимагають подальшої цілеспрямованої систематичної дослідницької праці багатьох дослідників з усіх галузей гуманітарної науки.

Мета статті – проаналізувати деякі праці російських учених першого десятиліття нашого століття, присвячені вивченню окремих аспектів наукового доробку та політичних поглядів одного з видатних представників політичної і філософської думки російського зарубіжжя І. О. Ільїна, визначити основні напрями, особливості та специфіку праць сучасних російських дослідників творчості філософа.

Виклад основного матеріалу. Відправною точкою для досліджень, які є предметом нашої уваги, слугували праці, що побачили світ наприкінці ХХ ст. Зокрема, одним з найважливіших кроків у розвитку дослідницького інтересу до спадщини Ільїна стало видання його творів у десяти томах, яке, однак, не є повним зібранням численних праць філософа. Укладачем цього зібрання є сучасний російський ільїнознавець Ю. Лисиця, який сприяв «філософському поверненню» Ільїна та зробив вагомий внесок у справу видання творчої спадщини російського мислителя на батьківщині. За активною участю цього дослідника видано архівні матеріали і фотографії, опубліковано біографію, вийшли друком статті та брошури філософа [5].

Ільїн як теоретик політичної науки постає перед нами у працях В. Гусєва та Д. Шаронова [6]. Вони аналізують принципи, які використовував філософ щодо вивчення політичних проблем. Головну заслугу Ільїна вони вбачають у намаганні використовувати органічне розуміння усталених і нібито універсальних політичних категорій, що дозволяє вдихнути життя в сухі відсторонені поняття, наповнити їх живим змістом.

Дослідниця соціально-політичної спадщини російського вченого М. Золина зосереджується на вивченні його теорії влади [7]. Вона наголошує, що Ільїн у своїх теоретичних висновках акцентує увагу на національно-державних особливостях Росії, унікальності її історичного шляху, впливі географічних, духовних і релігійних чинників на становлення і розвиток влади.

Погляди на державу і право у творчості Ільїна висвітлює М. Марченко [8]. Дослідник підкреслює, що філософ розглядає правосвідомість скрізь духовний досвід окремих особистостей, що дає можливість всебічно пізнати державно-правові явища. Як і переважна більшість учених, М. Марченко наголошує на притаманному Ільїну соціально-філософському, а не юридичному розумінні права.

Щодо дисертаційних досліджень слід зауважити, що спостерігається доволі чітко виражена нерівномірність у кількості робіт за окремими спеціальностями, що присвячуються вивченню спадщини Ільїна. Так, за період 1980–2005 рр. дослідженню творчості філософа присвятили свої дисертаційні роботи двадцять три російських дослідники. Проте переважну більшість з них, а саме – п'ятнадцять, присвячено дослідженню філософських поглядів автора. Політологічні дослідження творчості за зазначений період були представлені лише двома працями, одна з яких за спеціальністю 23.00.01 – теорія політики, історія і методологія політичної науки, а друга – за спеціальністю 23.00.03 – політична культура і ідеологія [9, с. 176].

Одним з перших політологічних дисертаційних досліджень творчості Ільїна є праця К. Бороздіної [10]. Авторка присвятила свою роботу вивченню соціально-політичного вчення філософа. Вона визнає Ільїна одним із найвидатніших російських мислителів ХХ ст., який зробив значний внесок у розвиток російської політичної та філософської думки. Дослідниця підкреслює, що він створив своєрідне соціально-політичне вчення, але величезна літературна спадщина філософа не знайшла цілісного і послідовного втілення у фундаментальних монографічних дослідженнях. На її думку, несистематизованість, публіцистичність, емоціональна полемічність творчості філософа значною мірою ускладнюють науковий аналіз ідейної спадщини Ільїна [10, с. 129].

К. Бороздіна зазначає, що в основі соціально-політичної концепції філософа лежить ідеалістичне православне вчення. Усі питання політичної філософії він розглядає саме з позиції душевно-духовного, тобто релігійного, чинника. Так само як і дослідники, чії погляди були наведені вище, К. Бороздіна підкреслює, що хоча в цілому концепція Ільїна вибудована у руслі консервативної ідеології, вона має ліберальний відтінок, і тому його можна вважати представником ліберально-консервативної ідеології. Центральним поняттям теорії Ільїна є поняття правосвідомості. Проте він значною мірою відступає від класичного ліберального праворозуміння, наповнює поняття права не стільки формальним, скільки релігійним, моральним і психологічним змістом.

Таким чином, К. Бороздіна доходить висновку про те, що Ільїн розвиває традиції російської релігійної думки та ідеї слов'янофілів, які віддавали пріоритет моральним нормам і принципам православ'я, а не формальному закону.

Більшість дослідників визначають, що Ільїн у своїй політичній теорії віддає перевагу моральним та релігійним чинникам. Наріжним каменем його соціально-політичних побудов є гуманізм, духовність, моральність, православна релігія, які мають першочергове значення для розбудови будь-якої ефективної влади, держави чи політичної системи, а особливого значення ці чинники набувають для нової російської державності. Отже, цілком логічним

є те, що Ільїн, який був прихильником побудови в Росії сильної держави, послідовно виступав проти розширення повноважень держави за рахунок суспільства і духовних цінностей особистості. Він підкреслював, зазначає К. Бороздіна, що держава як політичний інститут не повинна втручатися у внутрішнє духовне життя людини, оскільки правова держава перш за все має будуватися на визнанні духовної і вільної людської особистості. Таким чином, визнання внутрішньої і зовнішньої свободи людини має бути головною ознакою правової держави. У зв'язку з цим Ільїн виступав з критикою як лівих (комуністичних), так і правих (фашистських) тоталітарних режимів [10, с. 131].

Вивченню окремих аспектів творчої спадщини Ільїна присвятив частину свого дослідження О. Варакса [11]. Він вивчає модель монархічної державності російського філософа та аналізує її особливості. Зокрема, дослідник зауважує, що монархічна концепція Ільїна є однією з найменш вивчених. Більшість дослідників вважали цю тему недостатньо цікавою і насамперед неактуальною для сьогодення [11, с. 55]. Проте проблема монархії посідає чимале місце в науковому доробку філософа і відображена в низці його робіт. У своїх дослідках монархічної та республіканської форми правління Ільїн зосереджується на вивченні їхніх внутрішніх, сутнісних відмінностей, а не формальних ознак.

На думку О. Варакси, республіканська форма правління не викликає симпатій філософа, оскільки є занадто утилітарною, занадто розсудливою і практичною, де викривлюються «вищі цінності» [11, с. 59]. У той самий час, підкреслює автор, визнаючи позитивні сторони монархії, філософ не намагається протиставити її республіці. Монархія у Ільїна не є тотожною одній Росії, а республіка – Європі. Через зіставлення, а не протиставлення Ільїн намагається показати, на чому ґрунтується монархія, а на чому – республіка. Прихильність філософа не слід ототожнювати з антиреспубліканізмом чи антизахідництвом, такий підхід «спрощував» би Ільїна і принижував проблему монархії та республіки до обивательської суперечки, що краще і що гірше [11, с. 61].

Стосовно бачення філософом майбутнього державного устрою Росії О. Варакса констатує: по-перше, Ільїн виступає як прихильник сильної, верховної влади; по-друге, політична влада має діяти у правовому полі; по-третє, філософ не відкидає громадянського контролю над інститутами політичної влади [11, с. 65].

Як зазначали попередні дослідники, висновки яких ми вже наводили, Ільїн багато уваги приділяв духовним обставинам, формуванню в суспільстві певних моральних настанов. Виказуючи послідовність і логічність у своїх думках, вирішальне значення для успішного встановлення монархії Ільїн надавав зрілій монархічній правосвідомості населення, його готовності підтримати

монарха словом і ділом. Ідею монархії неможливо занести ззовні, як і проголосити її відразу після повалення комуністичного ладу. Вона має визріти всередині суспільства, має бути продуктом народної свідомості, його щирим вибором. О. Варакса вважає, що цілком прийнятним і привабливим для Ільїна був варіант переходу до монархії через встановлення на певний час диктатури.

Поштовхом для таких міркувань, на думку дослідника, був приклад Іспанії, де за згодою генерала Ф. Франко 1947 р. було формально відновлено монархію [11, с. 67]. Таке припущення, на нашу думку, є хибним. У своїх працях Ільїн послідовно і наполегливо відстоював ідеї особливого унікального шляху розвитку Росії і скоріше за все не міг сліпо переносити досвід Іспанії на російський ґрунт, а його висновок про перехідний період диктатури ґрунтується саме на ідеї обов'язкової духовної підготовки народу до щирого сприйняття монархії.

Прикладом узагальнюючих досліджень ідейно-теоретичних уявлень монархічно налаштованої еміграції може бути монографія Н. Антоненко [12], в якій здійснено одну з перших спроб комплексно підійти до вивчення ідейно-теоретичних уявлень монархічної еміграції. У роботі висвітлено теоретичні концепції та погляди вчених російського зарубіжжя на систему державного устрою, економічні, соціальні, національні, конфесійні, зовнішньополітичні доктрини постбільшовицької Росії, стратегії реалізації намічених перетворень. На підставі аналізу різних монархічних концепцій автор намагається виявити основні тенденції у розвитку емігрантської консервативної думки, осмислити цілісний зміст програм закордонних монархічних організацій.

Поряд з іншими видатними діячами емігрантської політичної думки Н. Антоненко аналізує ідеї Ільїна. Авторка підкреслює, що комплекс причин Лютневої революції російський мислитель розподіляв на дві групи: зовнішні європейські та внутрішні російські. Зовнішньоевропейський чинник виявився у глибокій світовій релігійній кризі, що сприяла переважанню матеріального світу над духовним. Захід виносив «згубну» ідею і програму подолання кризи, але сам зміг протистояти її впливу, а в Росії проти занесених «бактерій» таких антитоксинів не було. Отже, на думку Ільїна, Росія стала своєрідним дослідним полем для згубних західних ідей. Щодо внутрішньоросійських причин дослідниця виокремлює комплекс економічних, духовних, соціальних, династичних помилок, недоліків та прорахунків [12, с. 28].

Як бачимо, головний висновок Ільїна й одночасно відповідь на одвічне російське питання: «Хто винний?» подаються відкрито і без зайвих сумнівів. Винні всі. Кожний по-своєму і кожний на своєму місці [12, с. 29]. На підставі порівняльного аналізу поглядів представників різних напрямів емігрантської монархічної думки Н. Антоненко відносить Ільїна до ліберально-консерва-

тивного крила [12, с. 30]. Щодо ідеології майбутнього відродження Росії дослідниця визначає Ільїна як автора найбільш повного осмислення національної ідеї. Ільїн пише про величезну духовну силу проти більшовицького руху, що виявляється в любові до Росії як до «істинно релігійної святині». У цьому він убачає співзвучність «білої» ідеї як загальнонаціональної ідеї і російської ідеї як ідеї про сенс існування Росії, російського народу та історичної ролі Росії у світовій цивілізації [12, с. 46].

Філософ підкреслював, що «російська ідея» – ідея національна, але не націоналістична. У Росії багато народів, проте росіяни завжди відрізняла національна терпимість. Саме вона перетворила Росію на могутню державу, якою вона була протягом століть.

На нашу думку, слід визнати правоту філософа. Протягом століть тисячі іноземців знаходили застосування своїм здібностям на безмежних теренах Російської імперії, будували її, зміцнювали, керували важливими галузями, очолювали війська, дослідні експедиції і незалежно від своєї національної належності вважалися, а згодом і ставали «руськими». Своїм прикладом підкреслюючи, що «руський» – це насамперед не хто, а який, чий. «Руський» – не як національність, а як представник нації. Ільїн підкреслював: «Будь-який талант, будь-яка творча людина будь-якої нації, вростаючи в Росію, прокладав собі шлях наверх і знаходив собі державне і всенародне визнання» [12, с. 119].

У своєму аналізі проекту Ільїна майбутньої моделі російської державності Н. Антоненко перекликається з висновками попередніх дослідників, чії оцінки стали предметом розгляду у даній статті. Тобто майбутня російська державність має суміщати переваги авторитарного ладу із перевагами демократичного, уникаючи небезпек першого та усуваючи недоліки другого [12, с. 81].

Н. Антоненко звертає увагу на те, що Ільїн, як і інші теоретики монархічної еміграції, намагається обґрунтувати роль православної церкви як державного інституту. Він відстоює паритетний союз церковної і державної влади з чітким розмежуванням сфер суспільного впливу. І церква, і держава різними засобами слугують єдиній великій меті – Справі Божій на землі [12, с. 140]. У цілому, робить висновок Н. Антоненко, у вірності зарубіжжя православ'ю була не тільки спокута вини за революцію і подальшу руйнацію держави, а й намагання відродити духовні підвалини російської монархічної влади. Для монархістів поняття «Велика Росія» і «Русь православна» були нероздільними. Свою головну місію вони пов'язували з необхідністю попередити духовний розклад і з цією метою захистити православне населення Росії від впливу цивілізації європейського типу [12, с. 142].

Підбиваючи підсумки свого дослідження, авторка констатує, що монархісти створили певний ідеальний образ державності, орієнтуючись більше на бажане, ніж на дійсне. Проте їхні ідеологічні викладки про сильну державну

владу, національну єдність доволі успішно були реалізовані в радянському суспільстві. На нашу думку, слід додати, що і в сучасній Росії простежується намагання наслідувати деякі ідеї державного будівництва, висловлені свого часу представниками емігрантської думки, і зокрема Ільїним.

Останніми роками побачили світ монографічні дослідження Н. Ізергіної, присвячені вивченню теорії демократії Ільїна [13]. У своїх працях дослідниця висвітлює сутність соціально-політичних поглядів Ільїна, аналізує актуальність ідей філософа для політичного і соціального розвитку сучасної Росії, розглядає його висновки щодо природи революції та відродження майбутньої російської держави. Ключову роль у роботах Н. Ізергіної відведено дослідженню теорії органічної демократії Ільїна в контексті соціально-політичних трансформацій сучасної Росії.

Погляди на демократію видатного російського мислителя авторка розглядає крізь призму ліберально-консервативної ідеології, притаманної не тільки Ільїну, а й багатьом іншим його сучасникам. Проект розвитку демократії, за Ільїним, – це втілення в життя «особливого» шляху Росії, модернізація без вестернізації, але в жодному разі не консервація і не закритість. Органічність політичної моделі філософа, наголошує дослідниця, полягає у необхідності обов'язкового врахування впливу природно-географічного середовища, культурної самобутності, духовної унікальності народу.

Принцип органічного розуміння відкидає існування універсальних політичних моделей. Ільїн рішуче виступає проти абсолютизації будь-якої абстрактної політичної моделі і намагання її реалізації повсюдно без урахування історико-культурної специфіки [14, с. 107]. На підставі докладного вивчення праць Ільїна дослідниця дійшла висновку про те, що пострадянську державу філософ подає як форму порядку і життя не просто авторитетно прописану, а й прийняту «живою правосвідомістю» більшості громадян [14, с. 108].

У своїй дисертаційній роботі Н. Ізергіна комплексно досліджує теорію органічної демократії Ільїна в контексті трансформації сучасної Росії [15]. Як і Н. Антоненко, вона звертає увагу на те, що Ільїн переконливо доводить західноєвропейське походження російської революції. Провина російського народу полягає у втраті органічних традицій, безмірному політичному авантюризмі і відсутності творчих ідей. Успіх перетворень визначається не відмовою від минулого і не механічним копіюванням чужого, а навпаки: збереженням органічної національної традиції, почуттям реальності і міри в соціально-політичній діяльності [15, с. 35].

На нашу думку, ці слова російського філософа повною мірою мають бути враховані й українськими перетворювачами всіх політичних поглядів і кольорів.

Демократія, на погляд філософа, не є легко впроваджуваним режимом, а навпаки – найважчим. Вона має власні основи – у душевному соціальному

укладі народу, відсутність цих основ в його правосвідомості веде до виродження демократії в охлократію або тиранію [15, с. 38]. Комуністичний тоталітаризм підірвав в Росії основи народного духу, традиційні підвалини державності, і відновлення втраченого можливо лише через поступове і неухильне відродження російської духовності, національної самобутності з урахуванням історичного досвіду економічних і географічних чинників.

Н. Ізергіна підкреслює, що опорою органічної демократії є людина, котра має здорову правосвідомість: законослухняна, яка поважає свої і чужі права, обов'язки та заборони, має почуття відповідальності і честі. Майбутнє всіх держав і насамперед Росії Ільїн убачав у поглибленні зв'язку між здоровою правосвідомістю та релігійністю, яка відкриває людині її духовну сутність і пробуджує в її душі сили, необхідні «для процвітання шляхетної державності» [15, с. 344].

Підсумовуючи дослідження теорії органічної демократії Ільїна, дослідниця наголошує: «Не наздоганяючий, а органічний розвиток передбачає, що Росія, як і Америка, відрізняється від інших, вона унікальна, і ця унікальність в першу чергу визначається її релігійністю і православною культурою. Тому будівництво російської демократії має відповідати відданості більшості російського суспільства національно-патріотичній альтернативі» [15, с. 347].

Концепцію держави Ільїна та її значення для реформування сучасної російської держави досліджує М. Дубініна [16]. Своє дослідження авторка розпочинає з аналізу історико-політичного контексту формування поглядів Ільїна на державу. Дослідниця наголошує на тому, що світогляд Ільїна як мислителя склався на основі релігійної атмосфери родини, яка вірою і правдою слугувала російській державі та сформувала його духовні і моральні основи, у центрі яких – праця на благо Вітчизни. Крім того, чималий духовний та інтелектуальний вплив на обрання напрямів та методів наукового пошуку філософа справили П. Новгородцев. А події російських революцій, Першої світової та громадянської воєн сприяли переходу Ільїна від ліберальних до консервативних поглядів на державу та її майбутнє в Росії [16, с. 22].

Виходячи з аналізу життєвого досвіду і наукової творчості Ільїна, М. Дубініна, як й інші дослідники, вважає, що його слід віднести до ліберально-консервативної течії російської суспільно-політичної думки. На погляд дослідниці, для сучасної Росії особливо актуальною є консервативна ідея сильної держави. Культ сильної держави ґрунтується на таких загальноприйнятих консервативних цінностях, як обережність змін, відмова від різких стрибків та революційних переворотів [16, с. 22].

М. Дубініна відмічає, що для теорії держави Ільїна, як і для його теорії демократії, притаманний органічний підхід визнання залежності прав і свобод громадян від конкретно-історичних умов. Органічне розуміння держави ви-

ходить від людського духу, сходить до національної єдності та його загальних інтересів; воно якісно шукає духовних коренів і рішень [16, с. 50].

Роздуми про шляхи розвитку Росії Ільїн, який був послідовним прихильником ідеї унікальної самобутності Росії, завершує проголошенням «третього шляху» для своєї країни. Дослідниця підкреслює, що, на його думку, «третій шлях» – це творчий синтез всього кращого, що містилося в монархії і демократії, – «кращі і священні основи монархії... вберуть в себе все здорове і сильне, чим тримається республіканська правосвідомість... природні і коштовні основи істинної аристократії... опиняться насиченими тим здоровим духом, яким тримається істинна демократія... сильна влада співіснуватиме з творчою свободою; особистість добровільно і щиро підкориться понадособистій меті, і єдиний народ знайде свого особистого Голову, з яким буде пов'язаний довірою і відданістю. І все це має звершитися у віковичних традиціях російського народу і російської держави. Причому не у вигляді “реакції, а у формі творчої новизни”. Це буде новий російській лад, нова державна Росія» [16, с. 101].

Висновки. Усі дослідники політичної теорії видатного російського філософа, чії праці були проаналізовані у даній статті, дійшли загального висновку про те, що державний ідеал, вироблений Ільїним і пропонувався для майбутньої пострадянської Росії, виявляється органічним поєднанням кращих рис авторитарного і демократичного ладу на ґрунті традиційних духовних цінностей і щирої підтримки громадянами сильної влади. Слід констатувати, що політологічне вивчення творчого доробку Ільїна досить вдало розпочате, але ще дуже далеко до завершення. Наявні опубліковані праці філософа очікують на увагу дослідників, багатогранна та значна за обсягом і значуща за змістом творча спадщина видатного російського мислителя потребує системного та неупередженого вивчення. Крім уже зазначених у нашому аналізі проблем, потребують вивчення погляди філософа на сутність влади, його концепції тоталітаризму та авторитаризму, зв'язок його теорій з ідеями «євразійців».

У проаналізованих нами роботах сучасні російські вчені окреслили ключові напрями дослідження теоретичного доробку Ільїна, акцентували надзвичайну актуальність ідей, визначили найхарактерніші риси його світогляду і відкрили чіткий та виразний шлях своїм послідовникам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костиков В. В. Не будем проклинать изгнание...: Пути и судьбы рус. эмиграции / В. В. Костиков. – 2-е изд., доп. – М. : Междунар. отношения, 1994. – 525 с. – В прил.: Письма Михаила Осоргина: (К старому другу в Москве; К друзьям в годы оккупации); Из хроники культурной жизни русской эмиграции во Франции. Год 1930-й.

2. Омельченко Н. В поисках России. Общественно-политическая мысль Русского зарубежья о революции 1917 г., большевизме и будущих судьбах российской государственности / Н. Омельченко. – СПб. : РХГИ, 1996. – 560 с.
3. Капустин Б. Три рассуждения о либерализме и либерализмах / Б. Капустин // Полит. исслед. – 1994. – № 3. – С. 13–26.
4. Шапиро И. Введение в типологию либерализма / И. Шапиро // Полит. исслед. – 1994. – № 3. – С. 7–12.
5. Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. / И. А. Ильин ; сост., вступ. ст. и коммент. Ю. Т. Лисицы. – М. : Рус. кн., 1993–1999; Лисица Ю. Т. Историко-биографический очерк / Ю. Т. Лисица // Ильин И. А. Собр. соч. : в 10 т. – М., 1996. – Т. 1. – С. 3–43; Лисица Ю. Т. И. А. Ильин как правовед и государствовед / Ю. Т. Лисица // Вопр. философии. – 1991. – № 5. – С. 146–158; Иван Ильин и Россия: неопубликованные фотографии и архивные материалы / сост. Ю. Т. Лисица. – М. : Рус. кн., 1999. – 191 с.
6. Гусев В. А. Консервативная политология И. Ильина / В. А. Гусев // Социс. – 1992. – № 4. – С. 64–70; Шаронов Д. И. Концепция органической демократии И. А. Ильина / Д. И. Шаронов // Вестн. МГУ. Сер. 12, Соц.-полит. исслед. – 1994. – № 1. – С. 60–71.
7. Золина М. Б. Философия власти И. А. Ильина / М. Б. Золина // Соц.-полит. журн. – 1996. – № 3. – С. 169–179.
8. Марченко М. Н. Общее учение о праве и государстве И. А. Ильина и современность / М. Н. Марченко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право. – 2003. – № 5. – С. 3–16.
9. Пронин А. А. Российская эмиграция в отечественных диссертационных исследованиях 1980–2005 гг. / А. А. Пронин. – Екатеринбург : Изд-во ГОУ ВПО «Рос. гос. проф.-пед. ун-т», 2009. – 360 с.
10. Бороздина Е. А. Социально-политическое учение И. А. Ильина : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / Е. А. Бороздина. – М., 2003. – 144 с.
11. Варакса А. Н. Идея монархии в политической мысли Русского зарубежья (1920–1940-е гг.) : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / А. Н. Варакса. – СПб., 2003. – 137 с.
12. Антоненко Н. В. Идеология и программатика русской монархической эмиграции : монография / Н. В. Антоненко. – Мичуринск : Изд-во Мичур. гос. агр. ун-та, 2007. – 204 с.
13. Изергина Н. И. Теория органической демократии И. А. Ильина и политическая трансформация постсоветской России / Н. И. Изергина. – Саранск : Изд-во Морд. ун-та, 2008. – 192 с; Изергина Н. И. Путь России к демократии: взгляд И. А. Ильина и современность / Н. И. Изергина. – Саранск : Изд-во Морд. ун-та, 2008. – 208 с.
14. Изергина Н. И. Органическая демократия как вектор социально-политических изменений современной России / Н. И. Изергина // Регионология. – 2008. – № 4. – С. 104–111.
15. Изергина Н. И. Теория органической демократии И. А. Ильина и проблемы социально-политической трансформации современной России : дис. ... д-ра полит. наук : 23.00.01 / Н. И. Изергина ; Сарат. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – Саранск, 2009. – 376 с.
16. Дубинина М. А. Политические идеи И. А. Ильина в контексте реформирования современного российского государства : дис. ... канд. полит. наук : 23.00.01 / М. А. Дубинина ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2010. – 214 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ И. А. ИЛЬИНА В ИССЛЕДОВАНИЯХ СОВРЕМЕННЫХ РОССИЙСКИХ УЧЕНЫХ

Закиров М. Б.

Проанализированы работы российских ученых первого десятилетия нашего века, посвященные изучению отдельных аспектов теоретического наследия и политических взглядов российского философа-эмигранта И. А. Ильина. Освещены основные направления, особенности и специфика работ современных российских исследователей творчества философа.

Ключевые слова: российское зарубежье, эмиграция, политическая теория, либерально-консервативное течение, государство.

POLITICAL THEORY I. ILYIN IN THE STUDY OF CONTEMPORARY RUSSIAN SCIENTISTS

Zakirov M. B.

Analyzed some of the work of Russian scientists first decade of this century, devoted to the study of specific aspects of scientific achievements and political views of the Russian emigre. Highlights the main areas and specific features works by contemporary Russian scholars. It is concluded that Il'in develop the tradition of Russian religious thought and ideas Slavophiles, who give priority to moral norms and principles of Orthodoxy, rather than formal law. Published works of the philosopher awaiting the attention of researchers, multifaceted and significant in scope and significant in meaning theoretical heritage of the outstanding Russian thinker requires a systematic and unbiased study.

Key words: emigration, democracy, political theory, liberal-conservative doctrine, monarchy.

УДК 352.075

В. Я. Зимогляд, кандидат філософських наук, доцент

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ

Розглянуто місцеве самоврядування як феномен культури і результат соціокультурного розвитку. Підкреслено значення врахування соціокультурних аспектів та законодавчих підстав щодо розбудови місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: місцеве самоврядування, культура, соціокультура.

Актуальність проблеми. Український народ упродовж тривалого часу перебуває не в детермінованому, а в імовірнісному світі, і завдання на сьогодні полягає у тому, аби краще знати і поводитися з вірогідністю, управляти випадковими подіями. У рамках вирішення цього завдання проблема становлення і розвитку місцевого самоврядування стає головною стратегічною метою для України.

Перспективи євроінтеграції принесли розуміння того, що демократична держава може вирішувати основні завдання тільки за наявності розвиненої системи самоврядування, що становить основу конституційного ладу, формування і розвитку громадянського суспільства. Місцеве самоврядування – найважливіший елемент організації публічної влади, альтернатива державній владі і управління, специфічний рівень виконавчої і представницької влади, найважливіший елемент конституційного ладу демократичних країн, політичної культури народу.

У широкому значенні культура охоплює все те, що відрізняє життя людської спільноти від життя природи, тобто всі сторони людського буття. Вона становить результат, процес, діяльність, спосіб життя людини, а також відносини, норму та систему. Культурні цінності створюються самим суспільством, але згодом вони і визначають розвиток цього суспільства. Людина сама творить культурний світ і водночас виступає як його продукт, результат самої культури [9, с. 285–32, 355–374].

Методологія соціокультурного підходу полягає у сприйнятті суспільства як єдності культури і соціальності, що створюються і перетворюються діяльністю людей [10, с. 438–439]. Вона характеризує особливості поведінки, свідомості та діяльності людей у конкретних сферах суспільного життя – існують культура праці, художня культура, культура побуту, культура управління і самоврядування.

Аналіз останніх джерел і публікацій засвідчує детальне розроблення теоретичних і методологічних проблем сучасного стану місцевого самоврядування в Україні і напрямів його розвитку. Існує безліч авторських підходів і тлумачень сутності місцевого самоврядування, його структури, функцій, рівнів та видів. Проте в цих дослідженнях майже немає уявлень про соціокультурний контекст становлення і розбудови місцевого самоврядування, урахування соціокультурної складової в принципах, засадах та умовах його функціонування [3].

Мета статті – розглянути питання розвитку місцевого самоврядування в контексті соціокультурного аналізу. Об'єктом дослідження є місцеве самоврядування як носій суб'єктно-об'єктної взаємодії у соціокультурному процесі.

Виклад основного матеріалу. Проблема становлення демократичного місцевого самоврядування – одна з найактуальніших у вітчизняних політич-

ній і юридичній науках. В умовах демократичного транзиту ідея становлення місцевого самоврядування в локальних соціумах сприймалася як невід'ємна частина загального процесу модернізації країни і розбудови в ній демократичного громадянського суспільства. Значна кількість публікацій з цієї тематики демонструє всю строкатість поглядів численних авторів, які намагалися відповісти на запитання: що таке місцеве самоврядування і які перспективи його розвитку в Україні? Однак результатом стало те, що політичний за сутністю феномен місцевого самоврядування залишився поза межами багатомірних політичних досліджень.

Розчинившись у багатоманітті тлумачень, місцеве самоврядування перетворилося на поняття, з якого вислизає його фундаментальна опора – громадянське суспільство, де місцеве самоврядування є визначальним фактором становлення і розвитку. У такому контексті постає слушне запитання: а що, власне, робить місцеве самоврядування на місцях? До того ж, перебуваючи у фокусі уваги різних наукових дисциплін, місцеве самоврядування опиняється на перетині декількох наукових сфер, які зацікавлені у виробленні нових концепцій, понять і категорій, розвитку міждисциплінарних знань та версифікації старих теорій цього феномену в житті суспільства і держави.

Інтеграція сучасного суспільства залежить від того, чи зможе держава усвідомити єдиний культурний простір із дотриманням громадянських прав і поважанням культурних особливостей, притаманних представникам усіх етнічних меншин. Сьогодні надзвичайно важливим є вміння конкретно і грамотно вирішити питання про співвідношення і взаємодію двох фундаментальних процесів – громадської самоорганізації та свідомого управління суспільством, ураховуючи при цьому значну роль факторів багатоманітності і випадковості, необхідності, закономірності та єдності в цьому процесі.

З огляду на це визначальну роль відіграють соціумні фактори, що містять характеристики суспільства як цілісності, тобто сукупності всіх його складових – матеріальних і духовних, економічних, політичних, правових, моральних, релігійних та багатьох інших компонентів, які утворюють макро- та мікросередовище життєдіяльності суспільних груп і окремих особистостей.

Соціокультурний аспект перетворюється на чинник, якщо до означених компонентів додається людина як особистість, як сукупний індивід.

Соціокультурний фактор включає сформований у соціумі як системі стиль відносин і спілкування різних соціальних суб'єктів. У понятті «соціокультурне» синтезуються «соціальне» і «культурне», соціумні та культурно-історичні компоненти з історичною пам'яттю включно. З теоретико-методологічних позицій соціокультурна методологія акцентує увагу на «соціальному» і «культурному» в діалектичній єдності і логічному зв'язку їхніх компонентів та

зв'язку з «природним». Соціокультура виступає відносно соціального об'єкта як соціальний простір (середовище) його життєдіяльності, самоорганізації та саморозвитку. Тут актуалізуються такі феномени соціального досвіду багатьох поколінь людей, як історична пам'ять, традиції, звичаї, обряди, архетипи.

Нові покоління входять у соціальний світ за вже створених обставин і умов, які сприймають і змінюють у процесі соціального життя та діяльності.

Соціокультурна детермінація феномену місцевого самоврядування набуває своїх реальних обрисів лише в діалектичному зв'язку із проблематикою демократичного громадянського суспільства, яке діє в конкретному політико-культурному просторі конкретного соціуму [1]. У такому разі місцеве самоврядування виступає фактором становлення громадянського суспільства і передумовою політичної стабільності соціуму. Ментальні процеси і фактори, що активізували цю тематику в сучасній Україні, зумовили й загальнонаціональну значущість інституціоналізації місцевого самоврядування в ході розбудови нової державності за умов демократичного транзиту.

Отже, головним завданням політичного класу України є дбайливе ставлення до державно-правових традицій, звичаїв та інтересів свого народу, а також усвідомлення того, до якої форми правління, до якого територіального устрою чи режиму правління найбільше тяжіють люди. Бо саме звичні для них стандарти і стереотипи публічності, домінуючі норми, переконання, цінності, значущі традиції та зразки поведінки стають тим «фундаментом», який сприяє вибудові їхньої цілеспрямованої діяльності у сфері влади, в управлінні та самоуправлінні.

У такому аспекті соціокультурний вимір місцевого самоврядування дає можливість побачити характеристики і перспективи збалансованості відносин влади і суспільства, те чи інше відхилення цих відносин від звичних і нормативних. Тому важко переоцінити роль і значення соціокультури в діяльності державних та муніципальних органів, роботі їх менеджерів та фахівців.

Специфіка нашого суспільства багато в чому визначається тяжінням до колективізму і самоврядування у системі життєвих настанов народу. Проте українські реалії водночас засвідчують низьку якість соціального (державного) управління, слабе місцеве самоврядування. Недостатній розвиток структур громадянського суспільства зумовлює нездатність населення у рамках політико-правового процесу впливати на владу, домагатися потрібних змін в інституційно-нормативній системі та суспільній практиці, реалізовувати свої інтереси і потреби. Без формування ефективної політичної і правової культури, соціокультури і механізмів її відтворення та трансляції неможливі політична модернізація суспільства, консолідація поліетнічного населення країни, підвищення рівня довіри до інститутів влади.

Соціокультура виступає як могутня системна ознака, що охоплює духовні цінності, усталені традиції, соціальний досвід, правила і норми поведінки.

Вона відображає міру оволодіння культурним надбанням суспільства і досвід його застосування в соціальній діяльності суспільства, соціальної групи, індивіда.

Соціокультура – це процес діяльності, завдяки якій реалізуються соціальні сили суб'єктів.

Нині в Україні декларується конституційно-правовий лад, гарантується місцеве самоврядування, проте за ознакою культури суспільство та його елітні верстви до цього не готові. У нас тільки започатковуються манери, культура і стиль поведінки, які дозволяють користуватися перевагами конституційного ладу і демократичного громадянського суспільства. З точки зору культури наше суспільство й досі залишається патріархальним, тому що громадянське суспільство – самокероване, здатне жити, розвиватися і мати власний голос у політичному просторі, контролювати діяльність держави і виступати її партнером, активним суб'єктом (актором) політичного життя. Таке суспільство співвідноситься тільки з правовою державою, демократичним місцевим самоврядуванням [4; 5].

У світі місцеве самоврядування базується на різноманітних концепціях з урахуванням історичного досвіду, традицій і ментальності народів¹.

Якщо для європейських країн місцеве самоврядування, а також консультування центральної влади з місцевими громадами в усіх важливих питаннях щодо життя місцевого соціуму вже стало нормою, то в Україні місцеве самоврядування визнано ПРАВОМ територіальних громад, яке практично не реалізується [2]. Інакше кажучи, аналіз політичних практик засвідчує, що в Україні місцеве самоврядування відсутнє зовсім; існує лише модний політичний концепт і періодично виникають дискусії з його проблематики.

Європейським країнам притаманне бажання органів місцевого самоврядування співпрацювати, розвивати стратегічний принцип партнерства, консультуватися з центральною владою з широкого спектра питань місцевої життєдіяльності, які оформлені законодавчо. У нас же так звана «президентська вертикаль» влади прагне встановити контроль над місцевими органами виконавчої влади, закрити питання про обрання громадянами голів районних та обласних адміністрацій, яке нібито призведе до послаблення країни і хаосу в унітарній державі. Проблеми такої складності в різних країнах розв'язують по-своєму – залежно від культури і традицій держави, менталітету громадян.

¹ Ментальність (менталітет) (від пізньолат. *mentalis* – розумовий) – це певний склад думок, сукупність розумових навичок і духовних настанов, що притаманні окремій людині чи суспільній групі. Ментальність відображає суб'єктивну сторону історичного процесу, світ відчуттів та особливості мислення людей, морально-естетичну сферу життя, тобто спосіб сприймання дійсності або світовідчуття людини. Знання ментальних особливостей суспільної свідомості необхідне тоді, коли відбуваються докорінні зміни усталених норм життя.

Отже, залучення проблематики місцевого самоврядування у суспільній дискусії показує, що загальна концептуальна схема становлення, розроблення стратегії розвитку і реалізації самоврядування в різних політико-правових, соціокультурних і цивілізаційних вимірах досі ще не визначена, а глибинні ментальні наслідки його функціонування в Україні не вивчені. Тут як не було місцевого самоврядування, так і немає.

У сучасному цивілізованому світі неможливо уявити будь-яке суспільство без демократичного місцевого самоврядування, яке забезпечує громадянам безпосередню участь у розв'язанні проблем життя і діяльності у межах своєї громади, оптимізує управлінські процеси, утверджує принципи народовладдя [7]. У цьому розумінні місцеве самоврядування є найважливішою формою самодіяльності громадян, фактором розвитку громадянського суспільства, способом поєднання суспільства і культури, їх взаємопроникнення. Соціокультурний аналіз створює передумови для функціонування моделі громадянського суспільства і демократичного соціуму, що діє в єдиному соціокультурному просторі.

Громадянське суспільство, що формується в Україні, – лише один із численних ціннісних взірців, з котрим співіснують інші нормативні взірці майбуття, які, ймовірно, стануть колись основою архітектури національних інноваційних систем. Самовизначення індивіда відбувається в історичному контексті життєвого світу, в який слід не тільки вписатися, а й за потреби переоблаштувати його. Громадянське суспільство, функціонуючи і розвиваючись, примушує людину усвідомлювати свою відповідальність за самоформування і необхідність турбуватися про втілення самості у кооперації з іншими людьми. Сучасна культурна парадигма в аспекті проблем громадянського суспільства допускає і визнає диференціацію моделей ідентичності, наголошує на важливості самоуправління та появи нових форм дієтикі життя – способу життя, повертає до головного об'єкта метафізики – людини, яка є мірою всіх речей.

Громадянське суспільство є однією з модифікацій соціальних відносин, специфіка якої визначається епітетом «громадянське». Він означає, що поява цього суспільства в історії людства і його подальша доля пов'язані із набуванням людьми нового якісного стану, завдяки якому їх взаємовідносини перетворюють суспільство. У такому суспільстві люди набувають якостей громадян [1].

Важливо розуміти, що громадянське суспільство – це не тільки набір різнопрофільних неурядових організацій. Громадянське суспільство є сферою дій, а не сферою організацій. Організації – це форма, одна з багатьох форм реалізації різних дій. Однак їх наявність ще нічого не гарантує. Головна перевага громадянського суспільства полягає у наявності сильних джерел влади, які існують поза державою. Вільні від держави сфери разом з політичними

інститутами і ринковою економікою сприяють зростанню життєвих шансів кожної людини.

Практика посткомуністичних трансформацій доводить, що на стадії становлення громадянського суспільства в його структурах не помічається тенденцій до поглиблення соціальних перетворень та розвитку демократичних атрибутів суспільного розвитку, натомість відбувається підлаштування під новітні форми життя. Це свідчить про незрілість посткомуністичної демократії, порушення процесів культурної комунікації, докорінні зміни всього укладу існування.

Маючи особливий онтологічний статус, особливу сутність та самостійний рівень буття, громадянське суспільство у межах європейської цивілізаційної платформи своїм головним завданням визначає створення гідних умов життя і діяльності. А культура покликана надати сенсу його існуванню. Вона є єдиним універсальним, системним ключем до осмислення внутрішнього світу такого суспільства і прогнозування шляхів та форм його трансформування.

Саме тому надати сенсу і динаміки процесам високої складності у розвитку суспільства і державності можна одним шляхом: поставити культуру в основу всієї нашої політики, власне економіки, будь-якої предметної галузі, в якій реалізуються легітимна влада і вільна людина, громадянин.

Формування місцевого самоврядування і становлення громадянського суспільства в Україні – це один і той самий процес соціальної розбудови, зорієнтованої на відповідний цивілізаційний вектор і стандарт розвитку. Місцеве самоврядування – інститут (установлення, підвалини) громадянського суспільства, реалізований у конкретній суспільній матерії.

Сучасна процесуальна і культурна парадигма визнає той факт, що між громадянським суспільством і місцевим самоврядуванням існує відношення коеволюції, завдяки якому одне розвивається лише в міру розвитку іншого. Самоврядування є правом, а не обов'язком громадян, соціальною цінністю громадянського суспільства і ресурсом міського розвитку, а не нижчим шаблоном міського управління.

Саме в цьому контексті доцільно припустити, що демократичне місцеве самоврядування – це не конструкт часів демократичного романтизму, не фальш-панель, а базова демократична цінність, без якої в стратегічній перспективі неможливий нормальний цивілізований поступ суспільства і країни. Водночас воно виступає істотним елементом культури людського (громадянського) співжиття, еволюції суспільства.

Сучасне поєднання базових коренів – «управління» і «сам» – у слові «самоуправління» було започатковане у середині XIX ст. Давнішою мовною конструкцією є слово «самоуправство», що явно містить негативне забарвлення. У європейській культурі появу тематики місцевого самоврядування

зафіксовано у XVII ст. Але проблематика муніципалізації та самоврядування дійшла до нас із системи відносин, що склалися ще в Римській імперії. Епоха Провітництва дала відповідь на запитання про те, як зробити суспільно-політичну складову для широкого загалу людей. У цю добу людські спільноти сформувалися не як народ, а як суспільство, в якому вони долучилися до системи вільних відносин одного з одним, тобто відносин громадянського суспільства. Самоврядування, яке виростає із самоорганізації жителів, – одна з найдавніших засад сучасного місцевого самоврядування [6, с. 101–127; 8, с. 48–79].

Культурно-політична складова місцевого самоврядування вимагає сьогодні розгляду цього феномену як фактора ефективної організації життя і діяльності у локальних спільнотах на певних територіях, як реального способу ефективної організації держави (а такою ми сприймаємо систему відносин публічного права, публічної політики та управління). Саме в такій ролі місцеве самоврядування слугує показником зрілості, цивілізованості (культурності) держави. Тому становлення і розвиток місцевого самоврядування в сучасній Україні перетворюються на питання про розбудову цивілізованої державності, а отже, й цивілізованого суспільства.

У практиці сучасної історіографії з проблем демократії самоврядування виступає як цивілізаційна структура, такий собі «персонаж першого порядку» в процесах демократичного транзиту. На кожному етапі історичного розвитку змінюються масштаб, архітектура і характер самоорганізації та об'єднання людей, що й забезпечує їхню життєдіяльність. У цьому розумінні, напевно, об'єктивні та суб'єктивні фактори функціонування народовладдя посприяли розвиткові політичної свідомості і демократичної культури населення країни, а отже, і підвищенню продуктивності та ефективності громадянського самоврядування [7].

Як бачимо, самоврядування – одна з форм народовладдя, його похідний різновид, але водночас і фактор демократичного розвитку. Це необхідний вияв суспільної активності людей, форма об'єднання, що дозволяє їм добровільно брати участь у порушенні і розв'язанні проблем місцевих громад, долучатися до управління справами на засадах культури самоорганізації, самодіяльності та саморегулювання.

У новітніх політичних теоріях поняття «місцеве самоврядування» і «громадське самоврядування» означають форму публічної влади населення у вирішенні безпосередньо або через органи місцевого самоврядування питань місцевого значення. Це саморегульована система соціальних відносин, організацій, статусів, ролей, соціальних норм та санкцій, які входять до політичної системи суспільства. Така система має владні повноваження, делеговані безпосередньо від громадянського суспільства, самостійно здійснювати у межах

закону керівництво вирішенням питань місцевого значення і в інтересах громадянського суспільства [2].

Громадське самоуправління – це особлива форма самоорганізації і самодіяльності людей, які готові з усією відповідальністю втілювати власні ініціативи у питання місцевого значення та загальних цілей в системі місцевого самоврядування. Його поділяють на декілька видів: соціальне, політичне, професійне, конфесійне, територіальне та інші, залежно від того, яка спільнота є основою такого самоуправління. Громадське самоуправління нині більшою мірою відповідає принципам місцевого самоврядування, ніж інші інститути самоуправління.

Природа інституту місцевого самоврядування вимагає надзвичайно серйозного підходу до формування якісного кадрового складу його органів, забезпечення соціальної, економічної і політичної ефективності управлінської діяльності, професійної культури муніципальних чиновників та керівників. В Україні проблема культури влади всіх рівнів постала у зв'язку з процесами демократизації, коли на перший план вийшли не силові методи розв'язання проблем, а правові. Культура управління всіх рівнів перетворюється на важливий фактор впливу, що зумовлює якість функціонування політичної системи, а отже, і становлення та розвиток громадянського суспільства.

Професійна культура муніципальних службовців стає важливим стратегічним ресурсом місцевого самоврядування. Великого практичного значення цей ресурс набуває зараз, в умовах реформування цієї системи, коли існує необхідність у підготовці та реалізації програми масштабних перетворень. Саме тепер наповнюється особливим змістом формат публічної владної соціально-управлінської діяльності українського муніципального службовця. Його реальна управлінська практика зумовлюється тією обставиною, що місцеве управління переживає мляву стадію формування системи управлінських стосунків, механізмів ухвалення і виконання управлінських рішень.

Отже, професійна культура сучасного українського муніципального чиновника ще не сформована, а перебуває в процесі становлення в умовах реформування місцевого самоврядування. Тому виникає потреба в науково обгрунтованій, сучасній моделі професійної культури державного службовця, позбавленій від стандартів колишньої професійної культури радянської, авторитарно-патрімоніальної бюрократії. Нова модель має бути синтезом професійних, морально-психологічних, особливих рис управління (як менеджера, керівника, чиновника), які поєднані і структуровані теперішніми цінностями та нормами. На цьому ґрунті з'являється можливість розглядати професійну

культуру муніципального чиновника як комплексний системний компонент соціально-управлінської діяльності, як цілісний інституціональний і культурологічний феномен.

Система муніципальної діяльності та управління може сформуватися тільки на основі послідовної раціоналізації та професіоналізму, децентралізації влади, становлення ринкових відносин, розбудови громадянського суспільства і соціально орієнтованої держави. Реформи у місцевому самоврядуванні досягатимуть мети лише тоді, коли буде повною мірою враховано загальну і фахову культуру муніципального службовця, а точніше – її ціннісно-нормативну складову. Це означає, що на даний момент нагальним є завдання щодо виховання сучасної управлінської еліти, яка озброєна професійними знаннями, має творчий потенціал і здатна ефективно впливати на суспільне життя.

Світовий досвід доводить, що розвинене громадянське суспільство, демократичне місцеве самоврядування виступають і джерелом, і наслідком політичної та громадської активності, утворюючи міцний фундамент демократії. Становлення місцевого самоврядування як фактора розбудови громадянського суспільства не може бути запозичене. Воно мусить вирости на базі традиційної культури в міру економічного і соціально-політичного розвитку країни, підвищення добробуту і самосвідомості народу.

Методологія соціокультурного аналізу громадянського суспільства, його основних сегментів, серед яких і місцеве самоврядування, відображає загальну спрямованість досліджень у галузі громадянської культури і свідомості, тобто ментальності, яка виникає у громадянському суспільстві і формує його. На цьому шляху соціокультура моделює людину крізь призму соціальної організації суспільства, проектує її як особистість, сприяє самореалізації. Вона окреслює соціальний зміст, цілі та свободи особистості, а для соціуму задає спрямованість розвитку, цільову орієнтацію.

Висновки. Переконаність у перевагах самоуправління – це те, від чого ми не повинні відмовлятися за будь-яких обставин, адже від переконаності залежить наша власна гідність. Саме таку пораду дає оксфордський професор-політолог Ларрі Зідентоп усім, кого цікавлять політичний вимір європейської інтеграції, шляхи та способи створення цивілізованого політичного громадянського суспільства і демократичного місцевого самоврядування [7, с. 79].

ЛІТЕРАТУРА

1. Коэн Джин Л. Гражданское общество и политическая теория : пер с англ. / Джин Л. Коэн, Эндрю Арато ; общ. ред. И. И. Мюрберг. – М. : Весь Мир, 2003. – 784 с.

2. Про місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР (ред. станом на 05.01.2013 р.). – Режим доступу: <http://w.w.w.Zakon.rada.gov.ua.>go/280/97-ВР>; Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України. – К. : Парламент, 1997. – 100 с.
3. Івлєв Р. Є. Соціокультурна складова місцевого самоврядування в Україні: ідеологічне підґрунтя та законодавчі підстави / Р. Є. Івлєв // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2008. – Вип. 4 (23). – 428 с.
4. Каверзин М. Ю. Государство и местное самоуправление: проблемы взаимодействия / М. Ю. Каверзин // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. – 2003. – № 4. – С. 13–19. – (Сер. Политология).
5. Козюра І. В. Місцеве самоврядування в Україні (становлення та еволюція) : навч. посіб. / І. В. Козюра, О. Ю. Лебединська. – Ужгород : Патент, 2003. – 224 с.
6. Куйбіда В. С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування : монографія / В. С. Куйбіда. – К. : МАУП, 2004. – 432 с.
7. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Ларри Зидентоп ; пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
8. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави : монографія / за ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілкина. – Х. : ТОВ «Одиссей», 2004. – 392 с.
9. Мир философии : кн. для чтения. – Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – 624 с.
10. Николаев В. Г. Социокультурная система / В. Г. Николаев // Культурология XX века : энцикл. / гл. ред. С. Я. Левит. – СПб. : Унив. кн., 1997. – Т. 1. – 447 с.

МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ КАК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРЫ

Зимогляд В. Я.

Рассмотрено местное самоуправление как феномен культуры и результат социокультурного развития. Подчеркнуто значение социокультурных аспектов и законодательных оснований относительно развития местного самоуправления в Украине.

Ключевые слова: *местное самоуправление, культура, социокультура.*

LOCAL SELF-GOVERNMENT AS PHENOMENON OF CULTURE

Zimoglyad V. Ya.

Local self-government as phenomenon of culture and result of sociocultural development is considered in the article, the value of sociocultural aspects and legislative grounds is underline, in relation to development of local self-government in Ukraine.

Key words: *local self-government, culture, sociocultural.*

УДК 327:32.019.5

Т. Л. Нагорняк, кандидат політичних наук, доцент

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ БРЕНДИНГУ ТЕРИТОРІЙ У ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Дослідження брендингу територій через полідисциплінарність і новизну проблеми потребує поміркованої операціоналізації основних понять наукового пошуку, що можливо при залученні категоріального апарату і дефініції широкого спектра соціо-гуманітарного знання. Установлено ієрархічність категорій «національний і регіональний бренд», «імідж території та її репутація», їх змістовне наповнення і функціональне призначення у політичній науці та практиці.

Ключові слова: національний бренд, регіональний бренд, імідж території, репутаційний капітал території, політика національного брендингу.

Актуальність проблеми. Політичні процеси сучасності, ідеологічні перетворення у світі, міжнародні відносини і світова політика останнім часом базуються на конкуренції територій за володіння та використання ресурсів. За умов закріплення глобалізаційних тенденцій та зростання впливовості інформаційних технологій держави світу як політичні суверенітети все менше стають цілісними та інституційними гравцями світової конкуренції у будь-якій сфері. Поряд з об'єднаними територіями на кшталт ЄС у світову конкуренцію за ресурси включаються міста, курортні зони та регіональні утворення. Проблеми політики територіального брендингу (національного та локального) є полідисциплінарними, тому набуває важливості домовленість наукового співтовариства про ключові категорії досліджень із зазначеної тематики. Отже, **мета** статті полягає в операціоналізації основних дефініцій дослідження політики брендингу територій.

Вклад основного матеріалу. Наукові розробки брендингу територій цікавлять політологів, соціологів, маркетингологів, культурологів, істориків, філософів, географів. Навіть можна констатувати факт формування наукових шкіл вивчення іміджу територій та їх брендингу: англо-американської – С. Анхольт (S. Anholt), Ф. Котлер (Ph. Kotler), Дж. Траут (J. Trout), Д. Хайдер (D. Hyder), П. Чілтон (P. Chilton); російської – І. Важеніна, В. Домінін, О. Панкрухін, О. Тюкаркіна, І. Чорна, у тому числі потужної санкт-петербурзької – Д. Гавра, П. Слущкий, М. Спірченко, Ю. Таранова; української – В. Бурлачук, Д. Гороховський, Е. Мамонтова, Ю. Щегельська та ін.

Базовою категорією наукового пошуку в зазначеному контексті є «**територія**» як географічний простір, що має декларовані політичними інститутами та офіційно визнані назву і кордони. Території викликають зацікавле-

ність як носії ресурсів, використання яких за умов цілеспрямованої стратегії та корекційних практик можуть зробити її брендом і відповідно підвищити її рейтинг у світі. Політична наука (політична регіоналістика в першу чергу) і територіальний маркетинг використовують частіше за інші наукові напрями соціально-гуманітарного циклу територію як предмет аналізу, уточнюючи її категорією «*регіон*». Не кожна територія може бути регіоном через те, що *під регіоном ми розумітимемо унікальну територіальну спільність, що характеризується специфічною цілісністю, має соціокультурний код, офіційно визнана і зареєстрована*. Зрозуміло, що всі регіони є територіями по суті, але не всі території можуть сприйматися як регіон (водна поверхня Землі, пустелі, траси і магістралі).

Російський учений, засновник Інституту геополітики В. Дергачов виділяє природні, політичні, економічні та інші регіони як особливі територіальні одиниці. Регіон – вид території, який на відміну від останньої становить сукупність взаємопов'язаних явищ, що визначають його кордон. За ієрархічною ознакою В. Дергачов розрізняє макрорегіональні (ЄС), державні регіони (будь-яка держава світу як суб'єкт світової політики і МВ, що передає частину функцій на більш високий чи низький регіональний рівень) та субрегіони (територіально-адміністративні одиниці, єврорегіони, соціокультурні зони, історичні та адміністративні області та міста) [1]. Надалі використовуватимемо категорію *регіон як різновид території, зосередившись на функціонуванні таких регіонів, як держава та її субрегіони*.

Продовжуючи операціоналізацію основних категорій дослідження, слід з'ясувати *характеристики регіонів*, що досліджуються. Їх можна розділити на об'єктивні – ті, що склалися історично, природно і геополітично, і суб'єктивні, набуті внаслідок певної державної політики. *До об'єктивних характеристик регіонів* можна віднести: природні та людські ресурси, геополітичне положення, історичну спадщину, цивілізаційні та соціокультурні коди. *Суб'єктивні характеристики регіонів* виявляються в різних сферах їхньої життєдіяльності: інвестиційний клімат, туризм, комфортність для проживання, інфраструктура, політичний і соціальний портрети, електоральний дизайн, репутаційний капітал, асоціації у масовій свідомості під час згадування назви території. Так, регіон є носієм раціональних та ірраціональних характеристик.

У процесі своєї життєдіяльності та цілеспрямованої самопрезентації чи ставлень інших територія набуває характеристик, що з часом виявляються її стійкими властивостями у свідомості людей. Саме це стає визначальним чинником оцінок, ставлень і сподівань людей та інститутів одних до одного. Там, куди проникає економічний чинник, де є конкуренція, там обов'язково з'являються бренди. Політика не є винятком. У ній брендами можуть виступати люди, рухи, партії, політичні курси, політичні події, держави і території.

Ідеться про **бренд території** як про багатомірний ментальний конструкт, який поєднує в собі образи, емоційні оцінки, враження та сподівання, що виникають як асоціативний ряд у реципієнтів під час згадування назви. Сталий і надійний бренд країни, як і добре ім'я людини, дозволяє створювати незалежно від інших чи на підставі партнерства корисні умови її функціонування та розвитку у світі. Розрізняють бренд території внутрішній та зовнішній залежно від цільової аудиторії, на яку він розраховується. Незважаючи на це, він – результат політики брендингу, що має на меті забезпечення її інформаційної присутності в широких колах, упізнання через відображення у масовій свідомості її локальних ексклюзивних відмінностей (кращих рис ментальності, традицій і місії населення та унікальності ресурсів самої території), що забезпечуватиме території можливість стати силою впливу, транслювати самостійні рішення та збільшувати власні ресурси [2]. Тому *під брендингом території розуміють процес презентації та поширення якісно-позитивних раціональних знань про неї та ірраціональних її характеристик (з орієнтацією на зовнішню та внутрішню аудиторію «споживачів»).*

Якщо йдеться про брендинг держави як політичного інституту із системою влади, першою персоною та підсистемами – партійною, виборчою, представництва інтересів, як правило, використовують термін *політичний бренд держави (державний бренд)*. Категорію **«політичний бренд»** використовують стосовно політичних інститутів, персон і подій – держав, міжурядових організацій, політичних партій, органів державної влади, президентів, мерів, губернаторів, лідерів політичних рухів, коли йдеться про унікальність, неповторність, упізнаваність, визнання та високу репутацію.

Коли предметом брендингу виступає не просто держава як інститут, а держава-нація, доцільно використовувати термін «національний бренд», маючи на увазі гармонійне поєднання загальнодержавних і локальних рис унікальності, відмінності і привабливості країни (її державної організації, населення, соціокультурного і економічного вимірів). Серед безлічі теоретичних концепцій щодо розуміння категорії **«державна-нація»** вважаємо за можливе скористатися змістовним наповненням цієї категорії, що надав український дослідник М. Степико у монографії «Українська ідентичність: феномен і засади формування». Він вважає, що «це не тільки певна територія та населення, історична пам'ять і культура, але й ціннісне поняття, що визначає конкурентоспроможність норм поведінки та мислення консолідованих у єдину спільноту етносів», які є суб'єктом формування держави-нації [3, с. 35].

Продовжуючи операціоналізацію категоріального апарату, слід з'ясувати одне з ключових понять. **Національний брендинг** – процес презентації та поширення якісно-позитивних раціональних знань та ірраціональних характеристик унікальності держави-нації. Назви країни і титульного етносу

в цьому контексті є рівновагомими й основними ключовими поняттями (як «Україна» і «українці»), хоча і є різними продуктами брендингу. Уперше поняття «Nation branding» увів у науково-практичний обіг науковець-практик із Великої Британії С. Анхольт наприкінці 1990-х рр. і став оцінювати держави світу через Anholt-GfK Roper Nation Brands Index («Індекс національних брендів»), серед показників якого були влада, експорт, туризм, люди, інвестиції, культурна спадщина та іміграція. С. Анхольт своєю діяльністю довів, що національний брендинг – це одночасно цілеспрямована практична діяльність і продукт цієї діяльності, який переносить позитивний імідж, шляхетну репутацію та яскраві картинки-образи про країну та її мешканців за її межі. І це важливо так само, як товари чи послуги, які країна виробляє [4, с. 74].

На думку консультанта британського уряду з питань брендингу держави С. Анхольта, мистецтво ефективного брендингу полягає в правильній стратегії самоідентифікації, коли в центрі шестикутника є відповіді на такі запитання: «Хто ми такі?» і «У чому наша сила і наш талант?». У цілому стратегія національного бренда формується навколо п'яти основних вимірів: просування туризму, експорт брендів, залучення інвестицій, зовнішня політика, репрезентація культури. (При цьому існує ще багато інших не менш важливих аспектів національного брендингу, таких як регіональний брендинг, роль кінематографа в просуванні бренда, використання діаспори як комунікатора бренда тощо.) Школа С. Анхольта вказує на необхідність компромісу фахової спільноти в процесі брендингу і залежність прибутків різного плану від рівня національного бренда країни [5]. На противагу позиції С. Анхольта, Т. Гед переконаний у слабкості національного брендингу країни як цілісного утворення внаслідок роботи різнофахової команди, через масштаб території, на користь бренда держави як сукупності регіональних брендів [6]. Незалежно від розміру території Н. Гурова вказує на необхідність очолювання таких процесів політологами [7].

Розкриваючи основні категорії дослідження, слід відмітити суттєві показники, що роблять національний брендинг політикою. По-перше, будь-яка політика являє собою сукупність взаємовідносин, метою яких є влада. *Брендинг є сукупністю взаємовідносин між комунікаторами бренда, аудиторіями споживачів і конкурентів з метою отримати та використовувати нематеріальні активи свого впливу і пріоритетності у межах певного поля, отримуючи політичні дивіденди.* По-друге, брендинг робить політикою у першу чергу той факт, що без політичних інститутів держави національний брендинг неможливий. Саме влада ухвалює рішення та контролює реалізацію стратегії брендингу регіону на будь-якому з його рівнів. По-третє, стратегія реалізації брендингу є сукупністю практик «зверху», спрямованих на формування ірраціональних дефініцій сприйняття територій. Тому ми використовуємо

категорію *політика національного брендингу* в розумінні сукупності зазначених заходів з метою поширення використання бренда держави-нації, а відповідно і збільшення попиту на нього та його вартості. Слушною в цьому контексті є думка російської дослідниці О. Тюкаркіної, яка вказує, що *«національний брендинг – це політика* – комплекс заходів у сфері експорту, туризму, культури, внутрішньої і зовнішньої політики та інвестицій з розроблення та імплементації стратегії побудови бренда держави, що спрямований на поліпшення іміджу країни, яка сприймається як місцевим населенням, так і іноземцями, та активований за допомогою різних інструментів (комунікації, маркетингові інструменти, публічна дипломатія і т. д.)» [8, с. 12].

Національний бренд, на відміну від брендів географічних територій та економічних товарів, має чітко виражену політичну складову. Певне іміджування території у контексті її брендингу може відтворюватися виробниками товарів і послуг та мешканцями (споживачами). У такому разі конкретна торговельна марка, товар, фольклор, репутаційні характеристики будуть представляти країну чи її регіон і цілісної картини про державу та її населення не існуватиме (Куба із сигарами та ромом, Техас із ковбоями та вестерном, Київ із Майданом та каштанами). Національний брендинг, на відміну від територіального та економічного, обов'язково відтворюється завдяки політичним рішенням у контексті єдиної брендингової стратегії країни, що має бути виробленою на підставі бренд-платформи – результату роботи спеціальної команди різногалузевих фахівців на чолі з політологами і представниками органів державної влади, які здатні інституціоналізувати брендинг та контролювати його перебіг. *Національний брендинг базується на брендах політичних, про які вже згадувалося, і неполітичних, які пропонує С. Анхольт (туристичний бренд, інвестиційний клімат країни, культурна унікальність нації, привабливе для життя місце, країна експорту і політичної стабільності). Так, національний брендинг має надати переконливу і привабливу картинку про народ і країну одночасно. Якість політики національного бренда прямо позначається на рівні впливовості країни у світі, про що йдеться у монографії С. Анхольта «Competitive Identity» [5]. Національний бренд повинен давати відповідь на питання про те, хто живе у цій країні, які це люди, чим країна відрізняється від інших, що виробляє і з ким має стосунки, хто представляє державу на світовій арені та які великі імена чи назви держава вписала в історію, яка репутація у держави у світі та серед бізнес-кіл [9]. За умов відсутності такої картини країни-конкуренти стануть використовувати це на власну користь.*

Основне завдання політики національного брендингу – створення і підтримання позитивних асоціацій про себе, своїх громадян і товари держави-нації. У багатьох випадках пріоритетним завданням національного брендин-

гу є поширення інформації про країну, особливо це стосується країн, які майже не викликають або викликають дуже мало асоціацій. Найчастіше це діяльність, спрямована на зміну несприятливих думок або стереотипів, які не відповідають дійсності. Але кінцевою і головною метою країнового брендингу є сприяння зростанню добробуту громадян країни [5, с. 272].

Цей процес координують і контролюють органи державної влади, переважно відомства зовнішньополітичних справ (МЗС Японії, Зовнішньополітичне відомство Великої Британії, МЗС Китаю, Державний департамент США та його інформаційна установа USIS, Комітет з питань формування міжнародного іміджу України при МЗС).

Апелюючи ще до однієї наукової категорії у контексті операціоналізації, російська дослідниця Н. Гурова слушно актуалізує небезпечність трансформації реалізації стратегії національного брендингу в «пропагандистську кампанію» під певну подію, після якої процес зупиниться, чи «публічну дипломатію», втрачаючи стрижень [7]. Національний бренд, на думку російських маркетологів (у тому числі Д. Нежданова), є продуктом політичного дизайну – проектно-дискурсивної діяльності політичних суб'єктів, мета яких – обмін та перерозподіл владних ресурсів. *Публічна дипломатія, політичний дизайн, інформаційні та комунікаційні проекти і маркетинг території – засоби відтворення національного брендингу, завдяки яким формується дискурс просування території на внутрішньому та зовнішньому ринках, а не підміна брендингу.* Вони здатні лише донести повідомлення, а не сформувати його так, аби бути зрозумілим, цікавим, і народжувати цінності. Бренд країни повинен «говорити» завдяки зазначеним засобам про цінності, прихильником або автором яких вона є.

З'ясувавши змістовне наповнення категорій «національний бренд» і «політика національного брендингу», зауважимо, що носіями бренда можуть виступати і субрегіони – адміністративні структурні одиниці держави (міста, області, автономії) та природні території (парки, заповідники, водний простір, гори, символічні місця пам'яті, віри). Відповідно до цього слід застосовувати категорію **«територіальний і регіональний бренд»**. Сутність нашого розуміння бренда в цих категоріях залишиться попередньою, принципово зміняться носії, технології та принципи організації брендингу. За умов брендингу природних територій може мінімалізуватися політичний чинник, якщо фінансування та зацікавлені групи інтересів мають приватний, закритий і неполітичний характер (релігійний, наприклад).

Якщо зануритися в цю історію брендингу території за фактом, а не за назвою процесу, то можна знайти докази того, що *позиціонування та просування давніх міст існували раніше, ніж народилася ідея позиціонування держав світу.* Як правило, це відбувалося за такими ключовими чинниками:

– *релігія і брендинг*. Так виникають бренди Єрусалим і Оксфорд. Трансформація сенсу бренда «Оксфорд» відбулася в бік центру найкращої у світі освіти, але походження університету веде саме з Оксфордського монастиря, при якому він був відкритий 1117 р. Єрусалим залишається Святою Землею, світовим самостійним брендом, та в обох випадках міста не пов'язуються у масовій свідомості частіше за все з державами, в яких вони знаходяться;

– *торгівля і брендинг у період IX–XII ст.* Значна частина міст виникла на перехресті торгових шляхів, серед них – Париж, Мілан, Лондон – міста масштабного шопінгу і моди сьогодні. Вони без будь-якої державної належності виступають самостійними брендами у зазначених сферах;

– *сфера життєдіяльності чи унікальні товари виробництва*, які прославили міста та географічні регіони (Оренбург із хустками, Голлівуд як майстерня кінематографії, Богема із склом та Рим як політична столиця світу, куди ведуть усі дороги, Барселона як домівка для метрів футболу);

– *природні ресурси чи секретні моменти існування, призначення, відкриття*, які стали основою їх брендингу (Антарктида, Бермудський трикутник, Троя, Чудеса світу, піраміди в Гізі).

Брендинг субрегіонів та природних територій простіше відтворити і швидше отримати дивіденди. Мабуть, тому ці міста-бренди не стали визначальними у національних брендах своїх країн і часто не згадуються у Стратегіях державного брендингу. Як наслідок – не пов'язуються у масовій свідомості із державами-націями, у межах яких існують.

Територія, що має рівень бренду, усвідомлюється багатьма її мешканцями і зовнішніми спостерігачами через радість від проживання, приємні спогади чи надію відвідати; відчуття комфортності від бізнесу, самореалізації, захищеності дітей, причетності; бажання залучатися до будівництва майбутнього і національну гордість. *Такий бренд може формуватися виключно на позитивному іміджі. Як якісна торговельна марка прагне стати брендом, так і територія із позитивними іміджем та репутацією намагається поширити власні унікальні цінності у світі, стаючи брендом.* Ми поділяємо думку таких російських дослідників, як Н. Калюжнова, Д. Гавра [10], про те, що імідж регіону – це конкурентний ресурс країни, і чим вища конкуренція іміджів регіонів, тим впливовішим є бренд країни.

Через полідисциплінарність і новизну тематики в науковій і прикладній літературі існує розмаїття таких категорій, як «бренд», «імідж», «образ», «репутація». Виходячи із згаданої вище наукової гіпотези, вважаємо за необхідне конкретизувати ці категорії, розуміючи їх як *складові бренду держави-нації. Бренд території ширший за її імідж, образ і репутацію*, що можна презентувати у вигляді такої схеми:

Імідж території (регіону) – штучно сформована у масовій свідомості сукупність раціональних та ірраціональних асоціацій, що не дає глибокого

уявлення про територію, апелюючи до образів, стереотипів, метафор чи символів, які уособлюють у собі лише якусь її частину або напрям функціонування [2]. **Масова свідомість може фіксувати такі вияви іміджу території:** імідж влади і безпосередньо лідера (міста, регіону, держави); імідж політичного режиму (розвиненість демократії та забезпечення громадянських прав, правова захищеність населення території, прозорість виборів, легітимність політичних інститутів); імідж економіки і показники фінансової стабільності; імідж ВПК (якщо йдеться про державу чи спеціальний регіон); імідж інформаційної політики; зовнішньополітичний імідж території; соціокультурний імідж території; імідж інвестиційного клімату території; імідж перспективності (з точки зору проживання, саморозвитку, стану екології, престижу навчання, широти ринку робочих місць та можливостей професійного зростання); імідж унікальності (аутентичні та сучасні характеристики, що відрізняють територію від інших).

Деякі з цих елементів російський дослідник А. Панкрухін називає *суб-іміджами*, визнаючи, що для зовнішнього та внутрішнього іміджів існують свої пріоритетні компоненти: для зовнішнього – природні ресурси, лідер, міжнародний авторитет та участь у міжурядових організаціях, політична історія та експортні бренди; для внутрішнього – менталітет, цінності та ідеї, вдалість реформ [11, с. 50–123].

Часто розрізняють *первинний і вторинний іміджи території*, маючи на увазі, що первинний – це уявлення людей про територію, яке фіксується при першому з нею знайомстві. Вторинний імідж території складається у масовій свідомості в процесі конкуренції чи при порівнянні територій між собою. Імідж території – результат цілеспрямованої роботи команд та вдалості іміджевої стратегії. Країна, яка не є брендом, але прагне цього, розвиває власний імідж у бік позитиву. Країна-бренд посилює свою унікальність завдяки конкуренції іміджів власних регіонів, міст, географічних зон (курортів, торговельних чи лікувальних центрів, музеїв під небом).

Д. Гавра перекоаний у тому, що формування та функціонування іміджу держави відбуваються на двох рівнях: офіційному та приватному [10]. На наш погляд, слід говорити не про такі типи іміджу, а скоріше про рівні та джерела його формування. **Офіційний рівень іміджу держави** формується векторами державної політики (зовнішнім та внутрішнім) із задіяними ЗМК, діаспорою, внутрішніми іміджевими групами та органами державної влади всіх рівнів. Це у першу чергу імідж державної влади, і його носіями є офіційні кола та пересічні споживачі, які отримують інформацію про країну з новин та преси. **Приватний рівень іміджу держави** формується у масовій свідомості на підставі власного досвіду, вражень від відвідування, міжособистісних розмов, поверхових знань про кухню, національні костюми, традиції і свята народу. Цей рівень іміджу держави харак-

теризується більш споживачьким змістом. Такі рівні іміджу демонструють єдність раціонального та ірраціонального начал феномену.

Іміджева стратегія держави, так само як і її регіонів та субрегіонів, – справа професіоналів на чолі з політиками. **Іміджеві стратегії регіону** залежать від самого регіону, але мають східний алгоритм. Складність викликають прикордонні та центральні регіони через специфіку їх населення та функціонування.

Іміджева стратегія території підкріплюється іміджевими програмами різних рівнів і напрямів діяльності: *програми персонального іміджу* перших осіб території – «персоніфікація території»; *інформаційна програма* забезпечення просування території та формування її позитивного іміджу; *програма комунікаційної підтримки* території завдяки івент-складовій (проведення різних заходів у межах території як локального, так і світового значення) та комунікаційних проектів із провідними авторитетами в різних галузях, представниками діаспори та залученням іноземної преси; *програми галузевого розвитку* (туризму, інвестиційного клімату, освіти тощо); *іміджеві програми влади і політичних інститутів* (політичних партій, у тому числі імідж опозиції); *програми узгодження ієрархії іміджів* (міст, спеціальних зон, областей, субрегіонів).

За умов цілеспрямованої іміджевої політики території приходить мить, коли її імідж кристалізується у бренд із стійкими репутаційними характеристиками. Так само як людина, змінюючи зачіску, стиль одягу, рід діяльності та місце проживання, не змінює своє ім'я, стать і вік, так і *територія може змінювати свій імідж, залишаючи бренд незмінним.* Імідж як спалах фотокамери здатний фіксувати тільки момент, який є мінливим. Більш усталеним складовим елементом бренда є репутація. Її важко заробити, але ще важче підтримувати.

Репутація території – один з активів її бренда – складова, яка складно змінюється, – *оцінна характеристика життєдіяльності території, яка формується протягом тривалого часу серед конкретних груп інтересів на підставі власного досвіду, достовірної інформації чи перевірених фактів про сам регіон чи його стосунки з іншими територіями.* Репутація території – *комплекс можливостей, гарантій та перспектив для реалізації вагомих інтересів цих груп в її межах.* Частіше за все потребами і вимогами цільових аудиторій у контексті репутації території виступають можливості, перспективи і гарантії щодо інвестицій, навчання, проживання, саморозвитку, відпочинку, лікування, туризму, бізнесу.

Висновки. Здійснено операціоналізацію ключових категорій дослідження політики територіального брендингу, що дає перспективи стосовно вдосконалення методологічної поліваріантності дослідження і вивчення специфіки політичної практики брендингу держав світу та українських міст, областей і локальних територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дергачев В. А. Регионалистика [Електронний ресурс] / В. А. Дергачев. – Режим доступу: <http://www.dergachev.ru/book-7/01.html>.
2. Нагорняк Т. Образ, імідж, бренд і репутація території в політичній науці і практиці / Т. Нагорняк // Трибуна. – 2010. – № 5–6. – С. 43–44.
3. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
4. True J. Globalisation and Identity / Jacqui True. – South Melbourne : Oxford University Press, 2006. – 370 p.
5. Anholt S. Competitive Identity. The New Brand Management for Nations, Cities and Regions / S. Anholt. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2007. – 340 p.
6. Гэд Т. 4D брендинг: взламывающая корпоративный код сетевой экономики [Електронний ресурс] / Т. Гэд. – Режим доступу: <http://onby.ru/tgedbranding>.
7. Гурова Н. Национальный брендинг: дискуссии вокруг сущности явления [Електронний ресурс] / Н. Гурова. – Режим доступу: <http://www.mediaguide.ru/?p=news&id=4c21d456>.
8. Тюкаркина О. М. Роль национального брендинга при формировании внешнеполитического имиджа современной России : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 / О. М. Тюкаркина. – М. : МГУ, 2012. – 23 с.
9. Кадырова Е. «Раскрутка» Родины – секреты продвижения [Електронний ресурс] / Е. Кадырова. – Режим доступу: http://www.training.com.ua/live/news/raskrutka_rodini_sekrety_prodvizhenija.
10. Гавра Д. Построение интегральной модели имиджа государства в мировом информационном процессе [Електронний ресурс] / Д. Гавра. – Режим доступу: http://www.rc-analitik.ru/publikacii/izdaniya_centra_analitik/metodiki/postroenie_integralnoj_modeli_imidzha_gosudarstva_v_mirovom_informacionnom_p.
11. Панкрухин А. П. Маркетинг территорий / А. П. Панкрухин. – СПб. : Питер, 2006. – 416 с.

ОСНОВНЫЕ КАТЕГОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ БРЕНДИНГА ТЕРРИТОРИИ В ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Нагорняк Т. Л.

Исследование проблем брендинга территорий благодаря своей полидисциплинарности и новизне требует обдуманной операционализации основных понятий научного поиска. Это возможно при использовании категориального аппарата и ключевых дефиниций широкого спектра социогуманитарного знания. Установлены иерархия категорий «национальный и региональный бренд», «имидж территории и ее репутация», их содержание и функциональное предназначение в политической науке и практике.

Ключевые слова: национальный бренд, региональный бренд, имидж территории, репутационный капитал территории, политика национального брендинга.

BASIC RESEARCH CATEGORIES OF TERRITORY BRANDING IN POLITICAL SCIENCE.

Nagornyak T. L.

Research of the territory branding problems, due to its multidisciplinary and novelty, requires a deliberated operationalization of basic concepts. This is possible in usage of categorical concepts and key definitions from a wide range of socio-humanitarian knowledge. The author has established a hierarchy of categories of «national and regional brand», «image of the territory and its reputation». This article presents the content and functional purpose of these categories in political science and practice.

Key words: national brand, regional brand, image of territory, reputational capital of territory, policy of national branding.

УДК 321:32.019.5

О. Ю. Рак, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент

КОМУНІКАТИВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ НА ГРОМАДСЬКІСТЬ ТА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ

Розглянуто комунікативно-інформаційні впливи політичної влади на громадськість та громадську думку через засоби масової інформації. Проаналізовано сучасний стан і діяльність політичної влади у суспільстві та державі в цілому. Запропоновано схеми властивостей та ознак окремих каналів мас-медіа, таких як телебачення, радіо, преса, Інтернет, зокрема проаналізовано їх психологічний вплив на людину. Наведено основні чинники впливу мас-медіа на управління думкою людини, а також розглянуто важливі складові маніпуляційних дій на суспільну свідомість.

Ключові слова: засоби масової інформації, мас-медіа, масова комунікація, політична влада, політична інформація, громадська думка, комунікант, інформаційний простір, ідеологія.

Актуальність проблеми. Сучасний період глобальної та національної української історії характеризується тенденцією значного зростання впливу влади на людину та її громадську думку через мас-медіа, що виявляється у збільшенні кількості засобів масової комунікації (ЗМК) [10]. Влада передає політичну інформацію людям у вигляді циркуляційного комунікативного процесу, тобто від політичної структури до суспільної групи та до індивіда (людини-реципієнта), і в такий спосіб відбувається політична комунікація. Адже комунікація є певним повідомленням, обговоренням, розмовою та передаван-

ням, які справляють великий вплив на кожного з нас, незважаючи на те, який характер вона несе – позитивний чи негативний [1]. Як правило, політична влада діє на громадськість психологічно, ураховує низку потреб та побажань, аби на основі цього вибудувати виборчу програму для своєї партії. Політики, як правило, прагнуть взяти під своє крило певні канали ЗМК і таким чином їм легко комунікативно маніпулювати думкою кожної людини, суспільством у цілому. Тому дуже часто про ЗМК говорять, що в них існує заангажованість, немає свободи слова, а громадськість скаржитися на недостовірну інформацію з боку мас-медіа. Звичайно, без засобів масової інформації (ЗМІ) політика не може існувати, оскільки їх діяльність не можна буде побачити, почути чи прочитати, але в будь-якому разі влада не повинна диктувати «свою» інформацію.

Розвиток суспільства характеризується станом розвитку інформаційно-комунікаційної сфери та рівнем інформатизації ЗМІ: книгодрукування, газетно-журнальне виробництво, інтернет-технологій, радіо, телебачення тощо. Основною категорією ЗМК є зміст масової комунікації, оскільки саме він несе повідомлення (інформацію) від комунікатора до аудиторії (суспільства), і це їх поєднує в один технологічний, інформаційно-комунікаційний ланцюг.

Вивченням впливу каналів ЗМК на людину займалися багато відомих вчених, таких як Д. МакКвейл, Е. Шейн, Г. Штротмайер, Е. Катц, П. Лазерфельд, В. Бебик, В. Іванов, Г. Почепцов, В. Королько та ін.

Мета статті – розглянути комунікативний вплив політичної влади на людину та громадську думку і вміти внутрішньо бачити інформацію в політичному житті як важливого політичного учасника (громадянина) держави.

Вклад основного матеріалу. Під масовою комунікацією сучасна наука розуміє процес поширення інформації за допомогою різноманітних технічних засобів (преса, радіо, кінематограф, телебачення) на великі аудиторії. Отже, основною метою діяльності багатьох західних дослідників (соціологів, соціальних психологів) є перш за все вивчення впливу ЗМК на аудиторію, визначення ступеня зміни переконань під дією пропаганди [7; 13; 15].

Практично мас-медіа, інформуючи суспільство, дає певні знання, емоції, здатність мислити та уявляти, можливість змінювати його поведінку [14]. Зрозуміло, що інформацію¹ як таку необхідно переробити в корисне знання, адже у нас дуже часто виникає проблема, наскільки люди мають здатність правильно мислити, розуміти, внутрішньо відчувати отримане повідомлення.

¹ Інформацію слід розглядати як нове знання, що передається від джерела до приймача інформації. Словники тлумачать термін «інформація» (з фр. «надаю форму, створюю уявлення про щось, зображаю») з двох точок зору: 1) повідомлення про які-небудь події, чийсь діяльність тощо; 2) відомості, що є об'єктом зберігання, накопичення, перероблення та передавання.

У процесі здійснення аналізу інформації про взаємодії із зовнішнім середовищем психіка людини формувала розуміння того, що прискорення інформаційних процесів і цілеспрямованих взаємодій підвищує живучість індивіда, популяції, соціальних систем. Це призвело до наростання (інтенсифікації) інформаційних процесів у людському суспільстві [13].

Інформатизація суспільства вимагає нових підходів до вивчення впливів інформації на різні види суспільних відносин, їх реалізації, координації діяльності, контролю за реалізацією управлінських рішень.

Політична влада через засоби мас-медіа справляє великий вплив на суспільство та громадську думку, тому нині вельми актуальною є нагальна потреба об'єктивно вивчити різні шляхи оптимізації роботи ЗМК.

Аналогічний досвід уже є, наприклад, у Канаді, де зроблено план дій з питань інформаційної магістралі для підготовки пропозицій уряду. Робота будується на таких принципах: взаємодія і взаємозв'язок мереж, співпраця в галузі розвитку державного і приватного секторів, безпека мережі.

Ще у вересні 1995 р. у Канаді було підготовлено доповідь «З'єднання. Співтовариство. Зміст: Виклик інформаційної магістралі», де містяться понад 300 пропозицій щодо вдосконалення інформаційно-комунікаційного менеджменту в цій країні. Зокрема, у ній стверджується, що держава повинна стати лідером з впровадження інформації в електронному вигляді і комунікативних систем, що дасть громадянам можливість зв'язуватися з відомствами за допомогою глобальних комп'ютерних мереж або телефонів [4].

Основою громадської думки є комунікант, який виконує функцію індивідуального сприйняття повідомлення, котре проходить індивідуально-психологічну фільтрацію сприйняття і знаходиться в спільному комунікативному просторі, взаємоіснуючи з усіма її членами. Такий спільний простір є фондовим ядром або складає пресупозицію комунікантів [6]. Звідси доходимо висновку про те, що саме комуніканти впливають на громадську думку.

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що ЗМІ, з одного боку, являють собою сукупність накопичених людиною повідомлень, навичок, досвіду, знань, а з другого – забезпечують вплив на свідомість та поведінку окремих людей, соціальних груп, колективів тощо.

В умовах існування тоталітарних режимів влада не рахується з громадською думкою. ЗМІ виконують свою політичну, управлінську роль у процесі функціонування політичної системи завдяки критичному обговоренню, підтримці чи осуду різних політичних програм, ідей і пропозицій окремих осіб, громадських організацій, політичних партій, фракцій та ін. [16].

Відповідно до цього ЗМІ повинні реалізовувати свої виховні функції і демонструвати позитивні зразки політичної культури і поведінки, спрямовані на формування демократичної політичної культури влади, яка характеризується

цивілізованим діалогом у процесі функціонування всіх сфер суспільного життя, об'єднаних інформаційно-комунікаційною сферою суспільства. Ця проблема є особливо актуальною для сучасної України, перед якою стоїть завдання консолідації поліетнічного і ідеологічно різноманітного українського суспільства в єдину політичну націю з високим рівнем національної свідомості.

Оскільки інформаційна діяльність ЗМІ і надалі незмінно зростатиме та посилюватиметься, впливатиме на всі сторони життєдіяльності суспільства і держави, основне завдання державотворення в інформаційно-комунікаційній сфері полягає у тому, аби ця діяльність відповідала українським національним інтересам.

Якщо в суспільстві ЗМІ є залежними від держави, контролюються владою та певними фінансовими чи політичними групами, то вони стають знаряддям маніпуляції суспільною свідомістю, провідниками певної ідеології, які руйнують духовне підґрунтя цього суспільства [10], адже влада не хоче чути про себе негативні новини, а тільки позивну роботу, тому приватизовують певні канали ЗМІ.

Г. Почепцов вважає, що у світі існують декілька примусових впливів на людину: фізичні, комунікативні та ментальні засоби. Оскільки фізичний вплив можуть застосовувати силові структури (тюрма, тоталітарний режим у країні, релігійна секта тощо), в яких присутній прихований характер, комунікативний вплив має вербальний і невербальний спосіб існування, а отже, словом можна завербувати людину, її образити, знищити, возвеличити і ще багато іншого. Ментальний засіб характеризується способом мислення, духовним баченням світу, його сприйняттям, і дуже часто це присутнє у телебаченні [12].

Фактично до 70 % інформації людина сприймає саме візуальним шляхом, а тому високими темпами розвивається, звичайно, телебачення (рис. 1) [8]. Адже телебаченню насамперед притаманні: комбінований зорово-звуковий ряд, оперативність подавання інформації, етика спілкування, лаконічність, програмність, візуалізація інформації у режимі реального часу тощо [9].

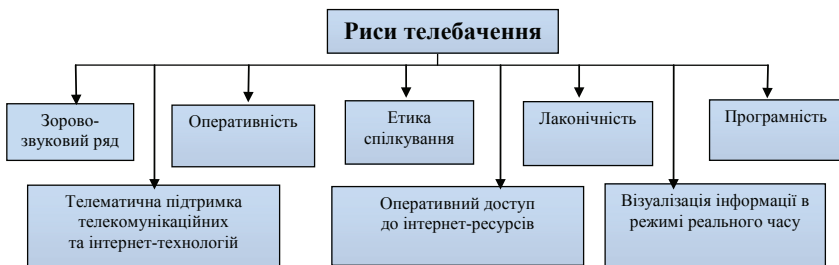

Рис. 1. Властивості телебачення

Особливості телебачення – це одночасне сприйняття органами зору і слуху інформації, що зумовлює вплив на психологію людини. Практично на сьогодні все державне телебачення контролюється і фінансується державою (додатково через рекламу) [8].

На перших стадіях розвитку українського суспільства радіо, як і телебачення, виконувало роль озвучення газетної чи книжково-журнальної продукції. Нині радіожурналістика – унікальний засіб передавання багатства живої мови. Діалогічність, контакт із слухачами в транспортних засобах тощо забезпечують активний вплив на емоційну сферу свідомості. Радіосистеми характеризуються значним упровадженням інновацій з метою вдосконалення звукових образів, мелодій та ін. (рис. 2).

Радіо притаманні такі ознаки: звуковий ряд, мобільність, віртуальність (увяляти те, про що розповідається), різноманіття найменувань тем і под. [9].

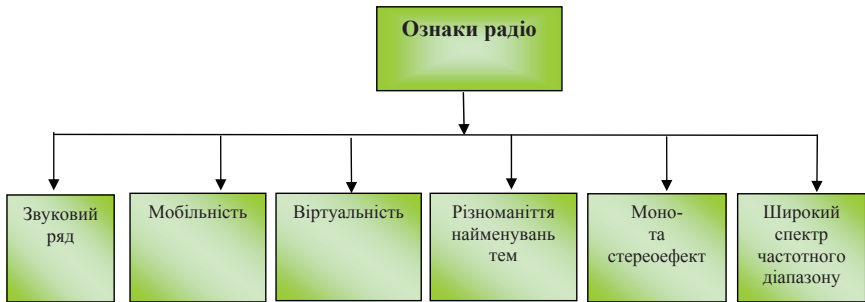

Рис. 2. Ознаки радіо

Щодо преси (рис. 3), яка теж має важливо необхідне існування, то їй притаманні такі ознаки: системність у поданні інформації, обґрунтування актуальності інформації спеціальними методами, узагальнення та прогнозування, детальний аналіз, глибоке проникнення в сутність головних подій дня, публікація випереджувальної інформації (про перспективи, майбутнє) і т. д. Життєвість тексту в друкованих виданнях полягає в оформленні і застосуванні відповідних способів друку, проте звукові та електронні системи забезпечують миттєве передавання інформації [9].

У сучасному світі людина піддалася впливу комп'ютерних технологій, які проникли в радіо, телебачення і, звичайно, комунікацію, тому третє тисячоліття характеризується як ера інформації та знань.

Комп'ютерні та інформаційні технології прискорюють та спрощують процедуру оброблення, передавання, кодування та візуалізації інформації.

Поява Інтернету привела до виникнення віртуальних, глобальних мереж, електронних пошт тощо, що суттєво спростило доступ до будь-якої точки земної кулі

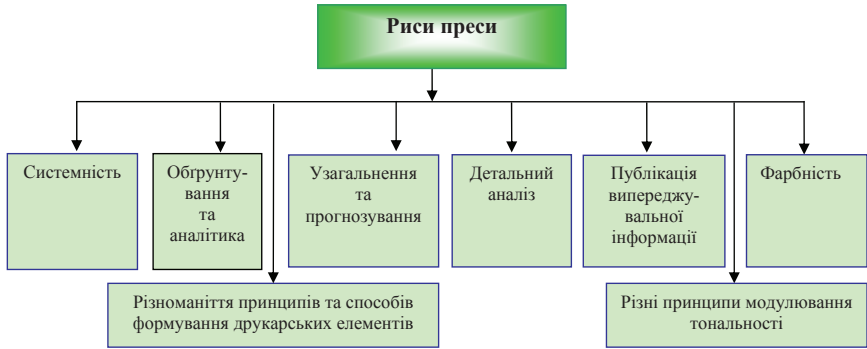

Рис. 3. Властивості преси

і кожного, окремо взятого користувача. Інтернет – це сучасне комунікаційне середовище, що поєднує в собі видавничу (текст, фотографії, рисунки, схеми тощо), аудіовізуалізовану (радіо) та телевізійну (телебачення) інформаційну діяльність.

Звичайно, наявність у комп'ютерної техніки пам'яті створила можливість вивільнити людський мозок від необхідності зберігання великого обсягу інформації, яку на сьогодні людина самостійно вже не здатна опрацювати.

Зараз мультимедійні системи стали основою інтерактивних систем і використовуються при навчанні та трансляванні засобами телебачення різноманітних передач.

Журналісти у сфері телепередач працюють у режимі «print-on-demand» («сьогодні на сьогодні»), що вимагає для збирання достовірної інформації оперативних джерел [10].

Таким чином, теперішня журналістська діяльність повністю комп'ютеризована та інформатизована, що забезпечує їй доступ до електронних ресурсів та мереж Інтернету (рис. 4), зокрема електронних ЗМІ, адже нині значна частка професійно цікавої для журналістів інформації зосереджується у Web-публікації на сайтах електронної преси. Сьогодні мережа Інтернет є загальнодоступним інформаційним простором без централізованої (хаотичної) системи управління з мінімальним зовнішнім впливом на користувачів.

Повідомлення чи електронні видання, що передаються на електронних носіях засобами інтернет-технологій, наділені такими ознаками: глобалізація – здатність безперешкодного поширення по всьому світу; можливість реалізації мультимедійних систем, а також 3Д-систем, що поєднують у собі динаміку руху, зображення, звуку; використання інтерактивних систем для досягнення стану активної взаємодії «комунікатор – реципієнт» [5].

Саме Інтернет спонукав до переходу світового суспільства у своєму розвитку від індустріального до інформаційного. Тим більш що Інтернет подає

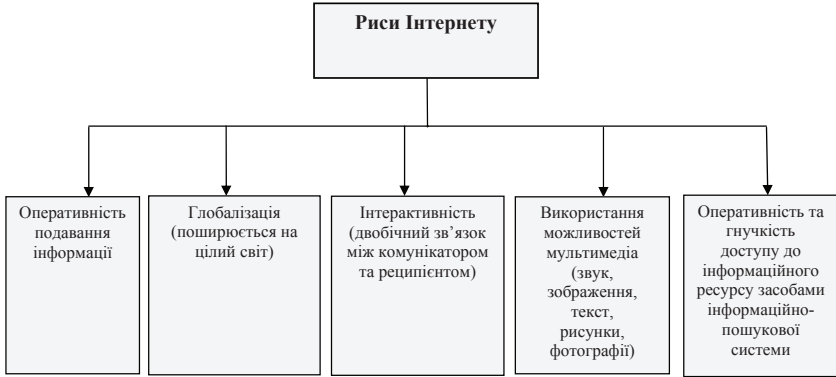

Рис. 4. Властивості Інтернету

політичну інформацію об'ємніше і ґрунтовніше порівняно з «класичними» медіями [18].

Паралельно із інтернет-технологіями в ЗМІ значне місце посіли системи візуалізації аудіо- та відеоінформації засобами телебачення і радіо. Інтенсивність розвитку такого типу комунікаційних процесів дозволяє реалізувати психологічну складову впливу через телебачення, фотографії, пресу тощо на свідомість і відповідно поведінку людини чи аудиторії в цілому.

Психологічний стан людини детермінується з різними формами її поведінкової чи іншої діяльності, визначає її активність до тих чи інших процесів і як результат формує свідомість. Причому поведінка характеризується і корелюється такими чинниками: «з одного боку, неусвідомлювані настанови, емоції та їх сліди у пам'яті людини, звички та асоціативно-образні зв'язки, що залишаються поза межами променя свідомості, впливають на усю сферу свідомої активності, а з другого – вони є підпорядкованим їй продуктом і при цьому нею ж ініційованим» [3].

Деякі дослідники журналістики часто забувають, що масова комунікація – це соціально-психологічний термін, і він є складовою категорійного апарату саме соціальної психології. Ю. Шерковін при цьому наголошує на тому, що інформація, яка поширюється масовою комунікацією, має приводитися «до стану, придатного для порівняно легкого сприймання» [17].

З точки зору психології мас-медіа тісно взаємодіють із законами соціальної психології, тому здатні маніпулювати свідомістю людини поза її власним бажанням. Журналістика при взаємодії з психологією досліджує саме проблеми життєдіяльності людини, зокрема в таких аспектах: уява, свідомість, переконання, дія внаслідок усвідомлення [2].

У журналістській діяльності під словом «маніпуляція» розуміється «вправне і приховане управління», причому таке управління є скритим від

комуніканта. Позитивний успіх використання маніпуляції залежить від підвільної довіри до комуніканта при його висловлюванні чи іншій дії. Важливою складовою частиною психіки людини є уява, яка легко піддається зовнішнім впливам [15]. Передавання відповідної інформації людині незалежно від її побажань – це процес маніпуляції свідомістю.

На сьогодні ті чи інші політичні партії використовують технології та засоби, орієнтовані на підсвідомий вплив, і використовують спеціальну рекламу. Такий підхід може змінити навіть асоціації аудиторії в напрямку, потрібному тій чи іншій політичній силі. Ураховуючи такі можливості мас-медіа, сучасному журналісту необхідно володіти навичками знань із психології для того, аби зробити піар для політика чи політичної партії. Така взаємодія знань дозволить впливати на громадську думку, формувати в неї певне ставлення до фактів і явищ, до певної поведінки у певних ситуаціях і, на завершення, сформуванню потрібну думку [13].

Таким чином, масова комунікація – це не тільки процес оброблення, формування, оперативного передавання, тиражування, транспортування, відтворення інформації, що для цього використовують інформаційні технології та системи, а й взаємодія з основними закономірностями психічної діяльності людини для звернення на себе уваги, досягнення кінцевої мети при сприйнятті інформаційного продукту [17]. Через перенасиченість інформації у світі головним моментом у мас-медіа виступає саме увага, яка є сильним еквівалентом існування.

З огляду на нинішню ситуацію в громадському суспільстві існує більше недовіри до влади, ніж довіри, адже політична влада повинна не тільки говорити про ситуацію «на раз», а дбати про майбутнє з розробленням стратегії розвитку та розбудови держави у віртуально-інформаційно-інноваційно-просторовому погляді і виробленням власного політичного бачення уряду.

Політика нашої держави працює, як правило, на комуністично-застарілих ідеях або, ще інакше, запозичує в західних сусідів методи правління. Чому ж немає власне виробленої «своєї» індивідуальної ідеології? У нас немає конкурентів, політики та економіки з новими ідеями та ідеологічним мисленням розвитку. Звідси робимо висновок: у політичній владі панує ідейний застій. За твердженням Г. Почепцова, ідеологічний апарат власне базується на комунікаціях і утриманні уваги громадськості [13].

Комунікативно виховати людину – не так просто, оскільки це вимагає довготривалих зусиль, певного періоду та часу. Тому інформацію не можна сприймати однозначно і відразу, її потрібно переосмислити, витримати певний момент. Позитивна інформація не завжди є розумінням позитивного, а негативна – розумінням негативного. Інформація не завжди має тільки прямий і односторонній характер, а й характер – прихований, абстрактний і віртуаль-

ний, тобто це певний код, який потрібно знати, інакше – не знаючи, ми шукаємо цей «код входу».

У нашому суспільстві ще не повною мірою сприймається розуміння про вартість інформації (що за неї треба платити), яка справляє визначальний вплив на свідомість людини в плані діяльності виробництва тощо. На сьогодні найбільшими замовниками інформації є політичні партії, які її використовують з метою підвищення рейтингу своєї політичної сили та ін. Зростання попиту на інформацію стимулює медіа-бізнес [11].

Висновки. Комунікації відіграють особливу роль у політиці, оскільки влада не може комунікативно впливати на громадськість без ЗМІ. Завдяки такому широкому вибору різних каналів ЗМІ політик має змогу висвітлити свою діяльність, думку, стратегію, пропозицію власному народу. А громадськість та її громадська думка не повинні піддаватися сильному миттєвому маніпуляційному впливу управління свідомістю. Коли громадська думка зможе себе поважати і відстоювати власну позицію, тоді політична влада враховуватиме думки та інтереси людей. Без урахування потреб людей уряд не зможе втримати владу, оскільки багато хто вже втратив довіру до політичної діяльності депутатів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка публік рилейшнз : монографія / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2005. – 440 с.
2. Бік О. Психологічні аспекти впливів ЗМІ / О. Бік // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. VII конф. / ЛНБ ім. В. Стефаника. – Львів, 2002. – С. 499–503.
3. Воронін Д. І. Психологічні особливості семіотики ефективної реклами / Д. І. Воронін // Вісн. міжнар. ун-ту ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 138–144.
4. Гриценко О. М. Українські мас-медіа в системі багатомірності політичних процесів / О. М. Гриценко // Наук. зап. ін-ту журналістики. – 2003. – Т. 13. – С. 125–129.
5. Іванов В. Ф. Комп'ютерні мас-медіа на межі століть / В. Ф. Іванов // Актуальні питання масової комунікації. – К., 2002. – Вип. 3, ч. 1. – С. 41–42.
6. Ковтун Т. В. Умови забезпечення ефективності комунікації: комплексний підхід / Т. В. Ковтун // Вісн. : зб. наук. ст. Київ. міжнар. ун-ту. Журналістика. Медіа-лінгвістика. Кінотелемистецтво. – К. : КиМУ, 2004. – Вип. 3. – С. 175–184.
7. Лубкович І. Основні принципи психології масової комунікації / І. Лубкович // Українська журналістика: історія і сучасність. Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 1998. – Вип. 20. – С. 20–23.
8. Маєвський О. З життя сучасного українського телебачення / О. Маєвський // Вісн. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. Сер. журналістика. – 2004. – Вип. 25. – С. 486–487.
9. Масова комунікація : підручник / А. З. Москаленко, Л. В. Губерський, В. Ф. Іванов, В. А. Вергун. – К. : Либідь, 1997. – 216 с.

10. Микитів О. Ю. Менеджмент видавничої справи в умовах глобалізації (на прикладі України) : дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.06 / О. Ю. Микитів ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2011. – 215 с.
11. Недопитанський М. І. Особливості інформаційного бізнесу в Україні / М. І. Недопитанський // Укр. журналістикознавство. – 2003. – Вип. 4. – С. 42–51.
12. Почепцов Г. Г. Контроль над розумом / Г. Г. Почепцов. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 350 с.
13. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : Либідь, 1999. – 558 с.
14. Публіцистика. Масова комунікація : медіа-енциклопедія / за заг. ред. В. Ф. Іванова. – К. : Акад. Укр. Преси, Центр Вільної Преси, 2007. – 780 с.
15. Різун В. В. Маси : тексти лекцій / В. В. Різун. – К. : Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2003. – 118 с.
16. Роль засобів масової інформації у формуванні громадської думки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.grinchuk.lviv.ua/referat/1/973.html. – Назва з екрана.
17. Шерковин Ю. Психологические проблемы массовых информационных процессов / Ю. Шерковин. – М. : Мысль, 1973. – 215 с.
18. Штрамайер Г. Політика і мас-медіа / Г. Штрамайер ; пер. з нім. А. Орган. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 303 с.

КОММУНИКАТИВНО-ИНФОРМАЦИОННОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ НА ОБЩЕСТВЕННОСТЬ И ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ

Рак О. Ю.

Рассмотрены коммуникативно-информационные воздействия политической власти на общественность и общественное мнение через средства массовой информации. Проанализированы современное состояние и деятельность политической власти в обществе и государстве в целом. Предложены схемы свойств и признаков отдельных каналов масс-медиа, таких как телевидение, радио, пресса, Интернет, в частности проанализировано их психологическое воздействие на человека. Приведены основные факторы влияния СМИ на управление мыслью человека, а также рассмотрены важные составляющие манипуляционных действий на общественное сознание.

Ключевые слова: *средства массовой информации, масс-медиа, массовая коммуникация, политическая власть, политическая информация, общественное мнение, коммуникант, информационное пространство, идеология.*

COMMUNICATION-INFORMATION INFLUENCE OF POLITICAL POWER ON PUBLIC AND PUBLIC OPINION

Rak O. Yu.

The article examines the communicative and informational influences on political power and public opinion through the media. The current status and activities of political power in society and the state in general. A scheme of the properties and characteristics of individual

channels of mass media such as television, radio, newspapers, Internet, such analyzes their psychological impact on people.

The basic factors influence the media to control human thought and considered important components of manipulative actions on the public consciousness.

Key words: *media, mass media, mass communication, political power, political information, public opinion, communicators, information space, ideology.*

УДК 321.7:316.32

І. В. Головка, кандидат політичних наук

ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

Виявлено специфіку становлення ліберальної демократії у посткомуністичних суспільствах. Доведено, що у перехідних суспільствах становлення демократії відбувається по-різному залежно від попереднього політичного режиму. При переході від авторитарних режимів докорінні зміни системної якості здійснюються у політичній сфері. При переході від тоталітарних режимів докорінні якісні зміни відбуваються в усіх сферах суспільного життя трансформаційних суспільств.

Ключові слова: *ліберальна демократія, демократизація, політична трансформація, посткомуністичні держави, трансформаційні суспільства.*

Стрімкий крах комуністичних режимів на межі 1980–1990-х рр. викликав «демократичну ейфорію», яскравим виявом чого стало проголошення універсальності західної ліберальної демократії як «остаточної форми правління» [1, с. 134–135]. Наступні події, здавалося б, підтверджували це. У нових конституціях посткомуністичних країн було задекларовано прихильність принципам вільного демократичного суспільства [2]. Руйнація біполярної системи міжнародних відносин, в якій вільні країни протистояли комуністичним, суттєво вплинула на розвиток політичного процесу в «третьому світі». Зазнали краху або почали еволюцію в напрямку західних стандартів автократичні режими «соціалістичної орієнтації», які раніше отримували політичну, економічну (в багатьох випадках і військову) підтримку від комуністичних країн. З другого боку, західні демократії, які у період холодної війни підтримували у країнах, що розвиваються, чимало авторитарних режимів (за умови їх антикомуністичної спрямованості), відмовилися від цього і стали чинити тиск з метою їх демократизації. Ці обставини спричинили «безпрецедентний демократичний прорив» [3, с. 16].

Актуальність проблеми зумовлена насамперед тим, що кінець ХХ ст. позначено активізацією демократизаційних процесів. Із поширенням процесів демократизації на постсоціалістичний простір вихідні характеристики політичних режимів, що зазнавали трансформаційних впливів, стали суттєво відрізнятися. До «класичних» політичних режимів додалися нові режими всіх різновидів: від посттоталітарних автократій до ліберальної моделі та «гібридних» різновидів демократії.

Метою статті є дослідження проблематики ліберально-демократичного дискурсу для виявлення його евристичного потенціалу щодо тих посткомуністичних країн, які на шляху демократизації обрали своїм орієнтиром модель ліберальної демократії. Завдання статті – виявити особливості етапів становлення ліберальної демократії у трансформаційних суспільствах.

Вклад основного матеріалу. У проблематиці ліберально-демократичного дискурсу кінця ХХ ст. на передній план вийшли проблеми демократизації та посткомуністичних трансформацій (Р. Арон, В. Гельман, Л. Даймонд, Р. Даль, Р. Дарендорф, М. В. Ільїн, Т. Карозерс, Т. Кузьо, А. Ю. Мельвіль, В. І. Пантін, А. Пшеворський, Д. А. Растоу та ін.).

Падіння комуністичних режимів у країнах Східної Європи і СРСР дійсно породило думку про повну і беззворотну перемогу демократії і подальший успіх демократизації, що корелює з ідеєю Ф. Фукуями про кінець історії [4]. Проте непередбачувані та суперечливі явища третьої хвилі демократизації спричинили значні сумніви щодо неминучого встановлення нових демократичних режимів.

Крім того, як зазначає М. Шаповаленко, незважаючи на декларації політичних еліт про їх відданість ідеям демократії і лібералізму, режими, що встановились у країнах пострадянського блоку, не можуть уважатися демократичними в нормативному відношенні. Водночас перспектива повернення колишнього режиму в уже відомих форматах також стає все менш і менш вірогідною, бо зникають підстави, що колись його породили (загроза існуванню незалежності, стан війни із сильнішим чи рівним супротивником) [5, с. 95].

Предметом розгляду багатьох дослідників стала проблема порівняння демократичних транзитів посткомуністичних держав та інших – у минулому авторитарних – країн. При аналізі демократизаційних перетворень у посткомуністичних державах дослідники виявили низку специфічних чинників, що детермінують своєрідність демократичних трансформацій та відрізняють їх перебіг від демократичних перетворень в інших країнах [6, с. 135–137]:

– «подвійний перехід» – головна особливість для посткомуністичних країн, яка полягає в синхронному поєднанні завдань демократизації та ринкового реформування економіки;

– відмінність фаз модернізаційних процесів: якщо раніше більшість демократичних переходів збігалася з початковими стадіями індустріального

розвитку, то в посткомуністичних державах демократизаційні процеси розпочинаються вже після проходження фази індустріалізації;

– у посткомуністичних країнах спостерігаються синхронність процесів демократизації та «національного відродження»;

– система громадянського суспільства посткомуністичних держав недорозвинена, у неї відсутній досвід демократичного розвитку;

– геополітичний порядок світу наразі на стадії кардинального переформатування, що накладає свій відбиток на перебіг «третьої хвилі» демократизації.

На думку В. Іванова, який у соціологічному контексті аналізував на початку 90-х рр. ХХ ст. проблеми перехідного стану суспільства, «перехідний стан радянського суспільства з його загостреними проблемами та посиленою нестабільністю позначився на масовій свідомості: виділилася тенденція до поляризації масової свідомості» [7, с. 9–10]. Відповідно для успішності процесів демократизації необхідні зміни у політичній свідомості індивідів. Для ефективності демократичних перетворень недостатньо провести зміни у структурі політичних інститутів. Лише за умов наявності демократичних детермінант масової свідомості можливо здійснити реальну демократичну трансформацію на політико-інституціональному, економічному рівнях тощо.

Сутність моделі прямого переходу, на думку О. Романюка, полягає у тому, що після краху комуністичного (тоталітарного) режиму в країні починає встановлюватися режим електоральної (процедурної) демократії, який поступово консолідується і згодом переростає у ліберальну демократію [8, с. 45]. За висновками Freedom House, такий варіант продемонстрували Польща, Естонія, Словенія, Словаччина, Угорщина, Литва, Латвія, Чехія, які вже стали вільними країнами з консолідованими демократичними режимами [9]. До успішності трансформації цих країн слід додати їх вступ до НАТО та ЄС – міжнародних організацій, які висувають до своїх членів високі вимоги щодо додержання політичних свобод і громадянських прав та демократичності політичного устрою. Особливості такого переходу полягають у тому, що минає дуже короткий строк між легалізацією опозиції, запровадженням нефасадної багатопартійності та проведенням вільних конкурентних політичних виборів. У результаті включення електорального механізму в цих країнах сформувалися дуальні партійні системи, коли урядову владу отримують то право-, то лівоцентристські коаліції. Згодом комуністичні партії перетрансформувалися у соціал-демократичні. Урядова політика за таких умов поєднує ліберальні реформи із заходами соціального захисту населення. Зокрема, у зовнішній політиці за усіх урядів домінує західний вектор, що може викликати зворотний процес, тобто розпочати політичну та економічну підтримку трансформаційних процесів західними демократіями. До чинників, які зумовили подібний перебіг подій, слід віднести такі [10, с. 41].

По-перше, в усіх цих країнах тоталітарні режими принесені «ззовні». Антирежимні заворушення, наприклад антикомуністичне народне повстання в Угорщині (1956 р.), «празька весна» у Чехословаччині (1968 р.), події у Польщі (1979–1981 рр.), свідчать про те, що суспільна свідомість цих країн не сприймала комуністичні режими як власні. Ці режими насаджувалися завдяки тиску СРСР, але коли під час «перебудови» цей тиск послабився, режими зазнали краху. Для створення масового опору режиму в більшості цих країн відбулося насильницьке приєднання до комуністичних партій соціал-демократичних, але ідеї останніх проникли всередину партій, що постійно породжувало реформістські тенденції. Падіння комуністичного режиму в Угорщині стало причиною переходу правлячої партії на соціал-демократичні позиції [11, с. 82–86].

По-друге, усі ці країни належать до західнохристиянської (католицько-протестантської) культурної цивілізації, на основі якої зародилися ідеї гуманізму, лібералізму та представницької демократії. Для них мета трансформації полягала у поверненні до початку свого цивілізаційного розвитку. Завдяки цьому цивілізаційний контекст зумовив певні політико-культурні традиції [12, с. 18].

По-третє, тоталітарні режими у цих країнах функціонували від 1941 до 1951 р., унаслідок чого свідомість старшого покоління формувалася в дототалітарний період. Наявність цього покоління у повсякденному житті спричинила те, що в цих країнах не стався культурний розрив із дототалітарним минулим.

Під час президентських виборів у пострадянських Росії та Україні стало очевидним, що нинішні параметри політичних режимів, які характеризуються механічним поєднанням (запозиченням та змішуванням) різнорідних, органічно не сумісних, іноді протилежних елементів політичного режиму та інституціональною незавершеністю і функціональною невизначеністю, аж ніяк не випадкові і що вони мають перспективу довгострокового існування. Як результат, у науковій літературі і політичних публікаціях почали з'являтися оцінки нових демократій як «демократій з прикметниками»: «гібридна», «делегативна», «адміністративна», «авторитарна» демократія тощо [13, с. 286–305]. Однак поява цих прикметників не сприяла більшому розумінню причин саме такої динаміки у тому чи іншому напрямку демократизації. Деякі країни « нової демократії » еволюціонували в демократичний бік у процедурному, тобто « мінімалістському », розумінні, інші, зберігши демократичну риторичку, відійшли в протилежний бік. Проте всіх їх оцінювали однозначно негативно як приклади політичної девіантності.

Великий вплив на поведінку політичних еліт справляють тип попереднього режиму та пов'язані з ним структурні чинники, набутий у попередній період політичний досвід, усталені моделі поведінки та орієнтації населення, історичні традиції народу. Своєї особливості має поведінка еліт та мас у країнах посткомуністичного переходу, що накладає відбиток на його перебіг та результати.

Що стосується особливостей посткомуністичної демократизації, то, як і будь-якому іншому переходу до демократії, посткомуністичній трансформації при-таманна постановка мети лібералізації та демократизації і наявність певного руху в їх напрямку, однак відсутні гарантії досягнення цієї мети. Можливість успішного завершення переходу залежить як від особливостей посткомуністичного переходу як такого, так і від специфічних умов окремих країн. На початку переходу поширеним було спрощене уявлення про можливість демократичних трансформацій у країнах, де раніше панували комуністичні режими. Таку можливість поділяли як політичні еліти цих держав, так і представники політичної еліти на Заході. Вважалося, наприклад, що на всі перетворення знадобиться близько п'яти років, після чого розпочнеться поступова консолідація демократичних режимів. На практичному рівні це тривалий час віддзеркалювалося у політиці МВФ, США, які, траплялося, надавали підтримку досить одіозним фігурам, що оголошували себе захисниками демократії та гарантами конституцій [14, с. 84].

На думку З. Бжезінського, на всі фази посткомуністичної трансформації слід виділити від 9 до 30 років, визначаючи послідовність змін у політичній, правовій, економічній сферах та способи підтримання цих змін західними країнами (див. табл.) [15]. Країни, які йдуть попереду інших у процесах посткомуністичної демократизації, загалом вписуються в прогноз З. Бжезінського.

Таблиця

**Фази посткомуністичної демократизації
(за З. Бжезінським)**

Ознаки			
1	2	3	4
політичні	правові/ нормативні	економічні	допомога Заходу
Перша фаза: 1–5 років Політична мета: перетворення Економічна мета: стабілізація			
Основи демократії; вільна преса; кінець однопартійної держави і поліцейської системи; перші демократичні об'єднання і рухи за зміни	Усунення невиправданого державного контролю	Лібералізація цін і припинення дотацій; кінець усупільненого виробництва; безсистемна приватизація	Стабілізація грошової одиниці; термінові кредити та допомога

Закінчення табл.

Ознаки			
1	2	3	4
Друга фаза: 3–10 років Політична мета: від перетворень до стабілізації Економічна мета: від стабілізації до перетворень			
Нові конституція та виборчий закон; вибори; децентралізоване регіональне самоврядування; стала демократична коаліція – нова політична еліта	Законодавча/ нормативна база відносин власності і підприємництва	Банківська система; мала і середня приватизація; демонополізація; поява нового класу власників і підприємців	Інфраструктурні кредити; технічна/ управлінська допомога; торговельні преференції та доступ до ринків
Третя фаза: 5–15 (та більше) років Політична мета: закріплення перетворень Економічна мета: стабільне піднесення			
Утворення стабільних демократичних партій; Встановлення демократичної політичної культури	Виникнення незалежних судових органів та встановлення правової культури	Велика приватизація; сформоване капіталістичне лобі; виникнення культури підприємництва	Значні іноземні інвестиції; вступ до основних органів Заходу (наприклад, ЄС, НАТО тощо)

Остання, третя фаза передбачає консолідацію (лібералізацію) демократії зі встановленням відповідної політичної і правової культури. На цей рівень нині вийшли Чехія, Угорщина, Польща, Словенія, Балтійські та деякі інші країни: їх відносять до країн з консолідованою демократією. Більшість посткомуністичних країн перебувають на другій фазі переходу – демократизації. Частина з них мають позитивну динаміку і добрі перспективи у найближчі 10 років завершити виконання її завдань і вступити в третю фазу. Однак є й такі, що не вийшли за межі першої фази – лібералізації або навіть згорнули свій рух у напрямку демократичних і ринкових змін. Можна констатувати, що економічні і політичні зміни у більшості перехідних країн відбуваються синхронно: консолідована демократія, як правило, відповідає сформованим ринковим відносинам і навпаки. Це доводить як пов'язаність цих двох аспектів суспільних відносин, так і те, що «подвійність трансформації» (необхідність одночасної зміни економічних і політичних інститутів) не справила негативного впливу на більшість країн. Нечисленні відхилення від цього правила свідчать про те, що зміни в політичній сфері загалом відбуваються краще, ніж в економічній [16, с. 67–98].

Більш ніж десятирічний досвід посткомуністичного демократизаційного переходу засвідчує, що успіхи та невдачі у здійсненні країнами лібералізації та демократизації не є випадковістю. Вони зумовлені низкою причин, на перше місце серед яких аналітики ставлять відмінності у спадщині тоталітарного минулого. На думку аналітика Freedom House О. Мотиля, країни, що перебувають у стані перехідної невизначеності, а також ті, в яких уже утвердилися недемократичні режими, «майже не мали до здобуття незалежності жодних демократичних, ринкових, правових інститутів та громадянського суспільства» [17, р. 38–39]. Тому, утворивши свої держави, вони не мали компетентних, підготовлених еліт, здатних упоратися з «неосяжними, якщо не неможливими завданнями створення демократії, ринку, правових відносин та громадянського суспільства водночас» [17, р. 38–39].

Дані моніторингу «Freedom in the World» за 1989–2012 рр. показують, що в політичному розвитку посткомуністичних країн співіснують дві протилежні тенденції: лібералізація (процес розширення політичних прав та громадянських свобод протягом усього переходу до демократії) та делібералізація при домінуванні першої тенденції. Якщо до розвалу комуністичних режимів жодна з країн не була вільною, то тепер 14 з них (майже половина) мають такий статус. Більш ніж удвічі збільшилася кількість частково вільних країн. У процесі посткомуністичних трансформацій скорочення невольних країн двічі доходило до критичної межі (у періоди 1990–1991 рр., 2007–2008 рр.), але потім їх кількість знову збільшувалася й у 2011 р. досягла максимального рівня [9].

На посткомуністичному просторі існують ще дві, дуже важливі для розуміння перебігу трансформаційних процесів, протилежні позиції: консолідація політичних режимів та посилення політичної конфронтації. У цьому контексті стає можливим ототожнення процесів демократизації та консолідації. Політична консолідація визначається як процес зміцнення політичного режиму через згуртування політичної еліти та всього суспільства на ґрунті визнання певних інститутів, норм та принципів.

Більшість посткомуністичних країн, на думку О. Романюка, які зуміли набути якості ліберальних демократій або наближаються до неї, у перехідний період застосовували обмеження свободи тих елементів, які несли у собі перманентну загрозу демократичному розвитку [10, с. 23–30]. Чимало прихильників ліберальних цінностей виступають проти обмеження на створення політичних партій. На думку Ш. Деббаша та Ж.-М. Понт'є, «ліберальну демократію важко сумістити із заборонаю політичних партій, навіть коли йдеться про тоталітарні партії» [18, р. 317]. Проте світовий досвід доводить, що для перехідних демократій свобода діяльності антисистемних партій є небезпечною. Наприклад, унаслідок нездатності захистити себе від тоталітарних сил стався крах Веймарської демократії у довоєнній Німеччині. Ураховуючи

це, після Другої світової війни в Італії та Німеччині було заборонено створення фашистських та нацистських партій. Після краху комуністичних режимів їх приклад наслідували Естонія, Латвія та Румунія, які заборонили свої компартії. Натомість у тих посткомуністичних країнах, де компартії не перетворилися на соціал-демократичні та не були заборонені законом, вони стали серйозним гальмом на шляху демократичних реформ.

Унаслідок того, що більшість посткомуністичних країн є новоутвореними державами, консолідація демократії є для них суттєвою проблемою. Нерозвиненість політичних націй спричиняє конфронтаційний характер політичної системи. На думку Д. Растроу, можливість переходу до демократії за відсутності національної єдності взагалі заперечувалася. Таким чином, Д. Растроу відійшов від функціоналізму, що був притаманний концепціям модернізації, і запропонував так званий «генетичний підхід». Вихідним положенням, яке він узяв для створення динамічної моделі політичної трансформації, було таке: «Чинники, що забезпечують стійкість демократії, не обов'язково рівнозначні тим, що породили дану форму устрою політичної системи: при поясненні демократії необхідно усвідомлювати відмінність між її функціонуванням і генезою» [19, с. 6], ураховуючи при цьому культурні чинники.

Серед країн, що найбільше відстали у становленні демократії та ринкової економіки, переважають ті, які утворилися на теренах колишніх багатонаціональних держав – СРСР (за винятком країн Балтії) та Югославії. Якщо в другому випадку найголовнішим стримуючим чинником можна вважати наслідки воєнних конфліктів, то в першому – перешкоди для глибшої трансформації мають комплексний характер.

До специфіки посткомуністичних демократичних переходів на пострадянському просторі, що трохи призупинили процес демократизації, можна віднести:

- до реформ та трансформацій в економічній, політичній і соціальній сферах суспільства додалися стратегії становлення національних держав і відтворення політичних націй;
- відсутність революційного характеру переходу та збереження старою елітою владних позицій;
- утворення нового капіталістичного класу здебільшого з представників колишньої комуністичної еліти, яка при владі розподіляла державну власність;
- відсутність внутрішнього капіталу і взаємозв'язок політичної еліти з олігархічними структурами, унаслідок чого з'явилася корумпована бюрократична держава;
- досить низькі професійні та моральні якості правлячої еліти (нездатність розв'язувати складні, паралельно існуючі проблеми у різних сферах суспіль-

ного життя, діяти в рамках формально існуючих демократичних інститутів і законів, дотримуватися прозорих правил політичної гри);

– суттєве погіршення економічного та соціального становища пересічного громадянина.

Наслідком цього може бути поява у деяких країнах гібридних режимів з доволі невизначеними перспективами щодо утвердження в них ліберальної демократії. Без певного рівня свободи демократія є неможливою. Демократичною країна стає тоді, коли громадяни одержують право обирати владу за такого рівня свободи, який дозволяє проводити вільні вибори. Проте забезпечити загальновизнані сучасні стандарти політичних прав та громадянських свобод відразу ж після запровадження електорального механізму спадкування влади буває дуже важко (особливо в умовах посткомунізму). Зміст подальшого розвитку демократичного процесу становить розширення їх кола та забезпечення їм надійних гарантій, що потребує формування відповідного інституціонального, нормативного та соціокультурного підґрунтя. Таке підґрунтя здатний створити тільки консолідований режим [8, с. 40–43].

Головна дилема посткомуністичного розвитку породжує суперечність між свободою та стабільністю. Сутність цієї суперечності полягає у тому, що надмірне розширення меж свободи в умовах відсутності консолідації демократичного режиму несе у собі загрозу демократії. З другого боку, демократичний розвиток унеможлиблюється тоді, коли консолідація політичного режиму призводить до скасування мінімально необхідного для демократії рівня свободи. Досвід успішних демократичних транзитів доводить, що у перехідний період рівень свободи має бути адекватним соціально-політичній ситуації, яка склалася у тій чи іншій країні. Для того щоб набути якості сталої ліберальної демократії, транзитивні демократії мають бути обороздатними, тобто вони повинні мати здатність обмежувати свободу діяльності тим елементам, що заважають демократичному поступу [14, с. 89].

Висновки. Ураховуючи наведені чинники, зазначимо, що в перехідних країнах становлення ліберальної демократії відбувається по-різному залежно від попереднього політичного режиму.

Особливість полягає у тому, що при переході від авторитарних режимів суттєві зміни системної трансформації відбуваються у політичній сфері, коли монопольна система замінюється на плюральну, тоді як у позаполітичних здійснюється лише пристосування їх раніше набутої системної якості до нового політичного режиму, тобто режиму функціонування політичної системи, що можна визначити як «пристосування»: в економіці скасовується протекціонізм стосовно корпорацій, в які вклали капітал представники старої політичної еліти; у культурі – обмеження на політичну інформацію та критику

політичної влади, тобто змінюється лише політичний елемент суспільної культури – політична культура [10, с. 44].

Натомість за умов трансформації від тоталітарних режимів кардинально якісні зміни відбуваються в усіх сферах суспільного життя: політиці (заміщення монополії на владу однієї партії багатопартійною системою плюрального типу), економіці (заміна державної, адміністративно-командної системи ринковою, конкурентною), сфері культури (скасування офіційної ідеології та підпорядкованості їй суспільного розвитку).

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопр. философии. – 1990. – № 3. – С. 134–148.
2. Конституции государств – участников СНГ / Ин-т законодательства и сравнит. правоведения при Правительстве Рос. Федерации. – М. : НОРМА –ИНФРА М, 1999. – XVIII, 736 с.
3. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? : пер. с англ. / Л. Даймонд // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10–25.
4. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левина. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО ИПП «Ермак», 2004. – 588 с. – (Philosophy).
5. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции : монография / М. В. Шаповаленко. – Харьков : Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.
6. Фисун А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография / А. А. Фисун. – Харьков : Константа, 2006. – 352 с.
7. Иванов В. Н. Новое политическое мышление и массовое сознание / В. Н. Иванов // Соц.-полит. науки. – 1990. – № 8. – С. 8–17.
8. Романюк О. І. Посткомуністичні трансформації: системний аналіз структурних особливостей / О. І. Романюк // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політології. – Х., 2009. – № 839, вип. 14. – С. 40–49.
9. Map of Freedom in the World; 2013 Edition [Електронний ресурс] // Freedom House. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/~FIW%202013%20Charts%20and%20Graphs%20for%20Web.pdf>.
10. Романюк О. І. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк // Політ. менеджмент. – 2006. – № 3. – С. 35–50.
11. Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій / Д. І. Ткач. – К. : МАУП, 2004. – 480 с.
12. Куц Г. М. Лібералізм і демократія: перипетії співіснування / Г. М. Куц // Віче. – 2007. – № 12. Спецвип. – С. 17–20.
13. Цыганков Д. Б. Диалог on-line: Иван Ильин и альтернативы нашего политического будущего / Д. Б. Цыганков // Политэкс. – 2006. – Т. 2, № 4. – С. 286–305.
14. Головка І. В. Ліберальна демократія: умови формування та специфіка становлення : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / І. В. Головка. – Х., 2010. – 248 с.
15. Бжезінський З. Стадії посткомуністичних перетворень [Електронний ресурс] : пер. з англ. / Збігнев Бжезінський // Політологія посткомунізму. Політичний аналіз

- посткомуністичних суспільств / заг. ред.: Є. Бистрицький, В. Полохало, С. Макеєв, О. Дергачов. – К. : Політ. думка, 1995. – 368 с. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/polpost/r2a1.htm>.
16. Колодій А. Ф. Демократія в глобальному контексті / А. Ф. Колодій // Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Колодій. – К. : Ай Бі, 2002. – С. 67–98.
 17. Motyl A. J. Ten years after the Soviet Collars: Persistence of the Past and Prospects for the Future / A. J. Motyl // Nations of Transit. – 2001. – P. 38–48.
 18. Debbasch Ch. Introduction la politique / Ch. Debbasch, J.-M. Pontier. – P. : Dallor, 1982. – XII. – 472 p.
 19. Растой Д. А. Переходы к демократии: попытка создания динамической модели / Д. А. Растой // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.

ОСОБЕННОСТИ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ В ПОСТКОММУНИСТИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВАХ

Головко И. В.

Выявлена специфика становления либеральной демократии в посткоммунистических обществах. Доказано, что в переходных обществах становление демократии происходит по-разному в зависимости от предыдущего политического режима. При переходе от авторитарных режимов кардинальные изменения системного качества проводятся в политической сфере. При переходе от тоталитарных режимов кардинальные качественные изменения происходят во всех сферах общественной жизни трансформационных обществ.

Ключевые слова: либеральная демократия, демократизация, политическая трансформация, посткоммунистические государства, трансформационные общества.

THE FEATURES OF DEMOCRATIC TRANSFORMATIONS IN THE POSTCOMMUNISTICS SOCIETIES

Golovko I. V.

The specific of becoming of democracy is educed in postcommunistics societies. It is well-proven that in transitional societies of becoming of liberal democracy takes place differently, depending on the previous political mode. In transition from the authoritarian modes the cardinal changes of system quality take place in a political sphere. In transition from the totalitarian modes cardinal quality changes take place in all spheres of social life of transformation societies.

Key words: liberal democracy, democratization, political transformation, postcommunistics states, transformation societies.

УДК 32-027.21:659.127

Д. А. Мастерук, аспірант

МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ І ПРОГНОЗУВАННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ МАРКЕТИНГУ

Проаналізовано можливості і перспективи застосування в політичному маркетингу методологічного інструментарію політичного аналізу і прогнозування. Особливу увагу привернено до проблеми результативного забезпечення виборчої кампанії.

Ключові слова: *політичний аналіз, політичне прогнозування, політичний маркетинг, виборчі технології, виборча кампанія.*

Актуальність проблеми. Вивчення політичного ринку і прогнозування попиту на політичний товар у сучасних умовах неможливі без політичного аналізу і прогнозування. А. Пилипенко слушно вважає, що маркетингові комунікації в ході виборчої кампанії є результатом роботи політтехнологів з первинною соціально-психологічною інформацією, що передбачає застосування технологій політичної аналітики, моніторингу, консалтингу і т. д. [1]. Спочатку проводяться соціальний, економічний, психологічний аналіз місця дії, аудиторії. Потім обираються стратегія і тактика виборчої кампанії, визначаються цілі для роботи з виборцями, гасло кампанії. Тільки потім розпочинається просування кандидатів.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Природно, що цією роботою займаються фахівці і політичні консультанти, які активно працюють у штабі кандидата на політичний пост. Вони аналізують усю здобуту інформацію, результати опитувань громадської думки. Як правило, успішні політичний аналіз і прогнозування – необхідна умова ефективного політичного маркетингу, а отже, і виборчої кампанії в цілому. Серед вітчизняних фахівців слід назвати А. Пилипенка, К. Ващенко, В. Горбатенка, М. Холодиліна, Е. Золотухіна, Ф. Ільєсова та ін.

Політичний аналіз і прогнозування – необхідні учасникам виборчої кампанії, аби ефективно розподілити наявні ресурси, не розпорошуючи їх на всі напрями, а концентруючи на головних. Політичні партії зможуть на основі політичного аналізу і прогнозування висунути найбільш оптимальну кандидатуру в тому чи іншому окрузі. К. Ващенко вірно зазначає: «Сьогодні ні в кого не виникає сумнівів, що здійснення аргументованого політичного аналізу і прогнозування є запорукою ефективної діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, політичних керівників, апарату забезпечення їхньої діяльності, а також, зокрема, суб'єктів політичних відносин» [2, с. 13].

Мета статті – проаналізувати можливості і перспективи застосування в політичному маркетингу методологічного інструментарію політичного аналізу і прогнозування.

Виклад основного матеріалу. Оскільки політична і соціально-економічна ситуація є досить мінливою, політичний аналіз і прогнозування ситуації дозволять оперативно коригувати стратегію і тактику виборчої кампанії. Як зазначає В. Горбатенко, політичне прогнозування «означає багатогранну і різноаспектну діяльність з проведення спеціальних наукових досліджень і розробки прогнозів багатьох складових політики у сфері їхніх різнобічних взаємозв'язків і взаємодій, а також у сфері взаємозв'язків з іншими сферами життєдіяльності суспільства: економічною, соціальною, духовною» [3, с. 54]. Що стосується аналізу в політиці, то він, на думку В. Горбатенка, дозволяє розкрити латентні загрози для держави та її інститутів з боку правлячої еліти, бюрократії, конкуруючих політичних сил. Він дає змогу своєчасно ухвалювати необхідні політичні рішення. Основне завдання політичного аналізу полягає у тому, аби при перших ознаках виникнення загрози виявити її чинники і розробити заходи щодо її ліквідації. Як професійна діяльність, він передбачає компетентність суб'єкта його здійснення, що означає володіння відповідними методами і глибоке знання своєї галузі [3, с. 55].

Основною особливістю політичного аналізу, як вважає М. Холодилін, є те, що він зосереджений на дослідженні конкретних політичних проблем, оцінках конкретної політичної ситуації, наприклад передвиборної [4, с. 16], або ситуації, що складається напередодні референдуму. Цей аналіз проводиться цілеспрямовано, виходячи з поставлених дослідницьких завдань. Тому аналіз однієї й тієї самої політичної ситуації може виявити різні проблеми, оцінки та послужити підставою для пропозицій тих чи інших шляхів розв'язання цих проблем. Усе це залежить від очікувань та інтересів тих політичних суб'єктів, які виступають ініціаторами проведення політичного аналізу [4, с. 16].

Однак слід погодитися з думкою про те, що в Україні недостатньо використовуються технології політичного аналізу та прогнозування, багато здійснених прогнозів не знаходять свого підтвердження у політичній практиці: «Незважаючи на велику кількість державних і недержавних аналітичних центрів, в Україні відчувається брак якісної аналітичної та прогностичної продукції. Проблема якісного політичного аналізу та прогнозу загострюється на тлі автономного існування представників теоретичної фундаментальної науки та співтовариства “політологів-прикладників”». Це, у свою чергу, породжує розбіжності в критеріях аналізу, методиках, стандартах проведення досліджень тощо. Тому проблема стандартів якісного політичного аналізу та прогнозування для надійної фіксації змін, вияву механізмів політичної дина-

міки, реалізації адекватної стратегії прийняття політичних рішень набуває особливої актуальності» [5, с. 9].

У сучасному комунікативному просторі політичний аналіз, що виконує пояснювальну, футурологічну і консалтингову функції, став однією з популярних технологій підвищення рейтингу певного політика, програми, каналу ЗМІ. Не випадково до публіцистичного обігу ввійшло поняття «масова аналітика», яка, використовуючи результати наукових досліджень, побудованих на громадській думці, фактично конструє масові настрої, що відповідають запитам владної еліти. По суті йдеться про виконання політичними аналітиками ідеологічної функції в сучасному суспільстві. Публікації в ЗМІ результатів досліджень дозволяють формувати і деформувати громадську думку, створювати певні стереотипи у свідомості населення.

Засоби масової комунікації активно поширюють політичну інформацію, відповідні сюжети та коментарі. І пересічному громадянину, який мало розбирається в питаннях політики, досить складно зорієнтуватися і зрозуміти, які коментарі є професійними, а які – маніпулятивними. Так, за даними Європейського соціального дослідження, на запитання «Наскільки Вам складно або легко скласти власну думку з політичних питань?» відповіли «дуже складно» або «складно» 35 % респондентів в Україні. Іншими словами, близько третини людей, які потенційно можуть голосувати на виборах і референдумах, чесно говорять, що їм складно розбиратися в політиці [6, с. 40]. Це можна пояснити низькою політичною культурою українських громадян, відсутністю у більшості людей необхідних знань про політичний процес, що дозволяють кожному виборцю, здійснюючи той чи інший вибір, оцінити його віддалені наслідки для країни і для себе особисто. Тому значна частина українських громадян визначає своє ставлення до тих чи інших політичних партій і політиків суто емоційно, на основі сформованих симпатій чи антипатій, довіри чи недовіри до конкретних людей і організацій, при цьому не звертаючи жодної уваги на їх програми або результати попередньої діяльності. Образи політичних партій в очах виборців в основному дуже персоніфіковані.

У Росії про свій інтерес до політики і політичних матеріалів у ЗМІ заявили не більше 40 %. Однак, як зазначає М. Мамонов, інтерес до політики ще не означає наявність здатності до самостійної рефлексії суспільно-політичної інформації. Тільки 12–15 % опитаних мають адекватне уявлення про події у сфері політики. Для всіх інших груп населення характерним є фрагментарне уявлення про суспільне і політичне життя [7, с. 26].

Не кращою є ситуація і в США. Згідно з опитуваннями, що проводилися з 1945 р. і по даний час, більшість американців не в змозі назвати жодну з гілок влади, надати визначення термінам «ліберальний» і «консервативний», а також пояснити, що таке Білл про права. Виявилось, що більш ніж дві

третини виборців не знають, у чому саме полягала справа «Роу проти Уейда» і чим займається Управління з контролю за продуктами харчування і ліками. Майже половина не знає, що кожен штат має двох сенаторів, а три чверті не уявляють, які строки роботи сенату. Більше 50 % американців не можуть назвати імена своїх конгресменів, 40 % не можуть назвати хоча б одного зі своїх сенаторів. Виборці мають спотворені уявлення про державні витрати: багато хто вважає, що міжнародна допомога поглинає 24 % федерального бюджету, тоді як насправді – усього близько одного відсотка [8, с. 277].

Учені диференціювали громадян, які мають когнітивні здібності, за групами. Дж. Келлі вважає, що є підстави говорити про існування «когнітивно складних», які володіють великою кількістю конструктів, і «когнітивно простих» людей, які сприймають світ поділим на «чорне-біле». Г. Ділігенський виділяє міфологічний, стихійно-раціональний, рефлексивний, інертно-фаластичний типи когнітивної діяльності [11].

У працях Ш. Чейкену, Р. Петі і Д. Качопло експериментально обґрунтовано існування пасивного (периферійного) і активного (центрального) способів сприйняття соціальної інформації. Вони звертають увагу на таке: «При периферійному способі обробки інформації людина приймає повідомлення, не вдаючись глибоко в його зміст. Вона довіряє джерелу повідомлення і не ставить під сумнів істинність повідомлення... При центральному способі обробки зовнішньої інформації людина схильна до всебічного обмірковування змісту отриманого повідомлення, обмірковування фактів і аргументів» [9, с. 156].

Обмежені можливості значної частини населення адекватно оцінити те, що відбувається в політичному житті країни, дозволяють домінувати органам влади, політичним інститутам, які намагаються домогтися підтримки населення своїх рішень і дій за допомогою їх особливої інтерпретації. Однак в умовах обмеженої когнітивної активності більшості виникає питання про можливість раціональної оцінки її представниками дій політичних акторів. Очевидно, вважають дослідники, може йтися лише про ефекти сприйняття, вияв яких визначається мінімальними когнітивними зусиллями. Система пріоритетних, найважливіших ефектів пов'язана з уявленнями населення про політику і бажаний образ політиків. Тому зусилля громадських і політичних акторів спрямовані на формування системи ефектів сприйняття, які й забезпечили б вирішення пов'язаних з комунікаційними процесами завдань, що неможливо без методів політичного аналізу.

Поняття «політичний аналіз» має три значення: теоретико-фундаментальний, інструментально-емпіричний та практично-прикладний.

Теоретико-фундаментальний напрям політичного аналізу поширюється на базові концептуальні дослідження політичної сфери, її структури та дина-

міки. Такий підхід наближає поняття «політичний аналіз» до поняття «фундаментальні (теоретичні) політичні дослідження» в цілому. Тут необхідно згадати такі серйозні дослідження, як «Аналіз політичної структури» Д. Істона, «Сучасний політичний аналіз» Р. Даля та ін.

Інструментально-емпіричний аспект політичного аналізу охоплює збирання та описування, систематизацію та обробку первинних даних. На основі цього з'явилася дисципліна «Методологія і методи політологічних досліджень». Якщо в першому випадку мова йде про концепти, то в даному випадку про первинну інформацію, що стосується тієї чи іншої політичної події. Якщо в першому випадку головним вектором аналізу стає дедуктивний висновок, то в другому – індуктивне узагальнення.

Первинна інформація збирається завдяки застосуванню таких дослідницьких методів, як соціологічні опитування та анкетування; спостереження, моніторинг політичного процесу; фокус-групові дослідження; івент-аналіз (оцінка політичних подій і соціальних процесів); неформалізоване експертне інтерв'ювання. Методологічний інструментарій, за допомогою якого аналізується вторинна інформація, включає: аналіз документів; контент та івент-аналіз матеріалів ЗМІ; біографічні дослідження; дискурс-аналіз.

Практично-прикладний аспект включає способи оцінювання і вирішення суспільної проблеми для конкретного замовника, як правило, одного з політичних акторів. А. Дегтярьов виділяє п'ять базових критеріїв відмінності прикладного політичного знання від фундаментального: функціональне призначення, роль суб'єкта аналітичної роботи, зв'язок теорії з практикою, шаблі пізнавальної діяльності, просторово-часовий континуум досліджень [9, с. 156].

Маркетинговий потенціал політичного аналізу відображено у визначенні, запропонованому професором Пітсбурзького університету У. Даном, згідно з яким політичний аналіз – це інтелектуальна і практична діяльність зі створення, критичного оцінювання та обміну знаннями у процесі ухвалення рішень, а також прикладна соціальна дисципліна, в якій застосовуються різноманітні методи дослідження з тим, аби виробляти, критично оцінювати і обмінюватися релевантною в практично-політичному відношенні інформацією [11, с. 358]. Таким чином, ідеться про експертну та науково-прикладну діяльність з виробництва конкретних управлінських знань на основі збирання і відповідного оцінювання емпіричної інформації.

Як зазначає К. Ващенко, «політичний маркетинг і виборчі технології є тими напрямками прикладної політології, які в Україні та Росії розвиваються найбільш інтенсивно. Основним напрямом політичного аналізу в цих галузях є типологізація і моделювання електорату, розробка стратегії та тактики виборчої кампанії» [2, с. 15].

Нерідко одним з аргументів на користь того, чому українські політики запрошують зарубіжних технологів, називається той факт, що вони вже пройшли багато виборчих кампаній і накопичили багатий досвід. Однак навряд чи якась виборча кампанія в усіх своїх деталях може бути повторена через якийсь час. Адже настрої, орієнтації, інтереси виборців не стоять на місці, а постійно змінюються, а отже, повинен змінюватися і стиль виборчої кампанії.

Підготовка виборчої кампанії розпочинається з аналізу ситуації в конкретному окрузі, для чого необхідна політична інформація. Є, як відомо, три базових джерела інформації: матеріальні носії, спеціально створені для її зберігання і передавання, які в науці називаються документами; люди, які володіють інформацією, одержаною різними шляхами; безпосереднє сприйняття дослідниками політичних подій, що відбуваються [12].

Необхідна політична інформація добувається різними способами і методами: шляхом вивчення статистичних даних про економічний стан округу, про демографічний склад населення, про рівень життя, про підсумки виборів у попередніх виборчих кампаніях; завдяки різним опитуванням населення (анкетування, інтерв'ю), що дозволяє виявити суб'єктивні уподобання людей; за рахунок роботи з фокус-групами, в яких обговорюються варіанти гасел, рекламних роликів, наслідки можливих кроків кандидата, тексти його виступів і, таким чином, з'ясовується безпосередня (у тому числі виявляється на підсвідомому рівні) реакція людей на ті чи інші дії організаторів виборчої кампанії; шляхом відстеження дій конкурентів за допомогою спостережень, а також із застосуванням методу контент-аналізу (кількісного аналізу) друкованої продукції та виступів лідерів.

Отримана політична інформація аналізується, на основі чого виробляються конкретні рекомендації щодо вироблення стратегії виборчої кампанії. Якщо виходити з того, що виборча стратегія – це сукупність інформаційних тем, розкриттю змісту яких повинна бути підпорядкована вся виборча кампанія [13, с. 136], то основним змістовним елементом даної стратегії повинні стати точно підібрані інформаційні блоки. Для того щоб не помилитися у виборі, знову-таки слід звернутися до політичного аналізу зібраної інформації на предмет визначення тих проблем, які особливо хвилюють виборців. На основі цих проблем і визначаються теми, які можуть вплинути на мотивацію людей і змінити їх електоральну поведінку в інтересах учасника виборчої кампанії. Так, на президентських виборах 2010 р. в Україні штаб кандидата В. Януковича акцентував увагу виборців, які втомилися від внутрішніх суперечностей «помаранчевого» політичного табору, на необхідність досягнення політичної стабільності.

Є два основних способи, що дозволяють відправнику повідомлення не тільки передати інформацію, а й вплинути на реципієнта з метою видозміни

структури його свідомості відповідно до повідомлення: логічні переконання; емоційні переконання, що впливають на систему ціннісних орієнтацій особистості. Як відомо, більшість повідомлень у політичній пресі та інших засобах масової пропаганди орієнтовані на вплив на емоції людей, аби змусити їх поступати відповідно до певної визначеної системи політичних цінностей.

На основі виборчої стратегії обираються тактика, план або програма політичних дій. У завдання організаторів виборчої кампанії входять створення концепції та стилю політичної кампанії, створення і пропозиція політичного «товару», формування його іміджу, визначення технологій його просування, стимулювання різних соціальних груп на його «придбання», виявлення адресних груп і робота з ними [13, с. 137].

А. Соловйов виділяє п'ять адресних груп: з активною чи пасивною підтримкою; пасивною підтримкою; з нейтральною позицією; налаштовані недовіркою; налаштовані рішуче проти [11, с. 140]. Ті, хто активно підтримують, належать до так званого ядерного електорату, який за будь-яких обставин голосуватиме тільки за «своїх». Його активність виражається в готовності підтримувати кандидата реальними діями для вирішення поставлених перед ним завдань. Пасивно підтримують ті, хто не схильні активно допомагати своєму кандидату, але готові його підтримати на виборах, якщо цьому не завадять більш важливі, з їхньої точки зору, обставини. Нейтрально орієнтовані, як правило, мало розбираються в політиці і не прагнуть до цього. Їх участь у виборах завжди перебуває під питанням. Недовірливі виборці – це розчаровані в усіх політиках люди, які не вірять у обіцяні їм позитивні зміни. Налаштовані проти – це ті, хто здатні вступати в конфронтацію з іншими учасниками виборчого процесу з метою не допустити проходження їх кандидатів.

Вплив технологій політичного маркетингу спрямовано, як правило, на те, аби зберегти вплив кандидата на групи, які активно і пасивно його підтримують, максимально зацікавити групу нейтральних виборців і мінімізувати витрати, пов'язані з недовірливими і налаштованими проти виборцями. Основний вплив технологій політичного маркетингу спрямовано на тих, хто займають нейтральну позицію і не визначилися зі своїм вибором.

Кожен розсудливий політик розуміє, що він не може однаковою мірою подобатися відразу всім виборцям одними й тими самими своїми якостями. Політтехнологи усвідомлюють, що електорат – це безліч індивідів, які мають різні інтереси, потреби та ін. Тому маркетингові виборчі технології підбираються з урахуванням того, якому сегменту електорату вони будуть адресовані. Природно, що, наприклад, політичні цінності, погляди, інтереси домогосподарок і військових відрізняться.

Отже, ефективність застосування технологій політичного маркетингу залежить від того, наскільки враховувався чинник соціальної диференціації

населення. Відомий англійський політичний консультант Ф. Гоулд з цього приводу зазначив, що ми всі робимо помилки, намагаючись звернутися до всіх і до кожного. Однак «сутність спрямованої до успіху політичної стратегії полягає в тому, аби робити вибір, і часто жорсткий вибір, адресуючи свій політичний заклик вибірково» [13, с. 154].

У виділенні підстав для поділу виборців на сегменти Ф. Ільясов підкреслює два аспекти. Перший – це об'єктивні якості лідера: рівень агресивності, зовнішність, манери, психологічні особливості, здатність генерувати і «донести» до аудиторії об'єднуючі і мобілізуючі соціальні ідеї. Другий аспект відображає те, як у процесі соціалізації індивід асоціює різні, пізнаються їм соціальні ролі з позицією лідера. Кандидат повинен виступати в деякому амплуа, йому необхідно «виконувати» певні соціальні ролі, пов'язані зі сприйняттям пересічними громадянами ідей лідера [12, с. 132].

Одними із найбільш поширених прогнозних сценаріїв є сценарії-есе, котрі використовуються як засіб агітації або контрагітації під час виборчих кампаній. Характерною рисою сценаріїв-есе є емоційність, умисне згущення фарб з метою впливу на масову свідомість і психологію. Подібні сценарії спрямовані на переконання, а значить, перебувають за межами наукової сфери.

Як відомо, усе у виборчій кампанії підпорядковане одній меті – просуванню свого кандидата на виборну посаду. Досягнення цієї мети можливе в тому разі, якщо кандидат заручився солідною підтримкою більшості виборців. А ця підтримка залежить від того, яка у виборців складеться думка про даного кандидата. Таким чином, надзвичайно важливе значення має імідж кандидата.

Технологія створення іміджу політичного лідера, якщо розглядати її у всій повноті, становить складний і тривалий процес, що вимагає чималих зусиль. Першим етапом інформаційно-аналітичних заходів у виборчій кампанії є, як ми вже говорили, вивчення політичного ринку і його сегментування, тобто типологізація споживачів-виборців за політичними симпатіями; визначення знакових ознак «політичного товару» для кожної електоральної групи [14, с. 112].

На основі соціологічних опитувань громадської думки політичні консультанти зробили висновок про наявність закономірності між ступенем ідентифікації політика і певним відсотком виборців, готових за нього проголосувати, з одного боку, та реальністю його перемоги – з другого. Так, якщо за два місяці до виборів 40 % виборців знайомий даний кандидат, а 10 % готові віддати за нього свій голос, то шанси такого кандидата розглядаються як високі. У той же час можливі ситуації, коли кандидат, який має 90 % впізнаваності, є категорично неприйнятним для більшості виборців, а корекція вже сформованого образу ускладнена специфічними особливостями обраного типу іміджу. При створенні політичного іміджу не обійтися також без аналізу політичної

інформації. Безперервна робота політичних іміджмейкерів над образом політичного діяча або партії ґрунтується на соціально-психологічній інформації про особливості електоральної поведінки. Саме вплив на політичну поведінку суб'єкта є основною метою технологій політичного маркетингу.

У цьому випадку, мабуть, треба говорити про дію законів споживчого попиту (як про ще один доказ роботи маркетингу в політиці), а саме законів соціального табу та ефекту приєднання до більшості. Згідно з цим законом деякі люди не купуватимуть і не споживатимуть певні товари тому, що інші не купують і не споживають їх. Соціальне табу тією мірою, в якій воно впливає на споживання, у деякому розумінні є ефектом приєднання до більшості, тільки навпаки. Отже, навіть якщо товар має функціональну корисність, на нього може не бути попиту внаслідок соціального табу на нього [15, с. 72].

Висновки. Методи політичного аналізу і прогнозування останнім часом набувають прикладного характеру і починають активно застосовуватись у забезпеченні маркетингових технологій політичного спрямування. Поєднання методологічного арсеналу політичного аналізу і прогнозування з можливостями політичного маркетингу дозволить сформувати єдиний простір комунікації теоретиків і політиків-практиків, виробити систему спільних засобів розуміння і реформування існуючої політичної реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пилипенко А. А. Методические основы использования политических технологий в избирательных кампаниях [Електронний ресурс] / А. А. Пилипенко. – Режим доступу: <http://sevntu.com.ua/jspui/bitstream/123456789/245/1/politologiya.84.2007.133-142.pdf>.
2. Ващенко К. О. Теоретико-методологічний інструментарій і засоби забезпечення політичного аналізу і прогнозування в сучасній Україні : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.01 / К. О. Ващенко. – К., 2009. – 39 с.
3. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К. : Генеза, 2006. – 123 с.
4. Холодилин М. С. Проблемы становления политико-избирательного маркетинга в России: региональный аспект : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 / М. С. Холодилин. – Уфа, 2007. – 23 с.
5. Золотухін Е. В. Політичний маркетинг в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Е. В. Золотухін. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.
6. Горбачик А. Методичні особливості соціологічних опитувань стосовно зовнішньої політики / А. Горбачик // Екон. часопис XXI. – 2008. – № 5–6. – С. 40–47.
7. Мамонов М. В. Информационная политика и изменение общественного мнения / М. В. Мамонов // Полис. – 2011. – № 5. – С. 23–28.
8. Гришин К. В. Социально-психологические факторы электорального населения / Е. В. Гришин. – Киров : КФ, СПбГУП, 2009. – 321 с.

9. Дегтярев А. А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления деятельности / А. А. Дегтярев // Полис. – 2004. – № 1. – С. 156–162.
10. Ахременко А. С. Политический анализ и прогнозирование / А. С. Ахременко. – М. : ГАРДАРИКИ, 2006. – 123 с.
11. Соловьев А. И. Политология. Политическая теория. Политические технологии : учеб. для студ. вузов / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 635 с.
12. Ильясов Ф. Н. Политический маркетинг. Искусство и наука побеждать на выборах [Электронный ресурс] / Ф. Н. Ильясов. – М. : ИМА-пресс, 2000. – 200 с. – Режим доступа: <http://www.psi-test.ru/pub/pm/oglavlenie.html>.
13. Гоулд Ф. Стратегическое планирование избирательной кампании / Ф. Гоулд // Полис. – 1993. – № 4. – С. 136–142.
14. Лисовский С. Ф. Избирательные технологии. История, теория, практика / С. Ф. Лисовский, В. А. Евстафьев. – М., 2000. – 135 с.
15. Селиверстова Ю. Имидж политического лидера: создание, внедрение, актуализация / Ю. Селиверстова // Власть. – 2011. – № 1. – С. 72–77.

МЕТОДЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ПРОГНОЗИРОВАНИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОМ МАРКЕТИНГЕ

Мастерук Д. А.

Проанализированы возможности и перспективы применения в политическом маркетинге методологического инструментария политического анализа и прогнозирования. Особое внимание уделено проблеме результативного обеспечения избирательной кампании.

Ключевые слова: политический анализ, политическое прогнозирование, политический маркетинг, избирательные технологии, избирательная кампания.

METHODS OF POLITICAL ANALYSIS AND PROGNOSTICATION ARE IN THE POLITICAL MARKETING

Mastyeruk D. A.

Analyzed the possibilities and prospects of application in political marketing methodological tools of policy analysis and forecasting. Special attention has been given to efficiently ensure the electoral campaign.

Key words: political analysis, political prognostication, voting technology, electoral campaign.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.343–058.13(477)

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПОНЯТІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Базуючись на аналізі понять синергетики, визначено таку їх систему, яка містить і методологічний, і аналітично-дослідницький потенціал. Увагу акцентовано на онтологічних і гносеологічних можливостях синергетичної системи понять як реального інструментарію дослідження проблем середнього класу. Цю особливу соціальну спільноту запропоновано аналізувати шляхом використання в органічній єдності можливостей як усієї мережі понять, так і окремо кожного із них. Виходячи із змісту синергетичних понять, обґрунтовано шляхи і напрями їх використання при дослідженні проблем середнього класу в умовах суспільного розвитку сучасної України та становлення в ній інформаційного суспільства.

Ключові слова: *середній клас, синергетика, синергетичний інструментарій, бифуркація, аттрактор, фрактал, самоорганізація, нелінійне середовище, емерджентний ефект.*

Актуальність проблеми. Проблеми сучасного середнього класу породжені його складною соціальною структурою і специфічним характером його суспільних відносин. Середній клас, по-перше, є надзвичайно строкатим соціальним явищем з точки зору його участі в суспільному поділі праці. По-друге, реалізація його суспільного призначення відбувається в умовах нелінійного, значною мірою непередбачуваного розвитку суспільства. По-третє, середній клас усе більше виконує функцію забезпечення рівноважного стану суспільства і відіграє роль такої спільноти, що визначає спосіб життя основної маси населення. Зазначені обставини потребують міжпредметного характеру досліджень його проблем. Науково-дослідницькою базою такого аналізу виступає синергетична парадигма. Її використання базується на певній системі наукових уявлень і понять, які стосовно середнього класу з його специфічними соціальними характеристиками виступають як самостійний інструментарій дослідження. Опанування цим інструментарієм є передумовою, з одного боку, вияву специфіки середнього класу і його ролі в сучасних умовах, а з другого – нового методологічного і предметного підходу до аналізу його проблем.

Зважаючи на актуальність і стан розроблення проблеми, **метою** статті є вияв системи понять синергетичного характеру, які стосовно проблем се-

реднього класу виступають як методологічний і дослідницький інструмент такого аналізу, що відкриває новий простір для їх розуміння та визначення шляхів вирішення.

Аналіз останніх джерел і публікацій, що має відношення до теми статті, свідчить про ґрунтовне і всебічне розроблення фундаментальних понять синергетики, які одночасно містять у собі значний аналітичний потенціал [2; 12; 15]. Усталеною є система понять як певна їх мережа, що дозволяє підходити із синергетичної точки зору до будь-якої сфери суспільного життя [5]. Існує значний масив праць стосовно середнього класу, в яких розглянуті такі проблеми, що можуть стати відправною точкою для узагальнень синергетичного характеру [4; 6; 9–11; 14; 16]. Поряд з цим практично відсутні дослідження засобами синергетики проблем середнього класу як особливого соціального явища, що значною мірою пояснюється відокремленим, епізодичним використанням понять і категорій синергетики стосовно як сфери функціонування середнього класу, так і його самого.

Виклад основного матеріалу. Визначення сутнісних ознак середнього класу, яку б мету воно не передбачало, доцільно здійснювати з позицій суспільства, в якому він найбільш повно виявляє себе, тобто з позицій громадянського суспільства.

Виходячи з класичного аналізу громадянського суспільства, що здійснений Гегелем у його відомій праці «Філософія права», середній клас як феномен громадянського суспільства має включати такі атрибутивні ознаки [3, с. 233]:

- опосередкування потреб і задоволення потреб одиначної особистості шляхом як безпосередньої праці, так і праці для задоволення потреб усіх останніх, тобто через суспільний поділ праці;
- захист власності шляхом правосуддя, існування свободи як всезагального принципу;
- увага до особливого інтересу члена суспільства як інтересу загального, аби цим запобігти випадковостям і безпорадності в захисті особливих інтересів.

Різноманіття існуючих визначень середнього класу фактично зумовлене тим, що в них за основу береться одна із зазначених ознак з позицій певного структурного різновиду цього класу [4; 7, с. 242; 8, с. 38–39; 14, с. 120]. Як узагальнююче визначення середнього класу, що сутнісно об'єднує всі його різновиди, доцільно розглядати цей клас як таку спільноту людей, діяльність і доходи котрих базуються на особистій праці, а також на власності як у матеріальній формі, так і у формі досягнень інтелекту та креативних якостей особистості, а дохід є адекватним мірі участі в суспільному поділі праці.

Твердження, які особливо часто зустрічаються в публіцистичних джерелах, про відсутність середнього класу в Україні насправді свідчать про те, що

мається на увазі не повна його реальна відсутність, а лише недостатній вияв його в суспільному житті. Але недостатній стосовно чого? На наш погляд, стосовно того, що, по-перше, середній клас із «класу в собі» ще не перетворився на «клас для себе» і поки що не здатен повністю реалізувати свій економічний, соціальний і політичний потенціали, тобто стати суб'єктом, активним учасником суспільного процесу; по-друге, стосовно його ключової ролі в забезпеченні соціально-економічної та політичної стабільності. Усі інші критерії і підходи при всій їх актуальності мають вторинний характер.

22 листопада 2010 р. в Києві розгорівся так званий Податковий майдан, що виник на засадах невдоволення малого бізнесу новим Податковим кодексом. Влада вимушена була піти на поступки, Кодекс оперативно оновлено і прийнято Верховною Радою. Унаслідок протесту дрібні підприємці відстояли право на виплату «єдиного податку», домоглися відмови від установлення касових апаратів при рівні виручки до 500 тис. грн. на рік. Одночасно значно знижено контролюючі повноваження податкових органів. На наш погляд, знаковими для історії середнього класу в Україні є не зазначені поступки, хоча для реально діючих підприємців вони мають першочергове значення, а те, що найбільш діяльнісна й активна частина середнього класу започаткувала те, що середній клас існує не тільки як об'єкт, а й як суб'єкт великої політики і значних суспільних зрушень. Розпочався процес становлення принципово нового характеру спілкування і взаємодії середнього класу і влади. Кінцевим наслідком цього процесу, попри всі суперечності, відхилення та інші негаразди, є перетворення середнього класу на стабілізуючу силу суспільства і гаранта суспільної злагоди.

Стратифікаційні тенденції, що існують у надрах самого середнього класу, надають зазначеному процесу особливої значущості. Порядки стратифікаційного характеру, які зумовлюють процеси внутрішньої стратифікації середнього класу, включають декілька позицій [6, с. 78–82]. По-перше, спрощується і стає домінуючим економічний стратифікаційний порядок при досить суттєвому зменшенні компенсаторних функцій інших критеріїв соціальної диференціації. По-друге, відбувається зростання ступенів свободи, яке перетворилося на постійно діючу тенденцію. По-третє, набуває самостійного значення формування знань щодо процесів, які відбуваються в межах соціальних спільнот, оскільки виникли і діють різноманітні чинники емерджентних елементів соціальної структури. По-четверте, набуває розвитку соціальна «кристалізація», тобто формування сталої міри узгодженості статусних, стратифікаційних характеристик щодо належності до певної соціальної спільноти. По-п'яте, втратили жорсткість соціальні структури; крім того, виникли і справляють свій вплив такі інституціональні механізми, що блокують повернення до попереднього стану.

Існуюча в Україні надмірно жорстко детермінована система регулятивного впливу на стан суспільних відносин втрачає стосовно середнього класу свої адаптивні властивості. Перехід такої системи від одного витка спіралі розвитку до іншого неминуче набуває нелінійного характеру і може стати зрозумілим при синергетичному підході до нього.

Синергетика – це теорія самоорганізації в умовах нелінійності перехідних процесів та еволюціонуючих систем. Феномен нелінійності полягає в такому [5, с. 50–51]. По-перше, нелінійність характеризується наявністю принципу «розростання малого», або «підсилення флуктуації», тобто можливістю перетворення малої відмінності у макроскопічну за своїми наслідками. По-друге, нелінійні відкриті системи мають пороги чутливості, нижче яких усе зменшується і стирається, а вище, навпаки, багаторазово зростає. Причому рівень зростання є непередбачуваним. По-третє, нелінійність породжує дискретність шляхів еволюції, тобто в даному нелінійному середовищі в межах певних порогів можливим є не будь-який шлях еволюції, а лише певний спектр шляхів. По-четверте, нелінійність означає можливість несподіваних змін у протіканні процесів. Отже, нелінійність перетворює існуючі прогнози екстраполятивного характеру на принципово недостатні і ненадійні, оскільки подальший розвиток здійснюється через випадковість, а сама випадковість за своєю природою не може повторитися.

Експліцитність (упорядкування) пізнавальних аспектів при використанні поняття нелінійності характеризується виявом багатоваріантності та альтернативності шляхів еволюції, обґрунтуванням принципів вибору з існуючих альтернатив, дослідженням і виявом темпів еволюції у певному середовищі, розглядом і обґрунтуванням незворотності еволюції [2, с. 145; 5, с. 50–51].

Синергетика виходить із того, що нелінійність за визначенням передбачає існування невизначеності в процесі розвитку, а також властивість творити і руйнувати одночасно. При цьому з позицій середнього класу принципове значення має врахування впливу на його існування і розвиток адіабатичних інваріантів. Ці варіанти не є інваріантами в класичному розумінні, тобто такими елементами, які при перетворенні якоїсь системи у своїй сутності зберігаються незмінними. Подібних інваріантів у соціальному житті, мабуть, просто не існує. Адіабатичні інваріанти в соціальному житті середнього класу відрізняються тим, що його характеристики змінюються значно повільніше, ніж ті явища, що визначають фазовий стан тієї соціальної системи, в яку цей клас включено.

Таким чином, специфіка синергетичного мислення і дослідження має такий характер, що вони постають перед проблемою створення своєї дисциплінарної онтології і гносеології. Що стосується середнього класу, то синергетичні аспекти його досліджень включають дослідницьке поле з декількома

основоположними складовими. Першою із них виступають світоглядні проблеми, які пов'язані з включенням до інструментарію методологічного характеру нових уявлень. Друга складова охоплює виявлення і аналіз нового розуміння пізнавальних підходів і норм, що необхідні для освоєння складних систем саморозвиваючого характеру. Третя складова включає осмислення онтологічних категоріальних структур самоорганізації і саморозвитку [12, с. 102].

Одним із основоположних понять синергетики світоглядного характеру є хаос як внутрішня властивість нелінійної динамічної системи, що виникає й існує майже завжди і всюди, але з різним ступенем розвиненості. Своєрідність хаосу зумовлена тим, що він є сукупністю рухів часток певного середовища, які не можуть бути наперед передбаченими. У зв'язку з різною розвиненістю хаосу в різних його точках може здатися, що він є явищем маргінальним, а не сутністю, але це видимість. Оскільки хаос виступає формою переходу від буття до становлення, то він є фундаментальним поняттям [1, с. 32–33].

З концепцією хаосу пов'язані складні етичні проблеми середнього класу. Хаос означає, що кожна подія – наслідок випадку і не може бути причиною наступної події, оскільки вона також випадкова. Із цього випливають принаймні такі висновки: по-перше, поведінка людини в момент хаосу повністю залежить від множини умов, які неможливо врахувати, зокрема від вольового настрою, цінностей, прагнення тощо. Іншими словами, у людини є право вибору і повна свобода волі. По-друге, передбачити, як вплине даний вчинок людини на наступні події, особливо віддалені, теж неможливо, оскільки і вони випадкові. Тому поняття відповідальності за поступки до певної міри втрачає сенс. При такому підході концепція повного хаосу стосовно середнього класу так само аморальна, як і концепція повного детермінізму.

Середній клас у силу незначної соціальної впливовості кожного окремого його представника зацікавлений у подоланні хаосу і впорядкованості на рівні суспільства всіх типів соціальних відносин. Але в той же час він не сприймає зовнішнього тиску чи навіть найменшого втручання у свої справи. Суперечність, яка виникає при цьому стосовно вимоги до подолання хаосу, вирішується в процесі самоорганізації.

Самоорганізація є самостійним об'єктом синергетичного підходу до явищ і охоплює такі складні саморегульовані системи, що мають певну рівневу організацію, включають у свій склад підсистеми із стохастичною (ймовірнісною) взаємодією елементів, а також мають регулюючий блок з передаванням впливу від нього до підсистем і такими зворотними зв'язками, які забезпечують відтворюваність системи як єдиного цілого [12, с. 100]. Виникнення таких систем і становить зміст синергетичного аспекту процесу самоорганізації.

Синергетичний аспект самоорганізації породжений тим, що її еволюція пов'язана із зміною типу саморегуляції і появою в міру розвитку нових рівнів диференціації всієї системи. При цьому кожен новий рівень справляє зворотний вплив на вже сформовану систему і вона функціонує вже як нове ціле [12, с. 101]. Що стосується середнього класу, то поява нових рівнів організації і перехід до нового типу гомеостазису (пристосування) відбуваються через стан долання динамічного хаосу. Але при цьому в кожній із точок системи виникає спектр потенційно можливих самостійних напрямів розвитку.

Самоврядні системи, особливо ті, що стосуються середнього класу, знаходяться у своєму розвитку під впливом малих флуктуацій (випадкових відхилень). Це неминуче веде до виникнення ентропійних відхилень, їх «накопичення» і зведення на цій основі відносин, цінностей, форм життєдіяльності до такого рівня, який істотно відрізняється від еталонного.

Значущість поняття ентропії полягає в тому, що воно відбиває процес втрати системою суттєвих якостей і дозволяє досліджувати проблему її деградації. Поряд із цим сутичку соціальної ентропії із соціально-конструктивною дією можна розглядати як джерело активності.

Стосовно середнього класу подібна ситуація може стимулювати новий підхід до діяльності і дати імпульс до виявлення її невикористаних ресурсів. Однак при цьому існує грань, перехід за яку веде до того, що зростання дезорганізації ентропійного характеру відбувається швидше й у більших масштабах, ніж це допускають можливості саморозвитку. Подальше зростання ентропії для представників середнього класу може набути в подібному випадку безповоротного характеру. Виникає ситуація, при якій вони можуть зберегти себе лише найбільшим напруженням сил і за умови виходу на новий виток реалізації своїх здібностей і можливостей. При цьому необхідно обновили не тільки умови діяльності, а й також її засоби, цілі, ідеали та потреби. Пасивне пристосування до ситуації, що склалася, у подібних випадках означає завершення шляху до катастрофи.

Ентропія завжди існує і виявляє себе в межах певної системи, причому система є великою, з точки зору спостерігача, можливості якого вона перевищує в якому-небудь аспекті, важливому для досягнення його мети. Система соціальних відносин середнього класу є великою системою, оскільки вона включає такі сторони, рівень реалізації яких зовнішнім спостерігачем не може бути оцінений. У зв'язку з цим у ній повинен існувати і певний рівень невизначеності, тобто прийнятне співвідношення між негентропією та ентропією. При цьому принципово важливими є дві проблеми. По-перше, наскільки істотні соціальні аспекти в системі охоплює невизначеність; по-друге, якою має бути кількісна міра цієї невизначеності, аби це не загрожувало інтересам ні суспільства, ні самого середнього класу.

Головною ланкою системи, що еволюціонує, є фрактал (від лат. *fractus* – дрібний, ламаний), тобто будь-яка частина еволюціонуючої системи, що подібна і системі як цілості, і будь-якій іншій її частці [2, с. 149–151]. При такому підході до фрактала він характеризує еволюціонуючу і відносно стійку систему, її суттєві риси і той кінцевий стійкий стан, поза межами якого певне явище не існує. З позицій синергетики він має такі якості: а) фрактал є мережевим утворенням, що існує серед собі подібних об'єктів та явищ і пов'язаний із ними; б) фрактал самоподібний і в різних масштабах повторює сам себе; в) крайнім станом фрактала є усталені процеси і практично незмінні речі; г) фрактал за своєю природою є монадним явищем, тобто він одночасно одиничний, самодостатній, самоподібний і суб'єкт-об'єктний.

Стосовно середнього класу фрактал, тобто будь-яка його структурна одиниця, аж до окремої особистості включно, є носієм породжуючої креативної і спадкової структури та відповідно з цим акумулює величезну потенційну енергію, а також гігантську інформацію. Інформація включає можливість описати траєкторії та шляхи розвитку всього класу явищ від початку до кінця, енергія дає можливість зародку фрактала перетворитися на систему, що розвивається, і трансформуватися із потенціального стану в актуальний [2, с. 151].

Реалізація цієї енергії відбувається в процесі діяльнісних контактів членів спільнот. При цьому значення контактів найчастіше бачиться лише в тому, що вони є конкретною формою реалізації, а також «підсилювачем» тих можливостей, якими володіє особистість, а із синергетичної точки зору – фрактал. Значення ж контактів не обмежуються тим, що вони повторюють, підсилюють або трансформують певні якості особистості або інших структурних одиниць. Їм притаманні такі властивості, які не можна звести до їх простого підсумку. Виникнення і розвиток об'єднаних зусиль і співробітництво ведуть до змін загального рівня діяльності, а в багатьох випадках обумовлюють можливість досягнення цілей діяльності взагалі.

Відповідно до цього одним із фундаментальних принципів синергетичного підходу до діяльності будь-якої спільноти, у тому числі середнього класу, є принцип емерджентності, сутність якого полягає в тому, що сукупна ефективність діяльнісного співтовариства людей перевищує ефективність суми індивідуальних досягнень учасників цього співтовариства або окремих його ланок. Оскільки це так, то ефективність системи визначається кількістю і якістю зв'язків, до яких включений кожний учасник системи. З цього випливає один фундаментальний висновок: якщо дотримуються умов індивідуальної ефективності, то сукупна ефективність системи зростає швидше, ніж кількість її учасників. Як свідчать соціологічні дослідження, представники всіх фахових і економічних різновидів середнього класу відчують значення сукупної ефективності, хоча і розглядають її з позицій кінцевого впли-

ву на їхні особисті доходи, що є цілком природнім [11, с. 187–453]. Особливо переконливою в цьому відношенні є традиція участі дрібних і середніх фермерів розвинених країн щонайменше у двох кооперативах – збутовому та кредитному.

Однак можлива ситуація, коли деякі із зв'язків з точки зору «внеску» в сукупну ефективність виявляться нульовою або навіть від'ємною величиною. Тоді і сукупна ефективність може виявитися навіть не пропорційною числу зв'язків, а значно меншою. Це означає, що принцип емерджентності для представників середнього класу може бути реалізований лише в тому разі, коли кожний зв'язок буде, по-перше, гармонійним відносно інших зв'язків; по-друге, надасть можливість у межах даної системи кооперативної спрямованості повністю реалізувати потенціал її учасників.

Переходячи від розгляду світоглядних аспектів синергетичного інструментарію дослідження проблем середнього класу до пізнавальних, слід особливо відзначити два моменти стосовно підходу до них. По-перше, відбувся суттєвий перегляд причин розвитку: завдяки нестійкості причиною може стати випадок. Причому в синергетиці випадок виступає як наслідок принципової неможливості врахувати всі малі впливи. Отож, сама нестійкість є внутрішньою властивістю системи, а не наслідком зовнішніх збурень. По-друге, незворотність процесів у часі неминуче породжує стосовно досліджуваного процесу розвитку існування «стріли часу» з певною її спрямованістю [15, с. 58–60].

Реальним виявом «стріли часу» з позицій синергетики є атрактори.

Поняття «атрактор» (лат. *attrahere* – притягувати) є близьким до поняття мети, але суттєво відрізняється від неї. Він відповідає на питання про спрямованість поведінки відкритої нелінійної системи, наявність кінцевого стану, що завершує певний етап еволюції системи. Синергетика підходить до атрактора як до такого стійкого стану системи, який нібито притягує до себе всю множину можливих «траєкторій» розвитку системи, хоча вони і визначаються різними початковими умовами. Атрактору, таким чином, уподібнюються всі стани розвитку системи незалежно від того, якими шляхами йде еволюція [5, с. 93–94].

На наш погляд, поняття «атрактор» при розгляді змін у становищі середнього класу відіграє з гносеологічної точки зору ключову роль. Дослідники середнього класу підкреслюють надзвичайну соціальну строкатість як його атрибутивну ознаку [13, с. 48]. За таких обставин неминуче виникає питання про існування такого атрактора, що «притягує» у відповідності з їх класовою природою всі різновиди представників середнього класу. Як впливає із наведених нами ознак середнього класу в громадянському суспільстві, частка середнього класу вирішальною мірою залежить від його взаємин із державою на засадах прямого і зворотного зв'язку. Середній клас України має виконати

специфічну функцію стабілізації і забезпечення соціальної ефективності суспільних відносин, але для цього держава, у свою чергу, повинна забезпечувати своїми засобами розв'язання його проблем: економічну і соціальну повагу до його праці, радикальне реформування законодавства з метою захисту його інтересів, реально забезпечувати співпрацю середнього класу з державою з метою подолання неприпустимого розриву між багатими і бідними [13, с. 52–53; 17, с. 314–315]. Логіка необхідності розв'язання розглянутих проблем приводить до висновку про те, що інтегративним атрактором стосовно середнього класу є відносини влади і середнього класу. Бажає цього влади або ні, чи усвідомлює це повністю сам середній клас, але оскільки йдеться про атрактор, рух цих відносин відбуватиметься в цьому напрямку. Їх стан є реальною оцінкою досягнень середнього класу як єдиного цілого.

Становлення будь-якої системи пов'язане мовою синергетики з поняттям біфуркації, а вона, у свою чергу, базується на стрибкоподібній зміні якостей цієї системи. Такий підхід набуває завершеного вигляду, коли уявлення про кризове становище зведено в одну точку – точку біфуркації.

Точка біфуркації – це точка розгалуження при перериві поступовості шляхів еволюції відкритої нелінійної системи. Це означає, що саму нелінійну систему можна визначити як таку, в якій приховані можливі біфуркації. При цьому слід розрізняти біфуркації, які виникають унаслідок змін зовнішнього середовища процесу, і ті, що породжені внутрішнім, іманентним розвитком самих процесів [5, с. 94]. У розгорнутому вигляді, як потенційне поле шляхів розвитку систем, що самоорганізуються, образом біфуркації є дерево цілей. Проходження точки розгалуження, тобто зроблений «вибір», закриває інші, альтернативні шляхи і відкриває нові перспективи. Проте вибір не означає, що інші шляхи автоматично перекриваються і не здійснюються спроби йти саме ними. Іншими словами, недостатньо здійснити вибір, необхідно ще реалізувати його життєздатність. Тому може відбутися спроба повороту до «застарілих» соціальних критеріїв. Але це шлях в нікуди. Глухий кут у соціальному розвитку полягає в тому, що розвиток пішов нежиттєздатним шляхом, тобто без орієнтації на життєздатний атрактор, і «заглушив» шлях, що прямував до нього.

Зі вступленням людства в нову еру – еру ноосфери соціальна форма руху матерії набуває нової якості, а життєдіяльність соціуму все більше регулюється законами інформації. Однак інформація – це не просто відбите розмаїття, але таке, яке її одержувач перетворює відповідно до своєї внутрішньої культурної і діяльнісної організації. Отже, інформація є виразом змісту, одержаного від зовнішнього світу в процесі перетворення його людиною.

Загальною властивістю інформації, завдяки якій вона стала загальнонауковим поняттям, є її функція збільшення впорядкованості (детермінації). Ця

функція поширюється і на процеси, що протікають у надрах середнього класу. К. Шеннон, який увів поняття кількості інформації як єдиної універсальної міри впорядкованості всіх систем, визначає інформацію як зменшення невизначеності в процесі взаємодії учасників інформації. При цьому мається на увазі як невизначеність знань про об'єкт, так і невизначеність самого об'єкта.

Кількісно зазначену взаємодію описує закон необхідної розмаїтості, сформульований У. Р. Ешбі. Сутність його полягає в тому, що інформація не може передаватися у більшій кількості, ніж дозволяє кількість розмаїтості. З позицій цього закону перша вимога до інформаційного захисту середнього класу – це вимога розмаїття як у суб'єкт-об'єктних відносинах, так і в можливостях інформаційного забезпечення.

Однією з особливостей інформаційного суспільства, в якому функціонує сучасний середній клас, є виникнення таких засобів інформації, що надають кожному з членів суспільства можливість знати про кожного із них усі факти, що характеризують його як особистість, члена суспільства і ділового партнера. Це радикальним чином впливає на реалізацію основних прав особистості в суспільстві. Така ситуація пояснюється тим, що нових джерел набуває становлення довіри до людини. В інформаційному суспільстві минуле кожної особистості слідує за нею і є доступним для всіх. Виникаюча інтерактивна система репутацій, функціонування якої здійснюється за допомогою комп'ютерів і за законами синергетики, надає суб'єктивному явищу – репутації – характеру об'єктивно існуючого простору спілкування, нехтувати яким не може ніхто [10, с. 17]. Ця тенденція набуває особливої значущості стосовно середнього класу, який діяльнісно і значною мірою інформаційно складається із представників відокремлених і різноманітно стратифікованих соціальних спільнот.

Таким чином, по-перше, синергетичний понятійний інструментарій дослідження середнього класу включає таку систему понять, що є тотожними з реальністю (нелінійність середовища, динамічний хаос, самоорганізація, фрактали, аттрактори, біфуркації, кооперативний (емерджентний) ефект). За їх допомогою створюється цілісне уявлення про системно-структурні характеристики еволюціонуючих систем в умовах нелінійності. По-друге, до принципів використання цього інструментарію слід віднести погляд на буття як на холистично визначену еволюціонуючу систему, урахування того, що система відкрита для обміну з навколишнім середовищем енергією, інформацією, речовиною, матеріальними чинниками, нарешті, те, що система еволюціонує до більш стійкого стану.

Висновки. Синергетичний понятійний інструментарій дослідження середнього класу виступає як дослідницька мережа таких понять, що охоплюють стосовно нього всі основні сфери його буття, а також динаміку розвитку та його значущість для суспільства. Змістовний аспект цих понять може бути

опанований лише в їх єдності, використання ж цього змісту стосовно аналізу особливостей середнього класу нелінійного характеру виступає як процес, що підкорений світоглядним, гносеологічним і нормативним вимогам синергетики. Проблеми середнього класу, що потребують синергетичного аналізу, можуть бути «охоплені» і проаналізовані лише за допомогою всієї мережі його аналітично-понятійного інструментарію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буданов В. Г. Методология синергетики в науке и образовании / В. Г. Буданов. – Изд 2-е, испр. – М. : Ин-т философии РАН : Изд-во ЛКИ, 2007. – 232 с.
2. Войцехович В. Э. Синергетическая концепция фракталов (социальные и философские основания) / В. Э. Войцехович // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности / сост. и отв. ред. О. Н. Астафьева. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – С. 141–156.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц. – М. : Мысль, 1976. – 524 с. – (Философское наследие).
4. Горбань О. В. Роль інтелігенції у формуванні духовних основ середнього класу пострадянського суспільства [Електронний ресурс] / О. В. Горбань // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2011. – № 5. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/gileya/2011_48/gileya48/f14.
5. Князева Е. Н. Основания синергетики / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – Изд. 3-е, доп. – М. : Кн. дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 256 с. – (Синергетика от прошлого к будущему).
6. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Н. В. Коваліско. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – 240 с.
7. Ковтуненко В. О. Реалії становлення «нового» середнього класу в Україні / В. О. Ковтуненко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 8 (110). – С. 241–246.
8. Лепехин В. А. Стратификация в современной России и новый средний класс / В. А. Лепехин // Обществ. науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 30–41.
9. Патракова А. Структурні складові відчуття місця в соціальній ієрархії / А. Патракова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 119–135.
10. Рейнгольд Г. Умная толпа: новая социальная революция / Г. Рейнгольд ; пер с англ. А. Гарькавого. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 416 с.
11. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.
12. Степин В. С. О философских основаниях синергетики / В. С. Степин // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – С. 97–102.
13. Телькінена Т. Е. Стабільний середній клас – стабільна держава: історичні, соціальні, правові аспекти / Т. Е. Телькінена // Право і суспільство. – 2010. – № 6. – С. 47–54.
14. Фірсова С. Г. Проблеми становлення середнього класу в Україні / С. Г. Фірсова // Вісн. Київ. Нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. економіка. – 2006. – № 4. – С. 127–132.
15. Чернавский Д. С. О методологических аспектах синергетики / Д. С. Чернавский // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – Прогресс-Традиция, 2002. – С. 50–66.

16. Штомпка П. Понятие социальной структуры: попытка обобщения / П. Штомпка // Социол. исслед. – 2001. – № 9. – С. 3–13.
17. Шульгін Ю. Середній клас як соціальна основа демократичних перетворень в Україні / Ю. Шульгін // Сучасна українська політика. Політика і політологи про неї. – К. : Укр. центр політ. менеджменту, 2009. – Вип. 16. – С. 308–315.

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОНЯТИЙНЫЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ СРЕДНЕГО КЛАССА

Осипова Н. Ф.

На основе анализа понятий синергетики определена такая система этих понятий, которая содержит и методологический, и аналитико-исследовательский потенциал. Акцентировано внимание на аналитических и гносеологических возможностях синергетической системы понятий как реального инструментария исследования проблем среднего класса. Эту специфическую социальную общность предложено исследовать путем использования в органическом единстве аналитических возможностей как всей сети понятий, так и отдельно каждого из них. Исходя из содержания синергетических понятий, обоснованы основные пути и направления их использования при исследовании проблем среднего класса в условиях общественного развития современной Украины и становления в ней информационного общества.

Ключевые слова: *средний класс, синергетика, синергетический инструментарий, бифуркация, аттрактор, фрактал, самоорганизация, нелинейная среда, эмерджентный эффект.*

THE SYNERGISTIC RESEARCH TOOLS OF PROBLEMS OF THE MIDDLE CLASS

Osyova N. P.

On the basis of analysis of concepts of synergy is defined such a system of concepts, which contains both a methodological and analytical and research capacity. Focuses on the analysis of potential synergies and epistemological paradigm as a real tool of research problems of the middle class. The study of this particular social community are encouraged to use by the organic unity of the analytical capacity of the network of concepts as well as separately for each. The article explains the basis of the content of the concepts of synergy, the main routes and directions for their use in the study of problems of the middle class in terms of social development of Ukraine and the emergence of the information society in it.

Key words: *middle class, synergy, synergy tools, bifurcation, an attractor, fractal, self-organization, nonlinear environ, medium, an emergent effect.*

УДК 316.614:351.74

В. Л. Погрібна, доктор соціологічних наук, професор

ПРОФЕСІЙНА МОТИВАЦІЯ ЮРИСТА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ ВИМІРИ

Показано, що визначення сутності, типів та механізмів формування професійної мотивації юристів, чинників, що впливають на неї, має важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення. Представлено результати аналізу даних соціологічного дослідження думок студентів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» щодо причин вибору ними професії юриста, чинників, що впливають на нього, усталеності цього вибору, а також установок на майбутню професійну діяльність і кар'єру юриста.

Ключові слова: професійна мотивація, професійний вибір, чинники професійної мотивації юриста, спрямованість професійної мотивації юриста.

Актуальність проблеми. На ефективність правничої діяльності впливає багато організаційних і соціально-психологічних чинників. Серед останніх виділяють два, що справляють стійкий і довготривалий вплив: по-перше, професійну мотивацію суб'єктів цієї діяльності; по-друге, наявність/відсутність у них системи здібностей до певної професії, більш того, наявність/відсутність протипоказань до неї. Цей чинник часто виявляється вже під час професійної діяльності, формує негативну мотивацію до неї, і людина, як правило, після ряду помилок змінює роботу. Особливо складною є ситуація, коли мотивація до діяльності сильна, а відсутність здібностей до неї особистості невідома. У такому разі людина прагнутиме досягти мети будь-якими засобами або хоча б імітувати її досягнення, що може призвести до грубих порушень законності, конфліктів з колегами, до хвороб, стресів, девіантної поведінки тощо. Тільки сполучення адекватної мотивації і наявності комплексу здібностей до неї може забезпечити професійний успіх. Тому визначення сутності, типів та механізмів формування професійної мотивації юристів, чинників, що впливають на неї, має важливе не тільки теоретичне, а й практичне значення, оскільки може суттєво вплинути на підвищення якості їх професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. *Мотив* (від лат. *movere* – приводити до руху, штовхати) має декілька змістовних значень. Він може розглядатися як:

1) спонукання до діяльності, пов'язані із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх та внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта та визначають її спрямованість;

2) предмет, що спонукає та визначає вибір спрямованості діяльності (матеріальний чи ідеальний), заради якого вона здійснюється;

3) усвідомлена причина, що лежить в основі вибору дій та вчинків особистості.

Аналізуючи зазначену проблему, слід розрізнити такі споріднені поняття, як професійна мотивація та мотивування.

Професійна мотивація – це спонукання, що викликає активність особистості та визначає її спрямованість щодо майбутньої професії.

Професійне мотивування – раціональне пояснення особистістю причин свого професійного вибору шляхом указування на соціально прийнятні для неї та її референтної групи обставини, що спонукали до цього вибору. Мотивування відрізняється від дійсних мотивів тим, що виступає формою усвідомлення цих мотивів. За допомогою професійного мотивування можна іноді виправдовувати свої дії та вчинки, приводячи їх у відповідність до нормативно заданих суспільством та своїх особистісних норм, а також свідомо використовувати їх для маскуванню дійсних мотивів вибору професії.

У процесі усвідомлення мотивів вибору професії виникають та формуються функції мотиву: спонукальна, спрямовуюча та регулююча.

Спонукальна функція полягає у тому, що мотиви викликають і обумовлюють активність особистості та її поведінку щодо оволодіння обраною професійною діяльністю. Її реалізація залежить передусім від сили мотивів.

Під впливом професійної мотивації відбуваються також вибір і здійснення певної лінії поведінки. Особистість прагне до досягнення конкретних цілей, вирішення певних завдань свого професійного життя, що характеризує спрямовуючу функцію мотивації, пов'язану з її усталеністю.

Сутність регулюючої функції полягає у тому, що поведінка та дії людини залежать від особливостей професійної мотивації мають або вузькоособистісний характер, або суспільно значущий. Регуляція полягає у тому, що визначальними в спонуканнях поведінки виступають або вузькоособистісні, або корпоративні (притаманні відповідному етосу), або загальносоціальні мотиви.

Протягом професійного життя може змінюватись і усталеність мотивації. При цьому іноді мотиви, які раніше спонукали діяльність, починають виявлятися лише за певних обставин, а не завжди, як це спостерігалось раніше. Можливі також випадки, коли мотив, який спонукав раніше декілька видів діяльності, виявляється в зміні сили як окремих мотивів, так і мотивації в цілому. Усе це є свідченням негативної динаміки мотивації.

Не виключаються зміни й у структурі мотивації, наприклад, низка з трьох основних мотивів вибору професії (упевненість у завтрашньому дні, бажання приносити користь людям, продовження професійної династії) в процесі професійної підготовки може скоротитися лише до одного.

Характеризуючи механізм формування професійної мотивації до правничої діяльності, слід зазначити, що процес виникнення і становлення профе-

сійних мотивів у цьому разі передбачає засвоєння соціального досвіду, осмислення власного індивідуального досвіду та сприятливе ставлення соціального оточення до даного виду діяльності. Зміцненню професійної мотивації та її розвитку і підвищенню усталеності сприяють багато чинників, серед яких важливе значення мають цілеспрямоване виховання і професійне навчання особистості.

Отже, вибір професії юриста являє собою складне соціальне явище, детерміноване певними чинниками. З одного боку, на нього впливають престиж і привабливість професії. Під престижем професії розуміють оцінювання суспільством соціальної позиції її представника, а під привабливістю – оцінювання працівником змісту професії для себе. Тому професія може бути привабливою, але непрестижною, і навпаки. Оцінювання престижу професії значною мірою визначається соціально ухваленими цінностями, а оцінювання привабливості – потребами та інтересами людей.

З другого боку, вибір юридичної професії може бути зумовлений досить прагматичними мотивами: доступністю професії, гідною заробітною платою, умовами праці, бажанням родичів.

Крім того, мотиви можуть відбивати спонукання соціального характеру. Працюючи за даною спеціальністю, людина вважає, що саме в такий спосіб здатна принести найбільшу користь суспільству. І такі громадські мотиви можуть зумовлювати не тільки вибір професії, а й характер вимогливості до себе в процесі майбутньої професійної діяльності.

Таким чином, у виборі професійної юридичної діяльності відбивається комплекс мотивів, до яких належать можлива перспектива (благополуччя своє та близьких), соціальне визнання, пов'язане з діяльністю (професія, що викликає до себе повагу), а також громадські мотиви.

Фахівці виділяють три основних типи професійної мотивації:

- цільову (адекватну і умовно адекватну) мотивацію;
- супутню (ситуативну) мотивацію;
- контрмотивацію [1, с. 129].

Формування того або іншого типу професійної мотивації відбувається під впливом різних чинників як зовнішнього (вплив референтних груп, засобів масової інформації, системи профорієнтаційної роботи), так і внутрішнього характеру (особистісні якості людини). При цьому слід особливо відзначити велику роль сімейного виховання у формуванні певного типу професійної мотивації. Під впливом сім'ї складається вихідна система ставлення до оточуючого світу, професії і до себе як до майбутнього фахівця. Крім того, велике значення мають переваги та плани батьків і так звані «сценарії виховання». Ці сценарії можуть сприяти формуванню, як правило, полярних типів мотивації – цільової та контрмотивації. Формування першого, найбільш привабливого,

типу відбувається в результаті використання класичних виховних стратегій, коли батьки м'яко і ненав'язливо спрямовують природні схильності і здібності дитини в русло їхньої максимальної реалізації шляхом сприяння з раннього віку формуванню професійних переваг і прогностичних професійних домагань.

Проте можна виділити і найбільш поширені батьківські плани, що негативно позначаються на майбутньому професійному житті.

1. Жорстка статева перевага – у разі попереднього настрою на дитину певної статі при появі дитини іншої спостерігається або виховання за типом протилежної статі, із жорстким нав'язуванням відповідних інтересів і професій, або падіння інтересу до виховання взагалі та ігнорування явних здібностей дитини.

2. Прагнення продовжити в дитині власну лінію розвитку – нав'язується професійний напрям, подібний до батьківського, нерідко протилежний істинним здібностям і схильностям.

3. Прагнення компенсації – батьки вважають, що дитина просто зобов'язана досягти того, що не вдалося батькам.

4. Реалізація сценарію «батьки вундеркінда» – дитину орієнтують на дуже високі досягнення в обстановці підвищеної відповідальності і перевтоми.

5. Прагнення до збереження батьківського пріоритету за будь-яку ціну – розвиток дитини умисно гальмується з тим, аби вона не перевищила рівня батьків, у тому числі у професійному відношенні [2, с. 101–102].

У більшості випадків результатом реалізації подібних сценаріїв є штучне обмеження кола майбутніх професійних занять, емоційна напруженість, зниження самооцінки, а у професійному аспекті – неадекватний вибір професійного шляху.

Необхідно також відзначити і вплив референтної групи на процес професійного самовизначення. Так, групова роль, часто закріплена в кличці або дитячому прізвиську, може багато в чому визначити майбутні професійні цілі людини, оскільки істотно впливає на становлення продуктивної «Я-концепції». При цьому одна й та сама групова роль у різному соціальному середовищі може оцінюватися як позитивна або негативна, що формує потребу або продовжити цю роль у майбутній професійній діяльності, або, навпаки, уникнути її, тобто певним чином мотивує до професійної діяльності.

Існує ще один аспект, що характеризує спрямованість професійної мотивації. Ідеться про мотивацію досягнення, тобто потребу людини домагатися успіху. Формування такої мотивації активно відбувається під час здобування професійної освіти і виявляється як прагнення реалізації і підвищення рівня власних можливостей. Особи з високим рівнем мотивації досягнення відрізняються такими рисами:

- наполегливістю в досягненні поставлених цілей;
- незадоволеністю досягнутих;

- схильністю сильно захоплюватися обраною справою;
- відчуттям радості від здобутих успіхів;
- незадоволеністю легким успіхом;
- відсутністю духу нездорової конкуренції;
- готовністю прийняти допомогу і надати її іншим.

Зазначені характеристики є орієнтиром для створення усталеної мотивації досягнення, необхідної для професійного формування майбутнього правника [3, с. 80–81].

Емпірична інформація щодо спрямованості та усталеності професійної мотивації студентів-юристів є дієвим інструментом підвищення ефективності навчального процесу, удосконалення виховної роботи, створення та утримання високого іміджу навчального закладу.

З метою оцінювання потенціалу Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» у формуванні і закріпленні адекватної мотивації студентів у професійному виборі, майбутній професійній діяльності, орієнтації їх на успішну кар'єру юриста у листопаді – грудні 2012 р. викладачами кафедри соціології та політології за пропорційною вибіркою було проведено опитування 478 студентів першого – четвертого курсів (I курс – 22,2 %, II курс – 16,7 %, III курс – 28,2 %, IV курс – 32,8 %) всіх денних факультетів Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», у тому числі 50,5 % юнаків і 49,5 % дівчат.

Виходячи з того, що професійна мотивація і механізм її формування є складними соціально-психологічними феноменами, на які впливає низка чинників, завдання дослідження були пов'язані з вивченням причин вибору професії юриста і чинників, що впливають на нього, усталеності цього вибору, а також установок на майбутню професійну діяльність і кар'єру юриста.

Чинником, який визначає *спрямованість професійної мотивації* студентів, є причини їх професійного вибору. Аналіз отриманих у ході опитування даних засвідчив, що майже половина (49,2 %) респондентів свій вибір зробили абсолютно свідомо, зазначивши, що давно мріяли навчатися саме в Академії. Ще 7,6 % студентів мали орієнтацію на професію юриста без прив'язування до конкретного навчального закладу, а практично для кожного п'ятого (18,5 %) провідним чинником при обранні майбутнього професійного шляху став високий імідж Академії. Отже, практично для 3/4 респондентів (75,3 %) мотивація може вважатися адекватною або умовно адекватною, що слід розцінювати вельми позитивно, бо, за даними більшості аналогічних досліджень, такі типи мотивації притаманні від 30 до 40 % студентам. Позитивним є також той факт, що ситуативний тип мотивації досить слабо представлений у відповідях. Так, вибір Академії був випадковим для 6,3 % респондентів, підкорилися вибору батьків або керувалися потребою продовження професійної династії по 5,9 % опитаних.

Для третини студентів (30,3 %) рішення отримати професію юриста пов'язане з бажанням зробити гарну професійну кар'єру, 16,7 % студентів вбачають в юридичній освіті можливість реалізувати власні здібності, а 14,8 % керувалися бажанням здобути таку професію, яка забезпечить стабільність у майбутньому, бо з дипломом юриста можна не боятися залишитися без роботи. Найбільшою мірою на професійну кар'єру орієнтовані студенти 10-го (47,6 %) і 7-го факультетів (46,2 %), а найменшою – студенти 5-го (7,0 %) і 2-го (8,4 %) факультетів. Звертає на себе увагу те, що розбіжність в орієнтації на можливість реалізувати власні здібності по факультетах є вельми суттєвою і складає більше 10 (!) разів: зорієнтовані на це 29,1 % студентів 1-го факультету і тільки 2,5 % 6-го. Це свідчить про необхідність активізації діяльності керівництва 6-го факультету, завідувачів і викладачів кафедр, які працюють на цьому факультеті, щодо вдосконалення роботи студентського наукового товариства, наукових гуртків, органів студентського самоврядування.

Важливим індикатором *усталеності професійної мотивації* є бажання/небажання після закінчення Академії працювати за спеціальністю. Відповіді респондентів на це питання дозволили зафіксувати досить високу усталеність професійної мотивації – 83,4 % опитаних свої подальші життєві плани пов'язують із отриманою в Академії спеціальністю. Серед решти студентів тільки трохи більше 2 % впевнено визначили, що юриспруденція в майбутньому їх не цікавить, а 14,5 % респондентів ще вагаються. Кожний четвертий з останніх (25,8 %) спрямовує свої інтереси в бік власного бізнесу, майже 17 % мріють про державну службу, а 12,4 % – про політичну кар'єру. Слід зазначити, що найбільшою мірою політична діяльність приваблює студентів 1-го і 3-го факультетів, власний бізнес – студентів 2-го, 4-го та 9-го факультетів, державна служба – 3-го факультету. До речі, з тих, хто після закінчення Академії планує працювати за спеціальністю, майже кожний десятий (9,1 %) розглядає роботу юристом як «трамплін» для політичної кар'єри.

Дослідження також виявило, що наукова діяльність не є привабливою для більшості студентів, тільки 2,2 % респондентів розглядають її для себе як професійну перспективу. Отже, організація діяльності студентського наукового товариства додатково потребує вивчення й аналізу.

Оцінюючи *роль Академії у закріпленні адекватної професійної мотивації студентів*, 65,8 % респондентів зазначили, що мають змогу у повному обсязі отримати знання, необхідні для майбутньої професійної діяльності, але тільки 32,8 % вважають, що такою же повноцінною є можливість здобуття необхідної кількості практичних навичок. Це свідчить про важливість посилення практичної складової навчально-виховного процесу, що забезпечить підвищення рівня об'єктивної та суб'єктивної готовності випускників до професійної діяльності і, як наслідок, усталення їх професійної мотивації.

Майже половина опитаних студентів (49,1 %) вважають, що навчання в Академії повною мірою допомагає остаточно визначитися зі своїм професійним вибором, і ще 42,6 % – психологічно підготуватися до самостійного професійного життя. Тому висновок 2/3 (67,5 %) респондентів про те, що навчання в Академії підтвердило правильність їх вибору, виглядає цілком обґрунтованим. Проте, на жаль, майже кожний десятий (9,8 %) зазначив, що навчання внесло сумніви в правильність професійного вибору, і ще 3 % взагалі відчули розчарування в обраній професії. Отже, незважаючи на те що в цілому ситуація може бути оцінена як сприятлива, потенціал її поліпшення досить суттєвий.

Висновки. Проведене дослідження дозволило:

- виявити структуру і ступінь усталеності мотивації професійного вибору студентів різних факультетів;
- визначити орієнтаційні уподобання студентів Академії щодо їх майбутньої професійної діяльності;
- встановити напрями поліпшення виховної та навчально-методичної роботи, спрямовані на підвищення усталеності адекватної професійної мотивації майбутніх юристів;
- виявити недоліки і розкрити потенціал діяльності студентського наукового товариства у закріпленні адекватної професійної мотивації студентів Академії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лапшина В. Л. Професіоналізм в діяльності органів внутрішніх справ: проблеми теорії та практики : підручник / В. Л. Лапшина. – Х. : Вид. СПДФО Вапнярчук Н. М., 2005. – 224 с.
2. Психологическое обеспечение профессиональной деятельности / под ред. Г. С. Никифорова. – СПб., 2001. – 153 с.
3. Погрібна В. Л. Соціологія професіоналізму : монографія / В. Л. Погрібна. – К. : Алерта : КНТ: ЦУЛ, 2008. – 336 с.

ПРОФЕСИОНАЛЬНАЯ МОТИВАЦИЯ ЮРИСТА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ЭМПИРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Погребная В. Л.

Показано, что определение сущности, типов и механизмов формирования профессиональной мотивации юристов имеет важное не только теоретическое, но и практическое значение. Представлены результаты анализа данных социологического исследования мнений студентов Национального университета «Юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого» о причинах выбора ими профессии юриста, факторах, влияющих на него, устойчивости этого выбора, а также об установках на будущую профессиональную деятельность и карьеру юриста.

Ключевые слова: профессиональная мотивация, профессиональный выбор, факторы профессиональной мотивации юриста, направленность профессиональной мотивации юриста.

PROFESSIONAL MOTIVATION OF THE LAWYER: THEORETICAL AND EMPIRICAL ASPECTS

Pogribna V. L.

In the article it is shown that the determination of the essence, types and mechanisms of the formation of professional motivation of lawyers have not only theoretical but practical meaning. The paper presents the results of the analysis among the students about the reasons why they chose the profession of the lawyer, factors, what influenced their choice and their intentions for the further professional work and career as lawyers.

Key words: professional motivation, professional choice, factors of professional motivation of a lawyer, the professional motivation of a lawyer.

УДК 340.12

О. В. Сердюк, доктор юридичних наук, професор

ЗАСАДИ РОЗРІЗНЕННЯ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ФОРМ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ У ПРАВОВИЗНАВСТВІ

Розглянуто методологічні аспекти дослідження еволюції соціологічного підходу в пізнанні права. Запропоновано розрізнення еволюційних форм соціологічного пізнання права на основі виділення типів наукової раціональності. Визначено загальні ознаки типів раціональності та особливості їх вияву в соціологічному пізнанні права в рамках соціології та правознавства.

Ключові слова: соціологічний підхід у пізнанні права, соціологія права, наукова раціональність, зміна наукових парадигм.

Актуальність проблеми. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві може бути адекватно розкритий лише з урахуванням його еволюції. Особливо важливим це стає в періоди фундаментальних світоглядно-теоретичних змін, що стосуються всієї системи наук про суспільство. Необхідно врахувати методологічні трансформації соціологічного підходу, оскільки його сучасний стан може отримувати несуперечливе пояснення лише з урахуванням його еволюції. Такий аспект аналізу є елементом філософсько-правової реф-

лексії, органічно включаючись у це дослідження та отримуючи від нього специфічні ознаки методологічного дослідження, які його відрізняють від досліджень у рамках таких наукових дисциплін (наукових напрямів, субдисциплін), як історія політичних і правових вчень, історія соціології права, історія філософії права і под. Замість завдань описування, систематизації величезного масиву теоретичних знань, що існували на різних історичних етапах (ідеї, теорії, концепції та ін.), на перший план виходить завдання виявлення логіки зміни гносеологічних і епістемологічних засад конкретно-історичних різновидів теоретичного знання, встановлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків досліджуваного феномену на різних етапах його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом у дослідженнях проблематики соціологічного пізнання права аксіоматичним є положення про те, що соціологічний підхід до пізнання права – продукт певної теоретичної і світоглядної еволюції, яка може бути розкрита лише в широкому соціокультурному контексті. Вирвати його із цього історичного контексту означає обмежити можливості пояснення реального феномену, який завжди є поєднанням сучасного та «минулого, що затрималося в сьогоденні» [1, с. 21].

Практично всі найбільш ґрунтовні дослідження, які своїм предметом мали розкриття наукового статусу соціологічного підходу, урахувували еволюційний аспект [2–8]. Однак у цих дослідженнях не повною мірою враховується те, що незмінність онтологічних та епістемологічних засад соціологічного підходу має дуже обмежений характер, підтримуючись лише штучно, переважно за рахунок позанаукових механізмів.

Вітчизняні автори часто нехтують цією обставиною і намагаються асоціювати соціологічний підхід з його «класичними» ранніми формами, поширеними в ХІХ ст. Однак таке спрощення проблеми є неадекватним сучасному стану розвитку і правової науки, і соціального пізнання взагалі.

Метою статті є обґрунтування можливості та необхідності в аналізі проблематики становлення та розвитку соціологічного підходу до пізнання права враховувати загальні наукознавчі критерії, що базуються на розрізненні типів наукової раціональності.

Виклад основного матеріалу. Існують різні за своїми світоглядно-теоретичними засадами підходи до розрізнення еволюційних форм соціологічного пізнання права, які об'єднує прагнення вийти за рамки суто «історико-хронологічних» критеріїв.

Для відтворення внутрішньої логіки цього процесу західні дослідники досить часто намагаються виділити його періоди (фази). Використовуються різні підстави для такої типології. Однак загальна тенденція полягає у використанні не «персоніфікованих», а більш загальних критеріїв, пов'язаних з інституційними відмінностями, місцем та завданнями у системі наук про право.

Наприклад, Ф. Селзнік виділяє три стадії, які він ідентифікує з динамікою соціальних та пізнавальних функцій соціологічного підходу в правовому дискурсі:

а) «примітивна, чи місіонерська, стадія», яка характеризується відсутністю чітких теоретичних обґрунтувань можливості застосування соціологічного підходу у сфері правопізнання та обмежується окремими спробами екстраполяції соціологічних теоретичних моделей на правознавство;

б) стадія «набуття соціологічного професіоналізму», що стосується не тільки рівня професійних знань соціологів про право, а юристів – про соціальність, а й можливості самостійного формулювання теоретичних та прикладних проблем;

в) стадія, коли соціологи перестають виконувати «допоміжні ролі» і намагаються створити загальну теорію «права як соціального феномену» [9, с. 94].

Р. Томашич також говорить про три фази розвитку соціологічного підходу, але як критерії пропонує теоретико-методологічні орієнтації та соціокультурний контекст.

Перший, «європейський етап» відзначено діяльністю «творців-засновників» соціологічного підходу: М. Вебера, Е. Дюркгейма, Є. Ерліха, Л. Петражицького, О. Жені, Ж. Гурвіча, М. Тімашева. Їхні дослідження були зосереджені на аналізі взаємозв'язку між правом і соціальним розвитком, мали макросоціологічний характер та повинні були визначити загальнотеоретичні рамки соціологічного дослідження права. Цей період закінчився в 20–30-х рр. ХХ ст.

Другий, «американський етап» відзначається звуженням проблематики до переважно емпіричних досліджень, що розглядаються як передумова «соціальної інженерії за допомогою права». Хоча ознаки такої орієнтації з'являються ще на початку ХХ ст. у працях не тільки американських, а й європейських дослідників, повною мірою вона виявилася в «правовому реалізмі» і «соціологічній юриспруденції» Р. Паунда та досягла свого піку на початку 60-х рр. ХХ ст. У соціологічному середовищі значення цього етапу неவிправдано перебільшується. У численних публікаціях вітчизняних авторів повторюється теза А. Подгурецького про те, що соціологія права виникла як галузь знань саме на початку 60-х рр. [6].

Третій, «інтернаціональний етап» починається як реакція на обмеженість емпіричних підходів і наростаючу проблемність у розвитку західного права. Його найбільш істотними ознаками були: а) «ренесанс» класичних соціологічних чи соціально-філософських теорій права (Вебера, Маркса, Дюркгейма); б) спроби створення нових узагальнюючих теорій на «непозитивістських засадах»; в) поєднання теоретичних досліджень з емпіричними соціальними дослідженнями [7, с. 6–9].

Як наведені, так й інші аналогічні типології фіксували внутрішні характеристики підходу в його динаміці і зміні епістемологічних та онтологічних постулатів. Однак «внутрішні» критерії повинні поєднуватися з тими, що відображають включеність розглядуваного феномену в більш загальний соціокультурний контекст розвитку наукового знання. Саме на цих аспектах робить акцент сучасна філософія науки, намагаючись відповісти на запитання про джерела і форми визрівання нинішніх теоретичних і світоглядних проблем правознавства. Тому в історії політико-правових ідей, а також інших форм соціального знання все частіше розпочинаються спроби осмислити їх на основі зміни типологічних різновидів наукового знання, типів наукової раціональності, що визначає природу та зміст наукового дискурсу.

Тип науки – це певний стандарт наукового пізнання, що охоплює не тільки його світоглядні, гносеологічні і епістемологічні характеристики, а й особливості інституційного статусу науки, її соціальну організацію, функції і под. Існують певні термінологічні розходження у визначенні моделі розвитку науки. Але практично всі вітчизняні і зарубіжні автори виділяють три «парадигми» наукового знання, тобто три моделі його побудови. Використовуючи термінологію В. Ільїна, це «класична», «некласична», «неонекласична» наука [10]. Зміна цих типів науковості дозволяє зафіксувати найбільш істотне в динаміці наукового знання. Хоча стосовно певного етапу можна говорити тільки про пануючий тип, тому що реально вони існують паралельно і їхній взаємозв'язок (співвідношення) завжди необхідно осмислювати. Гіпотеза нашого дослідження полягає у можливості розгляду типології соціологічного підходу в правопізнанні на основі зміни типів наукового пізнання, що припускає виділення істотних ознак цих трьох типів наукового пізнання в тих специфічних виявах, які вони отримували в правовому дискурсі. Більшість сучасних дослідників відзначають, що правова наука формувалася на принципах класичної науки, які продовжують визначати її базові епістемологічні характеристики. Разом з тим її розвиток не був ізольованим від загальних тенденцій розвитку соціального знання, що робить необхідним визначення механізмів та наслідків впливу таких тенденцій на розвиток правознавства [11, с. 12–18].

Класичний тип науки оформлюється в XIX ст., коли власне і відбувається її становлення як особливого суспільного феномену, складаються певні гносеологічні, епістемологічні, світоглядні стандарти. До останнього часу ці стандарти інтерпретувалися як універсальні атрибути науки взагалі. Слід звернутися до навчальної літератури з теорії права, а особливо до узагальнюючих теоретичних праць у галузевих юридичних науках, аби пересвідчитися, що такі принципи (на відміну від домінуючих світоглядних засад сучасної соціологічної науки) визнаються ознаками наукового дискурсу сучасного правознавства. Серед них основними є такі: а) найвний реалізм – визнання

дзеркально-безпосередньої відповідності знання і дійсності, тобто онтологізація продуктів пізнавальної діяльності; б) фундаменталізм – визнання унітарних основ світу й установка на жорстко детерміністські пояснення, монотеоретизм, що витісняє варіативність та полісемантичність світосприйняття; в) фіналізм – уявлення про можливість досягнення істини в остаточному і завершеному вигляді; г) імперсоналізм – усунення особистості, індивідуальності, відмова від цінностей, мислення в схемах типу «наслідок – слідство – причина – наслідок»; г) есенціалізм – розрив сутності і явища, орієнтація на відтворені за існуючою сутністю ті якості, що втілюють внутрішні пануючі засади пізнання; д) аналітизм – жорсткий розподіл пізнавальної діяльності на предмет і метод, світу – на світ реальний і світ у пізнанні, цілого – на підставі і под.; е) суматизм – зведення складного до простого з наступною реконструкцією комплексних феноменів як агрегату елементарних складових.

Некласична наука – якісно новий тип наукового пізнання, формування якого розпочинається вже на початку ХХ ст. Її стилеформуючими ознаками звичайно вважають такі: а) персоналізм – заперечення монізму і панлогізму на основі допущення повнокровного реально існуючого суб'єкта пізнання і дії; б) прагматизм – пріоритет інструментальних цінностей пізнання; в) інтегратизм – визнання багатомірності, поліваріантності дійсності; г) феноменологізм – конституювання дійсності як продукту «соціального конструювання»; г) поліфундаментальність – відмова від моністичного субстанціоналізму з прийняттям образу цілісної, багаторівневої реальності; д) антиспоглядальність – визнання включення суб'єкта пізнання в діяльність, що і формує об'єкт пізнання; е) релятивізм як онтологічний, так і епістемологічний; є) додатковість – свідоме використання в науковому дослідженні взаємовиключних понять (теорій, підходів); ж) еволюціонізм – визнання процесуальності об'єктів науки, їхньої мінливості і рухливості; з) методологічний плюралізм – орієнтація не на конфронтацію підходів, а на їхню координацію.

Неонекласична (чи постнекласична) наука лише починає формуватися в 80–90-ті рр. ХХ ст. як форма наукової раціональності епохи постмодерну. Можна говорити про декілька її істотних ознак: а) визнання несуперечності знання і цінності; б) усунення конфлікту чи протистояння з іншими формами знання (як усередині науки, так і між науковим і позанауковим знанням); в) послідовне проведення антропоцентризму – аж до заміни поняття «істина» антропоною ознакою корисності (тобто прийняття принципу «знання – засіб»); г) нелінійний характер розвитку наукового знання. Крім того, у сучасному науковому дискурсі зберігаються всі риси класичної і некласичної науки, що не суперечать цим принципам.

Висновки. Такими є три основних типи наукового знання, взаємодія яких багато в чому дозволяє структурувати форми і різновиди застосування соціо-

логічного підходу в пізнанні права. Загалом така динаміка досить чітко виявляється в дисциплінарних межах соціологічної науки, переважно соціології права як спеціальної соціологічної науки. Однак щодо правової науки навряд чи можна говорити про зміну типів наукової раціональності як чіткої та завершеної у своїх епістемологічних формах процес, оскільки в ній пануючим залишається класичний тип наукової раціональності (наукового пізнання), що зазнає суперечливих за своїми наслідками впливів динаміки соціокультурного середовища соціального пізнання.

Соціальна цінність правової науки, її призначення визначаються зв'язками з юридичною практикою, а це робить її більш консервативною, менш чутливою до загальних парадигмальних зрушень у науковому пізнанні. Хоча навряд чи це може бути підтвердженням того, що вона є, як це стверджував А. Менгер ще на початку ХХ ст., «найбільш відсталою в методологічному відношенні наукою». У контексті правознавства йдеться про інший спосіб методологічних трансформацій, що відбуваються співзвучно із загальними зрушеннями в стилях наукового пізнання, але при збереженні в основі правового дискурсу гносеологічних і епістемологічних стандартів класичної науки. Тим більш важливо зрозуміти ті методологічні зрушення, що у самій правовій науці є відповіддю на динаміку і права, і соціального життя в цілому, і що локалізуються, як правило, у сфері її взаємодії з іншими сферами наукового знання. У цьому відношенні засвоєння сучасних соціологічних теорій пояснення правових феноменів стає одним із ключових методологічних ресурсів сучасного правознавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Giddens A. Central Problems in Social Theory / A. Giddens. – Berkley, 1979. – 278 p.
2. Карбоньє Ж. Юридическая социология : пер. с фр. / Ж. Карбоньє. – М. : Прогресс, 1986. – 351 с.
3. Gurvitch G. Sociology of Law / G. Gurvitch. – L. : Routledge and Kegan Paul, 1947. – 381 p.
4. Hunt A. The Sociological Movement in Law / A. Hunt. – L. : Macmillan, 1978. – 340 p.
5. Milovanovic D. An Introduction to the Sociology of Law / D. Milovanovic. – N. Y. : Criminal Justice Press, 2003. – 327 p.
6. Podgorecki A. Law and Society / A. Podgorecki. – L. : Routledge and Kegan Paul, 1974. – 341 p.
7. Tomasic R. The Sociology of Law. Trend Report / R. Tomasic. – L. : 1986. – 149 p.
8. Trevino A. J. The Sociology of Law: Classical and Contemporary Perspectives / A. J. Trevino. – Milano : St. Martin Press, 1996. – 480 p.
9. Selznick P. The Sociology of Law / P. Selznick // Sociology Today. Problems and Perspectives. – N. Y. : Merton, Broom, 1959. – P. 90–121.
10. Ильин В. В. Классика – неклассика – неонеклассика: три эпохи в развитии науки / В. В. Ильин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 1993. – № 2. – С. 16–35.

11. Гарник А. В. Философия права: предметная специфика, место и значение в системе социально-гуманитарного знания / А. В. Гарник. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 1998. – 160 с.

ОСНОВЫ ВЫДЕЛЕНИЯ ЭВОЛЮЦИОННЫХ ФОРМ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В ПРАВОВЕДЕНИИ

Сердюк А. В.

Рассмотрены методологические аспекты исследования эволюции социологического подхода в познании права. Предложено различение эволюционных форм социологического познания права на основании выделения типов научной рациональности. Определены общие признаки типов рациональности и особенности их проявления в социологическом познании права в рамках социологии и правоведения.

Ключевые слова: социологический подход в познании права, социология права, научная рациональность, изменение научных парадигм.

DISTINCTION FUNDAMENTALS OF THE EVOLUTIONARY FORM IN SOCIOLOGICAL APPROACH TO JURISPRUDENCE

Serdyuk O. V.

The article deals with the methodological aspects of the study on sociological approach evolution to the knowledge of law. Distinction of evolutionary forms of sociological knowledge on the basis of the right types scientific rationality allocation has been proposed. Common criteria for rationality types and features of their manifestation in the sociological knowledge of law in sociology of law and jurisprudence have been identified.

Key words: sociological approach to the knowledge of law, sociology of law, scientific rationality, changing scientific paradigms.

УДК 316.612

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ У РОЗУМІННІ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Проаналізовано вплив культури на трансформацію уявлень людини європейської ментальності щодо сутності і шляхів досягнення життєвого успіху. Доведено, що сьогодні у європейських країнах відбувається наростання індивідуалізму громадян,

який може перетворитися із засобу активізації діяльності людини, спрямованої на досягнення життєвого успіху, на перешкоду для її особистої самореалізації. Зроблено висновок про те, що тенденція до індивідуалізації є актуальною і для громадян України. Аби запобігти цій тенденції, Українській державі необхідно сформувати соціальні механізми, які створюють адекватні умови досягнення життєвого успіху для кожної людини й одночасно сформулюють ефективні солідарні соціальні зв'язки.

Ключові слова: суспільство, людина, життєвий успіх, культура, цінності, ментальність, індивідуалізація.

Актуальність проблеми. Трансформація всіх структур українського суспільства, динамізм оновлення життєвого простору призводять до змін механізмів життєдіяльності людини, які значною мірою пов'язані зі зміною цінностей і ідеалів особи, її спрямованістю на досягнення життєвого успіху. Тому успішність будь-яких суспільних перетворень визначатиметься не тільки об'єктивними економічними та політичними змінами, а й відповідною трансформацією системи соціальних і культурних цінностей як найважливіших регуляторів соціальної поведінки людини. У зв'язку із цим актуальною постає проблема аналізу особливостей впливу культури на формування уявлень людини європейської ментальності про життєвий успіх з метою знаходження адекватних сучасним світовим тенденціям механізмів оновлення ціннісних орієнтацій українців, спрямованих на самореалізацію.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Феномен життєвого успіху не є абсолютно новою проблемою. Вивченню різних аспектів життєвого успіху людини присвячено праці як західних [1–4], російських [5–8], так і українських учених [9–12]. Однак, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, питання сутності, шляхів досягнення та критеріїв вимірювання життєвого успіху людини й досі мають дискусійний характер.

Виходячи із того, що життєвий успіх – феномен складний і багатогранний, у науковій літературі існує декілька підходів і концепцій до його дослідження. Найбільш відомими, з нашої точки зору, є такі.

Концепція успіху як раціонального вибору, розроблена Д. Фрідманом і М. Тетчер [13, с. 318–319]. Основною тезою цієї концепції є твердження, що формування цілей досягнення успіху зумовлено проблемою вибору людини. Соціальну дію вчені розглядають як досягнення цілей, що обмежені, з одного боку, ієрархією переваг особистості, а з другого – соціальними інститутами, оскільки вони цілеспрямовано нав'язують людині правила життєдіяльності.

У теорії обміну Дж. Хоманса [13, с. 321–323] процес досягнення успіху розглядається як діяльність людини, що складається з трьох фаз: дія, винагорода за результат дії, повторення початкової дії, або дія, аналогічна попередній. Автор вважає, що чим частіше будь-яка дія приводить до отримання винагороди, тим більш ймовірно, що людина знову вчинить так само. Отже,

чим інтенсивніше динаміка діяльності, тим вище ймовірність досягнення особистістю життєвого успіху.

Поняття «успіх» розглядається в теорії ризиків Е. Гідденса і У. Бека [13, с. 328]. Основу цієї теорії становить твердження про те, що сучасність являє собою перехід від класичного індустріального суспільства до суспільства ризику. Модернізація, глобалізація, новітні технології породжують нове суспільство, в якому головним є питання про ризики та їх запобігання. Тому можна говорити про нове соціальне середовище, нову соціальну структуру, а також про нові «правила просування» у цій структурі, механізми досягнення успіху. Отже, успішна людина в суспільстві ризиків – це людина, яка за своїла нові моделі поведінки, а тому вміє управляти ризиками.

Т. Веблен розробив концепцію життєвого успіху як демонстративного споживання [14, с. 217]. Він виділяє в історії цивілізації особливий суспільний клас, для якого заняття трудовою діяльністю є соціально і етично табуованою сферою. Цей клас сформував свою ідеологію «досягнення» і «правила гри» – норму матеріального суперництва і соціальні установки на фінансовий успіх та певні матеріальні стандарти життя, тобто демонстративне споживання.

Як бачимо, існують різні підходи до визначення сутності та чинників формування життєвого успіху. У цілому всі вчені визнають, що успіх детермінований як соціальним середовищем, так і якостями особистості і фіксується у визнанні або відсутності досягнень людини. Тобто, з одного боку, успіх завжди залежить від активності людини щодо досягнення поставленої мети, а з другого – від об'єктивних соціальних умов її життєдіяльності. З нашої точки зору, найбільш впливовим і недостатньо вивченим чинником формування спрямованості людини на досягнення життєвого успіху є культура суспільства. У зв'язку із цим *метою* статті є аналіз ролі культури у розумінні життєвого успіху людини європейської ментальності задля виявлення та засвоєння позитивних тенденцій у досягненні життєвого успіху для громадян України, а також передбачення і запобігання негативним впливам на систему цінностей українців.

Виклад основного матеріалу. В історії європейської культури можна виділити декілька основних етапів розвитку ментальних характеристик, що стосуються уявлень людини про характер сил, які визначають устрій і долі світу, а також її власну долю. Ці зміни приводили до відповідної перебудови основних типів активності індивідів: зміни ціннісних орієнтацій і внутрішніх установок, що регулюють поведінку людей у процесі досягнення життєвого успіху.

Одним із найважливіших чинників розвитку культури і ментальності мас було становлення світових релігій та масових ідеологій як цілісних філософсько-етичних систем, які мають раціональну основу, а також поділ їх за векторами, що визначали роль людини в системі світу.

Для виділення етапів розвитку і диференціації різних релігій М. Вебер використовував характер вчення про порятунок, а також критерій рівня раціональності, наростання якої у соціальній дії в процесі розвитку людського суспільства він уважав соціологічною закономірністю [15]. М. Вебер доводив, що існують дві, багато в чому протилежні ідеї порятунку, які містяться у двох раціональних за своїм характером релігіях – християнській та індуїстській. Вони не просто раціонально впорядковують спосіб життя людини, як конфуціанство й іслам, які є «політичними» релігіями, а спрямовують діяльність кожного віруючого на реалізацію специфічних трансцендентних цілей, що сприймаються людиною як порятунок.

Можна сказати, що ці цілі надають життєву енергію діям людини. У цьому зв'язку Н. Зарубіна відзначає: «Для християнства взагалі і протестантизму зокрема цією вищою життєвою ціллю є набуття праведником вищого блаженства в потойбічному світі. У порятунку здійснюється повна реалізація особистості християнина, який заслужив його своїм праведним життям або здобув у результаті богообраності. Для індуса порятунком є досягнення вищого гностичного знання і злиття з Брахманом. Тут віруючий, який реалізується як «сосуд» божественної мудрості, повністю втрачає своє індивідуальне начало, розчиняючись у божественному Абсолюті» [16, с. 38].

Таким чином, характер центральної ідеї – порятунку за допомогою формування тієї чи іншої трансцендентальної індивідуальної мети – в цих релігіях визначає ступінь індивідуалістичності в ментальності тих, хто відповідно прийняв певну релігію, або філософсько-етичні підстави, що містяться в ній. Ці ментальні характеристики задають вектор поведінки людини, в тому числі і щодо прагнення досягти життєвого успіху. У цьому сенсі християнство задає індивідуальний вектор розвитку ментальності, а індуїзм – антиіндивідуальний.

Отже, етичні релігії спираються на вирішальну роль індивідуальної свідомості у визначенні поведінки людини, її здатність усвідомлювати цілісну картину світу і свою роль у ній. Очевидно, що саме характеристики системності і цілісності, можливість використання цих релігій як інструменту формування індивідуальних оцінок, вибору цілей і наділення індивідуального життя сенсом, здатність їх виступати як основа індивідуальної філософії та етики роблять ці релігії настільки стійкими.

Зміна ментальних характеристик, типів активності людини, її підходу до оцінювання соціальних відносин відповідала зміні головних історичних епох. До настання Реформації і Нового часу в світогляді і світосприйнятті людей панували уявлення про зумовленість всього, що відбувається в суспільстві і в долі людини, впливом сил, не підконтрольних їй. Проте вже в ранньому християнстві в європейській культурі з'являється перший етап формування інди-

відуалізму. Він належить до утвердження автономії, індивідуальної цінності й активності душі християнина. Так, Е. Трельч доводив, що «...християнство несе з собою нескінченну цінність індивіда і одночасно знецінення світу» і що «...людина є індивідом-у-відношенні-до-Бога», що в нашому випадку означає «індивіда, який знаходиться виключно поза-світу» [17, с. 39]. Л. Дюмон з цього приводу пише: «Індивідуальна душа отримує вічну цінність зважаючи на своє синівське ставлення до Бога і на цьому відношенні рівним чином спочиває людське братство: християни возз'єднуються у Христі, частиною якого вони є. Направляюча ідея християнства – ідея Бога як універсального духовного і фізичного природного Закону, який править усім, включаючи природу, людину, її пізнання Бога, в процесі якого людина стає з ним єдиним цілим. Звідси людина, з одного боку, кориться єдиному устрою природи і своїй ролі в ній, а з другого – внутрішньо підноситься над усім цим, здобуваючи свободу» [18, с. 57]. Отже, на погляд Л. Дюмона, примирення і слухняність віруючих відбуваються не завдяки визнанню релігією справедливості існуючого соціального порядку, а саме внаслідок знецінення світу, визнання цінності кожної індивідуальної душі.

Однак на першому етапі християнства ідея піднесення індивіда ще не була пов'язана з його соціальним життям, бо ця ментальність не створювала підґрунтя для індивідуальної активності і досягнення людиною життєвого успіху. Л. Баткін, досліджуючи витоки європейської культури, зазначає: «...в традиційних суспільствах... відокремленість “Я” оцінювалася негативно. “Я” сприймалося не саме по собі, але лише в контексті причетності. Альфою і омегою всякого індивіда була соціальна і релігійна спільність, до якої він належав» [19, с. 11–12]. Тому головною метою людини залишалося виконання її релігійного обов'язку. Певна індивідуальна соціальна активність допускалася лише для еліти – представників влади та ідеологів церкви, а решта громадян повинна була залишатися законослухняною і знаходити розраду у вірі. Звідси впливає відчуття відсутності сенсу боротьби за зміну соціальних відносин і свого соціального статусу в процесі досягнення життєвого успіху. У результаті соціальна активність людини обмежується рамками сім'ї, громади, рамками заданої повсякденної селянської праці, а характер цієї активності регламентується традиціями і звичаями. Мотивація життєдіяльності, на яку спирається людина у цих умовах, – конформізм, утриманство, сліпа підтримка влади. Діючи в рамках запропонованої їй ролі, людина сприймала себе тільки представником конкретної соціальної спільності. Тобто її соціальна ідентифікація мала соціально-рольовий, релігійно-детермінований, але не індивідуальний характер.

Таким чином, у доіндустріальну епоху життєвий успіх в Європі сприймався через визначення у Біблії – людина, яка побудувала будинок, вирос-

тила дітей і посадила дерево, прожила своє життя марно. У пліні століть родина була епіцентром життя кожної людини і життєвий успіх виражався в ній і через неї. «Ця ментальність, – пише Ю. Гіллер, – робить людину лише представником соціальної спільності. Звідси – напрям і межі активності особистості, її рольової самостійності – постійна, переважно фізична праця в системі традиційних сімейних та общинних зв'язків і виконання вимог, що підтримують мінімальні гарантії життєдіяльності людини» [20, с. 140].

З розвитком індустріального суспільства сім'я перетворюється лише на одну із складових життя людини, більша ж її частина стала проходити в різноманітних відносинах із суспільством, яке вже оцінювало життєвий успіх в інших категоріях. Тому наступний період – від Реформації і Нового часу до постмодерну – відзначено усвідомленням людиною важливої ролі техніки, науки та масових соціальних дій громадян на зміну соціального середовища і власного життя. На цьому етапі відбувається революційний перехід до індивідуалістичних цінностей, обґрунтовується і починається реалізація індивідуальної волі людини в її діяльності, спрямованої на досягнення життєвого успіху.

Нова ментальність змінила ставлення людини до праці. М. Вебер стверджував, що «протестантська етика стимулювала трудову активність і сприяла становленню капіталізму. У мотивацію праці включається священний зміст, який активізує діяльність людини – підтвердження успіхами у праці своєї обраності Богом для порятунку» [15, с. 236].

Існують й інші точки зору на джерела зміни ставлення людей до праці у Європі. Наприклад, польський економіст і історик Г. Гроссман піддав критичному аналізу роботу М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» з двох сторін. По-перше, посилаючись на аналіз досліджень К. Маркса, учений описує жорстокі закони, прийняті відносно убогих і бродяг у Європі. По-друге, Гроссман показує, як ці закони виконувалися по всій Європі, зокрема у Франції. За Гроссманом, «вони оголошували поза законом неробство, а робітні будинки фізично переводили людей з категорії кріпаків у найманих працівників. Цей істотний факт аж ніяк не стосувався протестантизму, отже, капіталізм з'явився і поширився переважно завдяки іншій силі» [21, с. 206]. Виходячи з цього, Гроссман вирішує головну складність, з якою зіткнувся Вебер: яким чином велика кількість людей так швидко виявилася залученою в капіталістичну мануфактуру?

У період епохи Просвітництва в європейській культурі індивідуалізм захоплює політичну сферу. Стверджується новий погляд на державу, який ґрунтується на впорядкованому на основі природного права об'єднанні індивідів у громаду, наділену верховною владою. У цьому зв'язку М. Гофман зазначає, що «у Європі, з її економічною та державною структурою, що скла-

лася протягом століть, суспільство ставило індивіда в рамки, обумовлені законом, традиціями, мораллю. Усередині цих рамок індивід був вільний. Однак цілі суспільства, нації, держави тривалий час вважалися більш важливими, ніж цілі та інтереси окремої людини» [22]. Європейці і сьогодні менше орієнтовані на самоврядування і більше довіряють органам держави, до яких вони традиційно звертаються за підтримкою. Не в останню чергу це сталося тому, що соціальну політику здійснювала держава, але держава контролювалася суспільством, а не тільки економічною елітою. У цих умовах людина епізодично стає усвідомленим учасником масової соціальної активності з перетворення характеру влади і відносин між владою і суспільством на базі культурного уявлення про рівну моральну цінність кожної людини, незалежно від соціального статусу. Європейські революції у своїх гаслах проголошують розквіт особистості як свою мету, що передбачає зміну соціальної ієрархії на ієрархію особистостей, однак на практиці це не заважає зберігати традицію статусу багатства.

Отже, поступово ідея індивідуального життєвого успіху, боротьби за місце під сонцем стала розвиватися в європейському житті. У результаті економічних, політичних та світоглядних змін у європейців з'являється сенс виявляти активність, спрямовану на досягнення індивідуального життєвого успіху, пов'язаного із зміною соціального статусу в суспільстві, насамперед економічного та професійного. Критерієм успіху вже значною мірою стають особисті досягнення, які визначаються за багатьма параметрами. Революція в ментальності, що відбулася в період Нового часу в країнах Європи, перш за все протестантських, змінила уявлення людей про власну роль у світі та суспільстві. Ці зміни відбулися в напрямку від пасивного сприйняття існуючих умов життєдіяльності до раціонально аргументованої можливості і готовності змінити власною працею ці умови на краще. Ці орієнтації стосувалися насамперед комплексу характеристик власного матеріального благополуччя та їх постійного поліпшення, а засобом цього поліпшення і реалізації внутрішнього потенціалу людини виступала індивідуальна трудова активність у сфері ринково орієнтованого суспільного виробництва.

Третій період – період постмодерну – відзначено у свідомості європейців розумінням кожною людиною її індивідуальної домінуючої цінності у світі, цінності її індивідуальних якостей. Найважливішим компонентом зміни ролі людини у світі стала якісна зміна ролі внутрішніх ресурсів її діяльності перш за все на основі підвищення рівня освіти та кваліфікації, що відбулася у ХХ ст. Ця зміна, з одного боку, стала відповіддю на потреби виробництва, а з другого – вона сама призвела до змін у суспільному виробництві внаслідок виявів ініціативи працівників нового типу і вимог, що ставилися ними до умов праці. Змінилася і роль внутрішніх ресурсів життєдіяльності людини, що при-

звело до зміни в ментальності та ціннісних орієнтаціях, а в кінцевому результаті – до зміни системи відносин у сучасному європейському суспільстві. Поступово в умовах постмодерну формується новий етап індивідуалізму – концентрація людини на самій собі. Цей етап є черговим кроком у процесі зміни орієнтацій громадян європейських держав щодо досягнення життєвого успіху у бік їх індивідуалізації.

У цілому сьогодні можна назвати такі зміни у ментальності європейської людини: відбувається орієнтація на особисте, індивідуальне щастя як головний сенс і мету життя; індивідуалізуються мотиви вибору сфери і виду діяльності та стилю життя; соціальні зв'язки і відносини перетворюються на засіб досягнення особистих цілей.

Ще однією важливою ментальною характеристикою періоду постмодерну, яка вже виявляється достатньо явно в європейських країнах, є перехід людини від орієнтації на довгострокові цілі до короткострокових. Ця спроба вибудувати «гнучкі» індивідуальні стратегії життя пов'язана із зазначеними вище процесами в сучасному суспільстві: розпадом довгострокових соціальних зв'язків, насамперед у сфері праці; зростаючою невизначеністю життя; невідповідністю довгостроковим прогнозам індивідуальних подій і зовнішніми втручаннями в життя людини. На жаль, ці ментальні зрушення призводять до зміни ставлення людини до праці, втрати взаємної довіри в суспільстві і ліквідації основи для спільності інтересів та соціальної солідарності.

Висновки. Проведений нами аналіз дозволив виявити три основних етапи у становленні орієнтації на досягнення життєвого успіху людиною європейської ментальності, які відповідають періодам розвитку культури і ментальних характеристик громадян. Доведено, що на кожному етапі відбувалася перебудова основних типів активності індивідів: зміна ціннісних орієнтацій і внутрішніх установок, що регулюють поведінку людей у процесі досягнення життєвого успіху.

Показано, що сьогодні у європейських країнах відбувається наростання індивідуалізму громадян, який у міру свого розвитку загрожує перетворитися із засобу активізації діяльності людини, спрямованої на досягнення життєвого успіху, на найважливішу внутрішню перешкоду для її особистої самореалізації.

Зважаючи на те що під впливом глобалізації світ стає єдиним, тенденція до індивідуалізації європейської спільноти є актуальною і для громадян України. Аби запобігти розвитку цієї тенденції, Українській державі необхідно сформувати соціальні механізми, які створять адекватні умови для досягнення життєвого успіху кожною людиною і одночасно сформують ефективні солідарні соціальні зв'язки. Розв'язання цієї проблеми сприятиме не тільки самореалізації кожного громадянина, а й розвитку України як незалежної держави, її економічному і духовному зростанню.

ЛІТЕРАТУРА

1. Huber R. M. The American idea of success / R. M. Huber. – N.Y., 1971. – 328 p.
2. Parker Barbara. Development and validation of a life-success measures scale / Barbara Parker, Leonard H. Chusmir // Psychological Reports. – 1992. – Apr. Vol. 70(2).
3. Pappo M. Fear of succes: a theoretical analysis and the construction and the validation of measuring instrument / M. Pappo // Dissertation Abstracts International. – 1972. – № 34.
4. Sadd S. Objective Measurement of Fear of Success and Fear of Failure: a Factor Analytic Approach / S. Sadd, M. Lenauer, P. Shaver, N. Dunivant N. // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 1978. – № 46.
5. Здравомыслова О. М. От 80-х к 90-м: трансформация моделей успеха / О. М. Здравомыслова, И. И. Шурыгина // Народонаселение. – 1998. – № 1. – С. 17–22.
6. Кон И. Жизненный путь как предмет междисциплинарного исследования / И. Кон // Человек в системе наук. – М. : Наука, 1989. – 368 с.
7. Малинин Е. Д. Философия жизненного успеха. Практическое руководство : учеб. пособие. – 2-е изд., доп. / Е. Д. Малинин. – М. : Изд-во Моск. псих.-социал. ин-та ; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 2004. – 304 с.
8. Атюнина В. С. Образ успешного человека: результаты ассоциативного эксперимента / В. С. Атюнина // Вестн. Моск. гос. ун-та культуры и искусств. – 2007. – № 4. – С. 164–169.
9. Бевзенко Л. Д. Соціокультурні детермінанти індивідуальної формули успіху. Життєва компетентність особистості : наук.-метод. посіб. / Л. Д. Бевзенко. – К. : Ельга, 2003. – С. 296–319.
10. Бевзенко Л. Д. Життєвий успіх, цінності, стилі життя / Л. Д. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 132–151.
11. Головаха Е. И. Демократизация общества и развитие личности / Е. Н. Головаха. – К. : Наук. думка, 1992. – 348 с.
12. Сохань Л. В. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / Л. В. Сохань. – К. : Наук. думка, 1987. – 412 с.
13. Ритцер Дж. Современные социологические теории. – 5-е изд. / Дж. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 476 с.
14. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – К. : Либроком, 2011. – 368 с.
15. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 486 с.
16. Зарубина Н. Н. Социокультурные факторы хозяйственного развития: М. Вебер и современные теории модернизации / Н. Н. Зарубина. – СПб. : РХГИ, 1998. – 288 с.
17. Troeltsch Ernst. Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt, Schutterwald / Ernst Troeltsch. – Baden, 1997. – 248 p.
18. Dumont Louis. Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne / Louis Dumont. – Paris : Le Seuil, 1983.
19. Баткин Л. М. Европейский человек наедине с собой: очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания / Л. М. Баткин. – М. : Логос, 2000. – 320 с.

20. Гиллер Ю. И. Социология самостоятельной личности : монография / Ю. И. Гиллер. – М. : Акад. Проект; Гаудеамус, 2006. – 224 с.
21. Grossman Henryk. The Beginnings of Capitalism and the New Mass Morality / Henryk Grossman // Journal of Classical Sociology. – 2006. – Vol. 6, No. 2. – P. 201–213.
22. Гофман М. Американские мифы. Цена успеха [Электронный ресурс] / Михель Гофман. – Режим доступа: http://world.lib.ru/g/gofman_m/priceofsuccess.shtml.

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В ПОНИМАНИИ ЖИЗНЕННОГО УСПЕХА ЧЕЛОВЕКОМ ЕВРОПЕЙСКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

Маркозова Е. А.

Проанализировано влияние культуры на трансформацию представлений человека европейской ментальности относительно сущности и путей достижения жизненного успеха. Доказано, что сегодня в европейских странах происходит нарастание индивидуализма граждан, который может превратиться из средства активизации деятельности человека, направленной на достижение жизненного успеха, в препятствие для ее личной самореализации. Делается вывод о том, что тенденция к индивидуализации является актуальной и для граждан Украины. Чтобы предотвратить эту тенденцию, Украинскому государству необходимо сформировать социальные механизмы, которые создадут адекватные условия достижения жизненного успеха для каждого человека и одновременно сформируют эффективные солидарные социальные связи.

Ключевые слова: общество, человек, жизненный успех, культура, ценности, ментальность, индивидуализация.

ROLE OF CULTURE IN UNDERSTANDING OF THE PERSON'S SUCCES EUROPEAN MENTALITY

Markozova O. O.

The analysis of the impact of culture on the transformation of human ideas about the nature of the European mentality and ways of achieving success in life. Proved that today in Europe there is an increase of individualism citizens who can become a means of revitalizing the person to achieve success in life, an obstacle to her personal fulfillment. It is concluded that the trend towards individualization is relevant for the citizens of Ukraine. In order to prevent this trend, the Ukrainian state is necessary to form the social mechanisms that create adequate conditions to achieve success in life for everyone and at the same time effective solidarity form social bonds.

Key words: society, people, success in life, culture, values, mentality, individualization.

УДК 316(477)

Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ

Досліджено вплив соціальної нерівності в таких її проявах, як соціальне виключення, специфічна форма існування соціального капіталу та обмежені можливості його конвертації, а також соціальна поляризація на становлення та розвиток громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, соціальна нерівність, соціальний капітал, конвертація соціального капіталу, соціальне виключення, соціальна поляризація, середній клас.

Актуальність проблеми. Становлення та розвиток громадянського суспільства нерозривно пов'язані з новими політичними та економічними умовами життя країни. Це залишається одним із найважливіших питань упродовж усього пострадянського періоду історії України. Громадянське суспільство та правова держава є і метою реформування, і неодмінною умовою його успішної реалізації.

Однак за наявності значної кількості серйозних досліджень, присвячених громадянському суспільству, майже поза межами уваги поки що залишається питання про значення структурних трансформацій українського суспільства, про такий важливий чинник становлення громадянського суспільства, як формування середнього класу як його соціальної основи. Розгляд цього питання передбачає вирішення завдань, що стосуються виявлення ролі соціальної нерівності та соціального капіталу як її фактора.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що наукові праці багатьох вітчизняних учених, зокрема таких, як М. О. Баймуратов, В. Ю. Барков, М. А. Бойчук [1], А. Ф. Колодій [2], О. В. Орлова [3], М. П. Орзих, Я. І. Пасько [4], В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, Т. В. Розова [5], Ю. М. Тодика, О. Ф. Фризький та ін., присвячено процесу становлення громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У літературі можна виділити два загальних підходи до характеристики громадянського суспільства в контексті держави. Перший виходить із того, що громадянське суспільство є певним станом соціуму. За цим підходом громадянське суспільство – це продукт розвитку держави, в якій політично забезпечені та юридично закріплені основні права і свободи індивіда. Таке трактування громадянського суспільства фактично зводить його до ідеї правової держави.

Другий підхід убачає громадянське суспільство як особливу позадержавну сферу, систему незалежних від держави відносин та інститутів. У межах

цього підходу існують дві точки зору на поєднання «політичного» і «соціального» в системі інститутів громадянського суспільства. Одна визначає громадянське суспільство таким, інституційною основою якого є соціальні групи, організації і рухи «неполітичного характеру». Інша точка зору, що існує в межах зазначеного підходу, визначає громадянське суспільство як «політичний феномен», виходячи з того, що у громадянському суспільстві присутній не тільки соціально-економічний, але й політичний вимір. Згідно з таким підходом інституційна структура громадянського суспільства включає не тільки соціальні рухи й інші недержавні громадські організації, а й політичні партії.

Можна погодитися з тими авторами, які вважають, що сама ідея громадянського суспільства була викликана потребою виділити коло таких відносин, куди держава не може втручатися. Так, Ю. М. Тодика громадянське суспільство визначав як «систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної й духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління» [6, с. 187]. Близькою до цієї позиції є й характеристика сутності громадянського суспільства, що дав М. П. Орзіх, який відмічав, що під громадянським суспільством слід розуміти, по-перше, асоціацію людей, в якій кожна людина вільна як така, що має невідчужувані права, є рівноправною з іншими членами асоціації, самостійна у виборі громадянського стану; по-друге, це позадержавні (інституціоналізовані в громадські об'єднання) асоціації людей за соціальною, етнічною, релігійною та іншою належністю, політичними, економічними, професійними та іншими інтересами; по-третє, це формування на зазначених засадах суспільних (позадержавних) відносин, що розвиваються і функціонують на самоврядних засадах, а також шляхом самопрояву інтересів і волі окремих індивідів та їхніх асоціацій, що діють у правовільному (вільному від державно-правового впливу) просторі суспільства» [7, с. 67–68].

Громадянське суспільство – інтегральна сукупність, нерозривний зв'язок окремого індивіда із суспільством, з його різноманітними інститутами. Інтереси забезпечення розумного поєднання прав і свобод громадян та умов їхньої реалізації, життєдіяльності та стабільності суспільства як системи вимагають збереження оптимальної рівноваги між державою і громадянським суспільством. Громадянське суспільство – це сукупність суспільних відносин, формальних і неформальних структур, у межах яких мають місце задоволення різноманітних потреб і реалізація інтересів індивідів та їх груп, тотожних досягнутому рівню суспільного розвитку.

Розвинуте громадянське суспільство – одна з головних умов стабільності демократичного режиму. Через різноманітні добровільні об'єднання громадянське суспільство і народ мають можливість вільно висловлювати свої ін-

тереси і формувати свою політичну волю. Громадянське суспільство контролює дії політичної влади. Інакше неминучий гіпертрофований вплив держави на суспільне життя. Слабкість громадянського суспільства підштовхує державу до узурпації його прав. У такому випадку держава окрім власних функцій присвоює ще й функції громадянського суспільства, формулюючи за нього його завдання, змушуючи суспільство беззаперечно виконувати державні рішення.

Існування громадянського суспільства визначається рядом умов: це розвинена соціальна структура суспільства з переважною кількістю середнього класу, наявність вільної можливості взаємозв'язку, об'єднання індивідів у союзи, партії, рухи на основі гарантованих прав і свобод громадян, їх економічна незалежність, певна величина соціального капіталу та можливості його конвертації, що дає змогу дійсно реалізувати право та свободу вибору. До того ж говорити про громадянське суспільство можна лише у зв'язку з появою громадянина як самостійного, свідомого, активного члена суспільства, наділеного певним комплексом прав і свобод і водночас відповідального за свої дії.

Соціополітичну конструкцію громадянського суспільства в цілому відображають такі індикатори, як політична та ідеологічна різноманітність різних політичних партій; демократія та свобода вибору; відкритість, доступність та правдивість інформації про стан справ у країні; свобода слова, тобто можливість без обмежень виражати свою думку й бути почутим; правова держава (панує закон, перед яким усі є рівними, який захищає права, свободу та безпеку громадян); наявність суспільних організацій, що захищають інтереси людей; можливість вільного придбання майна та власності громадянами.

Умови існування громадянського суспільства передбачають рівність можливостей будь-якого індивіда в реалізації своїх прав та високий рівень соціальної активності, що дуже тісно пов'язані одне з одним. Процес становлення та розвитку громадянського суспільства є неможливим, якщо до нього не долучиться основна маса населення, якщо соціальна активність перебуває на низькому рівні і не розвиваються її нові і нетрадиційні форми. Однак ці потреби суспільства сьогодні не задовольняються внаслідок соціальної нерівності (мається на увазі нерівність можливостей самореалізації особистості, реалізації своїх прав і свобод).

Крайнім проявом соціальної нерівності є явище, яке сучасні дослідники соціально-економічних процесів визначили як «соціальне виключення» (social exclusion). Безробіття та «нова бідність», що притаманні як промислово розвинутому світу, так і постсоціалістичним країнам (хоч і різною мірою), а також соціальні наслідки глобалізації сприяють поширенню такого явища, як соціальне виключення. Перш за все це поняття стосується тривалого безробіття,

некваліфікованої праці та статусу емігрантів. До того ж соціальне виключення можна розглядати як розрив соціальних зв'язків, ослаблення взаємовідносин між індивідом та суспільством, як наслідок індивідуальної поведінки, розподілу праці та обміну в цій сфері, дискримінації та нереалізованих прав і свобод.

Деякі вчені вважають, що суспільство – ієрархічна структура з різними групами, що контролюють ресурси. Такий стан породжує несправедливість. Діє ієрархія включень та виключень. Ті, хто мають ресурси, солідаризуючись усередині своєї групи, не допускають до неї інших: обмежують доступ до освіти, професії, послуг тощо.

Таким чином, соціально продукується особистість виключеного індивіда. Бідність – це часткова форма соціальної виключеності. Велике значення мають характер, період і темпи зубожіння, а також його масштаби. При цьому треба звернути увагу на реалізацію прав, що впливають на добробут та забезпечення засобів існування, на соціальні гарантії та стандарти, тобто на комплекс соціальних прав у суспільстві.

Глобалізація бідності є одним із наслідків глобалізаційних процесів, що розвивається на тлі загального зростання багатства західних країн. За даними німецького соціолога У. Бека, в ЄС нині налічується 20 млн безробітних, 50 млн бідних і 5 млн бездомних [8, с. 17]. В умовах глобалізації поширилася «нова бідність», або відносна бідність (бідними в Західній Європі вважають тих, чий дохід менше половини середнього доходу по країні). Технічний прогрес зменшив потребу в людських ресурсах, рушійною силою економічного процвітання є споживачі, а не виробники, а відносно бідні не являють собою цінності як споживачі. Вони перетворюються в групу, що перебуває ніби за межами соціальної системи, відбувається соціальне виключення цілого сегмента суспільства, що складається з індивідів, чия цінність як працівників і споживачів вичерпана, а їхня людська значимість просто ігнорується. Таким чином, виникає нова соціальна група – група соціально виключених, що містить у собі небезпеку кризи громадянського суспільства, підриває основи західної демократії й соціальної солідарності. Для суспільства ж, що трансформується, поява соціально виключених являє ще більшу небезпеку, оскільки перешкоджає беспосередньо становленню громадянського суспільства.

У сучасному українському суспільстві здійснюються активне трансформування традиційних соціальних груп, формування нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, доходами, долученістю до владних структур та ін. Ці процеси активізують прояв двох тенденцій: з одного боку, радикальні зміни у формах власності зумовлюють деяку свободу в діях, сприяють реалізації потенційних можливостей суб'єкта; з другого – підсилюють соціальне відчуження, поляризацію суспільства й стимулюють соціальне виклю-

чення. Усе це проявляється через безробіття, зубожіння, фактичну деградацію економіки, політики, моралі.

Зазначені процеси призводять до руйнування механізмів традиційного функціонування культури, до її дисфункції. Спостерігаються деяка невизначеність ціннісних орієнтацій, співіснування протилежних ціннісних уявлень в індивідуальній свідомості. Наявність консенсусних ціннісних настанов породжує серйозну проблему інтеріоризації соціальних детермінацій і не дозволяє вважати формування соціальної ідентичності (як групової, так і індивідуальної) фактом, що відбувся.

Трансформація традиційних механізмів регуляції поведінки, руйнування соціальних стереотипів, норм і уявлень, що відбувається не без впливу культурної глобалізації, зумовлює процес маргіналізації частини населення і призведе до розвитку та поширення або нігілізму, або фанатизму. Особливо небезпечним є правовий нігілізм, що завжди передбачає негативне ставлення до права, неправові методи керівництва і досягнення цілей.

Крім того, необхідно відзначити, що труднощі соціальної адаптації, відсутність чіткого розуміння норм і цінностей породжують соціальну фрустрацію. Невідповідність самооцінки особистості і її реальних можливостей, що може виникати й унаслідок соціального виключення, теж може привести до розвитку соціальної фрустрації, що в поведінці проявляється як соціальна апатія або підвищена агресивність.

Посилую фрустрацію й те, що під впливом глобалізації відбувається різке зниження контролю індивідів над процесами та подіями, які впливають на долі людей. Людина стає практично беззахисною перед силою неконтрольованих нею процесів, а розвиток суспільства набуває непрогнозованого, спонтанного характеру. У цих умовах виникає прагнення відмовитися від побудови довгострокових планів, а жити сьогоднішнім днем, задовольняючи миттєві потреби, одержуючи негайні результати.

Усе це не може не позначитися на процесі становлення громадянського суспільства.

Негативно впливає на цей процес і такий фактор нерівності, як соціальний капітал (маються на увазі специфічні форми його прояву в Україні).

Нерівномірний розподіл соціального капіталу призводить до того, що в рамках мережної системи відтворюються стратифікаційні розходження. Ці розходження пов'язані з нерівним доступом до соціальних мереж, що означає нерівний доступ, й до сукупності зобов'язань (особливо неформальних), які зосереджені в цих мережах.

Дослідження, результати яких узагальнив Р. Роуз [9], дозволяють зробити висновок про те, що в Україні в досягненні мети превалюють неформальні соціальні мережі.

У тому випадку, якщо суб'єкт при зверненні до офіційної (формальної) організації не одержує необхідного результату, він звертається до неформальної мережі. Чим більший соціальний капітал, чим більший доступ до соціальних мереж, тим більша ймовірність одержати бажане, найчастіше вдаючись при цьому до нецивілізованих відносин, використовуючи не тільки зв'язки, а й підкуп. У такій ситуації важко говорити про реалізацію права.

В умовах невизначеності суспільства, що трансформується, існує дивергенція декларованих прав і можливостей їхньої реалізації, причому неважко помітити, що, по-перше, права людини не є реально загальними й рівними для всіх людей. Це залежить від соціального капіталу, від рівня різноманіття соціальних мереж, які може задіяти суб'єкт. У сучасному суспільстві велика вразливість суб'єкта, якщо в нього на всі випадки життя тільки одна мережа. Коли організації не функціонують належним чином, соціально слабкі категорії громадян опиняються на соціальному дні. По-друге, порушуються соціальні функції права й це призводить до того, що зменшується роль права в структуруванні соціальної реальності. По-третє, залежність рівня реалізації права від соціального капіталу, різноманіття соціальних мереж, неформальних зв'язків обумовлює можливість досягнення соціальних цілей неправовими, а часто й просто злочинними (явище корупції), засобами, що сприяє перетворенню права в неправу, як би специфічній підміні права соціальним капіталом і мережними зв'язками, що зовсім не сприяє становленню та розвитку громадянського суспільства.

Основною характеристикою сучасного українського суспільства є його соціальна поляризація: розшарування на більшість бідних, що складають нижчий клас обмежених у своїх можливостях, зокрема в можливості конвертації соціального капіталу перш за все в економічний (до того ж і їх соціальний капітал невеликий), та меншість багатих, що складають вищий клас і мають великий соціальний капітал зі значними можливостями його конвертацій в інші капітали. Середній же клас є нечисленним, адже саме він за своїми характеристиками може бути основою громадянського суспільства. «Середній клас – це соціальне утворення, що має ознаки, які характеризують його матеріальні ресурси, культурний капітал та соціальний статус. Ці ознаки виділяють соціальну групу активного, професійно підготовленого та відносно матеріально забезпеченого населення, яка поряд з елітною та переделітною частиною суспільства стає актором соціального і економічного розвитку» [9, с. 4]. Отже, соціальна поляризація як прояв та наслідок соціальної нерівності також заважає розвитку громадянського суспільства.

Ситуація, що склалася, призводить до того, що не всі декларовані права громадян забезпечуються. Унаслідок того, що досі немає дієвої, ефективної судової системи, багато справ, що стосуються захисту особистих прав та

гідності громадян, вирішуються некваліфіковано, а розгляд деяких затягується настільки, що їх захист втрачає будь-який сенс. У сфері економічної політики реалізація ідеї індивідуальної свободи, яка є необхідною для формування громадянських відносин, набула антисоціальних, а іноді навіть кримінальних форм.

Помилки реформаторів, які призвели до різкого зубожіння народу, скомпроментували такі базові цінності, як приватна власність, нерівність доходів, конкуренція, ринок.

Політичні позиції громадян часто є невизначеними, рівень довіри в суспільстві доволі низький (що також обумовлено специфікою соціального капіталу), а це ускладнює створення сучасних ефективно діючих економічних, політичних та соціальних організацій. Негативно впливає на рівень довіри в суспільстві також незбіг декларованих та реальних цілей, коли політики, влада діють за принципом: «вербальний стимул – очікувана реакція населення», не турбуючись при цьому про наслідки, про те, чи не нашкодить це суспільству.

Висновки. Нерозвинутість інститутів громадянського суспільства в Україні значною мірою залежить від певних проявів соціальної нерівності, а саме: явища соціальної виключеності; існування соціального капіталу в специфічній формі, при якій індивіди вимушені використовувати соціальні мережі, які охоплюють неформальне співробітництво, що має широке розповсюдження, обмежені можливості конвертації соціального капіталу; соціальної поляризації суспільства та відповідно нечисленності середнього класу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / М. А. Бойчук. – К. : Атлант ЮЕМСі, 2007. – 207 с.
2. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства: теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 273 с.
3. Орлова О. В. Гражданское общество и личность: политико-правовые аспекты / О. В. Орлова ; Акад. прав. ун-т. – М., 2005. – 118 с.
4. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння / Я. І. Пасько. – К. : ПАРАПАН, 2008. – 270 с.
5. Розова Т. В. Специфика становления гражданского общества в Украине / Т. В. Розова, В. Ю. Барков ; Нац. ин-т стратег. исслед., Одес. нац. юрид. акад. – Одесса : Юрид. лит., 2003. – 330, [1] с.
6. Конституційне право України / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – С. 187.
7. Основи правознавства : навч. посіб. / за ред. С. В. Ківалова, М. П. Орзіха. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – С. 67–68.

8. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2001.
9. Роуз Р. Достижение целей в квазисовременном обществе: социальные сети в России / Р. Роуз // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 23–39.
10. Беляева Л. А. И вновь о среднем классе России / Л. А. Беляева // Социс. – 2007. – № 5. – С. 3–18.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И СОЦИАЛЬНОЕ НЕРАВЕНСТВО

Золотарева Ю. И.

Исследовано влияние социального неравенства в таких его проявлениях, как социальное исключение, специфическая форма существования социального капитала и ограничения возможности его конвертации, а также социальная поляризация на становление и развитие гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, социальное неравенство, социальный капитал, конвертация социального капитала, социальное исключение, социальная поляризация, средний класс.

CIVIL SOCIETY AND SOCIAL INEQUALITY

Zolotaryova J. I.

The influence of social inequalities in both its forms of social exclusion, the specific form of the existence of social capital and limit the possibility of his conversion, and social polarization on the formation and development of civil society.

Key words: civil society, social inequality, social capital, the conversion of social capital, social exclusion, social polarization, the middle class.

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗИЯ

на монографію доцента кафедри філософії і права
Дніпропетровського державного технічного університета
Кравцова Юрія Сергєєвича «Філософське призначення освіти
у морально-правовій ідентифікації людини»¹

Состояние духовной культуры общества, в том числе философской, в XX–XXI вв. часто характеризуется как кризисное, со своим внутренним разладом, возникновением и противоборством прямо противоположных, нередко взаимоисключающих друг друга тенденций и направлений. Тем не менее этот процесс может быть истолкован как шанс для философского переосмысления социокультурной ситуации в нашем обществе. Явно поспешными оказались выводы о завершении исторического пути философии, которая продолжает и сегодня выполнять свои основные мировоззренческие и интегративные функции в области естественного, технического и гуманитарного знания. Эпоха значительных перемен не только привела к появлению новых философских дискурсов, но и дала иные возможности для переоценки прежних.

Интеллектуальный горизонт духовной жизни человечества с началом становления теоретического знания обогатился таким фундаментальным феноменом в его структурной организации, как образование. Феномен образования не случайно долгие годы пользуется повышенным интересом ученых и закономерно занимает одно из ключевых мест среди теоретических проблем современного научного дискурса в философии, социологии и политологии, психологии и антропологии и др.

В контексте сказанного рецензируемая монография представляет собой попытку реализовать неугасающий интерес к проблеме образования в форме систематического научного исследования. В монографии автор представил вариант собственного видения социальной реальности, в контексте которой формируется структура современного образования.

В первом разделе книги, который называется «Людина у просторі права», автор анализирует философские подходы к проблеме соотношения права и морали, выявляет, что представляет собой идентичность человека, каково ее место в духовной жизни социума, каковы особенности процесса формирования морально-правовой идентификации человека. В конечном итоге анализ морально-правовой идентичности подводит автора к выводу, что основным

¹ Кравцов Ю. С. Філософське призначення освіти у морально-правовій ідентифікації людини : монографія / Ю. С. Кравцов. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДТУ, 2012. – 255 с.

результатом процесса образования должна стать не система знаний как таковых, а «набор современных ключевых компетенций в интеллектуальной, социально-правовой, коммуникативной, информационной сферах» (с. 49).

Второй («Соціальна реальність як зосередження парадигмальних принципів образу мислення») и третий («Комунікативна модель соціальності: про можливість аутентичного описання інформаційного суспільства») разделы монографии посвящены социальной реальности как предмету философской рефлексии. Автор останавливается на структуре когнитивного пути, ведущего в сердцевину социальной реальности, его внимание привлекает соотношение необходимого и вероятного знания. Социальная реальность представлена им как наличие некой социальной объективности, которая одновременно является и условием, и полем деятельности человека. Понятие реальности обладает огромной объяснительной силой, и обращение к нему на каждом новом этапе развития философской науки абсолютно закономерно. Современные дискуссии о соотношении вещественных и невещественных компонентов социального и правового, самостоятельном значении знаково-символических структур, роли методологических процедур в построении реальности приводят к комплексному, синтезирующему рассмотрению феномена социальной реальности. Авторскую логику исследования социальной реальности органически могли бы дополнить рассмотрение проблемы релятивности знания, выявление зависимости восприятия социальной реальности от социальной позиции наблюдателя. В прояснении структуры социальной реальности можно было бы опереться на более детальный анализ соотношения социальной и правовой реальностей.

В четвертом разделе («Зміни у правовій освіті – вимога соціальної реальності») проанализированы изменения установок гуманитарного образования в условиях информационного общества. Особое внимание автор уделяет исследованию назревших изменений в правовом образовании. Эти изменения связываются с динамикой социальной реальности и формированием новой парадигмы правового знания. Монография завершается анализом дискуссионных работ, посвященных смене образовательных стратегий, переходу от формирования культуры полезности к формированию культуры достоинства.

Позиции автора в изложении материалов исследования могли бы быть усилены более точными формулировками выводов в конце каждого раздела и параграфа. В целом работа отвечает требованиям, предъявляемым к такого рода исследованиям.

Б. Д. Голованов, доцент кафедры социологии и политологии Национального технического университета «Харьковский политехнический институт», кандидат философских наук

НАШІ АВТОРИ

АКСЬОНОВА <i>Оксана Миколоївна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувач
БЕРЕЗИНСЬКИЙ <i>Володимир Павлович</i>	Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара, кандидат політичних наук, доцент
ВОВРИНЮК <i>Андрій Вацлович</i>	Державна вища школа в Холмі (Польща), кандидат географічних наук, доцент
ГОДЗЬ <i>Наталія Борисівна</i>	Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», кандидат філософських наук, доцент
ГОЛОВКО <i>Ірина Валентинівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат політичних наук
ГОРЛЕНКО <i>Віктор Вікторович</i>	Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (м. Київ), аспірант
ГРУБА <i>Дмитро Ігорович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувач
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ЗАКІРОВ <i>Марат Борисович</i>	Луганський національний університет ім. Т. Г. Шевченко, кандидат історичних наук, доцент
ЗИМОГЛЯД <i>Віктор Якович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор історичних наук, доцент
ЗОЛОТАРЬОВА <i>Юлія Іванівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор

КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
КОВАЛЬОВА Галина Павлівна	Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (м. Київ), аспірант
КРАВЧЕНКО Сергій Сергійович	Київський університет права НАН України, кандидат юридичних наук, доцент
ЛІНДСІ Джейсон Райс	Сант-Клодський державний університет (США), доктор філософії з політичних наук
ЛУКАШЕВИЧ Сергій Юрійович	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент
МАНУЙЛОВ Євген Миколайович	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософії, професор
МАРКОЗОВА Олена Олексіївна	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
МАСТЕРУК Діана Андріївна	Донецький національний університет, аспірант
МІХЕЄВА Віталіна Володимирівна	Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат історичних наук, доцент
МУХІНА Ірина Геннадіївна	Харківський інститут фінансів, кандидат історичних наук
НАГОРНЯК Тетяна Леонтіївна	Донецький національний університет, кандидат політичних наук, доцент
ОСИПОВА Валерія Юріївна	Національний аерокосмічний університет імені М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», кандидат філософських наук, доцент
ОСИПОВА Наталія Пилипівна	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович	Харківський інститут фінансів, доктор філософських наук, професор
ПАНФІЛОВА Ярослава Олександрівна	Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, магістр філософського факультету
ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат соціологічних наук, доцент

ПОЛИЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор політичних наук, професор
РАК <i>Ольга Юрійвна</i>	Львівський державний університет внутрішніх справ, кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент
РОМАНІЮК <i>Світлана Миколаївна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
РУМ'ЯНЦЕВА <i>Світлана Володимирівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувач
САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	Харківський університет повітряних сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент
СЕРДЮК <i>Олександр Васильович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор юридичних наук, професор
СОБОЛЄВА Світлана <i>Михайлівна</i>	Харківський інститут фінансів, кандидат педагогічних наук, доцент
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат філософських наук, доцент
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», доктор філософських наук, професор
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», кандидат юридичних наук, доцент
ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	Харківська гуманітарно-педагогічна академія Харківської обласної ради, кандидат філософських наук, доцент
ЧХЕАЙЛО <i>Ірина Іванівна</i>	Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат філософських наук, доцент
ШАПІРО <i>Ольга Олександрівна</i>	Харківський інститут фінансів Українського державного університету фінансів та міжнародної торгівлі, кандидат філософських наук
ЯКИМОВА <i>Світлана Іллівна</i>	Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», здобувач
ЯКОВЛЕВ <i>Анатолій Опанасович</i>	Харківський національний університет радіоелектроніки, кандидат філософських наук, доцент

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АКСЬОНОВА <i>Оксана Миколаївна</i>	124
БЕРЕЗИНСЬКИЙ <i>Володимир Павлович</i>	233
ВАВРИНЮК <i>Андрій Вацлович</i>	224
ГОДЗЬ <i>Наталія Борисівна</i>	65
ГОЛОВКО <i>Ірина Валентинівна</i>	281
ГОРЛЕНКО <i>Віктор Вікторович</i>	175
ГРУБА <i>Дмитро Ігорович</i>	167
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	116
ЗАКІРОВ <i>Марат Борисович</i>	240
ЗИМОГЛЯД <i>Віктор Якович</i>	250
ЗІНЧЕНКО <i>Олена Володимирівна</i>	206
ЗОЛОТАРЬОВА <i>Юлія Іванівна</i>	337
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрійович</i>	124
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	134
КОВАЛЬОВА <i>Галина Павлівна</i>	159
КРАВЧЕНКО <i>Сергій Сергійович</i>	149
ЛІНДСІ <i>Джейсон Райс</i>	215
ЛУКАШЕВИЧ <i>Сергій Юрійович</i>	167

МАНУЙЛОВ <i>Євген Миколайович</i>	3
МАРКОЗОВА <i>Олена Олексіївна</i>	327
МАСТЕРУК <i>Діана Андріївна</i>	292
МІХЄЄВА Віталіна <i>Володимирівна</i>	75
МУХІНА <i>Ірина Геннадіївна</i>	84
НАГОРНЯК <i>Тетяна Леонтіївна</i>	261
ОСИПОВА <i>Валерія Юріївна</i>	47
ОСИПОВА <i>Наталія Пилипівна</i>	302
ПАНФІЛОВ <i>Олександр Юрійович</i>	9
ПАНФІЛОВА <i>Ярослава Олександрівна</i>	100
ПОГРІБНА <i>Вікторія Леонідівна</i>	314
ПОЛІЩУК <i>Ігор Олександрович</i>	199
РАК <i>Ольга Юріївна</i>	271
РОМАНЮК <i>Світлана Миколаївна</i>	116
РУМ'ЯНЦЕВА <i>Світлана</i> <i>Володимирівна</i>	199
САВЧЕНКО <i>Ольга Олександрівна</i>	100
СЕРДЮК <i>Олександр Васильович</i>	321

СОБОЛЄВА <i>Світлана Михайлівна</i>	9
СТАСЕВСЬКА <i>Оксана Анатоліївна</i>	31
ТРЕБІН <i>Михайло Петрович</i>	188
ТРОФИМЕНКО <i>Володимир Анатолійович</i>	139

ФІНІН <i>Георгій Іванович</i>	18
ЧХЕАЙЛО <i>Ірина Іванівна</i>	40
ШАПРО <i>Ольга Олександрівна</i>	57
ЯКИМОВА <i>Світлана Іллівна</i>	108
ЯКОВЛЕВ <i>Анатолій Опанасович</i>	91

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НУ «ЮАУ імені Ярослава Мудрого»);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Мануйлов Є. М.</i> ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	3
<i>Панфілов О. Ю., Соболева С. М.</i> КОМУНІКАТИВНИЙ ДИСКУРС У СТРАТЕГІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ	9
<i>Фінін Г. І.</i> РЕЛІГІЙНИЙ КОМПОНЕНТ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ.....	18
<i>Стасевська О. А.</i> АБСОЛЮТНА ЕТИКА В КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ НОВОГО ЧАСУ: ДО ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ	31
<i>Чхейло І. І.</i> САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ПРОСТОРИ СУСПІЛЬСТВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ	40
<i>Осіпова В. Ю.</i> ТРАНСГРЕСИВНА МАГІЯ ГЛАМУРУ	47
<i>Шаніро О. О.</i> МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ В ON-LINE ВИМІРІ: ЗМІНА ПАРАДИГМИ	57
<i>Годзь Н. Б.</i> ЧАС І МАЙБУТНЄ У ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДАХ ТА НАУКОВИХ УЯВЛЕННЯХ: НЕВЕЛИКИЙ ЕКСКУРС ДО ПИТАННЯ.....	65
<i>Міхеєва В. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОРЕГУЛЯТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ	75
<i>Мухіна І. Г.</i> ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ЗАСОБИ РАДЯНСЬКОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР	84
<i>Яковлев А. О.</i> ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ ОСВІТИ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ І АНАЛІТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ.....	91
<i>Савченко О. О., Панфілова Я. О.</i> АКСІОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ	100
<i>Якимова С. І.</i> ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР ЕКОПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УМОВАХ КРИЗИ ТЕХНОГЕННОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ	108

Філософія права

<i>Дзьобань О. П., Романюк С. М.</i> ІНФОРМАЦІЙНА КАРТИНА СВІТУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ.....	116
<i>Калиновський Ю. Ю., Аксьонова О. М.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	124
<i>Коваленко І. І.</i> ПРО ВЛАСТИВОСТІ ПРАВОВОЇ АНТИКУЛЬТУРИ В АРХІТЕКТОНІЦІ ПРАВКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ	134

<i>Трофименко В. А.</i> ПРОФЕСІЙНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ТА ПРАВОВА КУЛЬТУРА ЯК ПРЕДМЕТ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ПРАВООХОРОННІЙ СИСТЕМІ.....	139
<i>Кравченко С. С.</i> СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УЯВЛЕННЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ ФІЛОСОФІЇ АМЕРИКАНСЬКОГО ПРАГМАТИЗМУ І НИНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ.....	149
<i>Ковальова Г. П.</i> ПРАВОВЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДИСКУРСУ.....	159
<i>Лукашевич С. Ю., Груба Д. І.</i> ІСТОРИЧНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПІДВАЛИНИ ЗАСТОСУВАННЯ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ В СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОМУ ЗНАННІ.....	167
<i>Горленко В. В.</i> ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА....	175

Політологія

<i>Требін М. П.</i> ФЕНОМЕН ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ У СВІТІ, ЩО ГЛОБАЛІЗУЄТЬСЯ.....	188
<i>Полицук І. О., Рум'янцева С. В.</i> ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ: СУТНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМА ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ.....	199
<i>Зінченко О. В.</i> АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНОЇ МОНАРХІЇ Ш. Л. ДЕ МОНТЕСК'Є В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ Б. М. ЧИЧЕРІНА.....	206
<i>Jason Royce Lindsey.</i> REFLECTIONS ON AMERICAN POLITICAL CULTURE AFTER THE 2012 PRESIDENTIAL ELECTION.....	215
<i>Wawrutiuk A. W.</i> GRANICA POLSKI I RUMUNII. ANALIZA WALKI Z PRZESTĘPSTWAMI SKARBOWO – CELNYMI ZA ROK 1935.....	224
<i>Березинський В. П.</i> СПЕЦИФІКА ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ ЯК МЕХАНІЗМУ САМООРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ.....	233
<i>Закіров М. Б.</i> ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ І. О. ІЛЬІНА У ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКИХ УЧЕНИХ.....	240
<i>Зимогляд В. Я.</i> МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ.....	250
<i>Нагорняк Т. Л.</i> ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ БРЕНДИНГУ ТЕРИТОРІЙ У ПОЛІТОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ.....	261
<i>Рак О. Ю.</i> КОМУНІКАТИВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ НА ГРОМАДСЬКІСТЬ ТА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ.....	271

<i>Головка І. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	281
<i>Мастерук Д. А.</i> МЕТОДИ ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ І ПРОГНОЗУВАННЯ В ПОЛІТИЧНОМУ МАРКЕТИНГУ	292

Соціологія

<i>Осипова Н. П.</i> СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПОНЯТІЙНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ	302
<i>Погрібна В. Л.</i> ПРОФЕСІЙНА МОТИВАЦІЯ ЮРИСТА: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ ВИМІРИ	314
<i>Сердюк О. В.</i> ЗАСАДИ РОЗРІЗНЕННЯ ЕВОЛЮЦІЙНИХ ФОРМ СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ У ПРАВОВИЗНАВСТВІ	321
<i>Маркозова О. О.</i> РОЛЬ КУЛЬТУРИ У РОЗУМІННІ ЖИТТЄВОГО УСПІХУ ЛЮДИНОЮ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ.....	327
<i>Золотарьова Ю. І.</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ.....	337

Рецензії

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ «ФІЛОСОФСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ОСВІТИ У МОРАЛЬНО-ПРАВОВІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛЮДИНИ»	345
НАШІ АВТОРИ	347
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	350
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	352

Підписано до друку з оригінал-макета 04.05.2013.
Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 20,1. Обл.-вид. арк. 21. Вид. № 877.
Тираж 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Надруковано в друкарні «Мадрид»
Тел. (057) 717-41-79